АНТОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУР СХОДУ

Антологія літератур Сходу

Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, ассурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові.

Упорядкування, вступна стаття та примітки доктора історичних наук професора *А. КОВАЛІВСЬКОГО*

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1961

С + И
А72

Відповідальний редактор доцент *В. І. Астахов*,

Присвячується пам'яті видатного індіаніста професора Харківського університету

ПАВЛА ГРИГОРОВИЧА РІТТЕРА

ДО ЛАСКАВОГО ЧИТАЛЬНИКА

«Антологія», або «Збірка квітів» літератур народів Азії скомпонована з перекладів, зроблених харків'янами або у Харкові надрукованих. Отже, нехай не пореміствують на її упорядника за те, що немає в ній усього багатства східних перекладів, зроблених на Україні в цілому. Так, зважаючи на згадане обмеження, немає в цій збірці численних перекладів з арабської, перської, турецької та сірійської мов такого видатного сходознавця, письменника й поета, яким був академік А. Ю. Кримський. Не ввійшли до неї і деякі переклади академіка О. П. Баранникова[1], переклади з арабської мови Т. Г. Кезми, значна кількість перекладів з грузинської мови М. П. Бажана[2], не кажучи вже про високохудожні переклади, зроблені класиками української літератури, як Іван Франко[3], Леся Українка, Павло Грабовський[4] та ін.

Але й «харківські» переклади дають чимало цікавого. З віршованих збірок бралося те, що здавалось найкращим, так само щодо оповідань. Дещо вміщено повністю, інше з деякими скороченнями, дещо в уривках. З більшими повістями та романами було скрутніше. Тут упорядник «Антології» намагався вибрати серію уривків з таким розрахунком, щоб їх цікаво було читати і щоб разом з тим вони складали якусь цілість, щоб давали уявлення про твір у цілому та про художню майстерність автора. Хто схоче більшого, той нехай візьме повне видання даного твору, оскільки подати в «Антології» все неможливо.

Шануючи давнину, ми лишали мову перекладачів без жодних поправок, міняючи лише правопис на сучасний в українській і в російській мовах. Таким чином, самі переклади постають перед нами як свого роду історичні пам'ятки. Деякі з них подані навіть у різних варіантах для тих, хто цікавиться перекладацьким мистецтвом. Бо ж переклади у тій чи іншій мірі зроблені безпосередньо з оригіналів, зі східних мов. Деякі перекладачі були видатними знавцями тих мов. Це проф. П. Ріттер, проф. Дм. Овсянико-Куликовський та академік О. Баранников (індійські мови), проф. Е. Діллон (класична вірменська). Інші добре володіли відповідною мовою, користуючись нею у щоденному вжитку, як-от: Ол. Кирій — адигейською, В. Чередниченко — осетинською. Для декого мова оригіналу була рідною, хоча й українську вони опанували досконало. Такими були К. Костан (меотійсько-грецька мова) та Г. Наморадзе (грузинська). Певна частина перекладачів довгий час вивчала ту чи іншу східну мову, вдавалася до порад та пояснень представників східних

---

[1] Наприклад, з циганської мови — близької родички індійських: Проф. О. П. Баранников. Українські цигани. К. 1931.

[2] Напр.: С. Чікована. Поезії. Пер. М. Бажана. К., 1940:

[3] Див.: О. І. Білецький. Іван Франко і індійська література. «Наук. зап. Київського держ. ун-ту», т. XV, вип. VII, 1956, стор. 5—17.

[4] Переклади П. Грабовського з Іллі Чавчавадзе, О. Туманяна, А. Ісаакяна тощо.

народів, що жили на Україні, користувалася словниками, підручниками тощо.

Дуже шкода, що в Центральній науковій бібліотеці ХДУ досі не знайдено перекладів з санскритської мови, зроблених студентами нашого університету ще в XIX ст. як медальні праці під керівництвом досвідчених професорів, а саме: «Перевод й объяснение IV главы Гитопадеши» К. Деллена 1875 р., «Перевод первой главы свода законов Ману» А. В. Попова 1880 р. та деякі інші. Праця А. В. Попова була чи не першою спробою перекласти Закони Ману на російську мову і в усякому разі набагато передувала виходові в світ перекладу Ельмановича (1913 р.).

Ряд уміщених у нашій збірці перекладів має важливе наукове значення і пріоритет у часі. Так, переклад Е. Діллона історичного твору Єгіше був зроблений на підставі пильного вивчення вірменського тексту та врахування всіх попередніх досліджень і перекладів. Отже, він і зараз повністю зберігає своє наукове значення [1]. Те саме треба сказати про український переклад твору Калідаси «Хмара-вістун», що зроблений П. Ріттером, виданий у 1928 році і стоїть вище від його ж попереднього російського перекладу, виданого в 1914 році [2]. Щодо пріоритету, то видання О. Баранниковим оповідання індійського письменника Прем Чанда «Савт» було першою спробою подати твори цього письменника у перекладі на європейські мови взагалі. Збірка оповідань перського письменника Джемаля-заде «Що було й чого не було» вийшла в Харкові 1932 року, раніше, ніж російське видання (1936 р.)[3]. Набагато пізніше «Кур'єр ЮНЕСКО» пропонував популяризувати цю книгу в західноєвропейських перекладах.

Харківський збірник перекладів оповідань турецького письменника Омера Сейфеддіна 1932 р. та окремі оповідання цього автора, вміщені в журналах ще за 1929 і 1930 роки, вийшли значно раніше, ніж видання: Омер Сейфеддин. Рассказы. Гослитиздат, 1957. Корейські пісні у перекладах Ф. Бахтинського були надруковані 1929 року, тобто задовго до того часу, коли героїчна боротьба корейського народу за своє визволення привернула до нього та до його літератури увагу цілого світу. Літературні твори меотійських греків, зібрані й перекладені Кассандрою Костан, досі невідомі з інших джерел; так само мало відома творчість асурів, про яку писав у своїй статті 1928 року той же Ф. Бахтинський.

Розміщення матеріалу у збірці досить складне, воно не претендує на чітку систематичність. Основні розділи книги розташовані за етапами історії міста Харкова:

1. *Переклади, зроблені в Харкові до Великої Жовтневої соціалістичної революції,* коли вивчення Сходу було зосереджене тільки в Харківському університеті. Вони розміщені за часом їх написання Е. Діллоном, Дм. Овсянико-Куликовським та П. Ріттером.

2. *Переклади, зроблені за час від Жовтневої революції до Великої Вітчизняної війни.* До 1934 року Харків був столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки. Не дивно, що цей відділ «Антології» найбільш широкий. Поділений він на дві частини. Перша містить переклади творів з літератур народів Радянського Союзу, друга — з літератур народів, що живуть поза його межами. До першої віднесено також літературу асурів, оскільки цей народ у значній своїй частині

---

[1] Автор статті «Егише» у БСЭ, вид. 2, т. 15, стор. 465, вказує на старий переклад Єгіше П. С. Шаншієва (1850 р.), зроблений з невдалого французького перекладу, й зовсім ігнорує працю Е. Діллона.

[2] Цього не врахували видавці вибраних творів Калідаси (М., 1956). У цьому виданні на сторінках 257—275 механічно повторено російський переклад П. Ріттера «Облако-вестник» (1914 р.).

[3] М. Джемальзадэ. Были и небылицы. М., 1936.

зовсім залишив свою батьківщину і, принаймні на той час, коли писались наші переклади, в основному остаточно оселився в Радянському Союзі. Чи повернеться він тепер, після проголошення Іракської Республіки, до своїх Загрських гір та руїн Ніневії, як це зробила частина його сусідів курдів, сказати важко. Тим часом переклади корейських пісень віднесено у нас до літератур іноземних народів, хоч ці пісні й були записані в Києві, бо корейці все ж були в нас тимчасовими гістьми.

У межах кожної зі згаданих двох частин розподіл матеріалу даний перш за все в порядку територіальному. В межах Радянського Союзу — від Середньої Азії, далі до Закавказзя, відтак до Північного Кавказу й, нарешті, до народів — наших співмешканців на Україні. Переклади з літератур іноземних народів розташовані навпаки — за принципом: з заходу на схід, від ближчих наших сусідів турків, через Ліван та Іран до народів Індії й далі через Китай, Корею аж до Японії.

Розподіл творів уже в межах окремих літератур довільний. В цілому переважно на перше місце поставлені твори пізніших авторів. Далі йде «мандрівка в минуле». В літературах Індії цей зворотний хронологічний порядок сягає аж до часів родової доби, до гімнів Ріг-Веди. Проте інколи твори розташовуються і за іншим порядком, залежно від їхньої історичної ваги.

3. *Переклади, зроблені після Великої Вітчизняної війни.* Вони здебільшого пов'язані з науковими працями харківських істориків. Через це тут переважають історичні пам'ятки. Переклади з Флавія Філострата дані зі старогрецької мови, але вони дуже цікаві для історії Індії.

Зрештою, як уже було сказано, перед нами «Антологія», букет, або ретязь квітів, чи, краще, по-східному «Гюлістан»— квітник. А в квітнику кожен може вибрати квіти за своїм уподобанням і об'єднувати їх довільно за своїм смаком.

Але про одне прохатиме садівник цього саду ласкавого читальника, а то й можливого критика, а саме: пам'ятати, що в цьому «Гюлістані» є лише ті східні квіти, які були пересаджені та знову розквітли на харківському ґрунті. Безперечно, в цій «Антології» можна було б дати чимало важливих і чудових творів сучасних і класичних східних письменників, а також зразків народної творчості. Але для цього довелося б перекладати їх наново.

Отже, зараз у цій справі можна тільки побажати, щоб нове покоління сходознавців використало досвід своїх попередників і ширше заходилось коло відтворення найкращих досягнень літератур східних народів Радянського Союзу і країн іноземних, ідучи за могутньою хвилею зростання дружби між народами світу, взаємовідвідувань та обміну культурним надбанням, яку підносить все вище мирна політика Радянського Союзу.

ВИВЧЕННЯ СХОДУ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ТА ХАРКОВІ У XVIII—XX ВІКАХ

Харків ні за складом свого населення, ані за географічним становищем не мав таких сприятливих умов для розвитку в ньому сходознавства, як, скажімо, нинішня столиця Татарської АРСР Казань. У XVIII ст. представники східних народів траплялись тут одиницями. З 40-х років XIX ст. в Харкові з'являється постійна колонія караїмів, які мали тут тютюнові фабрики. У 1877 році їх налічувалося вже 525 осіб[1]. У 1866 році татар та турків було 38 осіб, а вірмен тільки 24. Збільшення кількості тих і других спостерігається після російсько-турецької війни 1877—1878 років. Так, 1897 року в Харкові було 760 татар, 56 турків та 468 вірмен. У їхніх руках в значній мірі зосереджувалася торгівля садовиною та випікання хліба. Центром вірменської колонії в Харкові був Вірменський провулок[2].

На Грековській вулиці жило чимало греків. Ще до Жовтневої революції була в Харкові й деяка кількість китайців, переважно мандрівних торговців, що ходили з клунками китайських тканин з дому в дім. До китайської революції 1911—1912 років вони дивували населення своїми довгими косами — знаком покори китайців владі маньчжурської династії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вірменське населення в Харкові значно зросло за рахунок втікачів із західної, турецької, Вірменії. За переписом 1926 року їх було 2994[3]. Тоді в Харкові діяли вірменська школа та клуб. За тим же переписом у 1926 році в Харкові мешкало 1633 татарини[4]. Це були службовці, робітники, почасти дрібні торговці. У 1926 та 1927 роках до міської ради було обрано п'ять представників від татарського населення. У Харкові діяла татарська школа, де вчилось 150 учнів, дитячий садок на 25 дітей, а в приміському селищі Комарівці — дитячий будинок на 30 дітей. У місті працював також татарський клуб. Усі ці установи обслуговували 10—15 педагогів. Підручники та інші книжки одержували в достатній кількості з Татарської АРСР[5]. Один час після Жовтневої революції в Харкові

---

[1] Наскільки постійна була ця колонія, видно з того, що в 1893 році караїми збудували в Подільському провулку кам'яну кенасу. Однак у 1897 році їх було лише 207 осіб. Див. Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905), том II, Х., 1912, стор. 137.

[2] З кінця XIX віку вірмени мали свою церкву на Гоголівській вулиці, а татари з початку XX віку — мечеть. Див. там же, стор. 145.

[3] Центральне статистичне управління СРСР. Всесоюзний перепис людності 1926 року. Т. XII. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Національність, рідна мова, вік, письменність. М., 1929, стор. 310—311. Табл. VI. Б., Харків.

[4] Там же.

[5] А. Сафаров. Про татарів на Україні, ж. «Східний світ», 1928, № 3—4, стор. 208—211.

була й певна кількість китайців, переважно робітників та кустарів. У 1926 році їх було 66 (в тому числі тільки 4 жінки), але згодом число китайців збільшилось. Між іншим, вони організували в той час трудову артіль «Кантонська комуна».

З представників інших східних народів у Харкові в 1926 році було: греків — 447, караїмів — 287, грузинів — 245, турків — 46, айсорів — 40, персів — 38, корейців — 19 (з них тільки 2 жінки) [1].

Після утворення в 1926 році Всеукраїнської асоціації сходознавців під час першого річного з'їзду її вітали представники харківських східних «колоній», а саме: від китайських робітників Сан Фу, від корейців видатний революціонер Пак Ін Мук, від вірмен М. Д. Попов, від татарської колонії міста Харкова Таймасов[2]. Окремі освічені представники цих «колоній» брали участь у сходознавчій роботі в Харкові, викладали на курсах східних мов, у Сходознавчому технікумі та Науковому інституті сходознавства, а також перекладали художні твори зі східних мов (наприклад, Г. Наморадзе, А. Сафаров) або допомагали в цій роботі як консультанти.

«Окраїнне» становище, так би мовити, форпоста «на межах Азії» Харків займав порівняно недовго, саме у другій половині XVII та першій половині XVIII віків. Тоді часті руїнницькі напади кримських татар давали відчути це становище в повній мірі. Особливо сильні були вони в 1680 та 1691 роках, коли татари пограбували і спалили найближчі околиці Харкова, а також райони Чугуєва та Змійова. Після припинення цих нападів та заселення степової смуги Харків перестав бути «украинским дальним городом», як його названо в одному документі XVII віку[3], а перетворився на одне з внутрішніх міст Російської держави, яка просувала свої володіння все далі на південь, до самого Кавказу. Проте польський історик Л. Яновський відзначає, що й на цей час університет у Харкові був одним з найбільш посунутих на схід університетів Європи [4].

Правда, серед поселенців степів, безпосередньо в околицях міста і далі на південь, жили й представники народів східного походження. Так, ще в XVII віці й до кінця XVIII віку в Чугуєві жило близько 1000 калмиків, що служили у війську. Пізніше вони злилися з місцевим населенням. Ще на початку XIX віку в районі теперішнього Мелітополя жили ногайці, життя та побут яких були описані в 1816 році харківським професором А. Дегуровим. До представників східних народів слід зарахувати також і меотійських греків [5], що прибули з Криму у 80-х роках XVIII віку й заселили велику округу на березі Азовського моря навколо заснованого ними міста Маріуполя (нині Жданов). Половина з них і зараз розмовляє татарською мовою. Друга половина, правда, має у вжитку особливу галузь грецької мови, яка, проте, далеко відійшла від мови населення Греції і містить у собі чимало слів східного походження [6].

---

[1] Всесоюзний перепис людності 1926 року, т. XII, стор. 310—311, табл. VI.

[2] Річний з'їзд Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. Офіційна частина. Протоколи з'їзду. Привітання й доповіді, ж. «Східний світ», 1927 р., № 2, стор. 49—50.

[3] Вираз взято з «чолобитної» мешканців Харкова цареві Олексію Михайловичу в 1657 році. Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, Х., 1918, стор. 234.

[4] Dr. Ludwik Janowski. Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805—1820). Nakładem Akademii Umiejętności. Kraków, 1911, стор. 1.

[5] Від назви Меотійського моря, як «понтійські греки»—від Понтійського моря.

[6] Див. С. Ялі. Греки в УРСР. Харків, 1931; Т. Н. Чернышева. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты, Первомайского района, Донецкой области. (Исторический очерк и морфология глагола). Под редакцией А. А. Белецкого. Изд-во Киевского ун-та, 1958.

Близькість східних народів та зв'язки з ними відбивались у побуті населення Харківщини й Слобожанщини протягом XVII—XVIII віків. Так, в ужитку козаків слобожанських полків, особливо старшини, було чимало східних речей. Наприклад, за реєстром майна харківського полковника Ф. В. Шидловського, в його господарстві були такі речі з Близького Сходу: чотири рушниці («пищалі») турецькі (одна з них з золотим карбуванням, зі станком яблуневого дерева, із срібними «обіймищами»), лук турецький з білими рогами й зеленою кибіттю[1], шабля грецької роботи, три ножі турецької роботи, чотири турецьких казани, декілька килимів перських та турецьких, пасок шовковий турецький, малиновий, з трав'яним візерунком, по його кінцях — золото й срібло з різними шовками. З далекосхідних речей—ніж з позолоченими піхвами китайської роботи й китиця бунчужна червоного китайського шовку. Такого ж роду речі були і в іншої слобожанської козацької старшини[2].

Цікаво відзначити, що серед речей полковника Ф. В. Шидловського були й прибори для пиття кави, яка ввійшла у вжиток на Вкраїні ще з часів Богдана Хмельницького[3].

Безперечно, що серед населення Слобідської України, зокрема Харкова, було поширене практичне знання татарської мови. Але наукове вивчення Сходу в Харкові треба пов'язати з славнозвісним Харківським колегіумом, його викладачами й вихованцями.

Колегіум був заснований у Белгороді в 1722 р. спочатку як середня школа при Белгородській єпархії, але вже в 1726 р. переведений до Харкова. Статут колегіуму був наданий йому в 1734 р. За характером викладання наук Харківський колегіум значно виходив за межі духовного освітнього закладу, особливо після того, як у 1765 р. в ньому були створені додаткові класи з викладанням «світських» наук — німецької та італійської мов, математики, фізики, географії, архітектури, малярства, креслення, історії, інженерної справи, артилерії та геодезії. Крім того, поміж викладачами колегіуму й серед його учнів було чимало осіб світського походження. Грецьку мову та етику один час викладав філософ, поет і видатний педагог Г. С. Сковорода. Харківський колегіум мав неабияке значення не тільки для України, але й для Росії. Він був відомий і за кордоном[4].

Початок вивчення Сходу в колегіумі слід пов'язати з ім'ям основоположника цього учбового закладу Єпіфанія Тихорського. Це була людина «воєнного», тобто козацького, походження. Тихорський закінчив єдину на той час вищу школу на Україні — Київську Могилянську академію і був єпископом белгородським у 1722—1731 роках[5]. Помер він 2 липня 1731 р. й перед самісінькою смертю, у червні того ж року, подарував бібліотеці своєї улюбленої школи книгу, яка містить переклад більше як на 100 мов одного й того ж тексту, а саме — молитви «Отче наш». На титульній сторінці цієї книги латинською та німецькою мовами написано, що її видали Йоганн Ульріх Краузен, міщанин та гравер по міді в Аугсбурзі та Йоганн Христоф Вагнер, друкар з того ж міста, і що

---

[1] Основна дерев'яна частина лука.

[2] Д. И. Багалей. История Харькова за 250 лет. Т. I, 1905, стор. 495, 496. 500 та ін.

[3] Див. далі: Антологія, 66, прим. 11.

[4] Про Харківський колегіум див. А. С. Лебедев. Харьковский коллегиум, как просветительный центр Слободской Украины до учреждения Харьковского университета. М., 1886. Тут на стор. 49—50, прим. 2, є докладна попередня бібліографія.

[5] А. С. Лебедев. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности (по архивным документам). Х., 1902, стор. 21—38. Д. И. Багалей. История Харькова за 250 лет, т. I, 1905, стор. 393. В обох роботах подано портрет Єпіфанія та його автограф.

це «найновіше» видання книги [1]. Рік видання не зазначений, але книга, певно, видрукувана десь на початку XVIII ст. [2].

На титульній сторінці нашого примірника є напис про те, що книга була подарована колегіуму Єпіфанієм саме в червні 1731 року [3]. Далі, на сторінці 13, є також звичайна відзнака бібліотеки колегіуму: Ex Bibliothecae Collegii Charkoviensis.

Книга ця стояла на науковому рівні свого часу. Тексти перекладів на різні мови дано, переважно, за допомогою кліше. До текстів, писаних не латинським шрифтом, додано латинські транскрипції («Lectio»). При цьому здебільшого вказано авторів перекладів та транскрипцій, або друковані видання, звідки ці переклади взято. Інколи даються досить докладні зауваження, а в деяких випадках вміщено два переклади на ту ж мову, але різних перекладачів. Комплекс мов у цілому розташований за континентами. Але в цих загальних межах складачі намагались згрупувати матеріал за спорідненими мовами. Збірці передує загальний огляд усієї системи розподілу мов, а також абетковий покажчик їхніх назв.

Зрозуміло, що азіатські мови, а також споріднені з ними африканські займають у книзі видатне місце. Ось їхній огляд.

I. Азіатські та орієнтальні. A. Єврейська та споріднені діалекти. 1. Єврейська, письмом: a) іудейським (judaico), b) самаритянським. 2. Халдейська. 3. Сірійська, письмом: a) естрангело, b) звичайним (vulgato) [4]. 4. Арабська. 5. Ефіопська: a) вчена (erudita), b) народна (vulgaris) [5]. *B.* Перська. *C.* Турецька. Татарська. *D.* Вірменська. *E.* Грузинська. *F.* Малайська. *G.* Малабарська. *H.* «Брахманська» [6]. *I.* Китайська: a) мандаринська, b) інша (Alia). *K.* Формозька (Formosana) [7]. *L.* Японська (Japanica) [8]. *M.* Сіамська.

II. Африканські та південні. A. Ефіопська — див. азіатські мови. *B.* Коптська. *C.* Ангольська (Angolana), *D.* Меліндська (Melindana—?), *E.* Абісінців біля Гоа (Abessinorum in Camara prope Goam) [9]. *F.* Мадагаскарська. Далі йдуть мови європейські, американські, або Нового Світу, й, нарешті, штучні мови. В абетковому покажчику названі для повноти також бенгальська та монгольська мови, але в книзі їх немає.

Така була, оскільки нам відомо, перша в Харкові «сходознавча» книга, позначена певною датою.

Чи студіював цю книгу Єпіфаній особисто, сказати не можна, але пізніше в колегіумі вона читалась. Так, на її сторінках до деяких зразків слов'янських мов є пізніші пояснення в дужках, як-от: стор. 13 — Carnorum — (Черногорцевъ), стор. 19 — Slavonica charactere Hierony-

---

[1] Oratio Dominica Πολύγλωττος και πολύμορφος nimirum plus centum linguis, versionibus aut characteribus, reddita et expressa. Editio novissima. — Das ist: Das Gebet des Herrn oder Vater Unser, in viel Sprachen und Schreib-Arten, nemlich in mehr als hundert Sprachen, Übersetzung und Schrifften verfasset und vorestellt. Die letzte Edition. — Verlegt von Johann Ulrich Krausen, Burgern und Kupfferstechern in Augsburg. Das übrige durch Johann Christoph Wagnern, Buchdruckern daselbst. — Примірник Центральної наукової бібліотеки (далі ЦНБ) ХДУ, шифр РК (рідкісна книга), № 219066.

[2] У зверненні до читача складач говорить, що перше видання книги здійснене в Лондоні 1700 р.

[3] Hic Liber applicatus est ab Epiphanio Episcopo Bilogrodensi et Oboianensi Bibliothecam Collegij Charkoviensis Anno 1731. Mense Junio.

[4] Старосірійським та несторіанським письмом.

[5] Цебто геез та амгарська.

[6] Санскрит.

[7] Мова основних мешканців Тайваня, письмо — латинськими літерами.

[8] Для мов японської та в'єтнамської (Cocincinensis, Tungkingensis) залишено місце, але зазначено, що дати їх не було можливості.

[9] Мова Коморських островів.

morum—(Глаголитсколъ). До речі, слов'янські мови дані в цій книзі досить докладно. Поряд з польською (Polonica), чеською (Bohemica), лужицькою (Lusatica) дано зразки таких південнослов'янських мов: Dalmatica, Croatica, Servica, Carnorum. Текст останньої, за визначенням славіста М. Ф. Наконечного, має виразні ознаки словінської мови. Ані української, ані російської немає, бо їх замінює церковнослов'янська. Так, в абетковому покажчику стоїть: «Moscovitica, vid. Russica», а «Russica» розглядається як слов'янська, писана кирилицею. Латинська транскрипція наведеного тут церковнослов'янського тексту мову дуже спотворює, але все ж передає російську вимову.

У 1734 р. до бібліотеки Харківського колегіуму влилось велике зібрання книг іншого видатного діяча того часу — Стефана Яворського, відомого аматора книг. Однак сходознавчих серед них не було. Це стане зрозумілим, коли зважити на обсяг інтересів її колишнього власника [1]. У 1769 році чимало книг подарував колегіуму Самуїл Мирославський. У тому ж році був зроблений каталог бібліотеки колегіуму, який дає яскраве уявлення про широту інтересів її читачів [2]. Як звичайно для того часу, переважна більшість наукових праць, що зберігалися в бібліотеці, була написана латинською мовою. Але є й книги російські, українські (писані нашою тодішньою книжною мовою) та польські. В каталозі вони розташовані за мовами, а далі за форматом, після чого нумерація йде приблизно за абеткою. Латинських книг налічується 1567, українських та російських — 181, польських — 142. Усього 1890 книг, а додавши 70 книг, подарованих Самуїлом Мирославським,— 1960. Отут і вражає досить значна кількість серед них видань, що так чи інакше стосуються Сходу.

Сюди перш за все належать словники східних мов: 1) Словник семи мов — єврейської, халдейської, сірійської, самаритянської, ефіопської, арабської та перської, складений Едмундом Кастелло і виданий у 1660—1669 роках в Лондоні двома томами[3]. 2) Словник турецько-арабсько-перський у двох томах, виданий у Відні 1675 року[4]. 3) Словник восьми мов, складений А. Калепіні. Бібліотека колегіуму мала і старіше, базельське видання цього словника 1584 р. і два примірники пізнішого — 1705 року[5]. 4) Словник латинсько-турецько-арабсько-перський, без зазначення автора й року[6]. Треба відзначити також турецьку граматику, видану ін-фоліо у Відні в 1680 році[7], тобто незадовго до розгрому турків під Віднем Яном Собеським у 1683 році.

Щодо східних текстів, то тут перш за все слід відзначити такі капітальні для свого часу видання, як «Лондонська поліглотта» 1657 року на мовах єврейській (з самаритянським варіантом), халдейській, сірійській, латинській, арабській, ефіопській та перській в шести томах [8]:

---

[1] С. И. Маслов. Библиотека Стефана Яворского. К., 1914.

[2] Харківський філіал Центрального історичного архіву УРСР. Фонд 692, № 2145.

[3] In folio. № 7—8. Lexicon heptaglotton hebraicum, chaldaicum syriacum, samaritanum, aethiopicum, arabicum et persicum auctore Edmundo Castello. Londini, 1660 [1669.— *А. К.*].

[4] In folio. № 501—502. Lexicon Turcico-Arabico-Persicum, T. 1, 2. Viennae, 1675

[5] In folio. № 493. A. Calepini dictionarium octolingvarum. Basileae, 1584 та № 494, 495 — Basileae. 1705. Перше видання цього словника (Женева, 1578) мало сім мов.

[6] In folio. № 503. Onomasticon Latino-Turcico-Arabico-Persicum.

[7] In folio. № 529. Grammatica Turcica, Viennae, 1680.

[8] In folio. № 1—6. Biblia polyglotta complectentia textus originales hebraicos, cum Pentateucho samaritano, chaldaicos, graecos, interpretum chaldaicae, syriacae, latinae vulgatae, arabicae, aethiopicae, persicae, in six tomos auctore Briano Waldono. 1657 [1654—1657].

«Лейпцігська поліглотта» 1750 р. Христіана Рейнекціуса мовами єврейською, грецькою, латинською та німецькою в трьох томах[1].

Прекрасним бібліографічним оглядом свого часу була Bibliotheca hebraea відомого гебраїста Йоганна Христофора Вольфа (1683—1739), видана чотирма томами у Гамбурзі в 1715—1733 роках[2].

Що стосується географії країн Сходу, то в бібліотеці Харківського колегіуму знаходимо значний матеріал. Так, у згаданому каталозі 1769 року відзначено: 1) Йоганн Баптист Гофам. Універсальний словник з

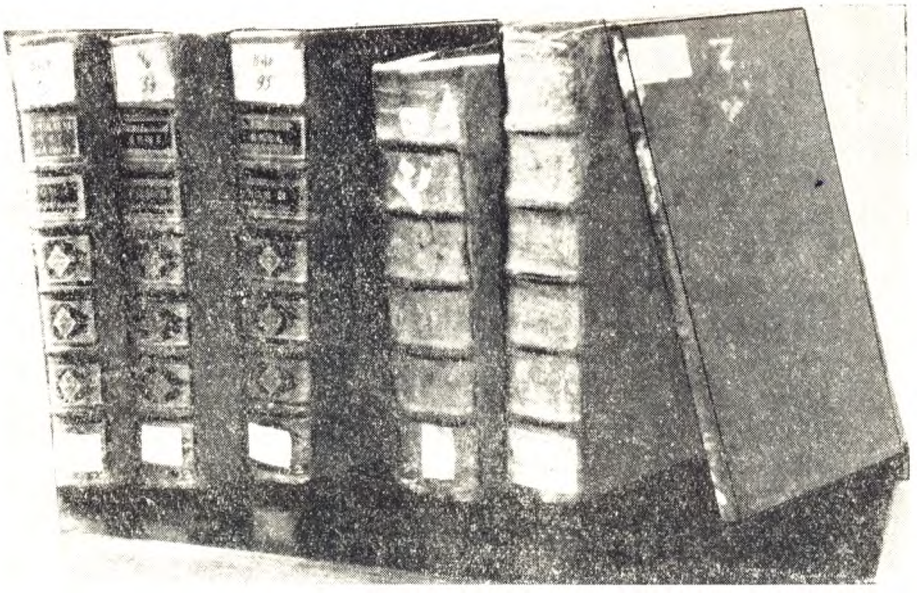

Деякі сходознавчі книги з бібліотеки Харківського колегіуму XVIII віку. Найдавніша з них, перша праворуч, подарована колегіуму в 1731 році.

історії, географії, хронології, поезії та філології, в двох томах (Базель, 1677)[3]. Той же словник у виданні 1683 року, там же[4]; повніше, лейденське видання 1698 року у чотирьох томах[5] та ще пізніше видання всесвітнього атласа того ж автора (Нюренберг, 1716)[6]. Нарешті, зовсім новий для того часу Географічний атлас усіх країн світу в 41 карті (Берлін, 1753)[7].

З акта 1782 року про передачу бібліотеки новому завідуючому можна бачити, що бібліотека Харківського колегіуму мала ще подарований Самуїлом Мирославським атлас, в якому було багато карт сусідніх з Україною східних країн. Карти його містили: «Шар земноводний», Європу, Азію, Африку, Америку, «Вместе Турцию, Россию и Польшу», «Поль-

---

[1] In folio. № 9—11, Biblia S. quadriliguia hebraico-graeco-latino-germane auctore Christiano Reineccio. Lipsiae, [1750].

[2] In quarto. № 299—302. Wolfij Bibliotheca hebraica. Hamburgi. T. 1—1715; т.2—1722; т. 3—1727; т. 4—1733.

[3] In folio. № 510—511. Hofmanni Lexicon universale historico-geographico-chronologico-philologicum. T. I—II. Basileae, 1677.

[4] In folio. № 512—513. Basileae, 1683.

[5] In folio. № 514—517. Lugduni Batavorum, 1698.

[6] In folio. № 572. Atlas novus terrarum orbis, imperia, regna et status exactos tabulis, geographicis demonstratus. Operâ Joan. Baptistae Hofmanni. Noribergae, 1716

[7] In folio. № 473. Atlas geographicus. Omnes orbis terrarum regiones in 40 et una tabulis exhibens. Berolini, 1753.

шу, Молдавию и Венгрию», «Крым с около лежащими местностями», У 1782 році цей атлас був уже загублений [1].

Зручний географічний компендіум становила собою «Загальна географія» Бернгарда Варена, видана у Кембріджі 1681 року [2].

З історичних праць чималий матеріал по Сходу містили огляди історії Візантії та видання старих візантійських істориків, наприклад Анни Комніної. Далі—«Огляд подій східної історії від початку світу», виданий у Франкфурті-на Майні 1587 року [3], а також «Східна хроніка», видана у Парижі в 1651 році [4].

Особливо треба відзначити наявність у бібліотеці Харківського колегіуму двох примірників книги польською мовою, яка зветься «Алькоран» і була видана в Чернігові 1683 року [5]. Гадаю, що це полемічний твір відомого українського письменника XVII віку, ректора Києво-Могилянської академії Іоанникія Галятовського «Алкоран Магомета», який витримав кілька видань у 80-х роках XVII ст. саме в Чернігові.

По ідеології Індії та Далекого Сходу маємо три книги ін-кварто. Перша з них, присвячена догмам буддизму, видана у Франкфурті в 1741 році [6]. Друга, про буддійську мораль, малася у двох лейпцігських виданнях — 1712 та 1719 рр. [7]. Нарешті, в каталозі книг колегіуму значиться книга «Про китайські ритуали відносно Конфуція та померлих предків», видана у Відні 1701 р. [8].

Є підстави гадати, що чимало книг бібліотеки Харківського колегіуму зберігається досі у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету, де є десятки тисяч старих видань XVII, XVI і навіть XV віків. На жаль, відсутність у ЦНБ наукового каталога або хоча б скільки-небудь повного реєстру цих видань робить відповідну перевірку дуже важкою. Деякі сходознавчі книги з написом Ex libris Bibliothecae Collegii Charkoviensis, виявлені при реєстрації фондів ЦНБ, частково вказані і в каталозі колегіуму 1769 року, частково там не названі, — отже, були придбані колегіумом пізніше.

Із згаданих вище східних словників у ЦНБ маємо латинсько-турецько-арабсько-перський Onomasticon (in folio № 503) [9], який, виявляється, містить також і німецькі переклади слів. Титульного листа немає. У передмові автор говорить, що мав на увазі видати словник навесні 1683 року, але не встиг цього зробити.

Дуже цікавий турецький словник з екслібрісом Харківського колегіуму, але він не значиться в каталозі 1769 року. Це великий том (другий) ін-фоліо без титульної сторінки, що починається з арабської літери «айн» [10]. Чи зберігся у ЦНБ перший том, невідомо. Словник містить,

---

[1] Харківський філіал Центрального історичного архіву. Фонд 692. № 1250. Репорт о приеме библиотеки Харьковского Коллегиума поэзии учителя Сильвестра Лебединского 12 сентября 1782 г.

[2] In octavo maiori. № 46. Bernhardi Vareni. Geographia generalis. Cantabrigiae, 1681.

[3] In folio. № 472. Historia rerum Orientalium gestarum ab Exordio mundi. Frankofurti ad Ma-e, 1587.

[4] In folio. № 570. Chronicon Orientale. Parisiis, 1651 (Та ж книга у ЦНБ ХДУ РК, № 197626).

[5] Libri polonici. In-quarto. № 3. № 4. Alkoran machometów. W Czernihowie, 1683.

[6] In quarto. № 50. Buddaei institutiones theologiae dogmaticae. Francofurti, 1741.

[7] In quarto. № 51, 52. Buddaei institutiones theologiae moralis. Lipsiae, 1712. Те ж — 1719 року.

[8] In octavo maiori. № 133. De ritibus Sinensium erga Confucium philosophum et progenitores mortuos. Augustae Vindobonae. 1701.

[9] ЦНБ, РК (рідкісна книга), № 219113.

[10] ЦНБ, РК, № 219075.

крім турецьких, багато арабських та перських слів, що ввійшли до старої літературної турецької мови. Турецькі слова дано також у транскрипції, з турецькою фразеологією та перекладом на латинську, німецьку, італійську, французьку та польську мови. Є у ЦНБ також словник семи мов Е. Кастелло (Лондон, 1669) [1]. Це, мабуть, той самий примірник, що зазначений у каталозі колегіуму, так само як і «Лондонська поліглотта» 1654—1657 років [2]. Але звичайного «Ex libris» колегіуму на цих виданнях немає.

Тим часом цю ознаку приналежності колегіуму мають три великих томи ін-фоліо творів Єфрема Сіріна, виданих у Римі в 1737—1743 роках за редакцією двох Ассемані [3], з сірійським оригіналом та латинським перекладом. Шкода, що в ЦНБ досі не знайдено трьох останніх томів цього видання, бо вони містять найбільш цікаві віршовані твори «сірійського співця» IV віку.

Те, що цих книг немає в каталозі колегіуму 1769 року, не значить, що вони були придбані пізніше. У каталозі немає і згаданого вище збірника перекладів на 100 мов, хоча на ньому не тільки є екслібріс колегіуму, але й напис про його пожертву від 1731 року. Дальші дослідження фондів відділу рідкісної книги ЦНБ, порівняння їх з каталогом 1769 року, виявлення екслібрісів колегіуму тощо безперечно приведуть до значного розширення наших відомостей про цю цікаву харківську бібліотеку XVIII віку.

Питання про те, в якій мірі діячі колегіуму використовували східні фонди бібліотеки, потребує окремого вивчення. Двоє з них, без сумніву, це робили. По-перше, Лаврентій Кордет. Він народився в 1720 році, походив з «військового стану», тобто з козаків, учився в Київській академії. У Харківському колегіумі він викладав спочатку риторику й поетику, далі у 1758—64 роках був професором філософії, займав посаду префекта й, нарешті, у 1770—1775 роках — ректора. Помер він у 1781 році.

Л. Кордет, людина талановита й широкоосвічена, прекрасний оратор, не міг ужитися з єпархіальним начальством, через що його не раз звільняли з колегіуму. Коли на початку 1765 року його позбавили посади викладача філософії, Григорій Сковорода у своєму листі (з села Довжик, від 18 квітня 1765 р.) до тодішнього ректора Іова Базилевича виступив на захист Л. Кордета і просив відновити його на посаді. При цьому він дав високу оцінку його ерудиції, зокрема в питаннях економіки та географії, а «о философских его субтильностях, даже до четвертого неба проникающих, нет чего уже и говорить!» [4].

Про обсяг інтересів Л. Кордета свідчить реєстр книг його власної бібліотеки тих часів, коли він був ректором колегіуму [5]. В ній 215 назв. Тут знаходимо статті з французької «Енциклопедії», листування Вольтера, комедії Мольєра, посібники з логіки та філософії Ф. Х. Баумейстера, чимало книг з фізики, політичної економії й, нарешті, географії. Географічна література стосується багатьох країн світу — Японії, Північної Америки та Мексіки включно; є в її списку твори славнозвісного на той час німецького географа А. Ф. Бюшінга, також описи Оренбурзького

---

[1] ЦНБ, $\frac{\text{В. VI}}{224}$.

[2] ЦНБ, РК, №№ 473754, 473755.

[3] ЦНБ, РК, №№ 473409, 473456, 473410. Sancti patris nostri Ephrem Syri opera omnia quae extant grecae, syriacae, latine, in sex tomos distributa. Romae, T. I — 1737; т. II — 1740; т. III — 1743

[4] П. М. Попов. З листування Г. Сковороди. Ж. «Радянське літературознавство», 1955, № 18, стор. 64.

[5] Відділ рукописів Інституту літератури Академії наук УРСР, ф. 20. ш. 13, інв. № 953. Частные записки, реестры и письма Лаврентия Кордета, № 3 (за 1776—1777 рр.), Реестр собственным книгам Харьковского коллегиума ректора Л. Кордета.

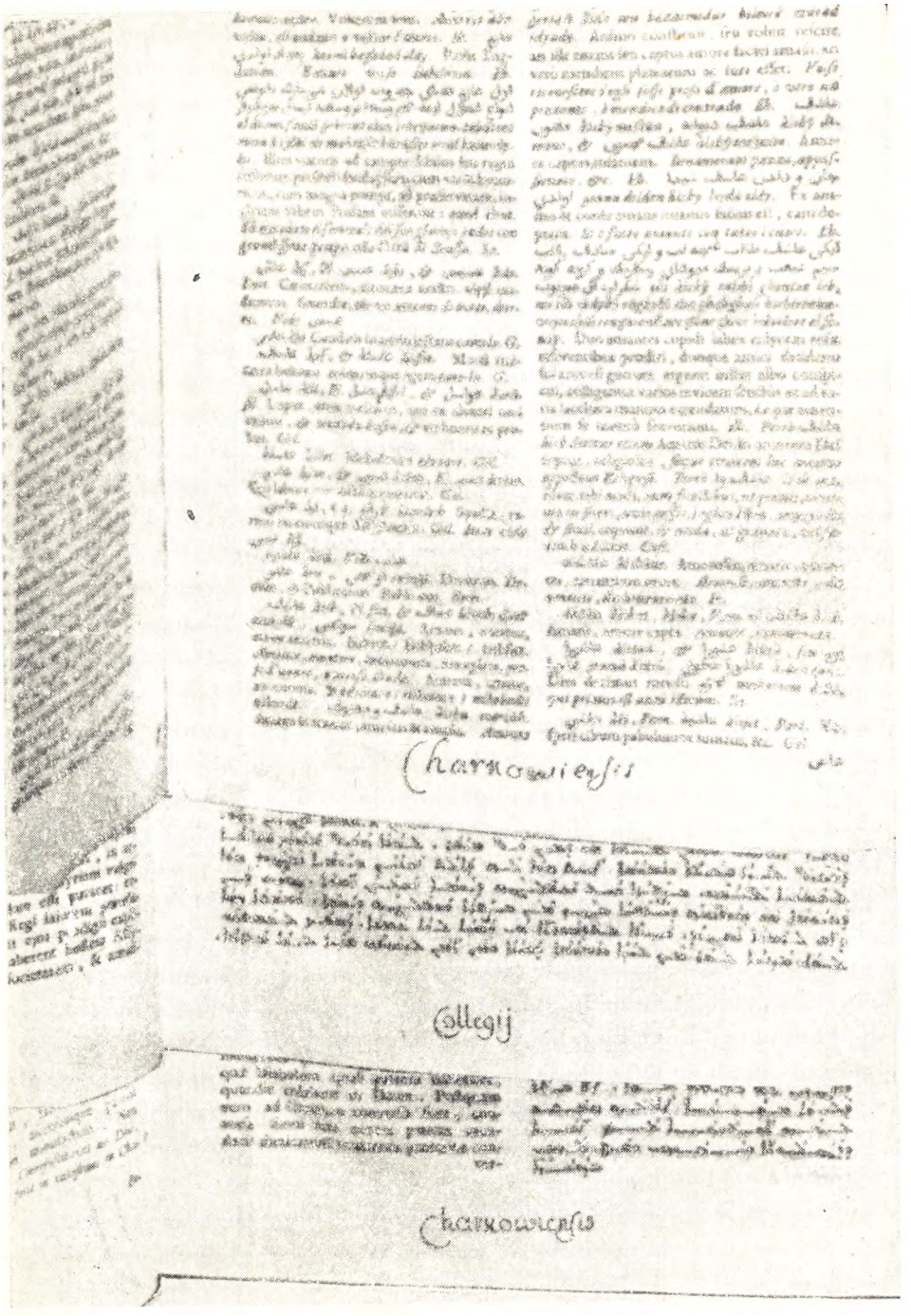

Сторінки турецько-латинсько-німецько-італійсько-французько-польського словника та книги сірійською мовою з бібліотеки Харківського колегіуму.

краю, Сибіру тощо. Географія, особливо економгеографія, була улюбленим предметом занять Лаврентія Кордета, причому, крім своєї власної книгозбірні, викладач, префект і ректор колегіуму безсумнівно користувався також бібліотекою цього учбового закладу [1].

Щодо Г. С. Сковороди, то він, як відомо, мав почесну прозву мандрівного університету, а основоположник Харківського університету В. Н. Каразін надавав славнозвісному філософові великого значення в розвитку освіти місцевого краю, кажучи, що «ми під чубом та в українській свитині мали свого Піфагора, Орігена та Лейбніца» [2].

Хоча Г. С. Сковорода ціле життя мандрував по Слобожанщині, але він завжди був тісно пов'язаний з Харковом. У Харківському колегіумі він викладав з деякою перервою в 1759—1769 роках, отже, безперечно, був добре обізнаний і з бібліотекою цього учбового закладу і книгозбірнею свого приятеля Л. Кордета. Чимало історичних відомостей та переказів місцевих старих людей, зібраних спочатку етнографом Раїсою Сергіївною Данковською, а потім старанно перевірених та досліджених кандидатом філологічних наук доц. А. М. Ніженець, вказують на те, що постійним місцем перебування Григорія Сковороди в Харкові була хата на Лисій Горі по Чистоклітівській вулиці, № 5. З ім'ям філософа пов'язана також сусідня так звана чистоклітівська криниця. За місцевою легендою, начебто під час проїзду Катерини II через Харків у 1788 р. Г. Сковорода саме біля цієї криниці відмовився від посади придворного філософа цариці. Безперечно, він не раз мешкав у цій хаті й після того, як залишив колегіум [3].

У 1958 році спеціальна, призначена Харківською міською радою експертна комісія, що складалась з архітекторів та інших компетентних осіб, установила, що основа цієї хати, її дубовий зруб за типом будови та сучасним станом належить не пізніше як до середини XVIII віку (акт від 30. VI 1958 р.).

Легенда зробила з Григорія Сковороди знавця стародавньої єврейської мови. Розповідали навіть, що він носив з собою біблію, написану цією мовою. Насправді ж Г. С. Сковорода завжди цитував біблію церковнослов'янською мовою, а коли й посилався на староєврейський текст, то підкреслював, що цитує його з чужих слів: «Сказуют, что в еврейском текстѣ так: «В началѣ сотворил боги...» [4].

Питання про єврейську мову у Г. Сковороди спеціально досліджував В. Іваницький [5]. Він налічує 32 згаданих у Г. Сковороди єврейських слова (26 з них — імена власні), а також розглядає два випадки, коли він безпосередньо й один раз невиразно посилається на єврейський текст біблії. Аналізуючи цей матеріал, В. Іваницький приходить до висновку, що Г. Сковорода знав єврейську мову досить мало і свої пояс-

---

[1] Відомості про Л. Кордета подано за згаданою статтею проф. П. М. Попова, де вказані джерела для дальшого вивчення діяльності цього видатного представника освіти на Україні XVIII віку.

[2] В. Н. Каразин. Письмо к издателю «Молодика» Бецкому, 2.III 1842 р. Лист цей був надрукований разом з листом Г. С. Сковороди у збірнику І. Є. Бецького «Молодик», т. 3 на 1844 р. Х., 1843 р., стор. 229—230. Передруковано: Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Изд-во Харьковского ун-та, 1910, стор. 913.

[3] Р. Данковська. Про пам'ятки, речі на Слобожанщині, що зв'язані з ім'ям Сковороди. «Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди», 1926. № 2—3. стор. 10—24.

[4] Г. Сковорода. Израильский змій или картина, нареченная: день. Собрание сочинений Г. С. Сковороды с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича, т. I, СПб., 1912, стор. 371.

[5] Віктор Іваницький. Жидівська мова у Г. С. Сковороди. «Збірник праць Жидівської історично-археографічної комісії ВУАН», кн. I (Зб. Істор. філолог. відділу, № 73), К., 1928, стор. 98—104.

нення єврейських слів, переважно імен, брав почасти з додатку до так званої Єлизаветинської біблії, де містились такого роду тлумачення, а почасти з інших подібних джерел. Більшість цих тлумачень походить від Філона Александрійського. Отже, за підрахунком В. Іваницького, 15 тлумачень єврейських слів у Г. Сковороди збігаються з тлумаченнями додатку до Єлизаветинської біблії, у 8 випадках вони наближаються до них, у трьох — розходяться з ними, й, нарешті, у 6 випадках пояснення Г. Сковороди у згаданому додатку відсутні.

Хата в Харкові, де жив Г. С. Сковорода.

Погоджуючись з тим, що Г. Сковорода був мало обізнаний з єврейською мовою, треба визнати, що це питання потребує дальшого вивчення. Уже з наведеного підрахунку В. Іваницького видно, що все ж мало не половину тлумачень єврейських слів Г. Сковорода брав таки не з додатку до згаданої біблії. Крім того, якщо 17 його пояснень з цим додатком збігаються, то це не значить, що вони звідти взяті, бо переклад звичайних слів сам собою може бути однаковий. Отже, Г. Сковорода міг просто пам'ятати значення єврейських слів хоча б з лекцій, які він чув у Київській академії. До речі, переклади цих слів він давав різними мовами, в тому числі й українською: «Сусанна слово еврейское, еллински κρῖνον, римски lilium, славенски крынъ, малороссийски лиліа»[1].

У латинському листі до свого учня і друга М. Ковалінського з приводу філологічних занять Г. Сковорода висловлює думку, що, мовляв, слово «муза» походить з єврейської мови[2]. По батькові Г. Сковорода писав себе «Варсава», даючи таке пояснення: «Вар, правдивѣе же Бар, есть слово еврейское, значит сын; Сава же есть слово сирское, значит субботу, покой, праздник, мир. И так Вар-сава, сын Савин, сын мира, так как Вар-иона есть сын голубицы»[3]. Тут, незважаючи на деяку плутанину зі словом «бар», яке походить з арамейської мови, видно, що Г. Сковорода все ж розрізняв єврейську та сірійську мови.

[1] Г. Сковорода. Брань Архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные Д. И. Багалеем. Х. 1894, стор. 212 другої пагінації, прим. 1.

[2] Там же, стор. 107 першої пагінації (лист 76). Посилання Г. Сковороди: Aug. Buch. in orat. festa 3, sub finem.

[3] Г. Сковорода. Благодарный Ероднй. Соч., 1894, стор. 217 другої пагінації, прим. 1.

Мені здається, що Г. Сковорода вивчав єврейську мову в Київській академії у Варлаама Лащевського, якого він не тільки вихваляє як письменника, але й згадує як викладача єврейської та грецької мов. Він відзначає також, що В. Лащевський був «предводителем в последнем исправлении библии»[1]. Пізніше, однак, Г. Сковорода, певно, не мав нагоди поновлювати свої знання, хоч і продовжував цікавитись тлумаченням єврейських слів, збираючи відповідний матеріал скрізь, де тільки міг його знайти. Тим часом твори свої він писав по далеких селах та пасіках. Отже, коли він хотів послатись на якийсь текст з єврейської мови, пам'ять йому могла зраджувати. Таким шляхом, мені здається, виникла і його перекручена фраза з книги Буття: I, 1. Не пам'ятаючи тексту, Г. Сковорода, мабуть, звернувся по допомогу до якогось знайомого «письменного» єврея. Той у свою чергу забув, як по-староєврейському «небо», й поставив слово з ідіш — «гіммел». Звідси й постало у Г. Сковороди таке: «Я Гиммел, въ я Гарец»[2]. Ясно, що єврейського тексту він не мав під рукою.

Значно цікавішим від цих філологічних питань є, так би мовити, філософський інтернаціоналізм Г. Сковороди, що стосувався й народів Сходу. Мандрівник, який так любив свій рідний край, навчав, що мудрість є в усіх країнах і в усіх народів світу.

У своєму педагогічному діалозі «Притча, нареченна Єродій» Г. Сковорода в образі Мавпи висміює поверхову освіту та моду цвенькати на різних мовах. Мавпа вітається таким чином: «Радуйся! Мир тебе! Χαιρε! Салам али кюм!..» У примітці Г. Сковорода пояснює, що «Χαιρε есть поздравление еллинское — радуйся! Салам — турское, славенски: мир да будет тебѣ!». Співрозмовник Мавпи Чорногуз (Єродій), речник автора, насмішкувато відповідає тим же: «Бон-жур! Кали имера! День добрый! Gehorsamer Diener! Дай бог, радоваться! Salve...». У примітці говориться, що «Бон-жур французское добрый день! Кали имера грецькое, то же»[3]. До речі, зимова «Калі імера» показує, що в останньому випадку Г. Сковорода мав на увазі новогрецьку мову, з якою також знайомились у Харківському колегіумі.

Мавпа запитує Чорногуза, чи навчив його батько «ученому ли коему или шляхетному языку?..», на що той відповідає: «Да мнѣ и сіе невѣдомо: кто есть ученый, а кто то шляхетный язык»[4].

Дія відбувається в Африці, де живе Мавпа, причому її родички «в модѣ при дворѣ у Марокского владѣльца», а син там пажем і йому «государь жаловал золотую табакерку»[5].

Особливо цікавий з погляду східних інтересів Г. Сковороди його твір «Розмова про премудрість: Мудрість та Людина»[6]. Проф. П. М. Попов присвятив йому спеціальне дослідження[7]. Він цілком слушно вважає, що в цьому творі Г. Сковороди маємо «перші в українській літературі принципово важливі висловлювання про Китай і китайський народ». Звичайно, це не була у нас перша згадка про Китай вза-

---

[1] Г. Сковорода. Брань Архистратига Михаила со сатаною. Соч., 1894, стор. 211 другої пагін., прим. 2.

[2] Г. Сковорода. Израильскій змій. Собр соч., т. I, 1912, стор. 371. Слово «къ», що стоїть у друкованому тексті цього видання, є хибно прочитане редактором «въ» — сполучник «та».

[3] Г. Сковорода. Притча, нареченна Єродій. В ней разглагольствует обезьяна со птенцом Єродіевым о воспитании. Собр. соч., т. I, 1912, стор. 461.

[4] Там же, стор. 463.

[5] Там же, стор. 476.

[6] Г. Сковорода. Разговор о премудрости: Мудрость и Человѣк. Соч., 1894, стор. 293—294.

[7] Павло Попов. Григорій Сковорода про Китай. «Вітчизна», 1958, № 4, стор. 163—171.

галі. П. М. Попов відзначає ряд таких згадок в українській літературі XVII—XVIII віків, згадує українську релігійну місію до Китаю та літературу про цю країну, звідки Г. Сковорода міг дізнатися про неї.

Дійсно, відомості про Китай за тих часів були досить значні. Глава російського посольства в Китаї в 1675—1678 рр. Микола Спафарій-Мілеску, молдаванин грецького походження, був добре відомий і на Україні [1]. Учасник переговорів з Китаєм у Нерчинську 1689 р., Андрій Білобоцький, що добре володів латинською мовою, не міг бути, як член московського посольства, католиком подібно до єзуїтів Т. Парейра та Ф. Жербійона, які виступали з китайського боку. Отже, він був, напевне, пов'язаний з Києвом [2]. Крім того, членами першої російської духовної місії в Китай, що прибула до Пекіна в 1716 р., були українці на чолі з митрополитом Іларіоном Лежайським. Він помер у 1717 році, але його учні залишились у Пекіні. Щодо названого вірша Г. Сковороди, то, на думку П. Попова, він був написаний у 60—70-х роках XVIII ст., коли Г. Сковорода найбільше працював над питаннями поетики й викладав її у Переяславському та Харківському колегіумах.

Однак, враховуючи наведені вище дані про бібліотеку Харківського колегіуму, можна з певністю сказати, що увага до Китаю й особливо деяке уявлення про китайську філософію виникли у Г. Сковороди саме в Харківському колегіумі, де він, мабуть, читав згадану вище книгу про Конфуція та мав розмови про географію й філософію з Леонтієм Кордетом [3]. Гадаю, що діалог Мудрості з обмеженою дурнуватою людиною відбиває якусь реальну розмову Г. Сковороди або Л. Кордета з кимсь із «стовпів» колегіуму. Це потверджує і гострий тон, яким кінчається ця розмова. Оскільки вірш, певне, створений Г. Сковородою під час його викладання в Харківському колегіумі, то писав він його, мабуть, у хаті біля чистоклітівської криниці, де в той час мешкав. Ось та частина цього вірша, яка нас цікавить:

Разговор о премудрости: Мудрость и человѣк [4]

Чел. Скажи, живеш ли ты и в Хинских сторонах?
М. Уже мнѣ имя там в других стоит словах!
Ч. Так ты и в варварских вѣть сторонах живјош?
М. Куда ты мнѣ, друг мой, не лѣпую појош!

---

[1] Г. І. Константін вважає його за першого російського китаїста. Gh. J. Constantin. Mikołaj Milescu (Spathary), pierwszy rumuński orientalista turkolog i pierwszy rosyjski sinolog. «Przegląd orientalistyczny», 1959. № 1(29), стор. 48—54.

[2] П. Т. Яковлева. Первый русско-китайский договор 1689 года. М., 1958, стор. 128, 130 (прим. 1), 170, 171, 185, 217.

[3] В ЦНБ ХДУ є велика книга про Конфуція та стародавню китайську філософію взагалі, понад 500 сторінок ін-фоліо, ще XVII в.: Confucius Sinorum philosophus, sive scientia sinensis latine exposita. Parisiis, 1687 (ЦНБ. РК № 459006). Написана вона знавцями Китаю, вченими місіонерами на чолі з Філіппом Купле. У ній подано також хронологічний огляд історії Китаю від 2952 р. до н. е. до 1683 р. н. е., наводяться статистичні дані про Китай, взяті з китайських джерел, та досить добра як на той час карта цієї країни. На жаль, можна майже з певністю сказати, що наш примірник не належав бібліотеці Харківського колегіуму. Але Г. Сковорода міг ознайомитися з цим твором, наприклад, у Київській Академії.

[4] Рукопис цього твору зберігається в Москві; Державна бібліотека ім. В. І. Леніна. Збірка Румянцевського музею, 1491, арк. 118—119. Перші рядки цього тексту подаємо за фототипією із згаданої статті П. Попова (стор. 166), решту — на підставі виправленого за оригіналом тексту, наведеного там же (стор. 165), порівнюючи проте з текстом у виданні: Г. Сковорода, Соч., 1894, стор. 293. Оскільки вимова творів Г. Сковороди викликає суперечки, правопис залишаю без змін, відкинувши лише кінцевий «ъ». Так передано тексти творів Г. Сковороди і в «Антології української поезії», 1957, том I, упорядкований академіком Максимом Рильським, стор 71—74.

Вѣть без мене, друг мой, одной чертѣ не быть,
И как же мнѣ, скажи, меж хи́нцами не жить!
Где ночь и день живёт, где лѣто и весна,
Я правлю это всjо с моим отцем одна.
Ч. Скажи-ж, кто твой отец? Не гнѣвайсь на глупца...
М. Познай вперjод меня, познаеш и отца.
Ч. А с хинцами ты как обходишся, открой?
М. Так точно, как и здѣсь: смотрю, кто мой, то мой!
Ч. Там толко вѣть одны погибіе живут?
М. Сестра вам это лжет: так точно, как и тут!
Ч. А развѣ есть сестра твоя?..
М. Да! У меня
Сестра моя родна́, как точно ноч у дня,
Ч. И лжет она всегда? Хотя одной роднѣ?
М. Вѣть одного отца, но дѣти не однѣ!
Ч. Зовут же как?..
М. Ей сто имен. Она
Однак, у россіан есть Бе́зтолко́вщина́.
Ч. С рогами ли она?
М. Дурак!
Ч. Иль с бородой?
Иль в клабукѣ?..
М. Ты врjош! Она войдjот и в твой
Состав, если хотиш.

У 1787 році Г. Сковорода знов згадує Китай, показуючи широчінь своїх географічних знань. У творі «Вдячний Єродій» Чорногуз (Єродій) каже, що його батько «от сея думы (що люди й «мода» є те саме.— *А. К.*) далечае, нежели китайская столица от португальскія» [1]. Відомий молдавський письменник і вчений, вихованець Харківського університету Олександр Хиждеу (1811—1872) у своїй праці про Г. Сковороду 1835 р. передає слова з якогось невідомого нам твору філософа про те, що, мовляв, внутрішній мир може знайти собі кожна людина: і турок «и красным луком китаец обвешен» [2].

Тут ми бачимо певну аналогію до «Розмови Мудрості та Людини». Якщо дане місце дійсно належить Г. Сковороді, то такого китайця він, мабуть, бачив десь у Харкові абощо. Однак належність цих слів Г. Сковороді сумнівна.

У своїх творах Г. Сковорода охоче звертався по приклади й до Індії. Правда, матеріал у нього був невеликий і невідомо звідки він його брав. Так, в одному з листів до свого учня М. Ковалінського він порівнює мудреця з індійською комашнею, яка збирає золоті зерна в гірських печерах [3]. У другому латинському листі до того ж М. Ковалінського, кажучи про якогось «скорпіона», що має намір його «ужалити», Г. Сковорода згадує про один засіб, уживаний в Індії проти жалення скорпіонів, про який він чув років десять перед тим [4]. У творі Г. Сковороди, «Кільце. Дружня розмова про душевний спокій» головний співрозмовник Григорій, що висловлює погляди автора, щоб припинити метушню й безладні запитання своїх гостей, розповідає їм індійську «байку», яку він чув ще хлопчиком від «знайомого персіанина». В оповіданні гово-

[1] Г. Сковорода. Соч., 1894, стор. 467 другої пагінації.
[2] А. Хиждеу. Гр. Сав. Сковорода. Историко-критический очерк, ж. «Телескоп», 1835, XXVI, стор. 160—161. Також П. Попов. Згадана стаття, стор. 167.
[3] Г. С. Сковорода. Соч., Х., 1894, стор. 64 (лист 25-й).
[4] Те ж видання, стор. 100 (лист 70-й).

риться про те, як декілька чужоземців мандрували по Індії. Г. Сковорода дає оповіданню символічне тлумачення, але інтерес його до Індії та згадка про знайомого перса мають, безперечно, автобіографічний характер [1].

У XVIII ст. в Харкові, у колегіумі, досить добре вивчали класичну грецьку мову. Викладав її, між іншим, і Г. Сковорода. Але знання грецької мови було не тільки засобом для вивчення християнської або античної літератури. З його допомогою встановлювали зв'язок і з тодішніми греками в Туреччині, і поза її межами. У Центральній науковій бібліотеці ХДУ збереглося шість примірників цікавого підручника староєврейської мови, написаного грецькою мовою в Женеві в жовтні 1760 р. й надрукованого того ж року в Лозанні. Автор книжки не називає себе, але присвячує її цілому ряду високих достойників грецької церкви в Туреччині,— з одного боку, патріархам, з другого, також менш значним особам у Бухаресті та Яссах. Це вказує на те, що він, мабуть, був грек з Молдавії. Щоб віддати деяку шану й туркам, він згадує в одному місці турецьку приказку: «Діяти властиво мужам». Для нас особливо цікаві написи на цих книгах про те, що автор подарував десять примірників з них Харківському колегіуму в березні 1768 року [2].

Крім класичної грецької мови, у Харківському колегіумі практично вивчали й новогрецьку розмовну мову. Для цього студенти їздили на практику до міста Ніжина, де тоді була стара досить значна грецька колонія.

Іван Котляревський теж дуже добре знав цих греків, а також і поширену тоді турецьку назву Середземного моря — Біле море (Ak deniz):

Се гречкосії проскіноси,
Із Біломор'я все пендоси,
З Мореа, Дельта, Кефалос... («Енеїда», IV, 125, 5—7).

У колегіумі вчився, між іншим, Микола Іванович Гнєдич (1784 — 1833), який пізніше не тільки став відомим перекладачем «Іліади» з старогрецької мови, але й переклав з новогрецької мови на російську «Воєнний гімн греків» відомого поета-революціонера К. Рігаса [3] й деякі народні грецькі пісні. Він уславився також тим, що у своїх власних творах виступав проти колоніального поневолення (див., наприклад, його твір «Перуанец к испанцу», написаний ще в 1805 році).

Таким чином, в освічених колах Харкова, особливо в Харківському колегіумі, у XVIII віці ще до заснування Харківського університету помітно певне зацікавлення Сходом. Варто зазначити, що сам основоположник університету В. Н. Каразін, відомий винахідник та агротехнік, пропагував **китайський** молотильний коток. Виступаючи уже в січні 1816 року на загальних зборах заснованого ним Філотехнічного товариства з річним звітом, він, між іншим, розповідав про споруджену ним восени 1815 р. «українську клуню», де хліб у снопах сушився за допомогою «центрального опалення». Далі В. Н. Каразін продовжував: «Молотіння буде провадитись у тій же клуні, навколо її печі, китайським

[1] Собр. соч. Г. Сковороды, т. I, 1912, стор. 249—250. Див. також: О. І. Білецький. Іван Франко і індійська література. Філологічний збірник Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, № 9, 1956, стор. 6.

[2] Collegio Charkoviensi decem exempla. Auctor. $^{5}/_{16}$ Martii 1768.

[3] Костянтин Рігас (1757—1798) підняв повстання проти турків і був ними розстріляний. Переклад М. І. Гнєдича був зроблений у 1821 р. під впливом тодішнього грецького повстання.

котком. Цяя, найпростіша з усіх, молотильна машина, що її справжній китайський малюнок я маю честь Вам тут подати, вживається цим працьовитим та майстерним народом, мабуть, більше тисячі років, через що не підлягає ніякому сумніву її придатність». В. Н. Каразін при цьому зазначав, що згаданий китайський коток уже знайшов застосування в деяких місцях південної Італії. Як видно, він показав членам Товариства також китайський малюнок цього знаряддя [1].

Заснування в 1805 р. Харківського університету, створюючи умови для широкого розвитку науки в різних її галузях, в той же час повинне було дати вихід і згаданому зацікавленню Сходом, яке спостерігалося в Харкові ще у XVIII ст. Справа в тому, що новий університет був вищим учбовим закладом не тільки Слобідської України, але, поряд з Дерптським (Тартуським), Казанським та Вільнюським університетами, мав перетворитись в один із значних наукових центрів величезної держави, яка простяглась до меж Монголії та Китаю. Керівники університету це добре розуміли. Так, Вчена рада словесного факультету, приймаючи 18 березня 1811 року за поданням проф. А. А. Дегурова постанову про викладання тюркських мов («татарских наречий») та особливо маньчжурської, підкреслювала, що це робиться «tum propter relationes Imperii Rossici cum Sinensi Imperio, quam propter litterarum et antiquitatum sinensium» [2].

Статут університету, що діяв з 1804 до 1835 року, давав для таких заходів цілковиту можливість. На словесному факультеті поміж шести кафедр була спеціальна кафедра східних мов. Першим викладачем їх був Йоган Готтфрід Баренд, запрошений ще 12 жовтня 1803 р. на посаду професора-ад'юнкта цієї кафедри. Про його походження та освіту немає ніяких відомостей. В усякому разі він не був лютеранським пастором у Харкові, ані до, ані після запрошення на викладацьку роботу в університет [3]. Таким чином, уже з 1805 року в Харківському університеті почались лекції по сходознавству. Й. Г. Баренд читав граматику стародавньої єврейської мови за підручником Дідерікса [4] та курс «філології східних мов». Він також перекладав з оригіналу псалми. Однак 5 грудня 1805 року [5] Й. Г. Баренд помер.

У 1811 р. словесний факультет прийняв згадану вище постанову про викладання тюркських мов та маньчжурської. Це була перша в Росій-

---

[1] Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Изд. Харьковского ун-та, Харьков, 1910, стор. 291 (Отчет Филотехническому обществу правителя его дел, Каразина. Читано 16-го генваря 1815 года).

[2] «Так через зв'язки Російської імперії з Китайською, як задля китайської літератури та старожитностей». Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Под редакцией М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Х., 1908 (далі скорочено: Ист.-фил. фак.), стор. 6.

[3] З відкриттям університету кількість лютеранів у Харкові збільшилась. Й. Г. Баренд був обраний лютеранською громадою на проповідника й виступав з казаннями по неділях та святах, починаючи з 1804 р. Ніякої плати він за це не одержував. Пастор приїжджав з Полтави. Див.: Kurze Geschichte der Evangelisch-deutschen Kirche und Gemeinde zu Charkow nach dem Archive dieser Kirche vorgefundenen Quellen Zusammengestellt von Prof. Alex. Döllen. Charkow, 1880, стор. 7—8, 134.

[4] Hebräische Grammatik für Anfänger von J. C. Diedericus. Lemgo. In der Mejerschen Buchhandlung. 1782. Це було нове видання за редакцією та доповненнями W. F. Hezel'a. В ньому, між іншим, наводяться паралелі з арабської мови, навіть приклади з Корану. В одному примірнику в ЦНБ ХДУ (№ 277645) на полях зроблено численні старі помітки німецькою мовою; серед них подаються арабські паралелі.

[5] А. П. Рославский-Петровский. Об ученой деятельности Харьковского университета в первое десятилетие его существования. «Журнал Министерства народного просвещения» (далі ЖМНП), 1855, № 87, стор. 4.

ській державі спроба поставити в університетську програму вивчення будь-якої далекосхідної мови [1]. Вибір саме маньчжурської мови, замість китайської, пояснюється тим, що вона не така важка. У постанові факультету з цього приводу сказано, що маньчжурська мова запроваджується через «велику користь, яку може принести навчання цієї мови для політичних та торговельних зв'язків Росії зі східними народами,— на цю мову перекладені стародавні літописи Китаю, й можна сподіватись за її допомогою розшукати ще невідомі європейцям скарби китайської учености, — тим самим університет може набути собі великої честі й слави» [2].

Тим часом, поки Харківський університет шукав і не знаходив спеціаліста по маньчжурській мові, до Харкова в 1811 році приїхала людина, що цілком могла б взятись за викладання принаймні арабської мови й семітської філології. Це був Х. Ф. Роммель. Німець за походженням, він ще з дитячих років під керівництвом свого батька вивчав стародавню єврейську мову, а також познайомився з арабською, пізнав, як він сам зазначив, «величезне багатство цієї невичерпної мови». Він був учнем відомих семітологів А. Т. Гартмана (в Марбурзі) та І. Г. Ейнгорна (в Геттінгені). Його дослідження «Опис Аравії у Абіль-фіди» дістало добру оцінку славнозвісного арабіста Сільвестра де Сасі (1758—1838).

Отже, Х. Ф. Роммель був би цілком відповідним кандидатом для викладання східних мов в університеті. Одначе він, пробувши в Харкові п'ять років — з 1810 до 1815, працював в університеті тільки на кафедрі стародавньої літератури. У своїх спогадах Х. Ф. Роммель писав, що, даючи згоду їхати до Харкова, він мав на увазі глибше увійти в життя нової країни; він цікавився також Кавказом, де мріяв побувати пізніше. Про життя Харкова та Харківського університету Х.Ф. Роммель написав цікаві спогади, де також згадує дещо пов'язане зі Сходом, наприклад, докладно описує проїзд через Харків грузинської царівни та зустріч її з харків'янами [3].

Х. Ф. Роммель залишив помітний слід в історії Харківського університету як філолог-спеціаліст з античності. Причина, з якої він не викладав також і арабської мови, як дехто гадає, полягала в тому, що в тої час Х. Роммель був занадто захоплений своєю основною спеціальністю. Та й самий переїзд його до Харкова, мовляв, був пов'язаний тільки з тим, що в 1810 р. Наполеон захопив рідну його країну — Гессенське герцогство. Отже, коли Наполеон був остаточно подоланий, Х. Ф Роммель поспішив повернутись на батьківщину [4]. Проте Л. Яновський правильніше пояснює виїзд Х. Ф. Роммеля за кордон посиленням у Росії реакції [5].

З приєднанням до Росії Криму, а потім Грузії та інших країн Кавказу усталились адміністративні, торговельні й культурні зв'язки Харкова з цими на той час досить віддаленими країнами. Тим часом за упі-

---

[1] В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2-е, Л., 1925, стор. 271.

[2] «Харьковский сборник», № 3, 1883, стор. 140.

[3] Спогади Х. Ф. Роммеля спершу вийшли німецькою мовою у збірнику Бюсау «Geheime Geschichten und räthselhafte Menschen» (Leipzig, 1854, стор. 421—600) під назвою «Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit». Російською мовою — вперше «Южный сборник», Одесса, 1859, № 9—11, потім у Харкові — «Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Х. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете». Х., 1868.

[4] Про перебування Х. Роммеля у Харкові, крім згаданих його спогадів, див. Ист.-фил. фак., стор. 150—151 та И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 74.

[5] L. Janowski. Згадана праця, стор. 148.

верситетським статутом 1804 р., що діяв до 1835 р., Харківський університет не тільки мав деяку внутрішню автономію, але очолював учбові справи величезної округи, до якої входили також згадані південні країни. Університет завідував усіма світськими учбовими закладами цієї округи й посилав своїх професорів, як «візиторів» для контролю над ними. Це впливало і на розвиток сходознавства. Так, один з професорів університету, француз за походженням, А. А. Дегуров, що займав кафедру всесвітньої історії, за час своїх інспекторських поїздок зібрав цікаві матеріали про ногайських татар і написав про них видану в університеті 1816 р. книгу, яка містить цінний фактичний матеріал [1].

У наступному 1817 р. Харківський університет видав словник іноземних слів, куди були включені й слова східного походження: «Новый и полный толкователь слов славянских, греческих, латинских, немецких, итальянских, французских, жидовских, турецких и др., употребляемых в российском языке» (Харьков. В университетской типографии, 1817). Терміном «жидовские» визначалися староєврейські слова, він не мав жодного одіозного значення. Ось приклад пояснення «турецьких» слів: «Алкоран — закон турецкой, написанной их пророком Магомедом» (стор. 121).

Наскільки уважно ставилися в Харківському університеті до сходознавчих наук, видно вже з того, що в 1806 — 1809 рр. було придбано єврейський шрифт з цифрами та календарними знаками, а в 1812 — 1814 рр.— «татарський шрифт з прикрасами, наголосами та цифрами» [2].

У 1812 р. (17 січня) на урочистому зібранні, присвяченому сьомим роковинам відкриття університету, проф. В. О. Райт виголосив промову «Дух літературної культури Сходу та Заходу», а на ще більш урочистому зібранні 25 грудня 1814 року з приводу остаточної перемоги над Наполеоном — промову на тему «Схід» [3]. На зацікавлення Сходом, не без деякої іронії, натякав у 1819 році відомий український письменник професор П. П. Гулак-Артемовський у своїй вступній лекції до курсу польської мови. Вказуючи на потребу вивчати цю мову в університеті, він зазначав, що «навіть вивчення деяких мертвих східних мов вважають за потрібне в деяких наших учбових закладах» [4].

Харківський університет не припиняв вживати заходів, щоб запросити викладача на кафедру східних мов. Оскільки своїх спеціалістів ще не було, доводилось звертатись до іноземців. На жаль, обрані Вченою

---

[1] De la civilisation des Tatars-Nogaïs dans le midi de la Russie européenne. Par de G o u r o f f. Kharkoff, 1816. Див. А. С. Л е б е д е в. Антон Антонович Дегуров. «Вестник Европы», 1876, № 3, стор. 135—176, також Ист.-фил. фак., стор. 246—251 (про дану працю стор. 249—250). Важливу характеристику А. А. Дегурова в двох етапах його діяльності дає згаданий вище польський історик Л. Яновський у своїй праці про Харківський університет на початку його існування (стор. 77—78). Взагалі праця Яновського, що ґрунтується на великій кількості матеріалів, дуже цінна для вивчення ранньої історії Харківського університету. Зокрема автор дає чимало поправок до Ист.-фил. фак. Див. оцінку ним цього видання на стор. 2—3 та стор. 3, прим. 1.

[2] Историко-статистические записки об Имп. Харьковском университете и его заведениях от основания Университета до 1859 г. Составлены К. Фойгтом, Х., 1859, стор. 134—135.

[3] Ист.-фил. фак., стор. 50 та 52.

[4] Речь в день открытия кафедры польского языка при имп. Харьковском университете. «Украинский вестник» 1919, февраль. Див. також: Акад. И. Ю. К р а ч к о в с к и й. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 75. Проте П. Гулак-Артемовський і сам цікавився Сходом. Йому належить стаття «О поэзии и красноречии на Востоке», — «Украинский вестник», 1824, № 5, та переклад з польської мови «Периоды или вехи мира по счислению известнейших священных книг индийских», там же, 1819, апрель.

радою кандидати — німецький історик та іраніст Ф. Вількен і шведський арабіст Я. Бергген, якого запрошували аж двічі, не приїздили. Тим часом польський видатний арабіст, знавець близькосхідних мов та літератур Іосиф Юлій Сенковський, вихованець Віленського університету, який їздив з тим же Я. Берггеном до Сірії, а також видав у Варшаві збірку турецьких джерел з історії Польщі (важливу й для історії України) [1], не був запрошений і з 1822 р. почав працювати у Петербурзькому університеті.

Утруднення у пошуках викладача-сходознавця зумовлювались не тільки недостачею відповідних кандидатів. Головна причина полягала в тому, що досить ліберальна політика царського уряду в перші роки існування університету вже незабаром після 1812 р. ставала все більш реакційною. Запрошені раніше прогресивні професори звільнялись з університету. Наприклад, Йоган Шад у 1817 р. був не тільки звільнений з посади, а навіть висланий з Росії, звільнені були правознавець І. Ф. Тимковський (1816 р.), математик і фізик Т. Ф. Осиповський (1818 р.) та інші. Після повстання декабристів 1825 р. та польського повстання 1831 р. репресії посилились ще більше. Через «відсутність» викладачів у Харківському університеті в той час було припинено читання 14 важливих предметів [2].

Нарешті, в 1829 р. кафедру східних мов зайняв видатний сходознавець, майбутній академік Російської академії наук Бернгард, потім Борис Андрійович Дорн (1805—1881). Він був вихованцем Лейпцігського університету і ще до свого переїзду на Україну написав ряд сходознавчих праць. Це були робота з ефіопської мови, переклади з перської мови, з Са'аді, праця про арабські куфічні написи на глобусі 1275 р. і, нарешті, переклад на англійську мову першої половини перської «Історії афганців», написаної на початку XVII віку Нійаметуллагом, придворним історіографом Великого Могола Джегангіра (1605—1628). Ця остання вийшла в Лондоні в той час, коли Б. Дорн був уже в Харкові. На її обгортці було відзначено, що перекладач «професор східної літератури російського університету в Харкові». Другий том цієї ж праці був підготований Б. Дорном уже в Харкові. Він вийшов у Лондоні 1836 р. [3].

Призначення Б. Дорна до Харкова відбулося 1(13) червня 1827 р., коли йому було лише 22 роки. Рекомендацію йому дав відомий арабіст Христіан Френ, який вже давно жив у Росії. Спочатку він не знав російської мови і читав свої лекції латинською. Однак, від'їжджаючи з Харкова в 1835 році, розмовляв по-російському уже цілком вільно. Особливо треба відзначити, що в перші ж роки свого перебування в Харкові Б. Дорн ознайомився із старослов'янською, а також з польською та чеською мовами настільки, що зміг покласти ці мови в основу своєї капітальної праці з порівняльного мовознавства.

Щодо східних мов, то в 1829—30 учбовому році він читав у Харківському університеті початкові курси арабської та перської мов. У 1830—31 році він провадив читання перських текстів по хрестоматії О. В. Болдирєва, заняття з арабської граматики та «дослідження Корану» за ка-

---

[1] Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historyi polskiej służących, z dodatkem objasnień potrzebnych i krytycznych uwag przez G J. S. Sękowskiego. W Warszawie. T. I, 1824, т. II, 1825.

[2] Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Изд. Харьковского ун-та, 1955 (далі «ХГУ за 150 лет»), стор. 29, 30. Тодішні втрати Харківського університету у зв'язку з реакцією відзначає також Л. Яновський у згаданій праці (стор. 148—149).

[3] History of the Afghans of Neamet Ullah translated from the Persian by B. Dorn, Professor of Oriental Literature in the Imperial Russian University of Kharkoff. London. Part I, 1829; part II, 1836.

занським виданням. Тоді ж він почав читати для бажаючих початковий курс санскриту. Далі, в 1831—32 році, Б. Дорн продовжував читання перської хрестоматії О. В. Болдирєва, а також перейшов до його ж арабської хрестоматії (1824 р.), пізніше — знов-таки до Корану.

Заняття відбувалися по дві години на тиждень. До цього був доданий курс історії перської літератури — одна година на тиждень, а також ряд інших курсів східних мов — санскритської, староєврейської та ефіопської. Ефіопська мова читалася в Росії вперше. Після лекцій у

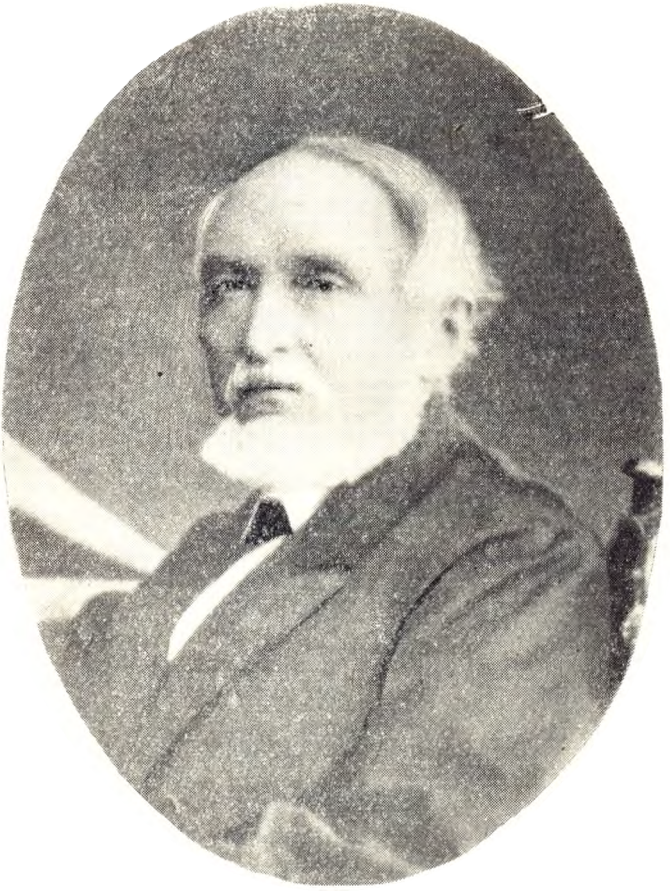

Б. Дорн (у похилому віці).

Харківському університеті курс цієї мови був відновлений лише в XX віці, коли його почав викладати в Петербурзі Б. О. Тураєв[1]. У 1832—33 учбовому році Б. Дорн вів заняття по перській хрестоматії О. В. Болдирєва, викладав перську мову за власними записами, продовжував з студентами вивчення арабської граматики О. В. Болдирєва (1827 р.) та читання його ж арабської хрестоматії. Курси інших східних мов, здається, в цьому році не були оголошені.

Переглядаючи цей реєстр, можна зробити висновок, що за кілька років у Б. Дорна все ж утворилась стала група слухачів, які вивчали в нього арабську та перську мови. Матеріали арабської хрестоматії О. Болдирєва, що містять головним чином тексти художньої літератури,

[1] И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 75.

безперечно могли викликати у студентів зацікавлення цими заняттями, і вони охоче їх відвідували, незважаючи на певні організаційні труднощі. Слухачі були з різних курсів та факультетів. Отже, щоб не перешкоджати їм слухати інші предмети, Б. Дорн читав свої лекції з шостої години ранку. Лекції більш «рідкісних» східних мов, здається, не мали успіху [1].

Крім викладання східних мов, Б. Дорн читав у Харківському університеті англійську мову та до 1831 р. завідував нумізматичним кабінетом.

Колекція монет та медалей у Харківському університеті почала складатись, можна сказати, ще до його заснування. Зберігся запис її поповнень, починаючи від 1804 до 1825 р. [2]. На жаль, у цьому реєстрі дуже часто відсутні відомості про те, які саме це були монети. Тому виділити з них східний матеріал майже неможливо. Все ж у 1827 р. Харківський університет уже мав у своєму мінцкабінеті, як його тоді назвали, 203 східні монети. До них незабаром була прилучена придбана в Москві приватна колекція 1075 східних монет (7 золотих, 956 срібних та 112 мідних). Отже, з деякими пізнішими поповненнями Харківський університет уже тоді мав понад 1300 східних монет. Склад їх охоплював досить повно основні мусульманські династії від Омейядів до Османських турків включно. Найбільше було, звичайно, монет Аббасідів, Саманідів та Золотої Орди. В меншій кількості були грузинські, вірменські, а також китайські (XII—XVIII вв.), японські («japanici» — 7 штук), цейлонські, яванські («батавські») та сіамські. Х. Френ у 1827 р. склав докладні каталоги обох цих колекцій [3]. З приїздом Б. Дорна ці колекції поповнювались далі. Так, у 1829 р. для мінцкабінету було придбано 8 золотих, 5 срібних перських монет та ін. [4].

Є деякі підстави гадати, що Б. Дорн привіз з Німеччини два старовинних турецьких дефтери XVI віку — реєстри румелійських санджаків, що зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки університету [5].

З наукових праць Б. Дорна під час його перебування в Харківському університеті слід відзначити закінчення вищезгаданого перекладу «Історії афганців» Нійаметуллага. У Харкові ж він, як видно, продовжував роботу над дослідженням афганської мови, яке розпочав ще в Лондоні. За свідченням самого Б. Дорна, він, користуючись різними джерелами, склав собі словничок та граматику цієї мови. Одразу ж після переїзду до Петербурга в 1836 р. він зробив доповідь і надрукував

---

[1] Ист.-фил. фак., стор. 220.

[2] Відділ рукописів ЦНБ ХДУ, № С.VI/79: 1123 с., на 4 сторінках.

[3] Каталог № 1, писаний рукою Х. Френа, німецькою мовою, у відділі рукописів ЦНБ ХДУ № 324/С [С.II/64]: Vollständiger und Genauer Katalog des Orientalischen Münzkabinettes des Dr. Sprewitz zu Moskau, verfertigt von Ch. M. Fraehn. St. Petersburg. 1827. Каталог № 2 містить копію попереднього, писану другою рукою, а також каталог Х. Френа первісної колекції Харківського університету латинською мовою: Numorum orientalium, qui in Museo Universitatis Charkoviensis asservatur, Catalogus, auctore Ch. M. Fraen, 1827. Наприкінці обох каталогів подані записи про передачу цих колекцій від одного завідуючого до іншого, починаючи з передачі Б. Дорном професору Затяпинському у серпні 1831 р. й до середини XIX в. Про пізнішу долю цих каталогів див. далі.

[4] Историко-статистические записки об Имп. Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г. Составлены К. Ф о й г т о м. Х., 1859, стор. 39, 41.

[5] А. К о в а л е в с к и й. Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского государственного университета. «Библиография Востока», вып. 7 (1934), стор. 94, 105—106.

статтю з текстами та перекладами віршів популярного афганського народного поета XVII в. Абдуррахмана [1].

Але головна праця Б. Дорна в Харкові все ж була присвячена порівняльному мовознавству. Наслідки своїх досліджень у цій галузі він виклав спочатку у промові на акті Харківського університету 30 серпня 1832 р. В 1833 р. вийшла у Харкові ж його книга «Про спорідненість мови слов'янської та санскритської [2]. Ця капітальна робота передувала відомій «Порівняльній граматиці санскритської, зендської, грецької, латинської, литовської, готської та німецької мов» Франца Боппа. Крім того, Ф. Бопп не включив до своєї праці слов'янських мов, тоді як Б. Дорн саме їх і поклав в основу свого дослідження. Цікаво відзначити, що при цьому він користувався не тільки даними «старослов'янської» (старомакедонської) мови, але раз у раз звертався також до російської, польської та чеської мов, причому часто відзначав у них форми, які, на його думку, давніші, ніж у старописемній «слов'янській» [3]. Так само поряд з санскритською він інколи посилається на мову палі та на сучасну бенгальську.

Української мови Б. Дорн не знав, в усякому разі посилався тільки на російський матеріал. Все ж, оскільки він жив у Харкові і перебував в українській мовній стихії, то в наведених ним «російських» прикладах трапляються й деякі українські елементи. Наприклад: «кажу, казати — loqui», «важу, важити — aestimari», «пан—санскр. bhanuh — dominus, princeps» (це слово Б. Дорн відзначає як польське, але дає в списку російських слів), «ятровь, ятра — femina fratris mariti, Sanscr. jatri» [4].

Професор П. Г. Ріттер, видатний санскритолог, що довгий час читав курс порівняльного мовознавства в Харківському університеті, дає високу оцінку роботі Б. Дорна. Він відзначає, що Б. Дорн у багатьох питаннях далеко випередив тодішню науку. Так, він виступав проти дуже поширеного в той час хибного погляду, ніби санскрит є «батько» всіх інших індоєвропейських мов. Він також дуже обережно ставився до самого методу порівнянь, підкреслюючи, що «два слова, взяті з двох мов, споріднених або зовсім чужих одна одній, можуть бути цілком тотожні за зовнішнім виглядом, не маючи ніякої внутрішньої спорідненості поміж себе» [5].

Свою діяльність у Харківському університеті Б. Дорн закінчив тим, що в 1833 році виїхав у відрядження до Вільнюса, де разом з представником щойно заснованого Київського університету приймав учбове приладдя, а також нумізматичні колекції закритого царським урядом Вільнюського університету. Серед цих колекцій, переданих у той час Київському університету, було також чимало й східних монет [6].

У 1836 році Б. Дорна призначили професором історії та географії Азії в Інституті східних мов при Міністерстві іноземних справ у Петербурзі. Одначе до кінця свого життя він зберіг теплі спогади про свою роботу на посаді професора Харківського університету. З нагоди п'ятде-

---

[1] Proben aus dem Diwan des afghanischen Dichters Abdurrehman, 1836. «Bulletin scientifique publié par l'Académie Imp. des Sciences de Saint-Pétersbourg», v. I, 1836, стор. 54—55.

[2] De affinitate linguae slavicae et sanscritae exposuit J. Alb. Bernardus Dorn. Харьков, в университетской типографии, 1833.

[3] Б. Дорн. Згадана праця, стор. IV—V.

[4] Б. Дорн. Там же, стор. 135, 137, 151, 154.

[5] Б. Дорн. Згадана праця, стор. 4. Див. статтю П. Г. Ріттера про Б. Дорна в Ист.-фил. фак., стор. 218—222.

[6] Ueber einige aus dem Münzcabinette der ehemaligen Wilna'schen Universität an die St.-Wladimir-Universität zu Kiew übergegangenen morgenländischen Münzen. 1837. «Bulletin scientifique publié par l'Académie Imp. des Sciences de Saint-Pétersbourg», v. II, 1837, стор. 196.

сятиріччя від часу затвердження Б. Дорна на цій посаді, у 1877 р. в Лейпцігу був виданий список усіх його праць, які вийшли до того часу [1].

1835 рік в історії університетів Росії відзначений запровадженням нового реакційного статуту, який діяв до 1863 р. Це було завершенням попередньої реакційної політики в галузі вищої освіти. Петербурзький університет був розгромлений ще в 1825 р., Вільнюський — закритий у 1832 р., в Харківському, як уже було сказано, реакція далася взнаки ще в 1816—20 роках. Царським указом від 28 травня 1835 р. ради Київського та Харківського університетів були позбавлені своїх адміністративних прав. Статут 1835 р. формально зберігав за ними право обирати ректора, проректора та деканів, але фактично був запроваджений бюрократичний режим. В університеті запанувала офіційна, проголошена міністром народної освіти С. С. Уваровим ідеологія православ'я, самодержавства та «народності».

Після революційних подій 1848—1849 рр. на Заході царський уряд ще більше посилив реакцію. Указом 1849 р. міністр народної освіти повинний був подавати прізвища призначених ним ректорів на затвердження царя. Ректорові було заборонено самому викладати в університеті. Він мав займатися тільки адміністративними справами, тобто перетворювався на чиновника. В 1850 р. припинено було викладання філософії, і ректорат Харківського університету доводив до відома міністерства, що навчання в університеті провадиться «догматично» і в ньому не припускається нічого «довільного або мрійного» [2].

Проте всі ці заходи не могли задушити передову науку. В обставинах царської Росії діяли нові революційні сили. Їх представниками були В. Г. Бєлінський, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський та інші. Журнал «Современник» читали не тільки по великих містах, але й у далекій провінції. Туди ж долинав з Лондона та Женеви дзвін герценівського «Колокола». В революційній боротьбі проти кріпацтва, царизму та взагалі реакції на Україні видатну роль відігравали вогненні вірші Тараса Шевченка, який у своєму «Кавказі» (1845 р.) виступив проти колоніального поневолення також народів Сходу. Перед загрозою масового руху царський уряд змушений був піти на деякі поступки. І хоч уже через кілька років після «звільнення» селянства в 1861 р. він знов почав посилювати реакцію, однак у 1863 р. університети одержали новий «ліберальний» статут.

Новий статут давав значні права раді університету, розширював внутрішню автономію, хоча й зберігав контроль з боку уряду. Університети зміцнювалися матеріально, збільшувалася кількість кафедр, лабораторій та кабінетів. Але, з другого боку, було вжито рішучих заходів, щоб утримати під своєю владою студентів і не припустити поширення серед них революційних ідей. Уже з кінця 60-х років уряд починає всяко обмежувати права університетів, а пізніше, в 1884 р., знову запроваджує реакційний статут [3].

Після того як Б. Дорн покинув Харківський університет, вивчення східних мов тут на деякий час занепало. Натомість, одначе, ще за часів

---

[1] Dorn's Druckschriften zu seiner 50-jährigen Bestätigung als ordentl. Professor der morgenländischen Sprachen an der Kaiserl. Universität zu Charkov am 1/13 juni 1877. Leipzig.

[2] ХГУ за 150 лет, стор. 18—19, 29—31. Див. І. Д. Бойко. Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1805—1916 рр.). У виданні: Короткі нариси з історії Харківського державного університету: 1805—CXXXV—1940. Харків, 1940 (далі — І. Бойко), стор. 5.

[3] Про статут 1863 р. та тодішню політику царського уряду відносно університетів див. ХГУ за 150 лет. стор. 64—67; І Бойко, стор. 10—11.

Б. Дорна в університеті виникло вивчення культури та історії країн Сходу.

Відомий етнограф та мовознавець-славіст І. І. Срезнєвський (1812—1880), як відомо, вчився у Харківському університеті, а потім десять років (1837—1847) викладав у ньому. Він не був сходознавцем за фахом, але дослідження культури стародавніх слов'ян привело його до вивчення стародавнього Ірану та Індії. Отже, одночасно з виданням своєї «Запорожской старины» (Харків, 1833—1838) І. І. Срезнєвський у 1835 р. надрукував також працю «Загальні основи Зенд-Авести». У ній порівнювалися закони Ману та Заратустри й робилася спроба з'ясувати суспільні умови, в яких ці закони виникли [1]. У 1839 р. вийшла з друку друга сходознавча праця І. І. Срезнєвського — «Порівняння релігії перської та єгипетської» [2]. Все це в свою чергу було пов'язане з його пізнішою роботою «Святині й обряди поганського богослужіння стародавніх слов'ян за свідченнями тогочасними та за переказами», яка вийшла в Харкові 1846 року і в якій він використав також арабські історичні джерела — твори Ібн-Фадлана, ал-Масуді та інших авторів.

Докторська дисертація І. І. Срезнєвського на ту саму тему — «Дослідження про поганське богослужіння стародавніх слов'ян» [3] — вийшла у Петербурзі 1847 року в той час, коли автор її ще був професором Харківського університету. У цій праці він дає ще докладніший аналіз арабських джерел, зокрема згодом занедбаного дослідниками розділу ал-Масуді про слов'янські поганські храми [4].

Видатним істориком у Харківському університеті був у той час професор Михайло Михайлович Лунін. Його слухачі та сучасники згадували про нього з захопленням.

М. М. Лунін походив з Естонії, народився 6 вересня 1807 року в Тарту [5]. Він закінчив філософський факультет Тартуського (Дерптського) університету в 1828 р., у тому ж університеті (а не при Академії наук, як пише В. П. Бузескул) він склав іспити до т. зв. Професорського інституту, закінчив його у 1832 р. й після захисту дисертації одержав ступінь доктора. Важливе значення для нього мало відрядження за кордон у 1833—1835 рр. Там, між іншим, він вивчав наукову спадщину Г. Гегеля під керівництвом одного з видатних попередників лівого гегельянства Ганса Ульріца та інших. Отже, за всіма даними його слід вважати одним з найбільш науково підготованих гегельянців серед істориків першої половини XIX віку в Росії. Розуміння елементів теорії класової боротьби, помічене В. П. Бузескулом, виявляється у М. Луніна ще в його працях тартуського періоду.

---

[1] Общие основания Зенд-Авесты. «Телескоп», М., 1835, ч. XXVIII, стор. 519—526 (Стаття, як свідчить автор, була написана в лютому 1833 р. в селі Варварівці на Дніпрі).

[2] Сближение религии персидской с египетскою. ЖМНП, 1839, ч. XXII, стор. 189—206.

[3] Исследования о языческом богослужении древних славян. «Финский вестник», 1847, т. XX, Материалы, стор. 1—36; т. XXI, Материалы, стор. 1—20; т. XXIII, стор. 1—40. Окремим відбитком робота вийшла у 1848 р.

[4] И. Срезневский. Згадана праця в окремому відбитку, стор. 5, 7, 9, 37, 38, 43—44, 49, 65, 67, 84.

[5] Про М. М. Луніна досить грунтовну працю написав професор Харківського університету акад. В. П. Бузескул—«Харьковский Грановский (профессор М. М. Лунин)». В кн.: «Исторические этюды». СПб. 1911. Також Ист.-фил. фак., стор. 127.

За докладні відомості про молоді роки М. М. Луніна та роки його навчання складаю щиру подяку доцентові Тартуського університету Ю. К. Мадіссону, який спеціально займався цим питанням і дослідив архівні матеріали. На жаль, його дослідження на цю тему (естонською мовою) ще не надруковано. Воно має велике значення також для розуміння діяльності М. М. Луніна у Харкові. Тут наводяться лише короткі відомості з роботи Ю. К. Мадіссона.

У Харківському університеті М. Лунін почав викладати загальну історію у 1835 р.; спочатку займав посаду екстраординарного, а з 1839 р.— ординарного професора аж до своєї передчасної смерті в 1844 р. М. Лунін мав величезну ерудицію, сміливий і передовий спосіб думання. Читав він переважно стародавню та середньовічну історію і лише зрідка нову. Мав на увазі написати великий курс всесвітньої історії, але не встиг здійснити цей задум.

У Центральній науковій бібліотеці ХДУ збереглися важливі рукописні матеріали, що стосуються наукової та педагогічної діяльності М. М. Луніна, а саме: частина його праці «Стародавня історія», що містить розділи: 1) [Вступ] Г. Гердер, Поширення [географічне] людини; 2) Індія; 3) Історія Вавілону, Ассирії, Мідії; 4) Мерое та Єгипет; 5) Фінікія; 6) Персія; 7) Наслідки Троянської війни; 8) Греція [закінчується Пізістратом]. Усього — 348 сторінок (шифр № 396/с). Дуже цікаві зроблені учнями М. М. Луніна записи його лекцій: 1) Значення історії та її розподіл (№ 479/с); 2) Фінікія та Персія (№ 835/с); 3—6) Чотири записи лекцій з історії середніх віків в Європі (№№ 545/с, 403/с, 404/с, 1129/с) [1].

Друкованих його творів відомо лише п'ять. З них два присвячені західному середньовіччю, один стосується античного світу, нарешті, дві праці, причому найбільш значні, висвітлюють історію Ірану, Індії та Китаю.

М. М. Лунін не був сходознавцем у повному значенні цього слова. Він не володів жодною із східних мов. І все ж таки його діяльність відіграла немалу роль у розвитку сходознавства в Харківському університеті. Це пояснюється великою ерудицією М. М. Луніна, широким підходом до історичних питань. Так, один з його колишніх слухачів М. де Пуле у своїх спогадах відзначає, що М. Луніну були «знайомі всі літератури — стародавня єврейська та азіатська» [2]. В. П. Бузескул ставить йому в заслугу «широкий кругогляд», який навіть у роботах, присвячених античній історії, давав вченому змогу пов'язувати викладання з історією країн Сходу [3].

Перша спеціально сходознавча праця М. М. Луніна називається «Індія. Погляд на життя індостанського народу» (1837 р.) [4]. У ній автор охоплює значне коло питань — подає загальну географію Індостану, висвітлює політичну історію, суспільний лад, походження каст, літературу, міфологію та мову індійців. У роботі є деякі помилкові твердження, що залежать від різних обставин. Погляд М. Луніна, ніби буддизм «є найдавніша релігія первісного населення Індостану, що її початковий розвиток, мабуть, пов'язаний з південною частиною Індії та Цейлоном» [5], залежить від того, що за новітніх часів буддизм поширений саме на Цейлоні. З другого боку, відомо, що первісне, доарійське населення збереглося переважно на півдні Індії (хоч сингалезька мова на Цейлоні все ж індоєвропейська). Під впливом брагманських теорій М. М. Лунін помилково твердив, ніби релігії в Індії розвивались від

[1] Запис № 1129 зроблений студентом В. Пашковим. В ЦНБ ХДУ зберігся також рукопис № 1647/с, що містить спогади того самого В. Пашкова про Харківський університет 40—60-х років з характеристиками І. І. Срезневського, М. М. Луніна, М. І. Костомарова тощо. Запис лекцій Луніна № 404/с, зроблений студентом В. Баришевим у 1844 р., у 1957 р., використав студент історичного факультету ХДУ В. Н. Туканьов для дипломної роботи «Професор Харківського університету М. М. Лунін».

[2] М. де Пуле. Харьковский университет и Ф. И. Коченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. «Вестник Европы», 1874, т. I, стор. 88.

[3] В. П. Бузескул. Харьковский Грановский. ЖМНП, 1905, февраль, стор. 329, 339.

[4] Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа, ЖМНП, 1837, июль, стор. 1—86.

[5] М. Лунин. Индия, стор. 15.

«вищої» форми до «нижчих» [1]. Погляд, ніби касти утворились внаслідок арійського завоювання [2], був тоді поширений у буржуазній науці, але в М. М. Луніна він не мав реакційного тлумачення. Твердження Луніна, що в Індії в IV в. до н. е. існував феодальний суспільний устрій, безумовно, хибне [3]. Однак те, що вчений вбачав феодалізм як суспільний лад не тільки в Європі, але і в Індії, свідчить, як для того часу, про незалежну й сміливу думку.

Ця думка яскраво виявляється в загальному змісті роботи М. М. Луніна про Індію. На відміну від сучасних йому вчених він приділяє більше уваги суспільному устрою індійців, перш за все «політичній історії Індії», а потім уже релігії та літературі. Вчений заперечує чистоту «арійської раси» в Індії. Він вбачає у змішуванні рас позитивний фактор історії — на його погляд, воно сприяє розвитку культури [4]. Він підкреслює з властивим йому риторичним пафосом негативне значення кастової системи та засуджує засилля жерців у Індії, тобто виступає саме проти того, що в багатьох західноєвропейських авторів було предметом особливого вихваляння.

«Необмежена влада брагманів, — пише він, — на протязі віків поволі встигла закувати свободу людського розуму в тісні залізні форми непорушності. Промайнули тисячі років, — і населення численних мільйонів, немов вражене небесним прокляттям, спочивало непритомним сном розумової паралізації, сліпе, мертве знаряддя хитрих жерців, терпляча іграшка марновірства, ліношів та розпусти. Важко повірити, що деякі відомі письменники наших та минулих часів думали знайти справжнє раювання народу в подібному згубному зневаженому стані індостанського народу, де людство впало нижче звірини, тому що воно забуло своє вище призначення, зневажило своє найкраще добро, закопавши в землю талант, подарований йому долею» [5]. «Вища загальна ідея суспільства,— продовжує М. М. Лунін,— для індійця не існує, вона зникла у дрібнотному органічному животінні індійця, яке приковує його нерозлучно до грунту, подібно до рослини» [6]. «Індійці не мають хронології та історії в тому значенні, в якому ці науки вживаються у західних народів», «тут [в Індії] усе оповите непроглядним мороком релігійного міфу, все збільшене, спотворене брагманською вигадкою...» [7].

У наведених словах викладені оригінальні думки М. Луніна, які показують, що в питанні про історичний розвиток Індії він не скрізь ішов за тодішніми західними авторитетами, але керувався прогресивними демократичними поглядами.

Друга робота Луніна з історії Сходу — «Погляд на історіографію найдавніших народів Сходу» (1842 р.) [8] — містить спочатку загальну характеристику східної історіографії, а далі її автор розглядає історичні твори Китаю, Індії та Ірану в тісному зв'язку з історією і особливостями місцевих народів. Робота ця через самий свій характер багата на фактичний матеріал. Головним джерелом для М. Луніна були праці англійських істориків та англійські переклади східних середньовічних джерел. Однак автор не перетворюється на компілятора, а раз у раз висуває і власні погляди. Так, він не погоджується з Річардсоном у тому,

---

[1] М. Лунин. Индия, стор. 21.
[2] Там же, стор. 23, 25.
[3] Там же, стор. 46.
[4] Там же, стор. 11.
[5] Там же, стор. 45.
[6] Там же, стор. 50.
[7] Там же, стор. 74, 75.
[8] М. Лунин. Взгляд на историографию древнейших народов Востока, ж. «Москвитянин», 1842, ч. IV, № 8, стор. 284—323; ч. V, № 9, стор. 104—147. (Написано в серпні 1839 р.).

що «зендська мова» є «вигадкою іранських дестурів пізніх часів»[1]. Він вважає мову Зенда прамовою пеглевійської та фарсі[2]. М. Лунін також робить спробу дати характеристику зороастризму, з'ясувати склад та джерела Шаг-Наме тощо. Все це, як і його робота про Індію, — свідчення великої ерудиції та широти інтересів ученого.

Рукописна спадщина М. Луніна, його лекції, записані учнями, а також уся наукова й педагогічна діяльність ще чекають свого дослідника.

Наступником М. М. Луніна в Харківському університеті був проф. Олександр Петрович Рославський-Петровський. Він народився 1816 р. в селі Слабині на Чернігівщині, 1834 р. закінчив Ніжинський ліцей, де вчився разом з Євгеном Гребінкою і спочатку сам захоплювався поезією. У Харківському університеті він учився з 1834 по 1837 рік. Одразу ж по закінченні почав викладати в університеті статистику, а після смерті М. М. Луніна (1844 р.) узяв на себе читання його курсу всесвітньої історії. Помер він у 1870 році.

О. Рославський-Петровський за своїм основним фахом був статистиком і написав у цій галузі ряд важливих праць[3]. Статистичний метод до деякої міри вплинув і на його історичні праці. Проте в його роботах з загальної історії відчувається деяка двоїстість. З одного боку, він розвивав прогресивні ідеї Луніна, з другого, — на ньому вже позначився початок занепаду тодішньої буржуазної науки. В своїй історико-філософській роботі 1865 р. «Вступ до курсу історії цивілізацій» він виступає проти поглядів вульгарних матеріалістів Л. Бюхнера, Я. Молешотта й К. Фогта[4]. В роботі 1851—1852 рр. «Огляд історії стародавнього світу» він навіть відмовляється від поділу історії на стародавню і середньовічну і пропонує ділити її на «історію до Христа» й «після Христа»[5]. Ця суперечливість відбилась також і в його працях з історії країн Сходу.

Увагу до Сходу О. Рославський-Петровський виявляє уже в загальних історичних курсах. Хоч у той час викладання історії стародавнього Сходу обмежувалось близьким Сходом, учений досліджував також історію Індії. Згадана вище його праця «Огляд історії стародавнього світу» 1851—1852 рр. становила собою докладний конспект лекцій, який мав на меті полегшити слухачам підготовку до екзаменів, а також «задовольнити цікавість аматорів історії, особливо викладачів гімназій». Автор підкреслював, що особливу увагу він приділяє внутрішній історії. Першим випуском була «Історія азіатських та африканських народів». Після загального вступу на першому місці стояла історія Індії, а за нею — Єгипту, Вавілону, Ассирії і т. д. Виклад історії кожного з цих народів, отже, й Індії, побудовано приблизно за одним планом: огляд джерел з короткими критичними зауваженнями, нарис загальної політичної історії, а потім, як правило, більш докладно — внутрішньої[6].

Велика праця О. Рославського-Петровського з історії Сходу називається «Підручник до історії головних народів стародавнього Сходу та

---

[1] М. Лунін. Згаданий твір, «Москвитянин», 1842, ч. V, стор. 126.

[2] Там же, стор. 128.

[3] Наприклад: Лекции по статистике, Х., 1841 (1856 р. вийшло третє видання); Опыт сравнения народонаселения в России и некоторых других европейских государствах. Х., 1845 (докторська дисертація); Обозрение торговли на харьковских ярмарках. «Харьковские ведомости», 1846 та чимало інших.

[4] Введение в курс истории цивилизации, Х., 1865, стор. 7—9.

[5] Обозрение истории древнего мира, вып. I, Х., 1851—1852, стор. 31, 32.

[6] Крім цього друкованого огляду, в рукописному відділі ЦНБ ХДУ збереглись два рукописних записи О. Рославського-Петровського: 1) Стародавня історія. Єгипет у 650—525 роках (№ 838/с) та 2) Нова історія від Італійських війн до Тридцятирічної війни (№ 839/с). У той час «Нову історію» починали з 1492 р.

їхніх цивілізацій», у трьох випусках, присвячених історії Єгипту, Халдеї та Індії [1]. Тут так само спочатку йде огляд джерел, далі політичної історії і, нарешті, внутрішньої історії даної країни.

Історію стародавньої Індії О. Рославський-Петровський читав також як окремий курс, що вийшов друком під назвою «Нариси стародавньої Індії» [2]. Проте в цьому виданні вміщена лише частина курсу, що стосується побутової та внутрішньої історії Індії, яку лектор вважав за найбільш цікаву.

О. Рославський-Петровський, бувши студентом, слухав лекції М. М. Луніна, а потім, коли став професором, виступав як його учень і продовжувач. Щодо історії Сходу, то тут можна вбачати утворення певної історичної школи. Це стосується, наприклад, вивчення історії Індії.

О. Рославський-Петровський приймає ідею Луніна про змішування рас як джерела «самостійної і високої культури», про те, що індійські арійці не були чистою расою, про гніт брагманів, поділяє його загальний погляд на індійське суспільство. Разом з тим він іде далі М. Луніна, вірніше змальовує історію буддизму в Індії, дає огляд головних праць з історії Індії, використовує значно більший конкретний матеріал, докладніше пише про «громадський та приватний побут індійців». Він іде далі М. М. Луніна і в галузі методології, відмовляється наслідувати школу «живописців-істориків», яка виникла під впливом романів Вальтера-Скотта і до якої належав Лунін (хоч і не поділяв її крайностей) [3].

О. Рославський-Петровський обстоював «прагматичний» метод в історії [4], вважаючи, що «життя є боротьба... і що ця відкрита Ч. Дарвіном істина не є невідома також історикам» [5]. Крім того, він вважав, що «економічні відносини народів повинні зайняти місце в нашому курсі незалежно від того, що вони були справжньою причиною, якщо не всіх, як твердить Прудон, то принаймні дуже багатьох зовнішніх війн та внутрішніх чвар», і що вони «переважно обумовлюють колонізацію стародавнього й нового світу» [6].

Аналізуючи економічні відносини так, як він собі їх уявляв, О. Рославський-Петровський підкреслює «розкіш небагатьох імператорів, султанів, набобів та раджів» в Індії і «гнітючу бідність нижчих класів Індостану, що перед нею бліднуть сцени пауперизму, взяті з сучасного побуту Західної Європи» [7].

О. Рославський-Петровський вимагав від історика не обмежуватись тільки масою фактів, але також «шукати систему, яка б їх об'єднала й з'ясувала» [8]; він вважає, що історик не повинен писати як байдужий глядач, а мусить виступати проти «історичного й соціального фаталізму», який робить безсилою волю людини [9].

Нарешті, йдучи за М. М. Луніним, вчений докладно й чітко формулює свої погляди на історію народів Сходу та методи її вивчення. Ми

---

[1] Руководство к истории главных народов древнего Востока и их цивилизаций. Вып. I, Египет. Х., 1865; вып. II, Халдея. Х., 1868; Индия. Х., 1870—1871.

[2] Очерки древней Индии. Из лекций. Х., 1871.

[3] Див. актову промову М. Луніна «О влиянии Вальтера Скотта на новейшие изыскания по части средней истории». Сб. речей, произнесенных в торжественном собрании Имп. Харьковского университета 30 августа 1836 г., Х., 1836.

[4] Об истинном значении прагматической истории и соответственно тому способе ее обработки. Х., 1839. (Магістерська дисертація).

[5] Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций, Х., 1870, стор. 18.

[6] Там же, стор. 15.

[7] Там же, стор. 25.

[8] Обозрение истории древнего мира, вып. I, Х., 1851—1852, стор. 9.

[9] Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций, Х., 1870, стор. 2.

бачимо, що він включив до «класичного Сходу» також Індію і навіть ставив її на першому місці. Він так само гостро критикував тих західних авторів, які виправдовували кастову систему, захищали деякі давні індійські звичаї (наприклад, спалення вдів), силкувалися за всяку ціну порівнювати і знаходити щось спільне в історії Індії та Єгипту й писали про Індію тільки на підставі творів класичних письменників, ігноруючи місцеві джерела, хоч деякі з них уже були видані [1].

Разом з тим, ідучи за Г. Гегелем, О. Рославський-Петровський не міг звільнитися від ряду поширених у той час хибних поглядів на народи Сходу, на їхню історію та суспільний лад. Так, він твердив, що «Греція, яка займає на ландкартах ледь помітне місце, незважаючи на швидкоплинність її існування порівняно з Китаєм та Єгиптом, далеко важливіша для людства, ніж усі цивілізації Сходу, взяті в цілому, за винятком єврейської» [2]. Одначе на практиці він дотримувався першого із згаданих поглядів на історію східних народів і про Індію, Єгипет, Іран писав як про великі й висококультурні країни. Таким чином він гідно продовжував прогресивні лунінські традиції.

Учнем О. Рославського-Петровського був професор Михайло Назарович Петров, який також належить до згаданої харківської історичної школи XIX ст. За походженням мордвин з Оренбурзької губернії, Бугурусланської округи, він народився у Вільнюсі 1826 р., вступив до Харківського університету в 1844 р. Після захисту в 1850 р. магістерської дисертації був залишений ад'юнктом при О. П. Рославському-Петровському. Пізніше він займав кафедру загальної історії (до 1886 р.). Помер у 1887 році [3].

Теми з історії Сходу розробляються в «Нарисах всесвітньої історії» М. Н. Петрова, які вийшли вперше у 1868 р., потім другим виданням 1882 року [4]. Тут вміщена стаття про Мухаммеда та походження ісламу, яка відбивала його лекції на цю тему. За оцінкою акад. І. Ю. Крачковського, дана робота стояла цілком на рівні передової науки того часу. Петров користувався біографіями В. Мюра (W. Muir,— 1858—1861) та А. Шпренгера (1861—1865), які саме перед тим вийшли з друку. Він ставив собі завдання «з'ясувати, по змозі, особу східного пророка, процес його творчості й особливо характер його візіонерства». Виступ М. Н. Петрова на цю тему мав важливе значення, в противагу творам тодішньої так званої «казанської школи» з її місіонерськими тенденціями, які не мали нічого спільного з наукою [5]. Більше того, його праця становить собою майстерну історичну характеристику, яка відзначається своєю художньою влучністю, пластичністю та виразністю мови [6]. М. Н. Петров повстає тут проти теорії «питомої здібності семітичної раси до монотеїзму, яка залежить чи не від будови її черепа», і робить спробу пояснити виникнення ідей ісламу географічним оточенням та побутом арабів-кочівників. Пояснення це в цілому не досить грунтовне, але деякі деталі заслуговують на увагу. Так, Петров обумовлює уявлен-

---

[1] Очерки древней Индии, Х., 1871, стор. 6.

[2] Введение в курс истории цивилизаций, Х., 1865, стор. 41.

[3] Про М. Н. Петрова див. ст. В. П. Бузескула. Ист.-фил. фак. Биографический словарь профессоров и преподавателей, стор. 277—281. Там же й інша бібліографія.

[4] Очерки из всеобщей истории. Х., 1868. Из всемирной истории. Изд. 2-е, Х., 1882 (Після смерті автора вийшло ще два видання).

[5] Акад. Ю. И. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 155.

[6] В. П. Бузескул. М. Н. Петров. ЖМНП, 1887, ч. III, стор. 45.

ня арабів про те, що джінни часто не підкоряються Аллагові тим, що окремі члени племені також не підлягають наказам своїх шейхів [1].

Вихованцем Харківського університету, сучасником і наступником М. Н. Петрова був «історик-оповідач» проф. В. К. Надлер (1840—1894). Йому належить дуже цікава праця «Культурне життя арабів за перших віків гіджри (622—1100) та його виявлення в поезії і мистецтві» (1869 р.)[2]. Автор користувався відомими, але новими в той час працями Дозі (1861) та Шакка (1865), причому давав велику кількість перекладів. Акад. І. Ю. Крачковський дає цій праці таку оцінку: «Зовсім незадовільна з філологічного погляду (особливо щодо передачі імен та транскрипцій), вона надолужує ці хиби широтою історичного підходу й особливо жвавим викладом. Присвячена в значній мірі арабській Іспанії, вона до останнього часу залишалась корисною «книгою для читання» в цій галузі» [3].

В. Надлеру належать також деякі пов'язані з історією Туреччини праці, присвячені історії балканських слов'ян. Так, в 1862 р. він захистив дисертацію на ступінь кандидата (по-теперішньому — дипломну роботу) на тему «Сербський народ та його доля під владою турків до початку національного руху в перших роках XIX віку» [4]. Йому ж належить стаття «Османські турки та балканські слов'яни в другій половині XIV віку» [5]. Відома і його полеміка з проф. М. С. Дріновим на сторінках газети «Южный край» щодо так званого «східного питання».

В. Надлер читав також пов'язані з історією Сходу спецкурси, а саме: у 1871—1872 учбовому році — курс «Історія ісламського світу до хрестових походів та епоха хрестових походів» і в 1877—1878 році — «Історію ісламського Сходу та Візантії» [6].

До числа харківських учених, інтереси яких були близькі до сходознавства, слід віднести й болгарського історика славіста М. С. Дрінова (1838—1906), який був професором Харківського університету з деякою перервою від 1873 р. до своєї смерті. Праці М. С. Дрінова про часи турецького панування в Болгарії стосуються також історії Туреччини. Сходознавчий характер мають і його роботи, присвячені формуванню слов'янського народу болгар та зв'язкам останнього з протоболгарами. Сюди належать «Погляд на походження болгарського народу та початок болгарської історії» (1869 р.) і «Чи ми гунни?» (1872 р.) [7]. Остання стаття спрямована проти теорії Г. Крьстьовича [8]. Обидві праці написані, правда, ще до переїзду М. С. Дрінова до Харкова, але вони позначилися і на пізніших його роботах. Питань поточної політики на Близькому

---

[1] Из всемирной истории. Очерки проф. М. Н. Петрова, изд. 2-е, Х., 1882, стор. 103.

[2] Культурная жизнь арабов в первые века геджры (622—1100) и ее выражение в поэзии и искусстве, Х., 1869.

[3] Акад. И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, М.—Л., 1950, стор. 155.

[4] Ист.-фил. фак., Биографический словарь..., стор. 282.

[5] Османские турки и балканские славяне во второй половине XIX века. «Северная звезда», 1877, № 17, 19, 22—24.

[6] Ист.-фил. фак., Биографический словарь..., стор. 284.

[7] Поглед върх произхождането на български народ и началото на българската история. В Виена. 1869; Хунни ли сме? «Периодическо списание», Браила, 1872, кн. V—VI, стор. 210—244.

[8] История българска, съчинена от Гавриила Крьстьовича, ч. I, Цариград, 1871.

Сході стосується також згадана вища полеміка М. С. Дрінова з В. К. Надлером [1].

Гадаю, що М. С. Дріновим була привезена зі Східної Румелії й передана до Фундаментальної бібліотеки Харківського університету серія турецьких та почасти арабських рукописів [2]. Можливо, що він придбав їх під час свого перебування в Болгарії в 1877—1879 рр. при Російському цивільному управлінні.

У зв'язку зі сходознавчими інтересами професорів університету стояли й деякі теми праць, які давалися студентам. Так, у 1876 р. студенти Лебедєв та Будяскул написали «Нарис релігійного та суспільного навчання брамінів», а студент Тарановський, за власним своїм вибором,— твір «Про походження мусульманської релігії» [3].

Особливий інтерес для висвітлення історії України мають праці М. М. Плохинського, який, закінчивши Харківський університет у 1888 р. зі ступенем кандидата наук (теперішній диплом з відзнакою), потім довгі роки працював у Харківському історичному архіві [4]. Я маю на увазі його дослідження про поселенців східного походження на Україні. Сюди належить робота «Поселення грузинів на Україні в XVIII віці», (1893 р.) [5]. На підставі архівних документів автор розповідає про переселення до Росії у XVIII ст. грузинів, з яких за часів Анни Іоаннівни була утворена спеціальна гусарська рота (причому вони були наділені землею саме в межах України). Крім того, М. Плохинський вказує на можливість переселення грузинів на Україну також з тодішніх турецьких володінь. Маєтки грузинів були розсіяні в Полтавському, Миргородському, Лубенському та Прилуцькому полках. Російський уряд кілька разів обговорював питання про переселення грузинів до Оренбурзьких степів або до Росії, але вони таки залишились на Україні. В роботі є чимало фактичного, зокрема цифрового, матеріалу та бібліографія до питання. Додано тексти історичних документів.

Такого ж характеру праця М. Плохинського «Про циган на Гетьманщині та в Слобідській Україні» (1890 р.) [6]. Тут так само на архівних матеріалах показано юридичне становище циган, класове розшарування серед них, відносини з українським населенням тощо.

До східного населення на Україні належали з певного погляду і греки, яким присвячена робота того ж М. Плохинського «Про ніжинське грецьке братство» (1893 р.) [7].

Харківські історики XIX в., що займались історією країн Сходу, зокрема Індії, не знали східних мов і користувались перекладами. Тим часом поряд з ними в Харківському університеті саме переживає блискучий розквіт вивчення санскриту.

За статутом 1835 р. був утворений філософський факультет, причому філологічні науки входили до його першого відділу. На цьому відділі

---

[1] Див. дві статті М. Дрінова в харківській газеті «Южный край» за 1881 рік: «Несколько заметок по поводу статьи профессора Надлера о последней фазе восточного вопроса» (№ 84) та «Ответ на ответ проф. Надлера» (№ 106).

Про перебування Дрінова в Харкові див. ст.: І. С. Ільчук. Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете (1873—1906). «Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР». М., вып. 21, 1957, стор. 23—36.

[2] А. П. Ковалевский. Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского университета. «Библиография Востока», вып. 7, 1934, стор. 93—115.

[3] «Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений». Университеты. Данные о Харьковском университете за 1876 год. ЖМНП, 1877, ноябрь (часть CXCIV), стор. 25

[4] Іст.-фил. фак., стор. 127.

[5] Поселение грузин в Малороссии в XVIII веке (по архивным документам). Х., 1893. Також: «Сб. Харьковского историко-филолог. об-ва», V (1893), стор. 1—22.

[6] О цыганах на Гетьманщине и в Слободской Украине. Х., 1890.

[7] О нежинском греческом братстве. «Сб. Историко-филолог. об-ва», VIII (1896), стор. 5. О торговле нежинских греков в XVIII веке. Там же, стор. 9.

була кафедра східної філології («словесности») з поділом на два відділи («разряды»): а) мови арабська, турецька та перська; б) монгольська й татарська мови. Однак саме на той час Б. Дорн залишив Харків, а для запрошення нових спеціалістів не було вжито жодних заходів. Формально кафедра східної філології існувала до 1855 р., коли була скасована.

Здавалось, що для розвитку східного мовознавства в університеті всі перспективи були втрачені. Однак його відродження пов'язується з

В. Шерцль професор Харківського університету.

тією галуззю науки, яку заснував у нас Б. Дорн. Саме в 1850 р. в Харківському університеті був створений історико-філологічний факультет. 1859 року проф. О. Рославський-Петровський запропонував ввести на ньому курс порівняльного мовознавства. Нарешті, з запроводженням нового ліберального статуту 1863 р. серед одинадцяти кафедр згаданого факультету опинилась кафедра порівняльної граматики індоєвропейських мов. Тим самим вивчення санскриту ставало обов'язковим. У 1864 р. Вчена рада Харківського університету, між іншим, надала ступінь доктора наук відомому санскритологу, іраністу та гебраїсту К. А. Косовичу [1].

[1] Цей факт став причиною непорозуміння, ніби Каетан Андрійович Косович (1815—1883) був професором Харківського університету («ХГУ за 150 лет», стор. 93). Насправді він працював у Петербурзькому університеті і певний час — у Київському.

Тим часом Харківський університет запросив на цю кафедру видатного мовознавця, санскритолога і взагалі орієнталіста з широким науковим діапазоном Вікентія Івановича Шерцля. В. Шерцль, чех по національності, народився 1843 року в місті Бероун біля Праги. Закінчивши Празький університет у 1865 р., він більше року жив у Лондоні, де вивчав санскрит, китайську та японську мови, далі ще рік слухав на східному факультеті Петербурзького університету лекції з санскриту та зенду у К. А. Косовича й перську мову у А. К. Казембека. В 1869 р. він дістав ступінь магістра і тоді ж був обраний Ученою радою Харківського університету доцентом санскриту та порівняльного мовознавства. У 1870 р. В. Шерцль захистив докторську дисертацію, став професором і очолив кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов, якою й керував до 1884 р. Пізніше він перейшов до Одеського («Новоросійського») університету, в якому працював до своєї демісії в 1896 році.

В. Шерцль володів широкими знаннями в галузі мовознавства. Ще за молодих років він вивчав мови народів Америки. І перебуваючи в Харкові, він не збирався обмежити себе тільки індоєвропейськими мовами. Так, у 1873 р. він через факультет прохав дати йому відрядження до Китаю та Японії для практики в мовах народів цих країн і для того, щоб потім скласти відповідні підручники[1]. Оскільки ці плани не були здійснені, В. Шерцль використав свою широку обізнаність з мовами світу у своїх мовознавчих дослідженнях, які часто виходили далеко за межі індоєвропеїстики. Це знайшло своє відбиття і в читаних ним курсах. Так, він викладав не тільки порівняльну фонетику та словотворення головних індоєвропейських мов, але й поділ та характеристику головних галузей мов, історію порівняльного мовознавства. Як правило, він читав ще й курс санскритської граматики, а також перекладу та тлумачення санскритських текстів.

Обставини для його праці були не дуже сприятливі. Хоча статут 1863 р., як було сказано, формально мав досить ліберальний характер, але фактично Міністерство народної освіти проводило в університетах реакційну політику, всіма засобами перешкоджало вступу до університету студентів з демократичних кіл населення, а також прогресивно настроєних професорів [2]. Ще в 1869 р. Рада університету зірвала обрання І. І. Срезневського почесним членом університету «з образою для історико-філологічного факультету». У 1871 р. була зроблена спроба запросити на історико-філологічний факультет прогресивного мовознавця, потім відомого вченого, І. О. Бодуена де Куртене (1845—1929), але проти його кандидатури голосувала реакційна група професури [3]. Внаслідок цього В. Шерцлю самому доводилось викладати також і слов'янські мови.

Реакціонери і на факультеті і в Раді університету вели уперту боротьбу проти проф. О. І. Кирпичнікова і його дисертації «Варлаам та Іоасаф», яка включала вивчення індійської легенди про Будду. Великим скандалом закінчилась історія з розглядом дисертації Л. Воєводського у зв'язку з його обранням на посаду доцента в 1875 році. Ця дисертація — «Канібалізм у грецькому міфі» — дістала прихильні оцінки О. Потебні, Ф. Буслаєва, О. Веселовського, Ф. Корша та О. Кирпичнікова, але реакціонери вжили всіх заходів, щоб її провалити. Тим часом Л. Воєводський був обраний доцентом Одеського університету. Реакційно настроєна професура виступала і проти В. Шерцля.

[1] Ист.-фил. фак., стор. 113.

[2] ХГУ за 150 лет, стор. 75—76; І. Бойко, стор. 10.

[3] Одначе він був пізніше професором Казанського (1875—1883), Юр'євського (1883—1893), Краківського (1893—1900), Петербурзького (1900—1918) університетів та дійсним членом Краківської Академії наук. Див.: Ист.-фил. фак., стор. 108.

У своїх працях з порівняльного мовознавства В. Шерцль був гідним продовжувачем свого попередника Б. Дорна, причому, звичайно, йшов значно далі від нього, зважаючи на великі нові досягнення в цій науці на той час. Капітальною його працею була «Порівняльна граматика слов'янських та інших споріднених мов» — т. I, «Фонетика», том 2, «Словотвір» [1]. Загальномовознавчий характер має його докторська дисертація «Про числівники» (1870 р.) та ряд статей: «Фонетичні особливості в мовах» (1885 р.), «Назви кольорів і їхнє символічне значення» (1884 р.) тощо [2].

У роботах В. Шерцля, звичайно, відбилась певна обмеженість буржуазного мовознавства. Так, він змішував спільність мов зі спільністю народів, які ними говорять. Дослідник вважав за щось певне участь віддалених предків слов'ян у повільному розвитку «аріїв», під якими він розумів так званих «праіндоєвропейців», не враховуючи, таким чином, поширення одних мов за рахунок інших. Одначе, зіставляючи раз по раз величезний мовний матеріал, В. Шерцль намагався дослідити конкретні історичні обставини, матеріальні умови та побут, що породили певні мовні явища. В його загальних мовознавчих роботах ми знаходимо цікаві відомості та важливі висновки, які не завадило б згадати зараз для спростування деяких ідей, що відбивають реакційні расистські «теорії».

Так, наприклад, у своїй праці «Назви кольорів...» В. Шерцль на підставі величезного матеріалу з різних мов, в тому числі з мов відсталих народів світу, показує плутанину та дефектність у назвах ряду кольорів, які, проте, легко розрізняються людським оком. Теорії щодо цього деяких учених полягали в тому, що згаданий факт ніби засвідчує нездатність деяких народів розрізняти чи навіть сприймати окремі кольори, а це в свою чергу ніби визначає їхню «расову неповноцінність». В. Шерцль переконливо показує, що питання тут полягає тільки в особливостях самих мов, а не у фізіологічній перцепції. Багато відсталих в культурному розвитку народів у своїх мовах тонко розрізняють ті кольори, що грають важливу роль в їхньому щоденному трудовому житті, й легко позначають спільним словом або «плутають» кольори, які практично їх не цікавлять [3].

«Багату термінологію, — говорить В. Шерцль, — яка передає інколи з дивовижною докладністю найдрібніші відтінки відомих кольорів, зустрічаємо часто у тих народів, які внаслідок постійної уваги до певних занять та предметів, в надзвичайний спосіб посилили й загострили своє сприймання в певному напрямі, до певних категорій кольорів, тим часом як в іншому — вони виявляють повну неуважність та байдужість. Уже ця обставина є яскравим доказом того, що недостатність термінології кольорів не походить від недостатності перцепції, але тільки від того, що народ не має ніякого імпульсу до збагачення своєї термінології в тому чи іншому напрямі». «Різні народи-кочівники Африки,— продовжує він,— що зосереджують усю свою увагу на свійських тваринах, розвинули вражаючу своїм багатством номенклатуру. кольорів худоби. Кафри, наприклад, взагалі не відрізняють синього кольору від зеленого, називаючи те й друге luhlâza, але витонченість, з якою вони відзначають різні малюнки та незначні відтінки кольорів рогатої худо-

[1] Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков, т. I, Фонетика, Х., 1871; т. II, Словообразование, Х., 1874.

[2] Об именах числительных. СПб., 1870; Фонетические особенности в языках, «Филолог. зап». Воронеж, 1885; Названия цветов и символическое значение их, «Филолог зап.», Воронеж, 1884 і окремий відбиток.

[3] Названия цветов и символическое значение их. Окремий відбиток, стор. 5, 50—57.

би, дуже дивовижна». Далі В. Шерцль наводить понад двадцять термінів цієї категорії з мови кафрів. Аналогічні приклади знаходить він і в інших мовах Африки, а також у мові курдів, тагалів, американських індіан тощо [1].

Тим часом мови деяких західноєвропейських народів часто не мають окремих слів для розрізнення простих відтінків. Так, у російській мові відзначаються відтінки, які в більшості західних мов можна передати лише описово: *сизый—сивый, бурый—каурый, голубой—синий, серый* (про очі) — *седой* (про бороду), *карий* (про очі) — *смуглый* (про обличчя) — *гнедой* (про коня)» [2].

Не менш важливий висновок Б. Шерцля про те, що народи, які не мають у своїй мові слів для визначення числівників вищого порядку, інколи вище 2—3, все ж не позбавлені здібності вести більш складну лічбу. «Незважаючи на таку дивовижну недостачу у визначенні числівників, — пише він, — народи, які вживають так мало слів при своїх арифметичних операціях, на практиці раз у раз показують себе прекрасними рахівниками. Дамарці [3] на словах не вміють рахувати до п'яти, але в стадах, які налічують по шість або сім сотень голів худоби, вони одразу помічають найменший недолік і визначають його найточнішим способом» [4]. Як відомо, одним з головних «доводів» расистів щодо «нездатності» відсталих народів засвоювати передову культуру є саме посилання на те, що ці народи не здатні рахувати більше, як до трьох.

Уже в загальномовознавчих працях В. Шерцля матеріал східних мов, особливо санскриту та мов Далекого Сходу, відіграє велику роль. Це має тим більше значення, що його посилання взяті не з чужих рук, а з першоджерел, які він вивчав в оригіналі.

Спеціально сходознавчі роботи В. Шерцля присвячені санскриту, який він викладав в університеті. Його магістерська дисертація написана на тему «Особові займенники в санскритській мові та споріднені їм форми». Вона була видана в Петербурзі у 1869 році. Видатне місце серед його праць займає «Санскритська граматика» [5], але великою, капітальною роботою був «Синтаксис стародавньоіндійської мови» [6]. Для її написання В. Шерцль використав величезний матеріал багатьох творів стародавньої індійської літератури. Самий реєстр цих творів з зазначенням умовних скорочень займає кілька сторінок.

Цікаво відзначити, що 27 листопада 1869 р. історико-філологічний факультет прохав асигнувати 500 карбованців на придбання східних шрифтів для друкування праць В. Шерцля [7]. І дійсно, в «Санскритській граматиці» В. Шерцля, надрукованій у друкарні Харківського університету 1873 р., є кілька перших сторінок з текстом деванагарі, причому з усіма його лігатурами. Дальші тексти, правда, передані в латинській транскрипції, мабуть, тому, що курс читався не для індіаністів, а в основному все ж для студентів, які спеціалізувались на загальному мовознавстві.

Працюючи в Харкові, В. Шерцль не поривав зв'язків також зі своєю батьківщиною — Чехією. В 1881—1883 рр. у Празі вийшла його праця

---

[1] Названия цветов..., стор. 30—32.

[2] Там же, стор. 56.

[3] В. Шерцль має на увазі племена гірських дама, або дамара, що належать до народу койн-койн («готтентотів») і живуть у Південно-Західній Африці (незаконно захопленій зараз Південно-Африканським Союзом).

[4] Названия цветов..., стор. 58.

[5] Санскритская грамматика. Х., 1873.

[6] Синтаксис древне-индийского языка, Х., 1883.

[7] Ист.-фил. фак., стор. 115.

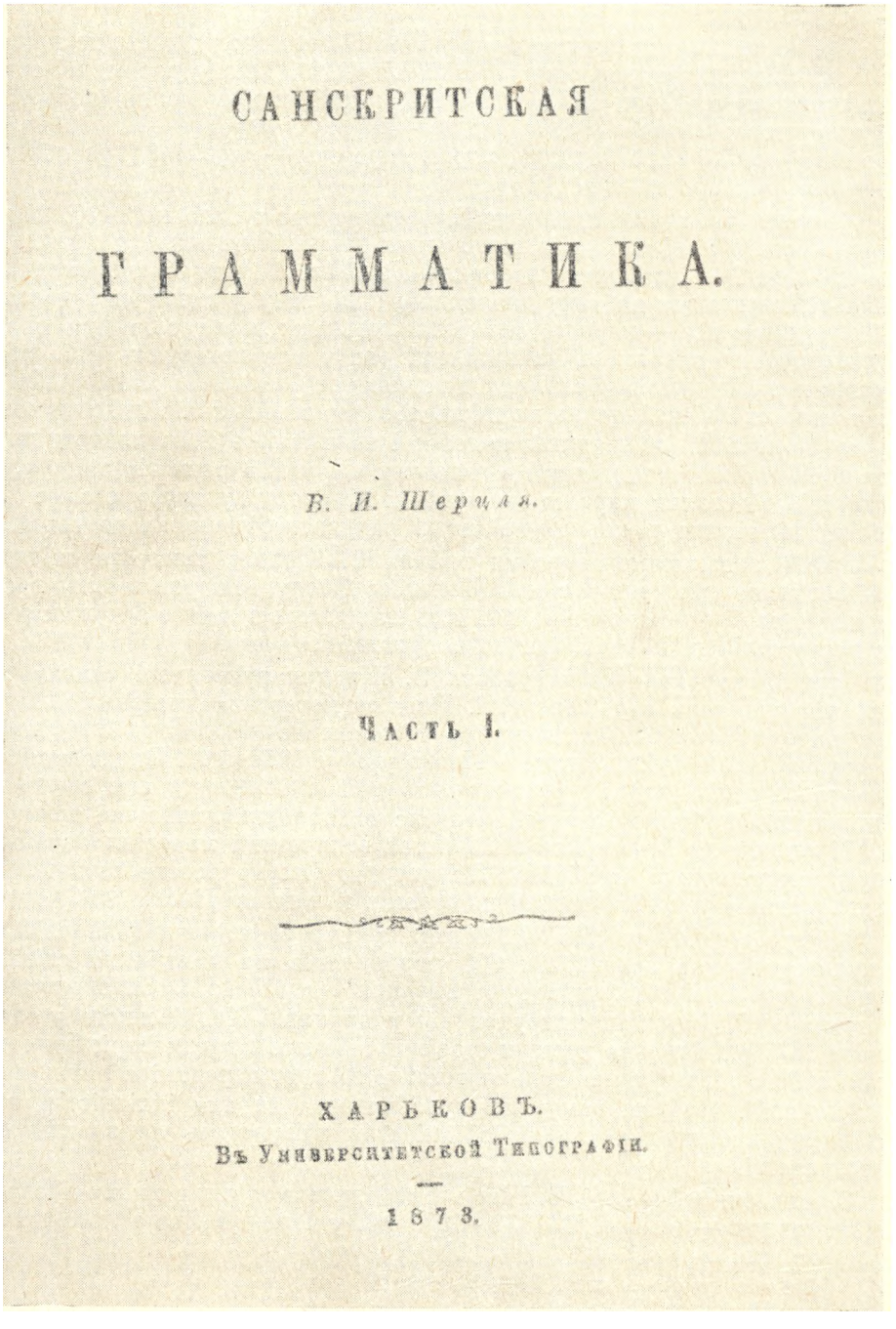
САНСКРИТСКАЯ

ГРАММАТИКА.

В. И. Шерцля.

Часть I.

ХАРЬКОВЪ.
Въ Университетской Типографіи.

1873.

Найстаріша санскритська граматика в Росії і на Україні (1873 р.).

â за согласною выражается помощью знака ा: काम *kâma* (любовь), नासा *nâsâ* (носъ).

2. Краткое *i* за согласными означается посредствомъ ि, поставляемаго *спереди* согласныхъ: तिमिर *timira* (темнота), विधवा *vidhavâ* (вдова).

î выражается знакомъ ी: मीन *mîna* (рыба), वीर *vîra* (герой, воинъ—лат. *vir*), जीवित *ǵîvita* (жизнь).

3. *u* и *û* за согласными означаются черезъ ु и ू (подъ согласною): दुहितर् *duhitar* (дочь—греч. θυγάτηρ), पुर् *pur* (городъ, греч. πόλ-ις), युग *juga* (*иго*, лат. *jugum*); पूर्व *pûrva* (прежній, восточный, др.-болг. пръвъ), भूमि *bhûmi* (земля, лат. *humus*); सूनु *sûnu* (сынъ).

र् *r* въ соединеніи съ *u* принимаетъ форму रु *ru*, съ *û*—रू *rû*; ह *h* съ *u* и *û*—हु *hu*, हू *hû*: रुद् *rud* (плакать рыд-ати), रूप *rûpa* (форма, красота); बहु *bahu* (многій), हूंकृ *hûṅkṛ* (насмѣхаться).

4. Остальныя гласныя выражаются слѣдующимъ образомъ: ṛ = ृ, ṛ́ = ॄ, ḷ = ॢ, ḷ́ = ॣ: कृमि *kṛmi* (червь, лат. *vermi-s*), गृह *gṛha* (домъ), तॄ *tṛ́* (*tar*=переходить), क्लृप् *kḷp* (*kalp*=быть способнымъ). *hṛ* выражается чрезъ ह्.

5. Знаки, выражающіе двугласныя (за согласными): े = *ê*, ै = *âi*, ो = *ô*, ौ = *âu*. Примѣры: फेन *phêna* (пѣна), भेक *bhêka* (лягушка), मेघ *mêgha* (облако); रै *râi* (богатство, лат. *re-s*), वैर *vâira* (храбрость), शैल *çâila* (гора); कोकिल *kôkila* (кукушка), गो *gô* (корова, быкъ—др.-нѣм. *kô*, др.-болг. гов-ѧдо), रोष *rôša* (гнѣвъ), सौभग *sâubhaga* (счастіе), पौर *pâura* (гражданинъ), नौ *nâu* (корабль—лат. *nav-is*).

Изъ этого явствуетъ, что приведенные вначалѣ знаки для гласныхъ и двугласныхъ—अ *a*, आ *â*, ए *ê* и пр. употребляются почти исключительно въ началѣ словъ[1], напр. अनुग *anuga* (слуга), आपस् *âpas* (вода), इह *iha* (здѣсь), ईषत् *îšat* (немного), उदक *udaka* (вода—греч. ὕδωρ), ऊधस् *ûdhas* (вымя—греч. οὖθαρ, лат. *uber*), ऋषभ *ršabha* (быкъ), एतत् *êtat* (это), ऐहिक *âihika* (здѣшній), ओक *ôka* (домъ), औषध *âušadha* (лѣкарство).

[1] Стеченія гласныхъ въ срединѣ словъ почти всегда избѣгаются, ср. §§ 3—5.

Сторінка санскритської граматики В. Шерцля (1873 р.), надрукованої в Харківському університеті, з індійським шрифтом деванагарі.

з загального мовознавства[1], в 1882—1884 рр. так же—його підручник російської мови[2], а в 1889 році — книга, присвячена стародавній Індії[3].

У зв'язку з діяльністю В. Шерцля знаходились і роботи студентів на теми, які він їм пропонував. Порядок виконання цих робіт запроваджено в 1864 році. Теми були суто лінгвістичні, але вони нерідко базувалися на літературних матеріалах. Так, у 1872 р. М. А. Андреєвський (пізніше доцент Харківського університету) написав працю на тему: «Аналітичний та порівняльний розгляд дієслівних коренів, що зустрічаються в казці з Панчатантра «Папабудгі-дгарма-будгніча»; в 1877 р. А. В. Попов написав три роботи, що містили переклади з санскритської та литовської мов і розбір текстів. У 1872—1873 учбовому році була присуджена срібна медаль тому ж М. А. Андреєвському за суто мовознавчу працю «Зміни чистих голосних **а, і, u** в арійській, фрако-італійській та слов'янській галузях»; А. В. Попов у 1879 р. одержав золоту медаль за роботу «Синтаксичні особливості знахідного відмінка в санскриті з порівнянням особливостей цього відмінка в латинській та грецькій мовах».

Сюди ж слід віднести й такі «кандидатські дисертації» (дипломні роботи з відзнакою), що були захищені в той час: К. О. Деллен (пізніше доцент), «Переклад та пояснення IV розділу Гітопадеші» (1875 р.), А. В. Попов, «Переклад першого розділу кодексу законів Ману» (1880 р.). Остання з рекомендацією проф. В. Шерцля стала за підставу для залишення її автора при університеті з метою підготовки його на професорське звання.

Під час перебування В. Шерцля в Харківському університеті були захищені також дві сходознавчі магістерські дисертації співробітників університету — в 1880 р. праця майбутнього завідуючого нумізматичним кабінетом Р. Шерцля на тему: «Розгляд місцевого та давального відмінків у класичних мовах у порівнянні з санскритом»; в 1881 р. робота майбутнього спадкоємця В. Шерцля по кафедрі порівняльного мовознавства Е. Діллона на тему: «Дуалізм в Авесті». К. О. Деллен подав на факультет магістерську дисертацію «Про так званий casus absolutus в головних мовах індоєвропейського племені», але відмовився її захищати після того як дисертація була прийнята до захисту на факультеті чотирма голосами проти трьох[4].

Якщо В. Шерцль — мовознавець у прямому значенні цього слова, то О. О. Потебня (1835—1891) не тільки був творцем цілої філософської психологічної школи в мовознавстві, але включав в обсяг своїх студій питання етнографії, фольклору та літератури. Основні роботи О. Потебні стосуються слов'янських мов, народної творчості, взагалі історії культури. Отже, східний елемент, точніше індіаністика та санскрит, займають у них допоміжне місце. Однак і санскрит він вивчав ще з 1863 р. в Берлінському університеті, а потім, мабуть, уже в Харкові продовжував ним займатися, бо в своїх роботах виявляє добру із ним обізнаність[5]. Санскритом О. Потебня користувався перш за все для побудови своїх мовознавчих теорій, оскільки ця мова, властива ще суспільству родового ладу, зберігає багато тих первісних форм сприймання й думання, яким О. Потебня надавав так багато значення. Притягає він санскрит також для своїх, інколи дуже сміливих, пояснень етимології слов'янських, зо-

---

[1] Z oboru jazykozpytu. V Praze, 1881—1883.

[2] Mluvnice jazyka ruského. V Praze, 1882—1884.

[3] Ze života dřevních Indu. Praha, 1889.

[4] Про ці роботи див.: Ист.-фил. фак., стор. 119—122, 125, 129, 131, 132.

[5] Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня (К шестидесятилетию со дня смерти). К., 1952, стор. 32, прим. 1.

крема російських та українських, слів, для тлумачення певних місць у «Слові о полку Ігоревім» тощо.

Для тлумачення різного роду фольклорних оповідань, байок, народних вірувань та звичів О. Потебня, зокрема в ранніх своїх роботах, широко використовував стародавні індійські вірування, особливо матеріал Вед. Відомо, що в ранніх працях О. Потебні помічається виразний вплив міфологічної школи Макса Мюллера. Він часто посилається на роботи А. Куна, А. Вебера та навіть О. М. Афанасьєва. Так, у дослідженні 1865 р. «Про міфічне значення деяких обрядів та повір'їв» казкового змія О. Потебня зіставляє з індійським Врітрою, який є «хмара, що покриває небо, ховає сонце, якому Індра розколює голову перуном»[1]. Тут же О. Потебня, ідучи за А. Куном, широко використовує індійський міф про шлюб Вівасвата й Саранью, що виступають в образі коней, від яких народжуються Асвіни, Агні й Індра, тощо[2]. В тій же роботі із значно більшим правом О. Потебня залучає матеріали Ріг-Веди та Атгарва-Веди для пояснення слов'янських весільних обрядів. Одначе й тут почувається вплив міфологічної школи. Так, шлюб місяця (Сома) й сонця (Сур'я) є прообраз земного шлюбу, як і шлюб вогню (Агні) й землі (Бгумі), Індри та Індрані. Матеріал для цих зіставлень взято з праць В. Гааса та А. Ф. Вебера[3]. Ось приклад етимологічних пояснень з цієї галузі фольклору: «*Авсень — ус-ень, уш — urere, austi, ausra* — санскр. *ушас*»[4].

Щодо сюжетного матеріалу, то О. Потебня теж охоче звертався до індійського фольклору, наприклад, до Панчатантри. Він користувався відомим виданням Т. Бенфея, але не був прихильником теорії мандрівних сюжетів в її однобічній формі. Так, у своєму курсі «З лекцій по теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка»[5]. О. Потебня докладно розбирає індійське оповідання про те, як слабий птах турухтан був скривджений морем і, виступивши на боротьбу за свої права, добився справедливості[6]. Наведення такого прикладу О. Потебнею само по собі знаменне, бо це оповідання суперечить традиційним уявленням про фаталістичний характер індійської моралі та про покірливість і пасивність індійців.

Певна частина міфологічних пояснень та досліджень О. Потебнею етимології окремих слів зараз втратили своє значення, але основні його досягнення у вивченні історії культури, мовознавства й фольклору зберігають свою цінність[7]. У Харківському університеті О. О. Потебня викладав з 1874 р. до самої своєї смерті у 1891 році. Його видатними учнями були санскритолог Д. М. Овсянико-Куликовський, що став послідовником О. Потебні вже будучи професором Харківського університе-

---

[1] О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. М., 1865, I. Рождественские обряды, стор. 11.

[2] Згаданий твір, II, Баба-Яга, стор. 198—199.

[3] Згаданий твір, той же розділ, стор. 230—232.

[4] Там же, стор. 21.

[5] Четверте видання. В перекладі А. Диких та М. Оглобліна. За редакцією проф. О. В. Ветухова та Ф. Ю. Зелинського. Х., 1930, Перше видання — 1894 р.

[6] Згаданий твір. Вид. 4-е, стор. 35—36. Матеріал взято з кн. T. Benfey. Pantschatantra. 1859, II, стор. 87 і далі. Див. також праці О. Потебні: Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. I, 1883, стор. 256; Из записок по теории словесности. Х., 1905, стор. 312 і найновіше видання: Панчатантра. Перевод с санскрита и примечания А. Я. Сыркина. Изд. АН СССР, М., 1958, стор. 97—108.

[7] Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952, стор. 15, 22—23, де сказано про деякі застарілі теорії й етимологічні пояснення О. Потебні, пов'язані з використанням санскритського матеріалу.

ту[1], і згадуваний тут талановитий дослідник А. В. Попов (помер, на жаль, дуже рано), автор книги «Синтаксичні дослідження», що вийшла у Харкові в 1881 році [2].

В останній чверті XIX ст. «вільний» капіталізм переростає в монополістичний і з початком XX віку настає епоха імперіалізму. У зв'язку з цим буржуазна наука, зокрема сходознавство, набуває все більш реакційного характеру. В царській Росії після вбивства 1 (13) березня 1881 р. царя Олександра II, у 80-х та 90-х роках, реакція починає лютувати з новою силою. Зокрема це знайшло свій відбиток у тому, що в 1884 р. був запроваджений новий реакційний статут для університетів, доповнений рядом циркулярів. Університети були позбавлені колишньої, хоча і куцої автономії; міністр набував права призначати професорів, деканів, ректора; царські чиновники контролювали учбовий процес, розподіл стипендій, покарання та звільнення студентів. «Правила для студентів», затверджені 1885 р., оголошували студентів «окремими відвідувачами університету». Їм були заборонені будь-які спільні виступи. «Неблагонадійних» звільняли, висилали з університетського міста тощо[3].

В основу навчання за новим статутом було покладено класичні мови та класичну старовину в найбільш реакційній, мертвотній формі. Отже, цей режим чи не найтяжче відбився на історично-філологічному факультеті. Саме в цей час в ролі професорів виступають такі фігури, як реакціонер П. О. Безсонов, який, немов знущаючись з науки порівняльного мовознавства, цілком поважно підносив студентам такі, наприклад, «етимології» й засновані на них історичні «висновки»: перебування слов'ян у Вірменії та Малій Азії доводилось лінгвістичними «наближеннями» типу: місто Ван—від імені Іван, Пафлагонія—від південнослов'янського «Попланіньє»; участь слов'ян у троянській війні доводилась зіставленнями: Паріс—«парень», амазонки—польське «малжонки», ерютіни—хорутани, Айнета, дружина Енея,— російське (?) Аннета, пенати — українське «панята» [4].

Незважаючи на такий натиск реакції і всупереч їй, наукова й освітня робота в університеті продовжувала розвиватись, підтримувана прогресивною професурою. Склад студентства, проти всіх зусиль царського уряду зашкодити цьому, змінювався на краще. Перш за все зростала сама кількість студентів. Якщо в 1865 р. Харківський університет налічував лише 545 студентів, то в 1895 р. їх було вже 1275. Питома вага демократичних елементів значно збільшилась. Посилились і революційні настрої серед студентства. Студенти випускають нелегальні прокламації, беруть участь у революційних гуртках, страйкують, серед найпередовішого студентства все більше поширюються ідеї марксизму[5].

Статут 1884 р. скасував поділ історико-філологічного факультету на три відділи — слов'янський, класичний та історичний. Об'єднавши ці відділи, він ставив у центр викладання класичні мови та взагалі античний світ. Правда, у 1889 р. три відділи були відновлені, але характер факультету залишився такий самий. За статутом 1884 р. історико-філологічний факультет мав 11 кафедр, з них третя звалась кафедрою порівняльного мовознавства та санскритської мови. Отже, хоч викладання санскритської мови було відокремлене, але, з другого боку, воно мало посилити «класичний» характер освіти, не відкриваючи студентам шляху до пізнання індійської культури, до широкої індіаністики.

---

[1] Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952, стор. 4.

[2] А. В. Попов. Синтаксические исследования. Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежа, Х., 1881.

[3] ХГУ за 150 лет, стор. 67—69; І. Бойко, стор. 12—14.

[4] Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 130—131.

[5] ХГУ за 150 лет, стор. 71, 99—126, 148; І. Бойко, стор. 12.

Для студентів так званої «класичної групи» лекції з санскритської мови та порівняльного мовознавства були обов'язкові в кількості двох годин на тиждень протягом усього курсу навчання. Для групи російської мови санскрит — тільки на протязі перших чотирьох семестрів, а в 5—8 семестрах залишалося порівняльне мовознавство без санскриту, але по три години на тиждень [1]. Взагалі ж програми були перевантажені класичною філологією. Студентські твори було скасовано, а замість них запроваджено систему практичних занять, головним чином з

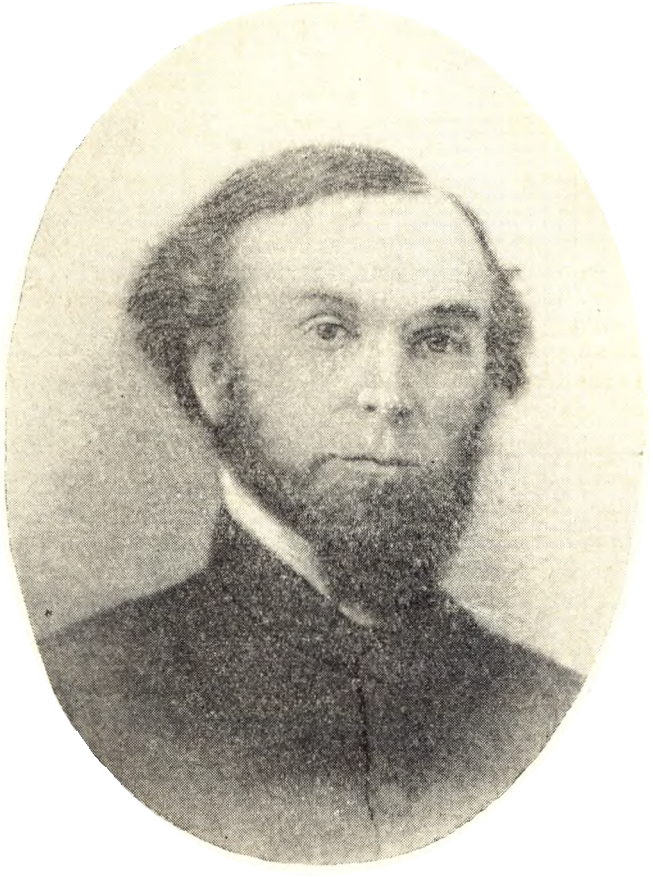

Е. Діллон (Е. Діллен), професор Харківського університету.

класичних мов. Ступінь кандидата та кандидатські дисертації (свого роду дипломні праці) також скасовано. Єдиним стимулом для наукової роботи студентів лишалися медальні теми.

Після переходу В. Шерцля в 1884 р. до Одеського університету його спадкоємцем по кафедрі порівняльного мовознавства та санскриту став Емілій Діллон. Він був ірландець за походженням, народився 1854 року в місті Боле-Охо-Кліох (Дублін) [2], вчився у німецьких університетах, потім переїхав до Росії. Тут його ім'я почали писати: Эмилий Михайлович Диллён, або Диллен. Як вище було згадано, у 1883 р. він захистив при Харківському університеті магістерську дисертацію на

[1] Ист.-фил. фак., стор. 144—145, 147.

[2] Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 224—227. Біографія Е. Діллона, написана П. Г. Ріттером.

тему «Дуалізм в Авесті». В. Шерцль дав цій роботі блискучу оцінку. Праця Е. Діллона заснована на старанних філологічних розшуках і містить пояснення багатьох важких для розуміння слів та окремих місць авестійського тексту. З другого боку, Е. Діллон дав глибокий історичний аналіз походження різних елементів у тих чи інших частинах Авести, зіставляючи їх з індійськими «Законами Ману», вавілонською та стародавньоєврейською релігійною літературою. З осені 1883 р. Е. Діллон став штатним доцентом при кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов, а після В. Шерцля очолив цю кафедру й викладання порівняльного мовознавства та санскриту в Харківському університеті (від 1884 до січня 1887 р.).

Основні інтереси Е. Діллона в цей період були пов'язані з вірменистикою. У 1884 р. він захистив в університеті докторську дисертацію під назвою «Вірменські етюди» [1].

У першій частині своєї роботи Е. Діллон висунув безумовно помилкову тезу про ніби іранський характер вірменської мови. При цьому він спирався головним чином на фонетику та лексику, що в даному питанні не могли бути за підставу для правильних висновків, оскільки іранські риси в фонетиці та лексиці вірменської мови можна з'ясувати почасти наслідком навали скіфів, а ще в більшій мірі — тривалим впливом перської та курдської мов на вірменську. В. Шерцль вважав аргументацію Е. Діллона за недостатню. Самостійність вірменської мови поміж індоєвропейськими була доведена лише в 1895—1896 рр. Г. Гюбшманом.

Що стосується другої частини роботи Е. Діллона, присвяченої перекладу й тлумаченню твору вірменського історика V віку Єгіше, то вона значно грунтовніша. Переклад спирається на критичний аналіз чотирьох варіантів тексту, вперше робиться справді наукове його дослідження[2]. Треба також зазначити, що Е. Діллон налагодив тісний контакт з відомим вірменським сходознавцем Керопом Патканяном (К. Паткановим — 1833—1889), з яким мав тривале дружнє листування. Він надрукував у журналі «Revue internationale (Muséon)» за 1882 р. рецензію на роботу К. Патканяна «Історія вірменської літератури». Ще до свого переходу в Харків Е. Діллон надрукував кілька статей та рецензій з іраністики у французьких журналах[3]. Працюючи в Харківському університеті, він видав ще кілька розвідок з іраністики західними мовами [4].

Діяльність Е. Діллона на Україні закінчилась несподівано й досить загадково. Просто серед 1886—1887 учбового року, в січні, він залишив викладання, вийшов у демісію, переїхав до Одеси, звідти в Петербург і, нарешті, до Англії, де зайнявся журналістикою та публіцистикою. Пояснити це відсутністю інтересу до науки, як робить П. Г. Ріттер, навряд чи можна. Питання потребує спеціального дослідження. Перш за все слід з'ясувати, яке значення мала для Е. Діллона дальша його громадська діяльність в Англії. Е. Діллон належав до роду відомих борців за незалежність Ірландії. Звертає на себе увагу те, що в 1890 р. він надрукував в англійському журналі «Fortnightly Review» статтю «Міцкевич — національний поет Польщі», а в Росії — книгу «Історія скан-

---

[1] Эмилий Диллен. Армянские этюды. I. Отношение армянского к эранской группе языков. II. Егише: Война армян против персов. Перевод и примечания. Х., 1884, 198 + VIII + 199 стор.

[2] Див. уривки з цього твору—Антологія, 1.

[3] Вони вказані у згаданій його біографії А. Ріттера, Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 225.

[4] Die Umschreibung der eranischen Sprachen. 1883. Avesta, das heilige Buch des Zoroastrismus. 1885. The Home and Age of the Avesta. 1887.

дінавських літератур в середні віки» (серія «Загальна історія літератури», яку видавав О. Кирпичніков[1]).

Спадкоємцем Е. Діллона на його кафедрі у 1887—1889 роках був приват-доцент О. І. Александров. Він викладав загальне мовознавство й санскрит, але головні його інтереси були пов'язані з литовською мовою. В 1889 р. він перейшов до Тартуського (Юр'ївського) університету.

Тим часом уже з 1888 р. в Харківському університеті з'явився видатний учений, санскритолог, лінгвіст та літературознавець Дмитро Ми-

Д. Овсянико-Куликовський, професор Харківського університету.

колайович Овсянико-Куликовський. Він народився в Каховці на Дніпрі 23 січня 1853 року, вчився в Петербурзькому та Одеському університетах. Після закінчення останнього він у 1877 р. був відряджений за кордон для підготовки до професури в галузі порівняльного мовознавства та санскриту, де перебував п'ять років, переважно в Парижі. Він вчився у найвидатніших лінгвістів того часу; класичний санскрит слухав у Овет-Бено (Hauveite-Bénauld), Веди вивчав у Абеля Бергеня, Авесту та пеглеві — у Джемса Дармстетера.

[1] Див.: Диллен Эмилий Михайлович. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Вып. 20. СПб., 1893, стор. 604—605; Диллон Эмилий Карл. Малый энциклопедический словарь. Брокгауз, Ефрон, вып. V. стор. 423; Новый энциклопедический словарь. Брокгауз, Ефрон, т. 16, стор. 156.

З закордону Д. Овсянико-Куликовський повернувся в 1882 році Щоб здобути право на викладання в Росії,. він спочатку захистив при Московському університеті невеличку роботу «Розгляд міфу про сокола. що приніс квітку Соми»[1], після чого зайняв посаду приват-доцента в Одеському університеті. Тут він читав санскрит, а також порівняльну граматику санскриту та староіранських мов. У 1884 р. в Харківському університеті він склав магістерські іспити, а в наступному 1885 р. тут же захистив магістерську дисертацію на тему: «Культ божества Соми у стародавній Індії в епоху Вед»[2].

До цього ж часу належать статті Д. Овсянико-Куликовського «Зародки філософської свідомості у стародавній Індії»[3] та «До питання про «бика» в релігійних уявленнях стародавнього Сходу»[4]. У 1887 р. він захистив в Одеському університеті докторську дисертацію на тему також з історії релігії стародавньої Індії: «До історії культу вогню в індійців у епоху Вед»[5]. Після короткого перебування в Казані 1888 року Д. Овсянико-Куликовський перейшов до Харківського університету, де працював ординарним професором до 1905 р.

З попереднього видно, що на час переходу до Харкова загальний напрямок та характер роботи Д. Овсянико-Куликовського в галузі індології до певної міри визначився. В харківський період діяльності Д. Овсянико-Куликовського вийшли «Ведійські етюди: Індра—vaçvacarshanі»[6], «Ведійські етюди: Сини Аділі»[7] та «Релігія індійців в епоху Вед»[8].

Тим часом у Харкові він особисто познайомився з О. Потебнею, чиї твори, безперечно, знав і раніше, та в значній мірі сприйняв його ідеї. У 1893 р., незабаром після смерті О. Потебні, про його світогляд він написав спеціальну працю[9].

Замолоду Д. Овсянико-Куликовський захоплювався утопічним соціалізмом. Він був також близький до деяких діячів Старої Громади, а в 1877 р. в Женеві навіть вийшла його анонімна брошура «Записки південно-російського соціаліста». Однак пізніше, зовсім відійшовши від революційного руху, Д. Овсянико-Куликовський виступає як помірко-ваний ліберал та представник так званого «психологізму», який він по-єднував з дарвінізмом та буржуазною теорією еволюції суспільства. Це знаходило свій відбиток і в його ставленні до вивчення мови, історії релігії та літератури.

Якщо його блискучий попередник по кафедрі порівняльного мовознавства В. Шерцль раз у раз пов'язував вивчення мови з матеріаль-

[1] Миф о соколе, принесшем ветку Сомы. М., 1882.

[2] Повна її назва: Опыт изучения вакхических культов индо-европейской древности в связи с ролью экстаза на ранних ступенях развития общества. Часть I. Культ божества «Soma» в древней Индии в эпоху Вед, «Записки Новороссийского университета», Одесса, 1884, т. 39, стор. 1—239. Є окремий відбиток.

[3] Зачатки философского сознания в древней Индии. «Русское богатство», 1884, № 7 (июль), стор. 90—120.

[4] К вопросу о «быке» в религиозных представлениях древнего Востока. «Зап. Новороссийского ун-та», т. 43, Одесса, 1885, стор. 561—588. Є окремий відбиток.

[5] К истории культа огня у индусов в эпоху Вед. «Зап. Новороссийского ун-та», г. 45, 1887, стор. 427—546. Є окремий відбиток. У витягах також французькою мовою: Les trois feux sacrés de Rig-Véda. «Revue de l'histoire des religions». Paris, 1889, v. XX. № 1, Juillet-août, стор. 153—179.

[6] Ведийские этюды : Индра — viçvacarshani. ЖМНП, 1891, № 3. Отдел науки, стор. 1—17. Див.: Антологія, 2.

[7] Ведийские этюды: «Сыны Адити», ЖМНП, 1892, № 12. Отдел науки, стор. 287—306.

[8] Религия индусов в эпоху Вед. «Вестник Европы», 1892, № 4, стор. 662—697; № 5, стор. 217—242. Див. Антологія, 3, 4.

[9] Потебня как языковед-мыслитель, «Киевская старина», 1893, (том XLII), июль, стор. 30—46, август, стор. 269—283, сентябрь, стор. 342—363.

ною діяльністю людей та їхнім побутом, то Д. Овсянико-Куликовський вбачав у мові переважно засіб пізнання внутрішнього світу, «душевної діяльності» людей. Це відповідало твердженням його вчителя О. Потебні про нерозривний зв'язок між мовою та думкою. Д. Овсянико-Куликовський розвивав ці погляди у згаданій праці «Потебня як мовознавець-мислитель», у статті того ж 1893 року «Психологія художнього процесу»[1] та в актовій промові «Про значення наукового мовознавства для психології думки»[2].

Було б, однак, хибно вважати, що Д. Овсянико-Куликовський як вчений відривав людську психіку від обставин реального життя людей, зокрема у згаданих вище його працях про стародавню Індію. Так, розглядаючи найдавніший ведичний культ Агні, він підкреслює надзвичайну матеріальну конкретність уявлення про цей культовий огонь у стародавніх індійців. З другого боку, на підставі ведичних текстів він показує, як первісні обмежені культи Агні, пов'язані з родовою ватрою, в міру утворення родових союзів зливаються в єдиний племінний культ, який виноситься на прилюдне вшанування, причому обслуговується вже не головою сім'ї або роду, а спеціальною кастою жерців. Так само, розглядаючи культ хмільного напою «соми», Д. Овсянико-Куликовський ставить його у зв'язок з процесом здобуття та оброблення рослини «соми», з якої той напій виробляли.

Синтезом досліджень Д. М. Овсянико-Куликовського в галузі індіаністики була згадана вище його праця «Релігія індійців в епоху Вед» 1892 р. Згодом, у 1909 р., він включив її разом з деякими іншими своїми статтями, написаними в 1900—1906 рр. переважно у Харкові, до збірки, що, на його думку, мала «утворити ідейно-філософське ціле»[3]. У збірці робота була подана під назвою «Основи ведаїзму (культ Вогню та Хмільного Напою)»[4]. Це грунтовна праця, яка, починаючи з вступу— «Загального огляду епохи», у своїх одинадцяти розділах дає своєрідне трактування родоплемінного світогляду стародавніх індійців, оскільки він відбився у найдавніших частинах Вед.

В. Шерцль дослідив багато пам'яток стародавньої індійської літератури, щоб вивчити санскритську граматику (синтаксис). Д. Овсянико-Куликовський, навпаки, займався санскритом, щоб краще зрозуміти стародавню культуру Індії. Отже, він перший приніс до Харківського університету індіаністику — науку, що не була передбачена міністерськими програмами. Починання Д. Овсянико-Куликовського стали основою дальших праць у цьому напрямку його учня П. Г. Ріттера.

Теми студентських праць того часу відбивали наукові інтереси професорів. Так, під керівництвом Е. Діллона студент Микола Балагуров написав у 1886 р. «кандидатську роботу» «Аблятив у вірменській мові в порівнянні з індоєвропейськими мовами»[5], а П. Г. Ріттер у 1892 р., за пропозицією Д. Овсянико-Куликовського,— медальну роботу «До-

---

[1] Психология художественного процесса. «Северный вестник», 1893, т. 11, стор. 243—262, т. 12, стор. 151—171. Ця робота згодом вийшла у перекладі на сербську мову.

[2] О значении научного языкознания для психологии мысли. «Зап. Харьковского ун-та», 1901, кн. 2, часть официальная, стор. 1—16.

[3] Д. Н. Овсянико-Куликовский. Собрание сочинений, т. VI. Психология мысли и чувства. Художественное творчество. Основы ведаизма, Пб., 1909. Зокрема стор. 4.

[4] Основы ведаизма (культ Огня и Опьяняющего Напитка). Собр. соч., т. VI, стор. 172—232.

[5] Аблятив в армянском языке в сравнении с индоевропейскими языками, Ист.-фил. фак., стор. 127. М. Балагуров одержав ступінь кандидата, але прохання факультету залишити його при університеті по кафедрі порівняльного мовознавства в 1887 р. міністерство відхилило. Там же, стор. 162.

слідження гімнів Ріг-Веди, присвячених Вішну», про яку далі йтиме мова докладніше.

Поміж професорів історії в Харківському університеті цього періоду, якщо не рахувати М. С. Дрінова, не було нікого, хто б спеціально займався Сходом. Все ж студенти писали кандидатські (дипломні) праці на східні історичні теми, як-от: Г. Ласкін — «Ставлення Візантії до Сходу при Юстиніані Великому» (1886 р.), В. Ситников — «Про монголо-татар» (1887 р.), С. Афанасьєв — «Внутрішній і зовнішній побут татарських орд до половини XVI віку» (1887 р.), М. Глушков — «Нариси зі стародавньої історії Грузії та приєднання її до Росії» (1889 р.), О. Капшідзе—«Ціціанов і значення його діяльності на Кавказі» (1889 р.) [1].

Незважаючи на панування реакції, революційне піднесення 90-х і початку 1900-х років відбивалось на житті університету. Студентство та прогресивна професура боролись за реформу університетського викладання й самого керівництва університету. Особливо великі студентські заворушення сталися в 1899—1902 рр. [2].

У період революції 1905—1907 рр., як відомо, Харківський університет був видатним центром революційної боротьби. Студенти вели боротьбу не тільки в межах самого університету, але й на барикадах разом з робітниками [3].

Під час цих подій значні зміни відбулися і в управлінні університетом, і в складі студентства, і в характері викладання. За «тимчасовими правилами», запровадженими царським указом 27 серпня 1905 р., університет знову набув деякої автономії [4]. Рада університету одержала право сама призначати викладачів, безпосередньо керувати учбовим процесом. Значно змінились умови прийому студентів, була створена категорія «вільних слухачів», у тому числі й жінок. Кількість студентів збільшилась, їхній склад став значно демократичніший. У 1906 р. на історико-філологічному факультеті було 306 студентів, 58 вільних слухачів та слухачок [5]. У жовтні 1907 р. на тому ж факультеті налічувалося вже 619 студентів, 120 вільних слухачів на 279 вільних слухачок [6].

Перша народна революція епохи імперіалізму, яка «створила революційний народ, керований революційним пролетаріатом» [7], мала могутній вплив також на країни Сходу. «Слідом за російським рухом 1905 року, — писав В. І. Ленін у своїй статті «Пробудження Азії», — демократична революція охопила всю Азію—Туреччину, Персію, Китай. Зростає заворушення в англійській Індії. Цікаво, що революційно-демократичний рух охопив також і голландську Індію, острів Яву й інші колонії Голландії, які мають населення 40 мільйонів чоловік» [8]. Вплив цей був глибокий і тривалий. Через десять років, виступаючи з доповіддю про російську революцію 1905—1907 рр. перед швейцарською робітничою молоддю в Цюріху 1917 р., В. І. Ленін підкреслював, що в країнах Азії «могутнє повстання 1905 року лишило глибокі сліди і що його вплив,

---

[1] Ист.-фил. фак., стор. 127.

[2] ХГУ за 150 лет, стор. 119—126, 169—170; І. Бойко, стор. 16.

[3] ХГУ за 150 лет, стор. 172—181; І. Бойко, стор. 26—30; В. И. Астахов, Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1895—1907). Автореферат диссертации, Х., 1953.

[4] ХГУ за 150 лет, стор. 174. Історія Київського університету, К., 1959, стор. 60 та 289.

[5] Ист.-фил. фак., стор. 41. В книзі ХГУ за 150 лет, стор. 133, ця цифра вказана для 1907 року.

[6] Ист.-фил. фак., стор. XII (в додатку).

[7] В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 232.

[8] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 63.

який виявляється в поступальному русі *сотень і сотень* мільйонів людей, викоренити не можна»[1].

Усе це повинно було викликати посилену увагу до подій на Сході не тільки в широких демократичних колах тодішньої Росії, але й у вищих навчально-наукових закладах, отже, і в Харківському університеті. На жаль, для цього в конкретній обстановці не було достатніх умов. Революційне студентство та прогресивна професура, взагалі кажучи, в першу чергу зосереджували свою увагу на внутрішніх питаннях, на боротьбі проти царизму та наступу реакції. До того ж не було в Харкові тоді відповідних сходознавчих наукових сил. Як побачимо далі, лише передові професори-природознавці В. М. Арнольді й особливо А. М. Краснов, які самі їздили до країн Сходу й на власні очі бачили життя східних народів того часу, в тій чи іншій мірі відображали у своїх творах, поряд з питаннями біології, соціальні та національні суперечності й боротьбу в цих країнах. Зокрема В. М. Арнольді у 1908—1909 рр. відвідав мало у нас відому тоді Індонезію. А. М. Краснов саме в той час розвинув широку діяльність на Харківських курсах для робітників; у своїх лекціях він знайомив слухачів також з країнами Сходу. Разом з тим він друкував статті, присвячені питанням расового та колоніального гніту, як-от «Пробудження Китаю», серія статей, присвячених «Першому міжнародному конгресу представників рас людства», що відбувався в Лондоні в липні — серпні 1911 р., варварському пригніченню негрів у Сполучених Штатах тощо.

Тим часом викладання сходознавчих наук у Харківському університеті та новий напрямок роботи в цій галузі, звичайно, залежали від наявності спеціалістів. Ще в 1902 р. історично-філологічний факультет ухвалив постанову про запровадження на кафедрі загальної історії курсів сходознавства та візантології, з тим щоб ці предмети читали відповідні спеціалісти. Однак саме на той час сходознавці, які були до того, покинули університет. Так, Д. Овсянико-Куликовський у 1905 р. переїхав до Петербурга.

Єдиною людиною, що могла взяти до своїх рук хоча б нашу стару харківську санскритологію, знову підняти її на належну височінь і, нарешті, остаточно пов'язати її з широкою індіаністикою, був Павло Григорович Ріттер.

П. Ріттер, як і його вчитель Д. Овсянико-Куликовський, походив з України[2]. Він народився в 1872 р. на Полтавщині, закінчив гімназію в Харкові й потім у 1890—1894 рр. учився в Харківському університеті на історично-філологічному факультеті. За цей час він займався санскритом та порівняльним мовознавством під керівництвом проф. Д. Овсянико-Куликовського, а також історією західних літератур і романськими мовами у професора Л. Ю. Шепелевича[3].

Свою роботу в Харківському університеті П. Г. Ріттер[4] почав у

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 232.

[2] Біографічні відомості про П. Г. Ріттера взяті з Ист.-фил. фак., стор. 21, 141, 142, 154, 161, 163; там же — Біографічний словник, стор. 231 (його автобіографія) та стор. 368; із статті про нього в «Енциклопедичному словнику Гранат», 7-е видання, т. 36, ч. II, стор. 594—595, а також із спогадів тих, хто його знав особисто.

[3] Лев Юліанович Лазаревич-Шепелевич (1863—1909) — видатний дослідник західно-європейських літератур. Вчився у Харківському та Одеському університетах. З 1887 р. відряджений за кордон (Мюнхен, Відень, Італія). З 1891 р. приват-доцент Харківського університету (загальний курс західно-європейських літератур, спецкурси «Кудрун», «Сервантес» тощо, викладання іспанської мови), з 1893 р. виконував обов'язки екстраординарного професора, з 1896 — екстраординарний професор, з 1900 — ординарний професор. 1892 року захистив магістерську дисертацію, 1896 — докторську. Численні роботи російською мовою, а також польською (в ж. «Atheneum», «Wisla») та іспанською (в «Revista de los archivos»).

[4] Рік 1895-й в «Ист.-фил. фак.» (стор. 141) вказано хибно.

1897 р. як викладач італійської мови, причому пробну лекцію, присвячену Данте, він прочитав двома мовами — російською та італійською. Він також вільно, з аркуша перекладав іспанський текст, не кажучи вже про німецьку, французьку та англійську мови, якими вільно розмовляв. Після Жовтневої революції П. Г. Ріттер читав у Харківському університеті, крім порівняльного мовознавства, також вступ до романської філології, історію французької мови та ін.

Треба ще відзначити, що П. Г. Ріттер закінчив Харківську музичну школу й був, за словами академіка О. І. Білецького, який особисто доб-

П. Ріттер, доцент Харківського університету.

ре його знав, «видатним знавцем музики, музикальним критиком та виконавцем, що працював в університеті і в консерваторії» [1]. Згодом, уже після Жовтневої революції, він не раз виступав як піаніст на університетських вечорах та в Будинку вчених.

Що стосується сходознавчих студій, то їх П. Г. Ріттер розпочав ще в студентські роки. Уже на третьому курсі університету він написав твір на тему, запропоновану його вчителем Д. Овсянико-Куликовським, — «Розгляд гімнів Ріг-Веди, присвячених богу Вішну». Твір був відзначений золотою медаллю. На жаль, цю роботу П. Ріттера у сховищах ЦНБ досі не розшукано. Але до деякої міри можна судити про неї на підставі досить докладної оцінки, яку дав їй Д. Овсянико-Куликовський. Ось, що він говорить про зміст та науковий рівень цієї праці:

[1] А. И. Белецкий. Наука и литература в истории Харьковского университета. Труди філологічного факультету ХДУ, т. 7, 1959, стор. 11.

«Автор поставився до свого завдання поважно і старанно й виконав його цілком задовільно. Він уважно простудіював не тільки гімни, безпосередньо присвячені Вішну або Вішну й Індрі [разом], але й чимало інших гімнів, які мають хоча б побічне й віддалене відношення до Вішну; так, він дослідив гімни Марутам і видобув звідти все, що, на його думку, мало певний інтерес для питання про розвиток ідеї того божества, яке він вивчав. Він згрупував і розібрав багато місць з гімнів, присвячених Індрі, Варуні, Вішвадевам, Сомі й т. ін., — місць, в яких згадується Вішну або де зустрічаються натяки на його властивості або вчинки.

Внаслідок цього з'явилося докладне дослідження, в якому піддані пильному аналізу такі питання: 1) відношення Вішну до Індри, 2) властиві Вішну атрибути («три кроки» тощо), 3) культовий та жрецький характер цього бога й 4) процес його [дальшого] піднесення [в релігії Індії]. З-поміж атрибутів Вішну особлива увага приділена «трьом крокам» цього бога, і висновок автора з цього питання здається мені дуже вдалим і добре обгрунтованим.

Щоб написати таке дослідження, треба було мати певну очитаність у гімнах Ріг-Веди. Автор безсумнівно оволодів значною частиною цього широкосяжного матеріалу, розуміє його дух, уміє подужувати важкі місця (яких, між іншим, є чимало у гімнах Вішну), уміє також критично ставитись до тлумачень і поглядів дослідників. Література ведаїзму (праці Рота, Грассмана, Людвіга, Бергеня, Ціммера, Пішеля, Гельднера, Ольденберга та інших) йому добре відома. У багатьох питаннях автор створює собі свій власний погляд, якому не можна відмовити в науковій грунтовності. Він також виявляє неабиякий талант дослідника, що вправно групує риси та подробиці, наближує дані, які на перший погляд, здається, не мають ніякого зв'язку поміж собою. Таке вміння знаходити зв'язок між відокремленими рисами, розсипаними по різних частинах пам'ятки, слід визнати за особливо цінне у дослідника ведійських гімнів» [1].

З наведеної характеристики видно, що студент Ріттер ставив собі за завдання розв'язати складну культурно-історичну проблему. Річ у тому, що в історії індуїстської ідеології на протязі тисячоліть образ Вішну відіграв ніяк не меншу роль, ніж образ Христа в ідеології народів Європи. Такі аватари (втілення) Вішну, як Рама та Крішна, користувались (і в значній мірі ще й зараз користуються) величезною шаною серед мільйонних мас Індії. Тим часом, той же Вішну у Ріг-Веді посідав другорядне місце. Отже, з'ясувати, яким чином ведійський Вішну перетворився згодом у всесвітнє божество, рятівника людства тощо, є важлива культурно-історична проблема. Ставлячи її, П. Ріттер виходив за вузькі межі тільки ведаїстичних досліджень. Можна гадати, що за першоджерело дальшого розвитку ідеї Вішну Ріттер вважав ведичне оповідання про те, як Вішну врятував богів і людей від одного страшного велетня, віднявши у нього підземний світ, землю й небо тим, що пройшов їх усі трьома кроками.

Закінчивши в 1894 р. слов'яно-російський відділ історико-філологічного факультету Харківського університету з дипломом першого ступеня (звання кандидата тоді було скасоване), П. Ріттер був того ж року залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання. В 1895 р. він виїхав у відрядження за кордон для вивчення санскриту та порівняльного мовознавства, причому чотири семестри працював у Берліні, головним чином у професорів Гельднера й Зіга, спеціалізую-

[1] Д. П. Овсянико-Куликовский. Отзыв о сочинении П. Г. Риттера «Разбор гимнов Риг-Веды, посвященных богу Вишну». «Зап. Харьковского ун-та», 1893, кн. 2, часть официальная, стор. 36—37.

чись на індійських мовах (санскрит, пракрит, палі), вивчав ведичну та класичну літературу. У Берліні він слухав також Йоганна Шмідта, Г. Штейнталя та Кречмера.

Ці студії розширили обсяг інтересів П. Ріттера. Він почав ще за кордоном вивчати твори славнозвісного індійського письменника Дандіна, що жив у VII віці, в епоху так званого індійського ренесансу. Повернувшись 1897 року до Харкова з свого дворічного відрядження, П. Ріттер зробив переклад авантюрного роману Дандіна «Пригоди десяти юнаків». Це було ще до виходу в світ двох німецьких перекладів того ж роману — Мейера (Лейпціг, 1903 р.) та Габерланда (Відень, 1903 р.), але згодом, порівнявши свій переклад із згаданими двома, П. Ріттер переконався, що його переклад має свої оригінальні риси. Неповний переклад того ж роману на російську мову був зроблений Ф. І. Щербатським значно пізніше, але через несприятливі обставини для видання в Харкові переклад П. Ріттера вийшов друком тільки після Жовтневої революції, в 1928 році [1].

Тим часом, ще в 1898 р. П. Ріттер надрукував у «Записках Харківського університету» статтю, присвячену цьому роману та його авторові [2]. Стаття складала частину звіту про закордонне відрядження, поданого П. Ріттером до Міністерства народної освіти. Звіт викликав гостру критику з боку Ученого комітету міністерства, й історично-філологічному факультету довелось писати з цього приводу спеціальне «оправдательное постановление».

Як уже було сказано, в 1897 р. П. Ріттер почав викладати в Харківському університеті італійську мову, а в 1896—1897 рр. у «Записках університету» були надруковані перекладені ним лекції з історії італійської літератури Д. Кардуччі [3]. До перекладу П. Ріттер додав свої примітки.

У 1899 р. він склав іспит на ступінь магістра по кафедрі санскриту та порівняльного мовознавства [4]. Того ж року зайняв посаду приват-доцента цієї кафедри. Його перша пробна лекція називалася «Що таке санскрит?». Вона виявилась настільки цікавою, що тоді ж була надрукована в «Записках університету» [5], а потім, у 1902 році, вийшла літографованим виданням для студентів. Пізніші видання цієї лекції удосконалювались у зв'язку з розвитком науки. Одна з останніх її редакцій (1916 р.) буде розглянута пізніше.

У 1905 р. відзначався 100-річний ювілей Харківського університету. П. Ріттер, що в той час став на чолі кафедри порівняльного мовознавства та санскриту, з нагоди ювілею написав статті про сходознавців-викладачів університету І. Б. Барендта, Б. А. Дорна та Е. М. Діллона [6]. При цьому основній праці Б. А. Дорна з порівняльного мовознавства П. Ріттер дав докладну й високу оцінку. Писати про В. Шерцля та Д. Овсянико-Куликовського йому не довелось, бо вони самі подали короткі автобіографічні відомості.

---

[1] Див.: Антологія, 5.

[2] Дандин и его роман «Похождение десяти юношей». «Зап. Харьковского ун-та», 1898, кн. 2, часть неофициальная, стор. 1—13.

[3] Д. Кардуччи. Очерк развития национальной литературы в Италии. «Зап. Харьковского ун-та». Приложения, 1896, кн. 3, стор. 1—15, кн. 4, стор. 17—34; 1897, кн. 3, стор. 35—54, кн. 4, стор. 55—92.

[4] Так за даними автобіографії П. Ріттера. Див.: Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 231. Але в «Ист.-фил. фак.», стор. 163, рік складання іспита — 1898. Гадаю, що це помилка.

[5] Что такое санскрит? «Зап. Харьковского ун-та», 1900, кн. 2, часть неофициальная, стор. 1—12.

[6] Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 218, 218—223, 224—227.

В обставинах революційного піднесення 1905—1907 рр., як було сказано, в Харківському університеті збільшився склад студентів, зокрема за рахунок численних вільних слухачок. Разом з тим Харківське товариство працюючих жінок заснувало Вищі жіночі курси, де директором був проф. А. П. Кадлубовський, а П. Г. Ріттер з 1906 р. викладав як професор.

Після Дандіна П. Ріттер звертає свою увагу на одного з найславніших письменників середньовічної Індії — Калідасу. Вивчення творчості цього автора він знов-таки пов'язав з перекладницькою роботою. Залишаючи осторонь славнозвісні драми Калідаси, з яких уже існувала значна література, він зробив переклад на російську мову та тлумачення важчих його епічних поем — «Народження Кумари (бога війни)», «Історії роду Ракху» та ліричної поеми «Хмара-вісник». Одначе, так само як і роман Дандіна, перші дві поеми йому так і не пощастило в той час надрукувати. Російський переклад ліричної поеми під назвою «Облако-вестник» вийшов друком у Харкові 1914 року в ювілейному збірнику, присвяченому акад. В. П. Бузескулу [1].

У цій праці перш за все дано близький до оригіналу художній переклад одного з прекрасних творів класичної індійської літератури. В докладних коментарях до цієї поеми П. Г. Ріттер наводить численні побутові подробиці, літературні довідки та цілі невеликі екскурси в найрізноманітніших питаннях. Він ставить за мету познайомити читача з високими художніми якостями поеми, наблизити його до розуміння мистецтва та життя середньовічної Індії. Для цього перекладач наводить низку поетичних паралелей з індійської художньої літератури, а також із західних письменників — Арістофана, Шеллі, Шіллера, Гейне та інших. Вступна стаття до перекладу під назвою «Калідаса, його час і твори» становить собою невелике наукове дослідження, засноване на всій літературі питання. Автор визначає дати життя і творчості Калідаси, відносячи їх до епохи розквіту індійської культури при дворі династії Гупта, а саме Чандрагупти II Вікрамадітьї (приблизно 380—413 рр.). Обгрунтовуючи це твердження, він наводить різні приклади, в тому числі з творів самого Калідаси [2].

У вступній статті П. Ріттер подає короткі характеристики різних творів Калідаси і підкреслює в дечому його пріоритет відносно літератур європейських народів. Зокрема, він відзначає насиченість його творів «почуттям краси природи, що її чари індійський поет умів тонко відчувати й чарівно змальовувати на багато віків раніше, ніж його європейські спільники по перу» [3].

Зрозуміло, що П. Ріттер у своїй вступній статті наводить дані про переклади творів Калідаси на різні європейські мови. Він зупиняється, між іншим, на перекладі поеми Калідаси на тібетську мову, тобто на мову тієї країни, де знаходилась (в Гімалаях) батьківщина головного героя поеми й куди, на думку автора, летить згадана в ній хмара, несучи з собою коханій вигнанця його скарги. Відповідно до головного свого завдання — показати високий рівень індійської культури — П. Ріттер додав до своєї праці кольоровий відбиток картини новітнього бенгальського художника Абаніндранатха Тагора, що відтворює один з

---

[1] Облако-вестник (Megha-ḍuta). Древнеиндийская элегия Калидасы. Перевод с санскритского с примечаниями П. Г. Риттера. «Сб. ст. в честь Владислава Петровича Бузескула (XXI том Сборника Харьковского историко-филологического общества)». Х., 1913—1914, стор. 543—586. Є також окремий відбиток.

[2] П. Г. Ріттер. Згаданий твір в окремому відбитку, стор. 7. 12.

[3] Там же, стор. 11.

епізодів поеми [1]. Перекладені П. Ріттером міфологічна поема «Народження бога війни» («Кумара-Самбгава») та напівісторичний епос «Історія роду Ракгу» («Ракгу-ваншя»), як сказано, досі не надруковані, хоча й збереглися в рукописах. Отже, обов'язок Харківського державного університету опублікувати ці дві праці свого видатного вченого-індіаніста.

Вище було згадано, що П. Ріттерові належить присвячена санскриту стаття, яка потім, в процесі викладання ним цієї мови, перетворилась на свого роду посібник по його лекціях, друкований склографічним способом. У 1911 р. він вийшов коштом Товариства взаємодопомоги студентів-філологів Харківського університету. Останнє видання належить до 1916 року [2].

Читаючи курс санскриту, П. Ріттер не обмежувався лінгвістичними питаннями, але, щоб зацікавити слухачів, робив великі й дуже цікаві відступи, наводив всілякі приклади, взяті з староіндійської літератури та культури. Паралельно з цим викладалася санскритська фонетика та граматика. П. Ріттер-лектор мав звичку говорити досить швидко й так само швидко писати на дошці. Отже, записувати за ним без звички було важко. Таким чином, видання посібника мало на меті допомогти студентам в опануванні відповідним матеріалом.

Вступна частина посібника називається «Що таке санскрит? (замість вступу)». Як згадано, в основу розділу була покладена лекція на цю тему, прочитана П. Ріттером ще в 1900 році. Отже, ми маємо тут її останню обробку. На жаль, багато з того, що П. Ріттер розповідав додатково на своїх лекціях, до цієї книжки не ввійшло. Проте вона дає ясне уявлення про наукові настанови лектора.

П. Ріттер був представником найкращих традицій порівняльного мовознавства, стоячи на рівні сучасної йому прогресивної науки. У своїй праці він виступає проти того, щоб «ототожнювати цілком чужі одне одному явища й відносити їхній фантастичний першообраз у доісторичну епоху, коли «індоєвропейський пранарод» жив у індоєвропейській прабатьківщині». Немов звертаючись до своїх учителів, він підкреслює, що особливо «від цього хибного засобу потерпіла... порівняльна міфологія», бо «ще не так давно стародавню індійську міфологію Ріг-Веди перетворювали в індоєвропейську» [3]. Заперечує він також поширене помилкове твердження («утерту помилку»), «ніби санскрит є батько всіх інших індоєвропейських (або, за неправильною термінологією,— «арійських») мов» [4]. Важливе зауваження П. Ріттера про те, що навіть за найдавніших часів мова прихідців-завойовників Індії вже мала декілька діалектів, зокрема, що пізніший «класичний» санскрит відбиває діалект області між Гангою та Ямуною (пізніший Доаб). Мова ж Вед була поширена більше на захід, з чим пов'язані й деякі фонетичні особливості цього діалекту, які наближають його до іранських мов [5].

---

[1] Російський переклад П. Ріттера «Облако-вестник» в наш час вийшов у кн.: Калидаса. Избранное, Гослитиздат, М., 1956, стор. 259—274, з дуже бідними коментарями (стор. 290—294). Треба зазначити, що видавці цілком механічно передрукували переклади з Калідаси К. Бальмонта та П. Г. Ріттера. Так, у перекладі К. Бальмонта збережені давно застарілі написання: «Сакунтала, Касиапа, Сива» і т. ін. У примітках при кожній такій назві дається пояснення: «Сива (по-санскритски — Шива)», «Сакунтала (по-санскритски — Шакунтала)» тощо. Виходить, що «Сива», «Сакунтала» по-російському? У вступній статті скрізь пишеться «Сакунтала», але: «Шива». Переклад П. Ріттера так само зберігає на цей раз правильні форми «Шіва» та «Ганга» (в жіночому роді), але в примітках — «Ганг», причому без жодних пояснень.

[2] П. Г. Риттер. Санскрит. Типо-литография С. Иванченко, Х., 1916.

[3] Там же, стор. 3.

[4] Там же, стор. 8—9.

[5] Там же, стор. 25—27.

Найрішучіше виступає П. Ріттер проти зневажливого ставлення європейських учених до лінгвістичної науки самих індійців і закликає до тісного єднання в цій галузі з народами Індії. З великим ентузіазмом він вказує на приклад австрійського вченого Георга Бюлера (1837—1898), який ще замолоду, 25-річним, поїхав до Індії, пробув там сімнадцять років, причому десять років жив серед народу, займаючи посаду інспектора «тубільних» шкіл. «Він сполучився з цією країною,— говорить П. Ріттер,— полюбив її, зумів вивчити в сучасній Індії стародавню, розмовляв з місцевим простим народом на діалектах і з панditами на санскриті, при складних своїх обов'язках встигав все ж дуже багато працювати для науки й оцінив місцеву учену традицію, що грунтувалася на тисячолітній спадщині»[1]. Наприкінці П. Ріттер зазначає, що Г. Бюлерові ввижався «ідеал культурного наближення і взаємодії між європейською та індійською культурами». Сам П. Ріттер значну частину вступу до свого курсу присвячує відомому індійському граматисту Паніні (близько IV віку н. е.) й видатним досягненням індійської філології.

Після вступної лекції П. Ріттер подає у своїй книжці компендіум санскритської граматики, не запроваджуючи ніякого порівняльно-лінгвістичного елементу. Проте і у викладі і в наведених текстах він користується латинською абеткою. Наприкінці вміщені деякі матеріали для читання та перекладу — кілька уривків з Бгартргарі, з «Шякунтали» Калідаси, з «Упанішад» і «Бгагавад-Гіти», дається їхній граматичний розгляд.

З 1910 р. почало виходити нове, сьоме видання «Енциклопедичного словника братів Гранат», яке потім продовжувалось і після Жовтневої революції під маркою Російського бібліографічного інституту Гранат. Серед авторів, що брали участь у складанні цього словника, вже з першого тома були позначені професор Д. М. Овсянико-Куликовський та доцент П. Г. Ріттер. У восьмому томі, що вийшов десь близько 1913 р., ми бачимо поряд статті обох цих авторів на близькі теми: «Ведаїзм» Д. Овсянико-Куликовського та «Веданта» П. Ріттера. Можливо, першому з них належать у словнику ще декілька дрібніших, не підписаних автором статей з індіаністики[2], але в цілому майже всі статті, присвячені культурі стародавньої, середньовічної та нової Індії, а також деяким видатним мовознавцям, написані П. Ріттером. Серед іншого він приділив увагу також і своїм учителям—Д. Овсянико-Куликовському[3] та літературознавцеві й іспаністу Л. Ю. Шепелевичу.

Всього у «Словнику Гранат» П. Ріттер вмістив принаймні 44 статті, з них 22 — за дожовтневих часів і 22 після Жовтневої революції[4]. Ці статті відзначаються грунтовними філологічними та історико-літературними поясненнями, насичені фактичним матеріалом і здебільшого наприкінці мають докладну бібліографію.

Крім історичних та філологічних студій, у Харківському університеті за дореволюційних часів були зібрані досить значні сходознавчі речові колекції.

---

[1] П. Г. Риттер. Санскрит. Типо-литография С. Иванченко. Х., 1916.

[2] Наприклад, у непідписаній статті «Адитья», т. I, стор. 427, висловлюється погляд, що ці індійські божества, за винятком найвищого з них — Варуни, «служат не воплощением физических явлений, а нравственных начал». Тим часом, це є одне з основних тверджень Д. Овсянико-Куликовського (Див. далі, стор. 72).

[3] П. Ріттер написав першу, головну частину присвяченої Д. Овсянико-Куликовському статті. Друга, менша частина написана Ю. Веселовським.

[4] Статті П. Ріттера в «Енциклопедії Гранат» переважно підписані його повним ім'ям, інколи тільки ініціалами «П. Р.» Можливо, що багато його дрібних статей зовсім не підписано, але їх важко виявити. (Продовження див. на стор. 62).

Ми бачили, що солідний колекційний фонд східних монет був в університеті ще в 20-х роках XIX віку. Тоді нумізматичний кабінет поєднувався з Музеєм мистецтв, але з 1864 р. остаточно відокремився від нього [1]. Він весь час поповнювався новими експонатами, в тому числі і східними матеріалами, аж поки став «гордістю нашого університету»[2].

З 1886 р. завідувати кабінетом беззмінно став професор Річард Іванович Шерцль. Чех за національністю, він народився у Празі в 1850 р. і 1872 року закінчив Празький університет. З 1874 року він почав викладати класичні мови в одній з харківських гімназій, а з 1882 р. працював в університеті, захистивши 1880 року, як було сказано вище, магістерську дисертацію з порівняльного мовознавства. Проте пізніше Р. Шерцль остаточно визначився винятково як класик та нумізмат. У 1893 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Римська монетна справа» [3]. З 1895 р. Р. Шерцль почав друкувати великий каталог медалей та монет нумізматичного кабінету. Його він видавав окремими томами протягом багатьох років, вбачаючи в завершенні цієї праці, як він говорив, «виконання свого обов'язку перед Харківським університетом». Тут були описані монети античні, середньовічні, нових часів і, нарешті, східні. Каталог східних монет вийшов окремим томом тільки в 1912 році [4].

У своєму огляді історії нумізматичного кабінету Р. Шерцль пише, що в його час оригінал опису Х. Френа колекції Шпревіца «латинською мовою» не зберігся, а в кабінеті був лише поверховий каталог російською мовою, де легенди були перекладені наполовину, а почасти й помилково [5]. Очевидячки, він не знав, що власноручний опис Х. Френа цієї колекції німецькою мовою таки зберігався в бібліотеці університету, як і латинський опис другої колекції [6]. Це потверджується тим, що офіційні записи про передачу колекцій новим завідуючим припиняються в середині XIX віку. Отже, підпису Р. Шерцля там немає. Мабуть, у той час для більшої зручності на підставі німецького та латинського текстів був складений сумарний російський реєстр, який і вживався для офіційних завдань, а старий каталог був зданий до архіву і забутий. Таким чином, Р. Шерцлю довелося провадити опис цих монет майже заново.

Статті, надруковані до Жовтневої революції:

Том 6—«Брахманизм», «Брахма-Самадж». Том 7—«Буддизм». Том 8—«Веданта». Том 17—«Дандин». Том 18—«Джаганатха», «Джайнизм». Том 19—«Дурга», «Дхаммапада», «Дхарма». «Дхарма-шастра». Том 23—«Каста». Том 28—«Ману», «Махабхарата». Том 30 — «Овсянико-Куликовский Д. Н.» (перша частина). Том 31 (цей том надрукований вже за Радянської влади, але з матриць, зроблених до Жовтневої революції), — «Панчатантра», «Панини». Том 33 — «Пракрит». Том 37—«Санкхья», «Санскритская литература», «Санскрит». Том 42 — «Упанишады».

Статті, надруковані після Жовтневої революції:

Том 34 — «Пурана». Том 35 — «Рамакришна», «Рамананда», «Рамаяна», «Рамануджа», «Раджагриха», «Раджастхани», «Раджендралала, Митра», «Раджпутана», «Раджпуты», «Радда-Бай», Том 41—«Тагор — Дебендранатх, Рабиндранатх», «Тримурти». Том 45 — «Чайтанья». Том 49 — «Шепелевич Л. Ю.», «Шива». Том 50 (вийшов у 1931 році)—«Шлейхер Август», «Шмидт Йоганнес», «Штейнталь Гейманн», «Шякунтала» (стаття ширша своєї назви), «Шяпкара», «Щербатской Ф. И.».

[1] Ист.-фил. фак., стор. 134. Історію нумізматичного кабінету див.: Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905). Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова, Х., 1911. Відділ IV. — Нумизматический кабинет (стаття Р. І. Шерцля).

[2] Вислів взято із звіту Харківського університету за 1876 рік (Ист.-фил. фак., стор. 134).

[3] Див. його автобіографію. Ист.-фил. фак. Биографический словарь, стор. 202—204.

[4] Описание медалей и монет, хранящихся в Нумизматическом кабинете Харьковского университета, ч. III. Восточные монеты. Составил проф. Р. Шерцль. Х., 1912.

[5] Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905), Х., 1911, стор. 70, 73—74.

[6] Див. вище, стор. 29, прим. 3.

Ця робота була величезна, тим більше, що Р. Шерцль не мав спеціальної сходознавчої освіти.

Каталог охоплює в цілому 1495 монет, головним чином Близького Сходу та Середньої Азії від часу Сасанідів до кінця XIX віку, також монети мусульманських Піренейських країн, Марокко, монети епохи великих монгольських ханів, грузинські, вірменські монети та окремі екземпляри з Індії, Китаю, Муонг-Таї (Таїланду), Японії — усього понад п'ятдесяти династій. Деякі династії подані досить повно. Наприклад, монети Аббасидів ідуть від халіфа до халіфа, починаючи від заснування династії в 750 р. до захоплення Багдаду Бувейгідами в 945 р., включаючи всіх халіфів цього часу (з пропуском трьох, які правили дуже короткий час) — усього 318 монет [1]. Турецькі монети дані від Мурада I (1359—1389) до Абдулазіза (1861—1876) — 21 султан з загальної кількості 31, усього 161 монета. З монет династій, що колись правили на території нашої країни, головне місце посідають монети Саманідів, починаючи від Ісмаїла (892—907) до Нуха II (976—997), тобто майже до падіння династії в 999 році. Подані всі сім емірів, які за цей час правили (128 монет). Було в колекції багато золотоординських монет Джучидів, починаючи з Бату (Батия, 1224—1255) і кінчаючи Тохтамишем (1376—1391) — усього 431 екземпляр. Хоч монет деяких головних ханів тут немає, але натомість є рідкісні монети таких осіб, як хан Мір Пулад (1362—1363) та ханша Тулунбек-ханум (1371—1372) [2]. Наявні також пізніші середньоазіатські монети Тімура та Тімуридів, Шейбанідів, Мангитів, ханів Коканда тощо.

Для складання каталога Р. Шерцль використав значну нумізматичну літературу, в тому числі опис Х. Френом східних монет з колекції Російської Академії наук, його огляд джучидських монет, каталог Ермітажу, складений А. Марковим, твір В. Тізенгаузена «Монеты восточного халифата» та інші. Хибою в роботі Р. Шерцля було те, що він користувався англійським виданням «Мусульманських династій» С. Лен-Пуля (Вестмінстер, 1844), ігноруючи зроблений В. Бартольдом російський переклад цього твору, що вийшов у Петербурзі в 1899 році. Тим часом переклад В. Бартольда, як відомо, містить чимало важливих поправок та доповнень.

Треба також зазначити, що Р. Шерцль дає у своїй праці зовсім незадовільні транскрипції східних імен, причому змішує читання арабські, класичні й нові, перські й таджицькі, без врахування приналежності носія імені до того чи іншого народу. Арабський артикль у нього завжди «эль» тощо, мусульманська ера зветься «Геджра» (стор. 156 та ін.). Крім того, є такі написання: «Эль-Муктефи» (стор. 36 та ін.), «Аглебиды» й «Тагериды» (стор. 41), «Рокн-эд-дауле» й «Азод эд-Дауле», літеру «дад» в суто арабських іменах він читає як «з», наприклад, «Эль-Мутазид» (стор. 36), «Эр-Рази» (стор. 37) — це аббасидський халіф ар-Раді (934—940) і т. ін. Проте терміни Османіди, Сефіди, Гулагуїди слід визнати вдалими. Р. Шерцль пише також «Непаль» та «Сиям» (стор. 154) [3].

Ще до заснування університету, в 1803 р., В. Каразін поклав початок «Художньому кабінету», купивши на 5000 крб. у Петербурзі в Аделунга 2477 естампів. У 1859 р. з різних колекцій утворився при університеті Музей мистецтв та старовини. У колекціях були й східні речі.

---

[1] До цього ліку не входить цікава монета, вибита відомим ватажком народного повстання проти Омейядів Абу-Муслімом, датована 129 роком гіджри (746—747 р. н. е.).

[2] Див. Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, стор. 278 та 286.

[3] Про теперішній стан цих колекцій буде сказано далі.

Так, уже в 70-х роках у музеї зберігалися китайські та єгипетські статуетки (останні — з ієрогліфами)[1]. Пізніше в Музеї був також дерев'яний єгипетський саркофаг. Щождо згаданих статуеток, то вони складали основу пізнішої досить цікавої колекції ушебті (людські фігурки, що були атрибутами похоронного обряду стародавніх єгиптян).

Головним чином на підставі цих матеріалів (з використанням, звичайно, інших колекцій та всієї тодішньої літератури) написав свою працю про ушебті Костянтин Едуардович Гриневич (нині професор ХДУ), що працював тоді в Петербурзі як стипендіат Харківського університету. Робота ця з численними репродукціями експонатів харківських колекцій була здана до друку в «Записках Східного відділу Російського археологічного товариства» у 1918 році. Відповідний том «Записок» не вийшов друком, але К. Е. Гриневич зробив у Петербурзі дві доповіді про свою працю[2] і одну в Харкові, в Історично-філологічному товаристві при Харківському університеті. У своїй роботі він висував нову цікаву теорію походження ушебті і самої їхньої назви.

У 1918 р. в Харківському університеті захищав магістерську дисертацію про тексти пірамід прибулий з Одеси А. А. Коцейовський[3].

Музей значно поповнився під час роботи XII Археологічного з'їзду, який відбувався у Харкові 1902 року. Матеріали, зібрані у зв'язку зі з'їздом, були передані Харківському університету. Серед них була колекція кавказької та запорізької зброї. Значна частина останньої також мала східне походження[4].

Великим придбанням університету в 1910 р. стала далекосхідна етнографічна колекція І. В. Гогунцова, який довгий час служив у Сибіру й на Далекому Сході. Тут, особливо в Маньчжурії під час російсько-японської війни, він зібрав надзвичайно цінні матеріали з етнографії та природознавства і спочатку заснував на їхній базі шкільний музей в Курську, створивши тут науковий гурток ентузіастів з учнів середніх шкіл. Гурток цей видавав навіть свої збірники. Зазнавши, однак, прикрих перешкод з боку реакційної влади, І. Гогунцов змушений був передати всі експонати Харківському технічному товариству. У Харкові природознавчі колекції лягли в основу Музею наочного учбового приладдя, а етнографічні колекції, три роки пролежавши в ящиках у Товаристві, 1910 року, нарешті, були передані до Географічного кабінету Харківського університету. Вони зайняли чотири кімнати. Експонати відбивали побут селян Північного Китаю — житло, знаряддя сільського господарства, одяг селян (в тому числі й корейських), побутові речі представників заможних класів (повний шовковий костюм мандарина, атрибути судової влади, учбові прилади китайського «студента» тих часів і паралельно до цього тодішні японські видання). Тут були керамічні вироби, стародавні мідні монети, зброя — від луків до рушниць японського виробництва, культові речі буддизму в Китаї та Японії,

---

[1] Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Харьковском университете, т. I, Скульптура, Х., 1870, стор. 1; т. II, Живопись, Х., 1877, стор. 280.

[2] 14.XI 1915 р. на засіданні класичного відділу Рос. археолог. тов-ва та 17.II 1916 р. на засіданні Тов-ва прихильників історії. Див.: «Изв. Имп. археолог. комиссии. Прибавл. к вып. 59-му (Хроника и библиография, вып. 29)», Петроград, 1916, стор. 3. Те ж видання. «Прибавл. к вып. 63-му (Хроника и библиография, вып. 30)», Петроград, 1916, стор. 12. Те ж: «Голос Руси», 1915, 8 декабря та «Новое время», 1916, 20 февраля.

[3] В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в., ч. 2, 1931, стор. 128.

[4] Альбом выставки XII Археологического съезда. М., 1903, табл. 157.

даосизму та конфуціанства. Були також колекції речей з побуту народів Східного Сибіру, приладдя сибірських шаманів тощо [1].

Треба зазначити, що в той час у Харківському міському музеї теж була дуже повна колекція з побуту дофеодальної Японії. Вона складалася з неповторних зараз експонатів. Пізніше, вже за радянських часів, її матеріали були перенесені в прекрасний кабінет східного мистецтва при Харківській державній картинній галереї. Майже всі ці речі загинули під час Великої Вітчизняної війни. З колекції І. Гогунцова лише випадково збереглися деякі речі. Наприклад, «Бараняча лопатка з кабалістичним написом» та «Зображення звіра з шаманського культу» в Археологічному музеї ХДУ ніби походять з кабінету географії університету. Мабуть, І. Гогунцовим привезена й статуя Будди з того ж музею. Проте могли бути й інші шляхи, якими вона сюди потрапила. Так, друкарську дошку з китайським текстом, як значиться у реєстрі музею, привіз «штабс-капітан Полунін з Тхоу-сан-тунь 15.XII 1904 року».

Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові не обмежувалося тільки історією, філологією і етнографією, але в значній мірі стосувалося також природи країн Азії та Африки. Правда, в перші десятиріччя XIX ст. для такого роду студій у нас було мало можливостей. Через це, наприклад, видатний геолог та мандрівник по Балканах, Африці і Азії Єгор Ковалевський (1809—1868), що народився в околицях Харкова, закінчив Харківський університет, був сином харківського діяча (приятеля Г. С. Сковороди, активного учасника заснування Харківського університету Петра Івановича Ковалевського),— потім втратив зв'язок з Харківським університетом і не надрукував у Харкові жодного із своїх творів [2].

У 1863 р. при Харківському університеті було засноване Товариство дослідників природи. З 1869 р. щорічно почали виходити його «Труди»[3]. У 1876—1877 рр. один з членів цього товариства доктор П. Н. Савченко зробив подорож навколо світу морем на кліпері «Гайдамака» [4], причому деякий час перебував у Японії. У Йокогамі він налагодив зв'язки з Німецьким азіатським товариством природознавців і домовився про його обмін виданнями з Харківським товариством [5]. Згадаймо, що лише вісім років перед тим у Японії відбувся революційний переворот Мейдзі. Країна ще не мала своїх наукових сил та й була ще зовсім не досліджена.

---

[1] Докладні відомості про І. Гогунцова та його колекції див.: проф. А. Н. Краснов. Этнографическая коллекция г. Гогунцова в Харьковском университете. «Южный край», 1910. 20 листопада, та 1911, 16 січня.

[2] Б. А. Вольская. Путешествия Егора Петровича Ковалевского. М., 1956. Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии. «Харьковский календарь за 1886 г.», Відділ IX, стор. 136—144; В. Резниченко. Странствователь по суше и морям. Газ. «Красное знамя», 29 червня 1947; В. Різниченко. Видатний російський географ, ж. «Україна», 1948, № 11, стор. 36. В художній формі: Володимир Синенко. Країна Офір. Роман, К., 1959.

[3] Діяльності цього товариства присвячена грунтовна робота Л. Л. Гельфенбейна «Харьковское общество испытателей природы и его вклад в развитие отечественного естествознания (1869—1930)». На жаль, ця праця досі не надрукована.

[4] Кліпер — швидкохідний вітрильний корабель з трьома щоглами. Назву корабля, на якому їздив Б. Н. Савченко, взято з етикетки Зоологічного музею ХДУ: «1877, 169. Rapana bulbosa, Solander. Из Японского моря. Раковина с роговой крышкой. Дост. П. Н. Савченко из кругосветного плав. на клипере «Гайдамака». Л. Л. Гельфенбейн у згаданій праці зазначає, що доктор П. Н. Савченко був обраний членом-співробітником Товариства дослідників природи на засіданні 18 квітня 1873 р. у зв'язку з початком його кругосвітної подорожі, розрахованої на три роки. Він одержав від товариства дотацію в розмірі 600 крб. Згідно з протоколом цього засідання кліпер, на якому він мав їхати, звався «Голубок».

[5] Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений. Университеты ЖМНП, 1877, листопад (ч. СХСІУ), стор. 40—41.

П. Н. Савченко не без труднощів привіз для Харківського товариства колекцію різних тварин з Японії, зокрема особливо цікавих риб та ракоподібних. Доставлений був дуже рідкісний живий екземпляр гігантської саламандри. Останні залишки цих тварин у той час жили

«Кошики Венери» — скляні губки з Південно-Китайського моря, привезені в 1869, 1871 рр. (Зоологічний музей ХДУ).

тільки в Японії, в гірських озерах острова Хондо і були дуже нечисленні. Довжина цієї саламандри становила 1 метр, вага — 4 кілограми.

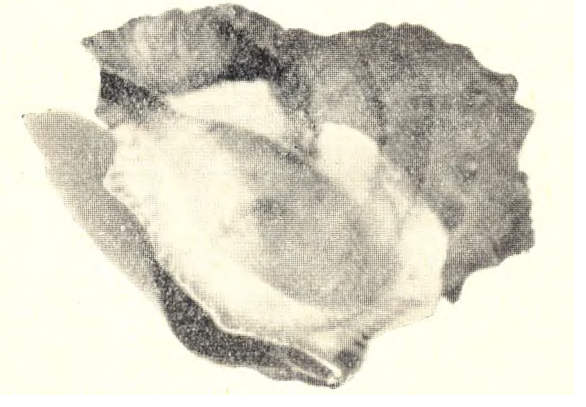

Рапана з Японського моря, привезена доктором П. Савченком у 1877 р. (Зоологічний музей ХДУ).

У 1881 р. вона була ще жива[1]. Другим дивом, привезеним П. Н. Савченком з Японії, був гігантський краб, розмір якого між простягненими

[1] Н. Ф. Белецкий. Физиологическая заметка об исполинской саламандре Cryptobranchus japanicus Hoev. «Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете», т. XV (1881), Х., 1882, стор. 173—206 з вклейкою малюнків. Саламандру доглядав служник зоологічного кабінету, який у 1881 р. одержав за це 9 крб. Див. Отчет Общества за 1881 г. Там же, Приложения, стор. XIX.

передніми лапами дорівнював 11 футам (понад 3,3 метра), тоді як найбільший з описаних у той час в літературі краб не досягав і трьох метрів [1].

Видатним дослідником природи, а почасти й населення країн Азії був географ-ботанік Андрій Миколайович Краснов (1862—1914), професор Харківського університету у 1889—1912 роках. Він вивчав флору тропічних та субтропічних країн з метою акліматизації цінних рослин у Грузії та на Україні. У Харківському університеті він очолював кафедру географії та етнографії, заснував при університеті ботанічний сад з оранжереями тропічних рослин, перший запровадив у вивчення географії систематичні поїздки студентів під його керівництвом на Кавказ. Сам А. М. Краснов, починаючи з 1885 р., зробив багато наукових подорожей по Тянь-Шаню, Сибіру, Кавказу та до Індії, Індонезії, Китаю, Японії, Цейлону,Туреччини, Єгипту, не кажучи вже про Західну Європу, Північну Америку та Мексіку [2]. У 1895 р. він брав участь як учений консультант в експедиції до Єгипту, Індії, Цейлону, Китаю та Японії з метою вивчення там сільськогосподарських рослин [3].

Експедиції такого характеру були пов'язані з розвитком економічних зносин Росії, зокрема України з країнами Азії. В останній третині XIX ст. Товариство сільських господарів Південної Росії активно обстоювало культивування джуту, чаю та інших південних рослин з умовою використання досвіду Індії [4]. Ще 1871 року, незабаром після відкриття Суецького каналу, Російське товариство пароплавства й торгівлі відкрило пряму пароплавну лінію Одеса — Бомбей. Хоч у той рік відбулося лише три рейси на цій лінії, але вже у 1888 р. в російських портах Чорного та Азовського морів кількість відправлених кораблів до Індії, порівняно з відправкою в інші країни, стояла на сьомому місці, а щодо перевезеного вантажу — на п'ятому [5].

Економічні питання викликали постійний інтерес у науковців Харківського університету, зокрема й у А. М. Краснова. Дослідження природи країн Азії та Африки перш за все знаходили місце в його працях загального характеру, як, наприклад, у всеосяжних «Основах землезнавства» [6] та в роботі «Трав'яні степи північної півкулі» [7]. Остання охоплює описи як степів Азії та Північної Америки, так і України. Треба сказати, що А. М. Краснов, займаючись далекими краями, чимало уваги приділяв також вивченню рідного краю та його економічного розвитку [8]. Капітальною працею, пов'язаною з завданнями акліматизації східних культурних рослин переважно в Західній Грузії, були «Чайні округи субтропічних областей Азії». Робота мала підзаголовок «Куль-

---

[1] В. Соколов. Заметка о Macrocheira Kaempferi Seib., хранящемся в зоологическом кабинете Харьковского университета. «Труды Общества испытателей природы», той же том, Приложения, стор. I—III.

[2] Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862—1914 гг.). Сборник, Х., 1916, И. Г. Бейлин. А. Н. Краснов, ботанико-географ и путешественник (1862—1914), М., 1950; ХГУ за 150 лет, стор. 92, 156—157, 165.

[3] Е. Я. Люстерник. Русско-индийские экономические связи в последней четверти XIX века. «Вестник Ленингр. ун.-та», № 8 (1957). Серия истории, языка и литературы, вып. 2, стор. 200—201.

[4] Там же, стор. 200.

[5] Там же, стор. 197, 198.

[6] Основы землеведения, Вып. I, II, Х., 1895; вып. III, Х., 1897, вып. IV, Х., 1898.

[7] Травяные степи северного полушария. «Изв. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», Т. XXXIII, 1894.

[8] Современное состояние вопроса о происхождении украинской степи. «Харьковский сборник», 1891; Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии. Х., 1893; Ботанико-географический обзор Полтавской губернии. Изд. Полтавского губернского земства. СПб., 1894.

турно-географічні нариси Далекого Сходу»,— отже, зовсім не обмежувалась питаннями вирощування чайної рослини [1].

В описах своїх мандрівок, що викладені надзвичайно яскравою живою мовою, А. М. Краснов розповідав уже не тільки про рослинний світ, чи взагалі природу, але й про життя, побут, соціальні відносини у населення тих країн, які він відвідав. Таких описів він видав чимало. З них можна згадати: «По островах Далекого Сходу» [2], де автор роз-

А. Краснов, професор Харківського університету.

повідає про свою подорож навколо Азії, розпочату в 1892 р., «З колиски цивілізації» [3], «Від Суецу до Каїра» [4], «Нариси природи й життя Гавайської республіки» [5] тощо.

А. М. Краснов провадив також широку діяльність на полі популяризації знань. Сюди належать, наприклад, його книжка «Як живуть

---

[1] Чайные округи субтропических областей Азии. Вып. I., Япония, СПб., 1897; вып. II, Китай, Индия, Цейлон, Колхида (тобто Західна Грузія.— *А. К.*), СПб., 1898.

[2] По островам Дальнего Востока. Путевые очерки. СПб., 1895.

[3] Из колыбели цивилизации (Письма из кругосветного плавания). «Книжки недели». 1896, №№ 1—12; 1897, №№ 1—12, та окремим виданням — СПб., 1898.

[4] От Суэца до Каира. «Книжки недели». 1898, № 6.

[5] Очерки природы и жизни Гавайской республики. «Исторический вестник». 1896, октябрь, ноябрь. «Гавайська республіка» була створена американськими агентами після знищення Гавайської незалежної держави, щоб полегшити США остаточне захоплення Гавайських островів.

китайці»[1], перекладна книга Беттані та Дугласа «Великі релігії Сходу»[2], видана за його редакцією та з його передмовою, і особливо серія статей у харківській газеті «Южный край». Будучи особисто знайомий з життям народів Сходу і стежачи за спеціальною літературою, А. М. Краснов у своїх статтях давав вірну характеристику агресивній політиці Японії ще до початку Російсько-японської війни, писав про початок піднесення Китаю ще до вибуху революції 1910 року та ін. Такими є його статті «Чи потрібні японцям Маньчжурія та Корея»[3], «Пробудження Китаю»[4] тощо.

В останній, говорячи про економічне й культурне піднесення Китаю, він наводить великий і цікавий фактичний матеріал (зокрема, враження генерального інспектора китайських митниць). А. М. Краснов висловлює навіть думку, що Китай зможе випередити з часом царську Росію, так що тоді, пише він, «наші східні сусіди з не меншим правом будуть прикладати до нас ті епітети, якими ми їх нещодавно нагороджували».

Особливо цікава серія статей, присвячена Першому міжнародному конгресу представників рас людства, який відбувся в Лондоні у липні — серпні 1911 р. і в якому брали участь представники 22 країн та 57 народів. Конгрес був скликаний з приватної ініціативи (англійський уряд не втручався до цієї справи) і мав на увазі сприяти обопільному розумінню, любові та взаємоповазі між білою і кольоровими расами.

А. М. Краснов з захопленням пише про цей конгрес, докладно зупиняється на його організації, на характеристиці учасників і програми; він подає його анкету й адресу в Лондоні для тих, хто цікавився конгресом і хотів стати його заочним членом та одержати відповідні видання. В інших, пізніших статтях він, між іншим, розповідає про обговорення на конгресі расової дискримінації негрів у США, зупиняється на цікавій доповіді одного делегата з Відня «Про пресу як знаряддя миру», на доповіді доктора Л. Заменгофа про всесвітню мову, на заснуванні «Міжнародної школи миру» (за брошурою Edwinn Ginn-a)[5] тощо. Вже значно пізніше, у січні 1912 р., А. М. Краснов друкує яскраву статтю, спрямовану проти російського консула в Ірані Пассека, який цю країну змалював у жалюгідному вигляді[6]. Він використовує для неї промову хаджи мірзи Ягйи з Тегерана на згаданому всесвітньому конгресі народів. Наводить він, між іншим, уривки з творів славнозвісних перських поетів про прихильне ставлення до всіх народів.

У своїх великих працях та окремих статтях А. М. Краснов раз у раз показував пригнічене становище трудящих мас у країнах Сходу, наприклад, експлуатацію рикш у такій економічно розвиненій країні, як Японія, не кажучи вже про країни, де панував колоніалізм. Він обурювався також звірством імперіалістів під час придушення повстання іхетуань у Китаї (1900—1901 рр.) та судами Лінча в США, з якими зіткнувся, коли подорожував у цій країні[7].

Великою заслугою А. М. Краснова була організація харківських курсів для робітників. Вони відкрились у 1900 р. при ремісничій школі на Петінській (тепер Плеханівській) вулиці. Після революції 1905—

---

[1] Как живут китайцы. Изд. Харьковского общ-ва распространения грамотности в народе. Х., 1895.

[2] Беттани и Дуглас. Великие религии Востока. М., 1899.

[3] «Южный край». 1903, 30 грудня.

[4] Там же. 1910, 3 липня.

[5] «Южный край», 1911, 10 квітня, 30 липня; 2, 4, 7, 11, 12 серпня.

[6] Персия и причины ее отчуждения. «Южный край», 1912, 4 січня.

[7] Черные и белые. Из современной американской жизни. «Южный край», 1910. 2 липня.

1907 рр. курси значно розширились, число слухачів досягало 1000 чол., тут були й робітниці. А. М. Краснов мріяв перетворити курси на народний університет, добився того, що для них був збудований окремий будинок. Він палко закликав харків'ян підтримувати цей заклад, залучив до читання в ньому ряд прогресивних професорів[1]. Сам А. М. Краснов викладав ботаніку, геологію та географію. «Але з найбільшим зацікавленням,— згадує про ці курси один сучасник,— слухали його лекції з географії. Тут уява слухача буквально

В. Арнольді, професор Харківського університету.

мандрувала разом з лектором з однієї місцевості в іншу, з країни в країну. Лекції Андрія Миколайовича у великій мірі розширювали розумовий обрій робітників»[2]. На цих лекціях робітники Харкова знайомилися з природою та життям країн Сходу, які лектор сам не раз відвідав і бачив на власні очі. У бібліотеці курсів було також чимало книг про Схід. Так, наприклад, у 1905/6 учбовому році А. М. Краснов подарував бібліотеці курсів 21 книгу різного змісту, де, поряд з «Кобзарем» Т. Шевченка, «Альманахом на спомин В. С. Олександрова» то-

[1] Див. статті А. М. Краснова: К вопросу о народном университете в Харькове. «Южный край», 20, 21 жовтня 1906; Харьковские курсы для рабочих как начало русского народного университета. Там же, 1907, 20 січня; Курсы для рабочих и их современное состояние. Там же, 1907, 3 жовтня; Десятилетие курсов для рабочих. Там же, 1910, 8 лютого.

[2] В. Томенко. Просветительная деятельность А. Н. Краснова среди рабочих. У зб.: Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862—1914 гг.), Х., 1916, стор. 81.

що, була також ціла серія праць про Далекий Схід, Маньчжурію та Японію [1].

Крім А. М. Краснова, велику наукову експедицію до Індонезії зробив професор Харківського університету Володимир Митрофанович Арнольді (1871—1924). Саме в 1908—1909 рр. він їздив до Яви, відвідав Аруанський архіпелаг, Цейлон та береги Індії і привіз звідти чимало рідкісних зоологічних колекцій (гадюк, молюсків, коралів тощо), а також матеріали східної флори для гербарію. Опис своєї ман-

Професор В. Арнольді перед від'їздом до Індонезії серед своїх співробітників та учнів. Зліва направо: Лев Артурович Беніке, Сергій Михайлович Стрелін, Леонід Андрійович Шкорбатов, Володимир Митрофанович Арнольді, Андрій Олександрович Потебня, Андрій Андрійович Михальський, Михайло Олександрович Алексенко, Михайло Якович Савенков. На шафі крейдою напис: «Счастливый путь. 25.XI 1908. М.О.Б. И. [Морфологическое отделение Ботанического института]. Харьков».

дрівки він подав у книзі «По островах Малайського архіпелагу» [2]. В. М. Арнольді перепланував Ботанічний сад Харківського університету, створив у ньому оранжерею для вікторії регії. Разом з цілою групою своїх співробітників він упорядкував гербарій та надрукував у 1911 р. його опис [3].

Поїздки П. Н. Савченка та професорів Харківського університету дали змогу зібрати значні колекції фауни східних країн у Зоологічному музеї університету (про них мова йтиме далі).

Ще одним осередком, де могло б розвиватись вивчення Сходу, було Історико-філологічне товариство, засноване теж при Харківському університеті в 1877 році. Товариство це у свій час відіграло значну роль тим, що в ньому могли брати участь широкі кола харківської інтеліген-ції, а прогресивна професура знаходила деякий вихід з реакційної за-

[1] Отчет Совета курсов для рабочих г. Харькова за 1904/5 и 1905/6 годы. Х., 1906.

[2] По островам Малайского архипелага. Х., 1912. Перевидано у 1923 р.

[3] За Великої Вітчизняної війни гербарій був вивезений німецькими окупантами, а після його повернення був переданий до Києва Інституту ботаніки АН УРСР. Л. А. Шкорбатов. К истории альгологии и гидробиологии в Харьковском университете. Тр. научн.-исслед. ин-та и биологич. фак-та ХГУ. т. 22. Очерки по истории биологии в Харьковском университете 1805—1955, Х., 1955, стор. 135—142.

душливої атмосфери, що панувала в університеті. Чимало було тут зроблено в галузі вивчення місцевої історії, української мови, фольклору, літератури, мистецтва та філософії (Г. С. Сковороди). Тут активно працювали професори О. О. Потебня, М. С. Дрінов, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та ін. З 1886 р. Товариство почало видавати збірники праць, у 1893—1902 рр. видавало «Праці» свого педагогічного відділу, в 1911—1914 рр.—«Вісник». Однак, маючи ці заслуги, Товариство небагато зробило в галузі розвитку сходознавчої науки. В його виданнях друкувались лише деякі (вже згадані) праці Д. Овсянико-Куликовського та П. Ріттера [1].

Значно більше матеріалу про Схід знаходимо у звітах Історико-філологічного товариства, надрукованих у тих же виданнях. Тут виявляється, що на його засіданнях виступали з доповідями на східні теми або торкались східних питань не тільки два згадані сходознавці, але також мистецтвознавець проф. С. К. Редін, М. С. Дрінов та О. О. Потебня. Після доповідей інколи відбувались жваві обговорення, які теж зафіксовані у видрукуваних звітах. Так, після реферату Д. Овсянико-Куликовського «Про Синів Аditі», в якому автор висував думку, що ведійські божества Варуна, Мітра та навіть Сур'я, Ушас, Індра спочатку були не уособленням природних явищ, а божествами юридичного й етичного порядку («боги влади над природою, а не самої природи»), і відкидав традиційні індійсько-античні міфологічні паралелі, з доповідачем сперечалися А. Н. Деревицький, В. П. Бузескул та М. Ф. Сумцов. Останній розповідає про цей диспут у «Звіті про діяльність Харківського історико-філологічного товариства за 1891/92 акад. рік» [2].

Товариство влаштовувало також цілі серії лекцій. Так, навесні 1896 р. в циклі наукових читань для жінок той же Д. Овсянико-Куликовський прочитав курс загального мовознавства, де, безсумнівно, посилався також і на санскрит. Лекції для широкої аудиторії провадились з проекційним ліхтарем. У списку відповідних картин, що належали педагогічному відділу Товариства, частина була присвячена життю та побуту народів Сходу [3].

У 1902 р. в Харкові відбувся XII археологічний з'їзд. В його організації відіграв головну роль історико-філологічний факультет університету, а в роботі з'їзду взяли активну участь найвидатніші харківські професори. З'їзд не обмежувався археологією, він приділив значну увагу також історії, мистецтву, етнографії (переважно України). Зібрані до з'їзду експонати в основному залишились у Харкові. Частково вони склали первісний фонд створеного при університеті в 1905 р. Етнографічного музею. Із сходознавчих питань з'їзд заслухав повідомлення про знахідки східних монет на території Харківщини [4], про так званих «кам'яних бабів», які тоді збереглись у цьому районі [5], про стародавні

---

[1] Указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886—1914 гг. Х., 1956, № 176, 234, 361, 376.

[2] Сб. Ист.-филолог. об-ва, т. 4, 1894, стор. XIV—XV.

[3] Список световых картин, принадлежащих Педагогическому отделу Харьковского историко-филологического общества, приобретенных для общедоступных чтений (с марта 1897 года). Сб. Ист.-филолог. общ-ва, т. 11, 1899, стор. 15.

[4] Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 года. Т. III, 1905. Статті. Д. И. Багалей. Предисловие к археологической карте Харьковской губернии. I—IV. Объяснительный текст (стор. 1—92); В. Е. Данилевич. Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губернии (стор. 374—410).

[5] Е. П. Трефильев. Курганы с каменными бабами Купянского уезда. Там же, стор. 141—144.

пам'ятники Бурятії [1] та про згадану вже східну зброю (вона ввійшла до виставки, організованої під час з'їзду).

Наукова бібліотека Харківського університету, як було сказано, одержала у свій час сходознавчі фонди Харківського колегіуму. Але в XIX та на початку XX ст. вона значно поповнювалась цінною сходознавчою літературою. Джерела її походження без спеціальної розвідки важко усталити (про цю літературу мова ще йтиме пізніше). Друга, теж наукова харківська бібліотека була заснована у 1886 р. групою ентузіастів на власні заощадження. До 1921 р. вона називалась Харківською громадською бібліотекою, згодом була перейменована в Харківську наукову бібліотеку імені В. Г. Короленка. У 1901 р. на кошти, зібрані серед населення міста, був збудований теперішній її будинок. Харківська професура брала з самого початку активну участь у роботі цієї бібліотеки, в тому числі і в комплектуванні її книжкових фондів. У ній вже тоді був великий фонд сходознавчої літератури російською та західними мовами. У 1903 році тут був заснований окремий XVI відділ, що містив книги на стародавній єврейській мові. У 1905—1906 рр. спеціальна комісія видала докладний каталог тодішнього фонду цього відділу під назвою «Hebraica».

Слід сказати ще про східні елементи в архітектурі міста Харкова, що являв собою свого роду архітектурний музей. За поміщицько-феодальних часів у будівництві міста переважали українські форми — українські хати-мазанки [2], українська дерев'яна церковна архітектура, кам'яне церковне будівництво за тими ж зразками (наприклад, церква Покровського монастиря 1789 р.). Поширюються, крім того, форми класицизму (старий корпус університету,— спочатку будинок генерал-губернатора,— 1766—1777 рр.). Цей стиль потім блискуче відтворював професор Харківського університету архітектор С. Васильєв (соборна дзвіниця 1819—1836 рр.).

Серед такого будівництва для східних мотивів не могло бути місця. Інша річ, коли Харків став визначним торговельним та промисловим центром. Капіталістична анархія виробництва та конкуренція відбилася й на зовнішньому вигляді міста. Заможна буржуазія споруджувала прибуткові будинки, крамниці, банки, готелі, церкви, школи, а надто «особняки» для власного користування в найрізноманітніших стилях, залежно від національної приналежності власника або просто від його фантазії. Тут були будинки у ренесансно-класичному стилі (теперішній Будинок архітектора, вул. Дарвіна, № 9), у стилі англійського котеджу (там же, № 11), у стилі українського барокко (Художній інститут, Каплунівська, нині Червонопрапорна вулиця, № 8, будинок на майдані Рози Люксембург, № 10 з бюстом Т. Шевченка, будинок № 44 по вулиці Дзержинського та інші), чимало будинків у стилі «модерн» (№ 58 та № 76 по вул. Дзержинського, № 3 по вул. Петровського, кол. Басейній) і в різних мішаних стилях (будинок Історичного музею — Університетська вул., № 8 та багато інших).

Не дивно, що серед цих архітектурних творів знаходимо елементи східних стилів. Найбільш яскравим з цього погляду є будинок на вул. Дарвіна № 13, витриманий у стилі мусульманських будівель Північної Індії. Його положення фасадом на південь дає йому досить ефектне освітлення, особливо у вранішні години. «Арабського» стилю був будинок № 24 по вул. Артема. Там над головним входом був колись складний орнамент, що імітував арабський напис, а йо-

[1] Талько-Грынцевич. Древние памятники Западного Забайкалья. Там же, стор. 492—505.

[2] С. Таранушенко. Старі хати Харкова. Х., 1922.

го чавунні грати й зараз відбивають стиль мавританських арабесок. На жаль, цей будинок через перебудови майже втратив свої колишні архітектурні особливості. Будинок Харківського інституту фізкультури ім. Г. С. Сковороди (вул. Артема, № 29) має риси венеціанського стилю, отже, до певної міри також східні. Будинок, де зараз міститься Харківська міська рада спортивного товариства «Спартак» (Пушкінська, № 12), за задумом архітектора мав відтворити стиль стародавньої Фінікії чи Палестини. Східні його риси виступають особливо яскраво, якщо дивитись з Громадянської (колишньої Міщанської) вулиці, або з низу, від річки Харків. Того ж стилю, але іншого характеру, є будинок по вул. Мельникова, № 12. Будинок у стилі стародавнього Єгипту— вул. Богдана Хмельницького, № 18. На думку архітектора А. М. Касьянова, Благовіщенський собор, збудований академіком Ловцовим, теж витриманий певною мірою в орієнталістичному дусі» [1].

* * *

Велика Жовтнева соціалістична революція грунтовно змінила завдання й методи сходознавства. Вона висунула на перший план питання боротьби проти контрреволюції та інтервентів, питання соціалістичного будівництва в країнах Радянського Сходу. На порядок дня стало вивчення проблем національно-визвольної боротьби народів іноземного Сходу проти колонізаторів та їхніх прибічників, отже, й дослідження за допомогою методу історичного матеріалізму минулої історії народів Сходу та їхньої культури. Важливим завданням стало також спростування расистських та інших реакційних теорій буржуазної науки, яка все більше фашизувалась.

Нове радянське сходознавство почало бурхливо розвиватися в інститутах та вузах Москви, Ленінграда і в наукових установах новоутворених Радянських республік Середньої Азії та Закавказзя. Що ж до Харківського університету, то він після остаточної перемоги на Україні Радянської влади послідовно був реорганізований у ряд установ з переважно педагогічними завданнями. При цьому вивчення країн Сходу не мало самостійного значення, входячи як складова частина до загальних історичних, літературознавчих та мовознавчих предметів. Панування вульгаризаторської теорії М. Я. Марра призвело пізніше до майже повного вилучення методів порівняльного мовознавства з наукової роботи та з викладання. Тим самим було зліквідоване у стінах університету колись таке блискуче викладання санскритської мови. Внаслідок цього сходознавство в Харкові до 1933 р. в основному розвивалось не в університеті, а поза його межами.

Все ж заняття по Сходу в університеті тривали. У червні 1920 р. університет був перетворений на Академію теоретичних знань[2]. У ній, між іншим, був створений романо-германський відділ, на якому читався курс порівняльної граматики індоєвропейських мов з урахуванням також санскриту та староіранських мов. Ці курси читав П. Г. Ріттер, який з 1919 року став доцентом Харківського університету. Курс санскриту в програмах теж існував [3], але фактично не читався. Тим часом з ініціативи професора П. Ріттера була зроблена спроба створити в складі тієї ж академії, точніше її Інституту суспільствознавчих наук, індоіранський відділ. Умовою для зарахування студентів на цей відділ було знання однієї із східних індоєвропейських мов. Хоч таких студентів знайшлося лише два (один знайомий з перською, другий — з вірмен-

[1] А. М. Касьянов. Харьков (Архитектурно-исторический очерк). Изд.: Академии архитектуры УССР. К. 1955.

[2] ХГУ за 150 лет, стор. 222—235.

[3] Там же, стор. 224.

ською мовами), все ж заняття з ними почалися. Зокрема, був прочитаний курс літератури Індії, починаючи з найдавніших часів до XX віку. Лекції проходили частково вдома у П. Ріттера, де він їх ілюстрував матеріалами з своєї прекрасної індологічної бібліотеки.

Академія теоретичних знань проіснувала лише один рік — до червня 1921 р., коли була перетворена в Інститут народної освіти. Разом з тим при ньому були створені так звані науково-дослідні кафедри, які потім перетворились у науково-дослідні інститути. Оскільки окремої сходознавчої кафедри не було, відповідні теми розроблялись на кафедрах західноєвропейської культури, на кафедрі мовознавства, в Археологічному музеї і навіть на кафедрі української культури.

Хронологічно на перше місце тут слід поставити праці видатного археолога Олександра Семеновича Федоровського (1885—1939), що завідував Археологічним музеєм, а потім очолював Інститут матеріальної культури. Друкувати свої наукові праці він почав ще з 1914 р. [1]. Після Жовтневої революції він широко розгорнув дослідницьку роботу по археології, переважно України. Так, у 1918 р. вийшла його книжка про доісторичне минуле Харківщини [2], у 1921 р.— стаття про доісторичні старожитності басейну річки Дінця [3]. У 1922 р. він проводив розкопки татарського поховання з конем біля Асканії-Нова [4]. Його стаття 1922 р. про дві бронзові статуетки Харківського археологічного музею [5] та пізніші доповіді (1926 і 1928 рр.) про рештки культури Золотої Орди на Україні [6] цілком присвячені східним питанням. В інших працях він торкається археологічного матеріалу східного походження побіжно, в міру його наявності [7].

О. С. Федоровським була підготована до друку також праця «Онгони Золотої Орди, знайдені на Україні» [8].

З інших сходознавчих праць професорів Харківського університету того періоду слід відзначити: «Відкриття та наукові досягнення за останні роки в галузі вивчення стародавнього Сходу» [9] акад. В. П. Бузескула, «Характерні риси стану сільського господарства в стародавньому Єгипті» [10] та «Штучне зрошення в сучасному сільському господарстві Китаю» [11] акад. В. Левитського, роботу проф. Є. Г. Кагарова,

---

[1] А. С. Федоровский. Отчет о заграничной командировке летом 1914 г. «Зап. Харьковского ун-та», 1914, кн. 4, часть официальная, стор. 9—14.

[2] Його ж. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Х., 1918.

[3] Його ж. Доисторические древности бассейна реки Донца, «Изв. Лисичанского музея», т. I, вып. 1, 1921.

[4] «Наука на Украине», № 4, (1922 р.), стор. 393, а також: Харьковский государственный университет. Археологический музей. Археология в ХГУ за 40 лет. Х., 1958, стор. 9.

[5] А. С. Федоровский. Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея, «Наука на Украине», 1922, № 4, стор. 286—297.

[6] Його ж. Новые находки татарских древностей в Харьковской губернии. Ж. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 245. Його ж. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 288—289.

[7] Його ж. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Х., 1927. Його ж. Харківський археологічний музей та його науково-дослідна праця. «Наука на Україні. Бюлетень Укрнауки». Х., 1926. Його ж Археологічні розкопи в околицях Харкова. «Хроніка археології та мистецтва», ч. I, К., 1930 та інші.

[8] «Східний світ», 1927, № 1, стор. 245 (про наукові праці, підготовлені до друку членами ВУНАС у 1926 р.).

[9] «Східний світ», 1927, № 1, стор. 120—137.

[10] Там же, 1928, № 2, стор. 115—139.

[11] «Червоний Схід», 1930, № 6(15), стор. 35—48.

присвячену революційним рухам Маздака й Бабека,— «Комуністичний рух у Персії в VI—IX сторіччях нашої ери» [1].

Характерно, що всі ці праці друкувалися не в університеті, а в органах Всеукраїнської асоціації сходознавства і переважно були зачитані як доповіді на засіданнях її секцій.

В Інституті народної освіти, як тоді називався університет, 9 червня 1926 р. відбувся захист докторської дисертації на тему «Культ Міфри» співробітником античної секції науково-дослідної кафедри європейської культури М. Л. Костянтинопольським. Незважаючи на вузькість теми та її специфічний характер, в дисертації були поставлені важливі історичні проблеми [2]. Автор розглядав релігію міфраїзму в Римській імперії як дужу суперницю християнства й робив спробу з'ясувати, чому ж саме перемогло християнство, а не міфраїзм. Вивчаючи дану проблему в цілому, М. Костянтинопольський включав у своє дослідження також проблеми стародавнього Ірану та Індії. Крім джерел грецькою і латинською мовами, він користався авестійськими й санскритськими текстами, а в перекладах — також матеріалами на хеттських, вавілоно-ассірійській, сірійській та вірменській мовах [3]. Хоч сама дисертація через передчасну смерть автора не була надрукована (одна її копія збереглась у приватному володінні), частини її вийшли у формі окремих статей [4]. Стаття «Міфраїзм як суперник християнства», за визначенням самого автора, «являє собою виклад додаткового розділу до дисертації, написаного після захисту як розвиток основних її положень [5].

При захисті дисертації офіційними опонентами М. Л. Костянтинопольського були проф. Є. Г. Кагаров та проф. П. Г. Ріттер. Виступав також акад. В. П. Бузескул, що дав роботі блискучу оцінку.

Крім докторської дисертації та згаданих статей про міфраїзм, М. Костянтинопольський займався дослідженням гностицизму елінської доби, написав як спеціаліст-класик коментарій до «Енеїди» І. Котляревського [6], дав для збірника вибраних творів Г. Сковороди, який підготувало до друку Державне видавництво України, переклади на сучасну українську мову деяких латинських листів та віршів філософа. Останні були перекладені також у віршовій формі.

Звичайно, методологія наукової роботи М. Костянтинопольського була ідеалістична, його пояснення перемоги християнства над міфраїзмом «натуралістичним» характером останнього недостатнє і однобічне. Але в його роботі був зібраний і проаналізований величезний матеріал, і сам автор був знавцем ідеологічних течій стародавньої Індії,

---

[1] «Східний світ», 1928, № 5, стор. 184—191. У примітці до цього заголовка сказано, що термін «комунізм» вживається тут в умовному розумінні, а саме: як прагнення мас до «споживчого» комунізму.

[2] Тези дисертації надруковані в журналі «Східний світ», 1927, № 1, стор. 214—216.

[3] М. Костянтинопольский. Мітраїзм. Джерела його вивчення та сучасний стан їхнього розроблення. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 256—269.

[4] Його ж. Из истории иранства в Европе (доклад на заседании Харьковского отделения ВУНАВ). «Бюлетень ВУНАС», № 4—5 (1927), стор. 66—67; О культе Аримана в религии Ахеменидов и западном мифраизме (к вопросу о дуализме персидской религии и западного мифраизма). «Наук. зап. Науково-дослідчої кафедри історії європейської культури», т. II, Історія і література, Х., 1927, стор. 19—32; Мітраїзм. Див. вище, прим. 3.

[5] Його ж. Мифраизм как соперник христианства. «Наук. зап. Науково-дослідчої кафедри історії європейської культури», т. III, Х., 1929, стор. 35, прим. 1.

[6] Напевне, саме цей коментарій вміщений у виданні: «Енеїда», ДВУ, 1944, стор. 243—262. Див. зокрема тлумачення слів: стор. 246 — «тетера» («Енеїда», II, 7, 8), стор. 253 — «пендосн» (IV, 50, 5), стор. 255 — «проскіносн» (IV, 125, 5), «Дельта» (IV, 125, 7).

Ірану, Середньої Азії та античного світу. З його смертю радянська наука втратила видатного вченого як в галузі античного світу, так і сходознавства [1].

Деякі роботи, або пов'язані зі Сходом, або просто присвячені культурі народів Сходу, були вміщені у збірнику науково-дослідної кафедри історії західноєвропейської культури 1929 р., присвяченому 70-річному ювілею акад. В. П. Бузескула. Це мистецтвознавчі статті проф. Д. Гордєєва, Є. Нікольської, Т. Івановської, К. Берладіної, а також пов'язана з культурою Єгипту стаття з історії грального карт проф. О. М. Щукарєва. Однак ці ж автори для своїх сходознавчих тем знаходили більше можливостей друкуватися поза університетом, зокрема у виданнях Всеукраїнської асоціації сходознавців [2].

Науково-дослідну кафедру мовознавства з самого початку її заснування в 1925 році очолював П. Ріттер. Він залишився її керівником і після того, як у 1930 р. вона перетворилася в Інститут мовознавства. Ще в 1921 р. П. Г. Ріттер одержав звання професора, а у 1925 р.— науковий ступінь доктора літературознавства honoris causa. На даному етапі своєї діяльності він займався головним чином перекладами з індійських мов. У 1928 р. вчений видає в перекладі українськими віршами ліричну поему Калідаси Megha-dûta під назвою «Хмара-вістун» [3]. Ця праця ні в якому разі не була повторенням російського видання 1914 р. Переклад поеми зроблений безпосередньо з санскритського оригіналу й відзначається високими художніми якостями. У вступній статті та примітках була використана нова наукова література з даного питання. Крім того, додається стаття Рабіндранатха Тагора, присвячена цьому творові Калідаси. Наводячи переклад цієї статті з бенгальської мови, П. Ріттер писав: «Я хочу дати європейському читачеві зразок щодо засобів і методів індійської літературної критики, як вона аналізує поетичний твір, користуючися власними виразами й образами самої поезії» [4]. До того ж стаття Р. Тагора сама по собі надзвичайно поетичний твір [5]. Як і до російського видання, до українського перекладу додана кольорова репродукція малюнка Абаніндронатха Тагора з заміткою про неї П. Г. Ріттера. Подається також добре виконаний портрет Рабіндранатха Тагора.

У тому ж 1928 р. вийшов, нарешті, і повний переклад роману Дан-

---

[1] Марк Львович Костянтинопольський народився в Житомирі 14 квітня 1886 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету, після чого перейшов на класичний відділ історико-філологічного факультету того ж університету. Тут він працював під керівництвом відомого класика проф. А. І. Сонні. До Харкова переїхав у 1923 р. Спочатку був аспірантом, потім науковим співробітником і, нарешті, після переїзду проф. Є. Кагарова до Ленінграда, завідуючим сектором античної культури наук.-досл. кафедри історії західноєвропейської культури. У 1927 р. він їздив у наукове відрядження до Парижа. Згодом він дістав запрошення на роботу до Музею історії релігії та атеїзму в Ленінграді. Музей мав на меті надрукувати його дисертацію. М. Л. Костянтинопольський помер у Ленінграді від хвороби серця 25 квітня 1938 р. За біографічні відомості про нього приношу щиру подяку літературознавцю Н. І. Сирокомській.

[2] Е. Никольская. Памятники монгольской культуры из села Карги. «Східний світ», 1927, № 1; К. Берладіна. Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування XVII віку (там же) та ін.

[3] Проф. Павло Ріттер. Хмара-вістун (Megha-dûta), староіндійська елегія Калідаси. Переклад з санскритської мови з вступною статтею й примітками. Х., 1928. Див.: Антологія, 45.

[4] Згадане видання, стор. 45.

[5] Див.: Антологія, 44.

діна «Пригоди десяти юнаків»[1]. У вступній замітці П. Ріттер зазначав, що переклад, зроблений ним ще в 90-х роках, у 1922 р. був прийнятий до друку, але не виданий. Він указує також на те, що в 1923 р. вийшов російський переклад восьми «авантюр» цього роману, зроблений академіком Ф. І. Щербацьким[2].

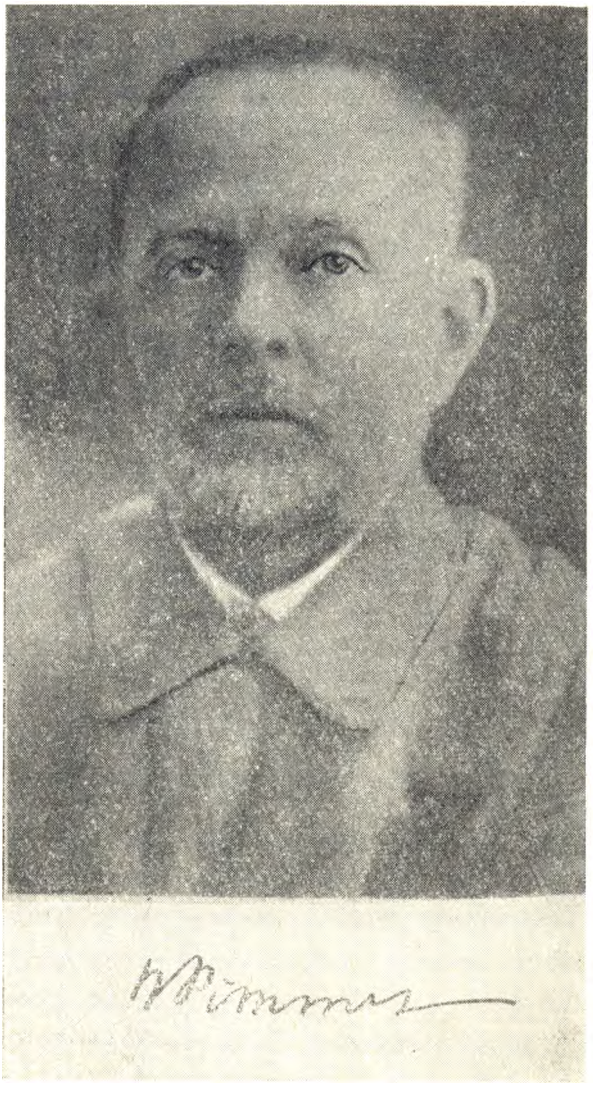

Портрет професора П. Ріттера (пізніших часів) з його автографом.

[1] Роман спочатку почав друкуватися у журналі «Східний світ» (1927, № 1, стор. 155—181), де було вміщено: «Вместо предисловия», «Введение» та два перших розділи «Пролога». У примітці зазначалося, що дальші розділи будуть вміщені в наступних номерах журналу. Але потім до чергового номера був доданий увесь роман окремою книгою («Східний світ», 1928, № 2, стор. 300): Д а н д и н. Похождения десяти юношей (древнеиндийский роман). Перевел с санскрита с примечанием и введением проф. П. Г. Риттер. Х., 1928. Див.: Антологія, 5.

[2] Переклад акад. Ф. І. Щербацького був надрукований в журналі «Восток» (1923, № 3, 4, 5) під назвою «Похождения десяти принцев». Переклад П. Ріттера: «юно-

Зіставляючи свій переклад з двома німецькими, П. Ріттер характеризує свою працю так: «Мейер поставив собі завдання, якого він досягнув не без віртуозності, передати усі тонкощі вишуканого стилю, незважаючи на перевантаження німецької мови. Габерланд, навпаки, занадто спрощує, європеїзує стиль, багато дечого оминає, часто переказує, а не перекладає. Я намагався дати переклад, близький до оригіналу, але такий, що, по змозі, зберігає його характер, дбаючи, однак, про те, щоб не насилувати російської мови, не припускати скорочень або вільних перифраз» [1].

Переклад починається вступом «Дандін, його час та твори» з широкою характеристикою творчості індійського письменника та його поетичних теорій. У 103 примітках до перекладу П. Ріттер дає найпотрібніші, а інколи й дуже докладні пояснення.

У 1927—1928 рр. П. Ріттер надрукував також ряд дрібніших перекладів індійських творів, а саме: з санскритської мови — чотири гімни Ріг-Веди [2] та лірично-філософські вірші Бгартргарі (VII віку) [3]; з бенгалі—вірші Рабіндранатха Тагора та його «Поемку прозою» [4].

Пізніше П. Ріттер підготував велику антологію творів давньої індійської літератури, переважно поезії, у віршованих перекладах на українську мову з санскриту та палійської мови. Ця збірка, за словами академіка О. І. Білецького, «не має собі рівних»[5]. Вступну статтю до неї написав академік О. І. Білецький. Мітеріал для антології підбирався так, щоб показати у вибраних уривках в широкому обсязі життя стародавньої Індії, побут різних прошарків тодішнього суспільства. Антологія ця збереглась у машинописі, передбачається її видання в одному з київських видавництв [6].

П. Ріттер упорядковував також другу частину антології індійської літератури до новітніх часів. Крім того, у той час він підготував збірник італійських новел епохи Відродження в українських перекладах та переклад поеми Калідаси «Хмара-вістун» на італійську мову, якою вільно володів.

Тоді саме, як уже згадувалось, були надруковані останні його статті в «Енциклопедії Бібліографічного інституту Гранат».

Серед усієї цієї роботи він захворів на очі, майже зовсім втратив змогу працювати й помер у 1928 році.

шей» — більш точний. Санскритське «кумара» значить і «юнак» і «царенко». Однак, хоч усі десять героїв роману згодом стають царями, все ж царенко серед них був тільки один — Раджавахана.

[1] Дандин. Похождения десяти юношей, стор. 1.

[2] «Східний світ», 1927, № 1, стор. 186—189. Тут дані переклади гімнів: X—127, 146, 186, 129. Див.: Антологія, 49.

[3] «Східний світ», 1928, № 3—4, стор. 259—264. Див.: Антологія, 47.

[4] «Бюлетень ВУНАС», № 4—5 (1927), стор. 29. «Східний світ», 1927, № 1. стор. 182—185; 1928, № 3—4, стор. 264—267; № 5, стор. 239—241. Див.: Антологія, 41, 42, 43.

[5] А. И. Белецкий. Наука и литература в истории Харьковского университета. «Труди філологічного факультету ХДУ», т. 7, 1959, стор. 11.

[6] Зміст її (за ласкавим повідомленням академіка О. І. Білецького) такий: Антологія індійської літератури. Том І. Давня література. Вибір текстів, переклад з санскриту та палі й примітки проф. Павла Ріттера. Вступна стаття проф. Олександра Білецького, Х., 1933.

Веди: Ріг-Веда. До Агні, I, 1. До Вішну, I, 154. До Савітра, II. 38, Вішьвамітра й річки, III, 55. Варуна й Індра, IV, 42. До Світової Зорі, IV, 51. До Парджаньї, V, 83. До Індри, VI, 27. До Пушана, VI, 54. До Варуни, VII, 89. Жаби, VII, 103. До всіх богів (загадки), VIII, 29. Пісня при чавленні Соми, IX, 119. Гравець у кості, X, 34. Пуруравас і Урваші, X. 95. П'яний Індра, X, 119. До Ночі, X, 127. Космогонія, X, 129, До лісової феї, X, 146. До Вітру, X, 186. Атгарва Веда. До Варуни, IV, 16, До кашлю, VI, 105, До важкої Матері-землі, XII, I. (Продовження див. на стор. 80).

На науково-дослідній кафедрі історії української культури, керованій акад. Д. І. Багалієм, з самого початку існувала секція етнографії. Один час вона входила як сектор до складу окремого Інституту матеріальної культури, керованого проф. О. С. Федоровським. Тут з праць, пов'язаних зі Сходом, можна відзначити «Чайки і чайкісти на середньому Дунаї» [1]. А. Ковалівського, де йде мова про австрійську флотилію з так званих «чайок», яка діяла на Дунаї проти турків наприкінці XVII та у XVIII віках, і його ж «Розписи мусульманського кладовища» [2]— про орнаменти, малюнки та арабські написи на карачаївському кладовищі XX ст. біля Кисловодська. Альбом кольорових малюнків до цієї останньої роботи автор передав Академії наук УРСР. Тим же автором була виконана на підставі писаних джерел та музейних матеріалів етнографічна праця «Татарсько-українські засоби водного транспорту на Дніпрі в XVI—XVIII віках». Дослідження охоплювало форми транспорту, починаючи від найпримітивніших засобів переправи за допомогою жмутків куги й кінчаючи великими чайками для морських експедицій [3].

До числа сходознавчих праць слід віднести також організоване етнографічною секцією вивчення життя й побуту меотійських греків в околицях міста Жданова (колишнього Маріуполя). У зібраних матеріалах виявилось багато східних елементів. Вивченням цих матеріалів під керівництвом сектора займалась О. К. Гаргала, що писала під псевдонімом К. Костан. Її дослідження стосувались почасти матеріальної культури, а особливо фольклору та літературної творчості цих греків, починаючи від захоплення турками Константинополя до радянських часів включно. В українському перекладі у збірнику К. Костан «З літератури маріупольських греків» (Х., 1932) були надруковані твори, що стосуються новішої доби. В цій книзі вміщені, проте, й старовинні пісні про Кафу та про визволення кримських греків «з Татарії», цебто про вихід їх з Криму в 1771—1779 рр. та переселення на південь України. З творів XIX ст. є переклад побутової п'єси, що містить багато етнографічного матеріалу, грецького народного поета Леонтія Хонагбея.

Шятапатга-Брагмана. Легенда про світову зливу. Легенда про Пурураваса і Урваші. Майтраяні-сангіта. Легенда про крилаті гори. Походження дня і ночі. Катга-Упанішад. Перше навчання (Діалог Начікетаса і Ями). Друге навчання, 4.—5.—6. ліани.

Епічні поеми: Магабгарата. Легенда про Шякунталу. Епізод про Наля і Дамаянті (уривки). Легенда про юнака-аскета Рішьяшрінгу. Заклик Відули до сина Санджаї, якого подолали вороги. Велика битва Куруїдів з Пандуїдами. Бій Дрони й Арджуни. Рамайана (уривки). Готуються коронувати Раму. Прикрашають столицю Айодгью до свята. Перебування Рами на горі Чітракуті. Як забито Яджнядатту, брагманового сина. Підняття на гору Магендру. Гануманів стрибок. Велетень Равана. Вогневий іспит Сіти. Прикінцеві строфи поеми.

Буддійська література: Дгаммапада (уривок). Сутта-Ніпата. Розмова Будди з пастухом Дганія. Магавагга. Вогневе казання. Мага-Парініббана-сутра. Перебування Будди в Чунди-золотаря. Смерть Будди. Книга Джатак. Як убито Сундарі. Про мавп'ячого царя. Про черепаху. Про папугу Радгу. Про осла в лев'ячій шкурі. Про лукаву дівчину. Мілінда-Панго. Немає постійної особистої тотожності. Див.: Антологія, 47, («Магавагга» й «Мілінда-Панго»).

[1] Ювілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія. К., 1927, стор. 523—528.

[2] «Східний світ», 1928, № 6, стор. 195—212 та дві вклейки чорних і кольорових малюнків.

[3] Доповіді про неї були зроблені на засіданні етнографічного сектора Науково-дослідного інституту імені акад. Д. І. Багалія, на другому з'їзді Всеукраїнської асоціації сходознавства в листопаді 1929 р. та, за пропозицією проф. В. В. Данилевського, в Ленінграді, в ГАІМК.

У вступній статті до неї та в численних примітках дослідниця, між іншим, дала пояснення багатьох східних слів і виразів [1].

К. Костан підготувала до друку також збірник народних пісень меотійських греків [2] і склала велику картотеку лексики їхньої мови. Особливо цікава була її збірка народних назв степових та культурних рослин, а також термінології знарядь виробництва, овечих тамг і взагалі назв предметів побуту грецьких чабанів.

Такий був обсяг роботи в галузі сходознавства в Харківському університеті до 1933 р., коли він перебував у стані реорганізації. В учбових програмах питання Сходу майже не знаходили відбитку, наукова робота в цій галузі мала випадковий характер і не була пов'язана з актуальними проблемами радянського будівництва та з тим великим революційним рухом, який розгортався в той час у східних країнах.

На противагу попередньому, дожовтневому періоду, коли сходознавство в Харкові зосереджувалось тільки в університеті, тепер воно широко розгорнулось поза його межами, в інших установах тодішньої столиці Радянської України.

Однак, перш ніж перейти до огляду діяльності цих установ, слід відзначити творчість видатного письменника, композитора, диригента й бандуриста Гната Хоткевича, пов'язану з драмою Калідаси «Шякунтала». Він не тільки дав прекрасний український переклад цієї драми, але й написав на її сюжети цілу серію музичних творів, в яких використав індійські мотиви та гами [3]. З них ще в 1923 р. були надруковані вокальні твори, а саме: 1) «Пролог» (дует тенора й баритона); 2) «Похвала раджі» (дует тенора й баритона); 3) «Арія артистки» (сопрано); 4) «Арія Шякунтали» (сопрано); 5) «Лист Шякунтали» (на основі мотиву, записаного в 1770 р. від славнозвісної баядерки Chanam (сопрано); 6) «Арія цариці Гансаваті» (сопрано в супроводі скрипки та рояля); 7) «Хор невидимих лісових істот» (гама Malâvâsrі, інакше Dhanyâsi, мішаний квартет).

Інструментальні твори того ж автора (для рояля або для скрипки з роялем) не були надруковані. Сам Г. Хоткевич вказує такі: 1) «Біг колісниці» (побудовано на індійській гамі Gaudi); 2) «Тривога, піднята солдатами Душянти в гаю пустельників»; 3) «Прихід пустельників»; 4) «Сум царя» (гама Hindola); 5) «Шякунтала, хвора від кохання»; 6) «Цар на самоті з Шякунталою»; 7) «Радість царя» (гама Velavali); 8) «Прокляття Дурваси»; 9) «Ранок у гаю пустельників»; 10) «Подруги вбирають Шякунталу» (гама Saindhavi); 11) «Молитва Канви»; 12) «Прощання Шякунтали з пустинею»; 13) «Вихід царя» (стародавньоіндійський мотив з трактату (Râgavidodha) 14) «Апсари зносять Шякунталу на небо»; 15) «Вулиця» (народні мотиви на п'ятитоновий звукоряд); 16) «Німфа Сануматі злітає з неба» (гама Mâravi); 17) Весняна пісенька садівниць»; 18) «Розпука царя»; 19) Цар перед портретом Шякунтали» (гама Bhupali); 20) «Маталі хапає Мадав'ю»;

---

[1] П'єса Хонагбея спочатку була надрукована уривками в журналі «Східний світ» (1928, № 3—4, стор. 229—248). Крім того, К. Костан опублікувала дві пісні Л. Хонагбея в грецькому оригіналі та в українському перекладі — «Бюлетень ВУНАС», № 4—5 (1927), стор. 34—43. Див.: Антологія, **24**, **25**. З цими ж дослідженнями етнографії меотійських греків пов'язана замітка «Підземні сховища зерна у маріупольських греків», «Східний світ», 1928, № 6, стор. 261—264 (з двома фотознімками).

[2] Частково зберігся в рукописі.

[3] Калідаса. Шякунталя. Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича. ДВУ, Х., 1929. Порівн. нове видання, дуже перероблене редактором. Держлітвидав, К., 1958. Далі вміщені деякі уривки цього перекладу за першим виданням. Див. Антологія, **46**.

21) «Цар і Маталі на небесній колісниці» (гама Mellari); 22) «Забава хлопчика» (гама Carnati); 23) «Радість єднання» [1].

Як бачимо, усі ці твори охоплюють основні моменти змісту славнозвісного твору Калідаси.

Ще в 1925 р. з ініціативи групи сходознавців — П. Ріттера, П. Тичини, автора цих рядків та деяких інших — був створений невеличкий сходознавчий гурток як сходознавча секція тодішнього Харківського наукового товариства. Він мав переважно літературно-мовознавчий характер. У Будинку вчених, де тоді містилось згадане товариство, відбулось декілька засідань цієї секції з науковими доповідями. Пізніше вона влилася до складу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) [2].

Установчі збори останньої відбулись у Харкові 10 січня 1926 року. Незабаром після цього оформились її філії — Харківська, Київська та Одеська. Передбачалось також відкриття філії Дніпропетровської (Катеринославської) та Донецької в Артемівську, а також семінару з сходознавства в Чернігові. Тісний зв'язок налагодила асоціація з науковими працівниками Криму, де в Сімферополі в той час існував значний сходознавчий центр. У 1926 р. дійсних членів ВУНАС налічувалося 110; у Харкові — 42, у Києві — 39 та в Одесі — 29. Серед них було три академіки—В. П. Бузескул, В. Ф. Левицький, В. В. Бартольд[3]—і 28 професорів. Членів-співробітників було 113.

Головою ВУНАС був обраний Олександр Григорович Шліхтер, який був тоді ректором Комуністичного університету ім. Артема в Харкові, а з 1928 р. дійсним членом та віце-президентом Академії наук УРСР.

Перша половина 1926 р. пройшла переважно в організаційних справах, в налагодженні наукових зв'язків тощо. Одначе по всіх філіях почалась і наукова робота. У кожній з них було два сектори — політико-економічний та історично-етнологічний. Усього за 1926 р. наукових доповідей у ВУНАС було прочитано 51, з них у політико-економічних секторах — 41 та в історично-етнологічних — 10.

У Харкові політико-економічний сектор був заснований 16 лютого, головою обраний проф. О. М. Гладстерн, почесним головою — акад. В. Ф. Левитський. Історично-етнографічний сектор, заснований 10 лютого, мав на чолі проф. П. Г. Ріттера, а за почесного голову акад. В. П. Бузескула. В цьому відділі окремо діяли також дві секції: мистецтва та археології (очолював проф. О. С. Федоровський), та літературна секція на чолі з П. Г. Тичиною.

Крім наукових доповідей, ВУНАС з самого свого заснування провадила значну лекторську роботу серед широких мас. Так, уже в 1926 р. було прочитано 19 лекцій по заводах, клубах та школах [4].

Асоціація протягом усієї своєї діяльності на перше місце ставила вивчення політичних та економічних проблем сучасності, хоч спочатку не одразу змогла в достатній мірі здійснювати цю програму на практиці. У доповідях її членів як у Харкові, так і по інших містах основне місце займали теми революційної боротьби в країнах Сходу, поневолених імперіалістами, питання економіки цих країн та торговельних зв'язків з ними Радянського Союзу, зокрема УРСР. ВУНАС встановила тісні зв'язки з Українською східною торговельною палатою, яка знаходи-

[1] Калідаса. Шякунталя. Х., 1929, стор. 35, прим. 1.

[2] За деякі додаткові відомості з історії ВУНАС приношу щиру подяку колишньому секретареві асоціації Павлі Михайлівні Дроздовій.

[3] В. В. Бартольд виступав з доповідями в Одеській та Київській філіях і брав діяльну участь у другому з'їзді асоціації.

[4] «Східний світ», 1927, № 1, стор. 241—250.

лася в той час у Харкові. Соціалістичному будівництву в країнах радянського Сходу приділялась так само значна увага.

Тим часом залишалося в силі завдання підготовки нових сходознавчих кадрів, причому першорядного значення набуло вивчення східних мов. Майже одночасно в Харкові й Києві були засновані курси сходознавства, де викладались східні мови, економічні та історичні дисципліни.

У Харкові курси відкрилися в жовтні 1926 р. (директором був професор П. Г. Ріттер). Працювали вони спочатку на основі самооплати, тобто на кошти, внесені слухачами. Заняття велись по трьох відділах — японському, турецькому й перському. Останні два мали трохи ширше значення: слухачі турецького відділу знайомились також з узбецькою мовою та їздили на практику до Середньої Азії, слухачі, які закінчували перський відділ, успішно використовували свої знання мови, працюючи в Таджикистані.

У 1926 р. на курси вступило 129 слухачів. У 1928/29 учбовому році на перший курс було прийнято 195 осіб, з них на турецький відділ — 64, на перський — 62 і на японський — 69. Слухачі були люди різних професій, переважно вчителі, юристи, лікарі тощо. Дехто з них хотів просто поширити свою освіту, мати змогу читати східних письменників в оригіналі, інші мали на увазі потім використати свої знання, працюючи в східних республіках Радянського Союзу. Треба відзначити деяку плинність складу слухачів на курсах. Це пояснювалось, з одного боку, тим, що спочатку умови навчання були дуже важкі через обмеженість приміщення та взагалі матеріальних засобів, а з другого боку, курси не були удержавлені, отже, не давали якоїсь офіційної посвідки про їхнє закінчення.

У наступному 1929/30 учбовому році курси були прийняті на державний бюджет і дістали назву Українських державних курсів сходознавства. Це дало змогу розширити номенклатуру дисциплін, збільшити кількість викладачів і взагалі поліпшити роботу. Помітно покращав і соціальний склад слухачів. Цього учбового року на курси було прийнято 154 осіб (заяв було подано 184). Серед прийнятих налічувалося: робітників 48, членів та кандидатів КПУ 14, членів ЛКСМУ 22; чоловіків 86, жінок 68.

Нарешті, постановою Колегії НКО УРСР від 29 травня 1930 р. на базі Українських державних курсів сходознавства був утворений трирічний Український вечірній технікум сходознавства та східних мов, як спеціальний середній навчальний заклад з широкою навчальною програмою і двома ухилами: 1) економістів-сходознавців по окремих країнах Сходу для роботи в організаціях, які мають зв'язок зі Сходом або ж у східних республіках Радянського Союзу; 2) культосвітніх працівників-сходознавців — учителів східних мов, політосвітніх працівників, перекладачів із східних мов, працівників преси тощо.

До навчального плану увійшли «краєзнавчі» дисципліни, тобто економіка, політичне становище та історія даної країни. Що ж до східних мов, то, відповідно до фаху, давались поряд з мовами закордонного Сходу — турецькою та перською — споріднені з ними мови народів Радянського Союзу — узбецька, туркменська й таджицька. На близькосхідних відділах факультативно читалась також арабська мова, оскільки вона мала великий вплив на інші мови цього району. Із західних мов на японському й перському відділах викладалась англійська мова, на турецькому — французька. Навчання мов провадилось у значній мірі шляхом практичних вправ. Наслідки залежали, звичайно, від педагогічних здібностей того чи іншого викладача. Так, наприклад, на

японському відділі слухачі вже через півроку навчання розмовляли цією мовою, і викладач ділком переходив з української мови на японську. Те саме можна сказати про викладання перської мови.

Для потреб студентів були видані початкові підручники японської мови (1926) [1], турецької мови — на основі щойно запровадженої тоді в Туреччині латинської абетки,— з текстами для читання й основами граматики [2] та читанка перської мови (те й друге 1928 р.) [3]. У Києві вийшов друком солідний підручник арабської мови [4].

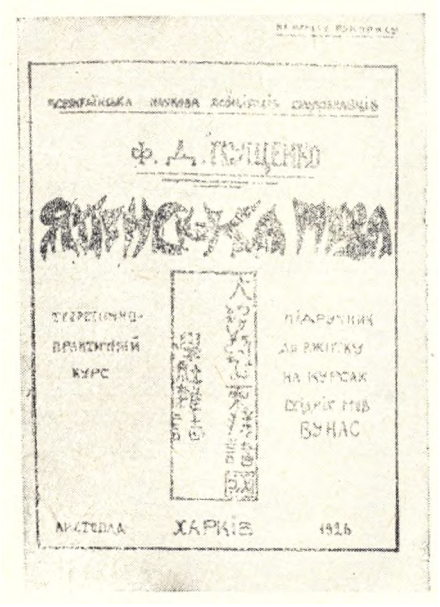

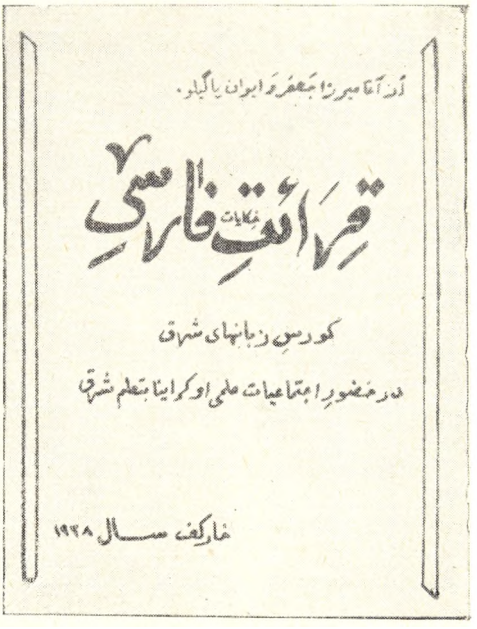

Підручники Харківських курсів східних мов.

Крім того, вживалися заходи до того, щоб кожний студент турецького та перського відділів мав змогу після теоретичного курсу пройти практику на роботі в тій чи іншій країні радянського Сходу. Для цього був налагоджений контакт з відповідними організаціями наших східних республік [5].

22—24 травня 1927 р. в Будинку вчених [6] відбувся перший з'їзд Всеукраїнської асоціації сходознавців. На з'їзді були делегати від

[1] Ф. Д. Пущенко. Японська мова. Теоретично-практичний курс. Підручник до вжитку на курсах східних мов ВУНАС. Х., листопад, 1926. Підручник був написаний автором ще у 1918 р. в 20 випусках. Вони видавались, починаючи з листопада 1926 р. Скільки випусків вийшло, відомостей не маю.

[2] Я. Авдалов. Практический учебник турецкого языка, ч. I, Х., 1928.

[3] Перська читанка. Матеріал Мірзи Джафара та Ягелло. [Упорядкував Сафаров]. Х., 1928.

[4] Т. Кезма. Элементарные основы грамматики арабского языка. Из лекций, читанных членам Киевского отделения Всеукраинской ассоциации востоковедения. К., 1928. Див. також А. Ковалівський, «Тауфік Гаврилович Кезма. «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 114.

[5] Відомості про діяльність Харківських сходознавчих курсів та Українського технікуму сходознавства частково містяться у звітах про діяльність ВУНАС, надрукованих у журналі «Східний світ», а також у статті О. І. Даниленка «Український технікум сходознавства та східних мов», «Східний світ», 1931, № 1—2, стор. 207—210.

[6] Пушкінська вул., № 62. ВУНАС тоді ще не мала спеціального помешкання і тимчасово містилася в будинку Харківського товариства політкаторжан — Пушкінська вул., № 41.

трьох її філій, від кримських наукових установ та представники китайського, корейського, татарського й вірменського населення Харкова. Вітальні телеграми були одержані від 24 сходознавчих установ та учбових закладів з найвіддаленіших міст Радянського Сходу. За час роботи з'їзду було заслухано 20 наукових доповідей. Серед них переважали теми з історії, літератури та мистецтва народів Сходу. Це показує, що на той час сходознавці УРСР ще не встигли перенести центр своєї уваги на більш актуальні політичні й економічні проблеми. Серед доповідей, проте, можна виділити: «Рибальство біля турецьких берегів в загальній системі рибного господарства Чорного моря», «Південний Схід Азії у світовому господарстві, вивчення даного району у Вищій економічній школі УРСР», «Рушійні сили турецької економіки», «Взаємини Китаю з чужоземними державами в європейсько-американській науці міжнародного права».

Під час з'їзду була оголошена телеграма про ратифікацію турецьким меджлісом радянсько-турецької угоди про торгівлю та мореплавство, підписаної в Анкарі 11 березня 1927 р. З'їзд надіслав з цього приводу вітання повпредству Радянського Союзу в Туреччині.

У резолюціях з'їзд схвалив звіт правління ВУНАС та план дальшої роботи асоціації. Кількість членів асоціації на той час досягала 275 осіб. З них дійсних членів — 162 й членів-співробітників 123. За філіями вони відповідно поділялись так: Харківська — 59, 56; Київська — 59, 10; Одеська — 42, 57. Асоціація придбала близько 400 діапозитивів, що відбивали життя різних країн Сходу. Її члени користувались ними при численних доповідях у робітничих клубах, будинках Червоної Армії і т. д.

З початком другого року існування асоціація одержала дотацію від Наркомату освіти та від Української східної торговельної палати [1].

Наступний рік її діяльності (1.X 1927—1.X 1928) відзначений новим піднесенням наукової роботи. За цей час прочитано 71 наукову доповідь, з них — у Харкові 30, у Києві 20, в Одесі 21, причому 35 з політики й економіки і 36 — в історично-етнологічному секторі. Так само тривала широка популяризаційна робота членів ВУНАС.

У Міжнародному конгресі орієнталістів, що відбувся в Оксфорді 27—30 серпня 1928 р., взяли участь два члени української асоціації — проф. О. С. Федоровський (Харків) та проф. М. Ф. Болтенко (Одеса) [2].

У той час зміцніли дружні відносини між Радянським Союзом та Турецькою республікою. Ці відносини скріпились радянсько-турецьким договором 17.XII 1925 р. про дружбу й нейтралітет. Пізніше дружні стосунки були зміцнені побаченням народного комісара іноземних справ СРСР Г. В. Чичеріна з міністром іноземних справ Туреччини доктором Тевфіком Рюштю-беєм (Арасом) в Одесі в листопаді 1926 року.

У цій зустрічі з радянського боку брав участь як уповноважений уряду УРСР О. Г. Шліхтер, який вітав турецьких гостей, коли вони приїхали до Одеси на крейсері «Гамідіе» [3]. Потім, під час дружніх зустрічей міністра іноземних справ Тевфіка Рюштю-бея та його супутників, він виступив ще з кількома промовами, — на банкеті, влаштовано-

---

[1] Матеріали першого Всеукраїнського з'їзду ВУНАС—скорочені протоколи, звіт правління, резолюції, доповіді (повністю або в скороченні), а почасти й обговорення— вміщено в ж. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 25—289.

[2] Проф. О. С. Федоровський під час свого перебування в Англії працював у Британському музеї. Див.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Редагував Ол. Гладстерн. Х., 1929, стор. 16.

[3] Приветствие (от имени украинского правительства в связи с прибытием турецкого крейсера «Гамидие»). «Известия», вечірній випуск, 1926, 13 листопада (повідомлення з Одеси).

му на честь моряків згаданого крейсера [1], на ряді офіційних прийомів [2], нарешті, при від'їзді гостей до Туреччини [3]. Крім звичайних інтерв'ю представникам преси [4], О. Г. Шліхтер написав для газети «Вісті ВУЦВК» також статтю «Про радянсько-турецьку дружбу»[5].

Економічні зв'язки між Радянським Союзом і Туреччиною почали особливо міцніти після того, як у 1927 р. була укладена згадана вище торговельна угода, заснована на принципі найбільшого обопільного сприяння. Обидві країни встановили взаємні митні пільги, а Туреччина, крім того, дістала право ввозити до СРСР товари без ліцензій в межах певного контингенту. Радянський уряд, як і раніше, дозволяв турецьким купцям в'їзд на територію СРСР для проведення торговельних операцій. У 1928—1929 рр. товарообмін між обома державами збільшився у п'ять раз порівняно з 1923—1924 роками. Разом з тим Радянський Союз подавав дружню допомогу Туреччині в розвитку її промисловості. Пожвавилися в цей час і культурні зв'язки. Туреччину відвідували радянські письменники Л. Нікулін, П. Павленко, Л. Сейфуліна, артисти, музиканти, художники, спортсмени, а також учені — В. В. Бартольд, М. Я. Марр, П. М. Жуковський та інші, що брали участь у турецьких наукових з'їздах, читали лекції в турецьких університетах і в свою чергу знайомилися з Туреччиною [6].

У 1928 р. протягом двох місяців перебувала в Туреччині також наукова делегація ВУНАС з чотирьох осіб — правознавця й історика О. Гладстерна, мистецтвознавця В. Зуммера, економіста О. Сухова та літературознавця й поета П. Тичини. Делегація мала широку програму ознайомлення з Туреччиною. В програму входили історія боротьби турецького народу за свою незалежність, будівництво національної держави на руїнах Османської імперії, вивчення правових наслідків Лозанської угоди, зокрема правового становища іноземців у Турецькій республіці, питання економіки сільського господарства, індустріалізації країни, залізничного будівництва тощо.

Малось також на увазі простежити моменти взаємних впливів українського й турецького народного мистецтва. П. Тичина ставив собі за завдання ближче ознайомитись з літературним життям нової Туреччини й зібрати матеріал для антології перекладів турецької поезії, налагодити особистий контакт з турецькими письменниками.

Делегація прибула до Стамбула 2 листопада 1928 р. Потім вона виїхала до Анкари, де пробула довгий час, після чого два її члени, В. Зуммер та А. Сухов, поїхали до Конії для вивчення пам'яток мистецтва сельджуцької доби і проблем сільського господарства на півдні Анатолії. Інші двоє, О. Гладстерн та П. Тичина, спочатку зупинились у Ескі-Шегірі, звідки теж виїхали до Конії. Далі частина делегації попрямувала до Ізміра, а В. Зуммер — до Стамбула, Едірне та Бурси.

---

[1] Речь А. Г. Шлихтера на встрече представителей двух дружественных народов на банкете в честь моряков «Гамидие». «Известия», вечірній випуск. 1926, 13 листопада.

[2] Й о г о ж. Речь на чествовании турецких гостей в Одесском окрисполкоме. «Известия», вечірній випуск, 1926, 14 листопада. Й о г о ж. Выступление по случаю приезда министра иностранных дел Турции Тевфик Рюшди-бея. Газ. «Украинский экономист», 1926, 14 листопада.

[3] Й о г о ж. Речь на торжественных проводах министра иностранных дел Турции Тевфик Рюшди-бея. «Харьковский пролетарий», 1926, 16 листопада.

[4] Беседа с уполнаркоминдела т. А. Г. Шлихтером (Советско-турецкие встречи в Одессе). «Коммунист», 1926, 20 листопада.

[5] О. Г. Шліхтер. Про радянсько-турецьку дружбу. «Вісті ВУЦВК», 1926, 20 листопада.

[6] П. М о и с е е в, Ю. Р о з а л и е в. К истории советско-турецких отношений. Госполитиздат, 1958, стор. 39, 43—44, 52.

Нарешті, усі знову з'їхались у Стамбулі, де пробули біля двох тижнів. Сьомого січня делегація вирушила назад до Радянського Союзу.

За час подорожі члени делегації не тільки мали численні зустрічі з турецькими істориками, економістами, письменниками та ін., але були також прийняті багатьма представниками турецького уряду й меджлісу. В Анкарі О. Гладстерн прочитав на юридичному факультеті Анкарського університету при великій кількості слухачів дві доповіді — одну з основ радянського законодавства, другу — з питань міжнародного права. В. Зуммер прочитав лекцію, присвячену мистецтву тюркських народів СРСР, причому ілюстрував її численними діапозитивами з творами мистецтва народів Середньої Азії, Поволжя та Азербайджану.

В Анкарі делегація відвідала відомого турецького письменника Якуба Кадрі й обговорювала з ним питання про організацію перекладницької роботи, про переклад творів турецької літератури на українську мову й навпаки. Якуб Кадрі подав П. Тичині чимало цінних відомостей про турецьку поезію, виклавши їх у спеціальній записці.

Турецька преса широко освітлювала перебування радянської делегації в Туреччині. Зокрема, слід відзначити невелику, але надзвичайно дотепну статтю поета Фарука Нафіса у «Хакімійєті Міллійє», присвячену побаченню з членами делегації й принагідно українській літературі, а також статтю проф. Кепрюлю-заде в журналі «Ікдам» від 22 листопада 1928 р. про ВУНАС та журнал «Східний світ» з докладним оглядом його змісту.

У Стамбулі в Літературно-художньому товаристві відбувся цікавий вечір, присвячений поетичній творчості П. Тичини. Один із співробітників Генерального радянського консульства прочитав власний турецький переклад окремих поезій П. Тичини, а сам поет читав свої вірші в оригіналі.

Делегація намітила також певні шляхи наукового співробітництва з турецькими ученими. Між іншим, було вирішено утворити дві постійні комісії, одну в УРСР і другу в Туреччині, для вивчення історичних взаємин між українським і турецьким народами [1].

Важливою справою асоціації в той час було комплектування власної сходознавчої бібліотеки. Крім того, створювалась картотека тих книг із сходознавства, які вже були у двох головних бібліотеках Харкова — університетській та ім. В. Г. Короленка. Здійснення цієї справи розраховувалося на довгий час, але вже в найближчі роки вона значно просунулася вперед.

Цікавий був також початок організації Музею побуту та культури східних народів. Основу його склали експонати, привезені членом ВУНАС М. Погребецьким (з Узбекистану і Туркменської РСР) та іншими членами асоціації (з Кавказу) [2]. Пізніше східні колекції при ВУНАС швидко поповнювались саме тому, що асоціація часто організовувала різного роду експедиції до країн радянського Сходу. Прихильниками асоціації були подаровані також цікаві речі, привезені в різні часи з Далекого Сходу, з Індії тощо. Усе це дало змогу її правлінню вже на другому Всеукраїнському з'їзді сходознавців ставити питання про організацію справжнього сходознавчого музею. Проте згодом,

---

[1] Докладно про подорож делегації ВУНАС до Туреччини див. у її звіті. — «Східний світ», 1929, № 1—2 (7—8), стор. 375—385. Див. також: В. М. З у м м е р, Турецкие музеи. «Изв. пед. фак-та Азербайджанского гос. ун-та. Общественные науки», т. XVI, 1929, стор. 255—267 (з малюнками).

[2] Хроніка. Діяльність ВУНАС. «Східний світ», 1928, № 5, стор. 258.

у зв'язку з переходом столиці УРСР до Києва, відповідні колекції були передані до Харківського музею мистецтв [1].

Другий Всеукраїнський сходознавчий з'їзд відбувся 1—6 листопада 1929 р. в помешканні ВУНАС (по Сумській вул., № 5). Він значно перевершував перший з'їзд і кількістю учасників і обсягом своєї роботи. На нього зібрались 139 радянських учених (з УРСР 86, решта — з інших союзних республік) [2].

Крім того, присутні були іноземні гості: депутат турецького меджлісу, редактор «Économiste de l'Orient», директор Турецького тюркологічного інституту, декан історично-філологічного факультету Стамбульського університету та професор Тегеранської вищої школи Абу-ль-Хасан Форугі.

Під час організації з'їзду до оргбюро з усіх кінців Радянського Союзу та з-за кордону надійшло 150 заявок на доповіді. Було заслухано лише 57 доповідей. Робота з'їзду проходила в чотирьох секціях: 1) політики, економіки і права, 2) історії, 3) етнології й мистецтва, 4) мовознавства й літератури.

Обсяг роботи з'їзду можна охарактеризувати темами деяких доповідей, прочитаних членами ВУНАС. Перша секція: «Китай та іноземні держави за перший період китайської революції 1911—1913 рр», «Районування Туреччини в світлі еволюції її сільського господарства за останні роки», «Промисловість сучасної Туреччини», «Цукрова промисловість і торгівля Персії», «Торговельні взаємини СРСР з Персією». Друга секція: «Україна і Крим в їхніх історичних взаєминах», «З історії взаємин України з Кримом (гетьман Суховій)», «Повстання Кара-Язиджи», «Татарсько-українські засоби водного транспорту на Дніпрі в XVI—XVIII віках», «Зародження казенної торгівлі Росії з Китаєм», «Економіка Індії і Китаю за Ібн-Батутою та Джаган-наме». Третя секція: «Про методику вивчення. мистецтва стародавнього Кавказу», «Впливи візантійського мистецтва на вірменську книжкову ілюстрацію», «Дві датовані середньовічні речі з зібрання мусульманської бронзи Музею мистецтва Української Академії наук», «Софія Київська у Москві (в Абхазії)», «Срібна сасанідська ваза в Музеї мистецтв Української Академії наук». Четверта секція: «Глаголиця та її походження», «Творчість і світогляд Омара Хейяма» [3].

На з'їзді була утворена при ВУНАС комісія для вивчення історії україно-турецьких взаємин. Її установчі збори в складі восьми учасників (п'ять з Харкова, два з Одеси й один з Києва) відбулись 4 листопада 1929 р. В роботі зборів взяв участь декан історично-філологічного факультету Стамбульського університету. Він повідомив, що в Туреччині вже була проведена деяка попередня робота по організації відповідної турецької комісії. Комісія ця мала бути суто науковою й існувати при Тюркологічному інституті у Стамбулі. Він також накреслив широку програму співробітництва турецьких і українських учених у цій галузі [4].

---

[1] Підсумки діяльності ВУНАС напередодні другого з'їзду у листопаді 1929 р. дані в кн.: «Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Редагував Ол. Гладстерн». Х., 1929.

[2] Зокрема, 61 з Харкова, 15 з Києва, 7 з Одеси, 2 з Херсона і 1 з Маріуполя (Жданова); з Криму: Сімферополь — 2, Севастополь — 1, Керч — 1. Отже, з УРСР у теперішніх її межах було 90 учасників. З інших міст Радянського Союзу прибули: Москва — 15, Ленінград — 7, Тбілісі — 7, Батумі — 1, Баку — 9, Махач-Кала — 2, Краснодар — 3, Уфа — 1, Казань — 2. Усього 47.

[3] II Всеукраїнський сходознавчий з'їзд. Попередній звіт. «Східний світ», 1930, № 10—11, стор. 369—379.

[4] Протокол засідання Комісії для вивчення історії україно-турецьких взаємин, «Східний світ», 1930, № 10—11, стор. 380—382.

Другого дня після закінчення роботи з'їзду відбулось засідання правління Української торговельної східної палати з участю іноземних гостей. На засіданні були також численні члени палати та делегати Другого всеукраїнського з'їзду сходознавців. Редактор журналу «Economiste de l'Orient» зробив докладну доповідь про економіку тодішньої Туреччини.

Треба ще додати, що професор Абу-ль-Хасан Форугі виголосив на з'їзді доповідь «Головні етапи розвитку перської літератури від доби маздеїзму до останніх часів», а потім відвідав Українські державні курси сходознавства, де мав розмову із студентами перського відділу і прочитав для них ряд віршів—кращих зразків перської класичної поезії.

Другий з'їзд ВУНАС мав велике значення для дальшого розвитку сходознавства на Україні. Було підбито певний підсумок попередньої роботи. Він показав, що кількість працівників на полі сходознавства збільшилась — спеціальні курси у двох містах готували нові кадри, озброєні знанням східних мов; покращала організаційна структура асоціації, налагодилися широкі її наукові зв'язки, нарешті (і це слід вважати найбільш важливим) піднявся методологічний рівень наукової роботи членів асоціації, а її тематика набувала дедалі актуальнішого значення. Все це було констатовано в резолюціях самого з'їзду, який накреслив ряд організаційних заходів для поліпшення сходознавчої роботи в УРСР.

1 січня наступного 1930 р. в Харкові відкрився Український науково-дослідний інститут сходознавства. Інститут мав досить широку аспірантуру, причому аспіранти, крім філософії, історії КПРС, спеціальних економічних та історичних предметів по окремих східних країнах вивчали англійську і обов'язково відповідну східну мову. Для викладання перської і турецької мов були запрошені висококваліфіковані кадри, викладач китайської мови приїжджав на певний час з Москви.

Тематика наукової роботи співробітників інституту була тісно пов'язана з актуальними проблемами сучасності. Інколи керівники інституту розуміли це завдання навіть занадто вузько. Наприклад, тема «Вивчення арабських джерел з історії народів Східної Європи та слов'ян», запропонована 14 лютого 1930 р. одним із наукових співробітників інституту, не була затверджена дирекцією з причини «неактуальності», тоді як у тому ж році Академія наук СРСР, за доповіддю академіка І. Ю. Крачковського, визнала це питання дуже важливим з погляду чергових завдань радянської історичної науки [1].

Згодом Український інститут сходознавства ввійшов до складу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), президентом якої був О. Г. Шліхтер, обраний перед тим, у 1929 році, дійсним членом Академії наук УРСР [2]. При цьому ВУНАС, звичайно, зберегла свою роль як громадська організація і для чіткішого визначення своїх методологічних завдань дістала назву «Всеукраїнська асоціація сходознавців-марксистів». Так само орган ВУНАС

[1] И. Ю. Крачковский. О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы. Кавказа и Средней Азии. Избр. соч., т. I, М., 1955, стор. 151. Див. зокрема прим. 2, де є посилання на тези доповіді в Укр. ін-ті сходознавства «Завдання та шляхи вивчення арабських джерел до історії Східної Європи».

[2] О. Г. Шліхтер. Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів та її завдання. З доповіді на першій партконференції ВУАМЛІН 8 грудня 1931 р. Ж. «Більшовик України», 1931, № 21—22, стор. 61—70. Інститут сходознавства містився тоді на Сумській вулиці, № 33, разом з ВУАМЛІН.

з 1931 р. змінив свою попередню досить невиразну назву «Східний світ» на «Червоний Схід».

Тепер зупинимося на періодичних сходознавчих виданнях цього періоду в Харкові.

Всеукраїнська асоціація сходознавців з самого свого заснування почала видавати «Бюлетень ВУНАС», завданням якого було пропагувати роботу асоціації та до деякої міри показати вже наявні досягнення, друкувати статті, переклади тощо.

«Бюлетень» виходив у склографічному видавництві «Пролетарій» (І-ша друкарня) тиражем 1000 примірників, форматом у цілий аркуш машинописного паперу. Спочатку передбачався регулярний щомісячний вихід «Бюлетеня», була оголошена й відповідна передплата. Але одразу здійснити цей план не пощастило, а після появи журналу «Східний світ» «Бюлетень» втратив своє значення. Зараз «Бюлетень»—бібліографічна рідкість [1].

Статті та інші матеріали в «Бюлетені» друкувалися вперемішку українською і російською мовами. «Зміст» у перших двох номерах був даний російською і французькою мовами, в номері 4—5 — українською мовою. Назва на обкладинці була надрукована українською, французькою, китайською (ієрогліфікою) і турецькою мовами.

«Бюлетень» складався з таких розділів: 1) Економіка, політика, право; 2) Історія з археологією і література; 3) Доповіді й реферати; 4) Хроніка сходознавства; 5) Бібліографія. Матеріали першого розділу мали конкретну актуальну спрямованість. Так, у першому номері вмішені, наприклад, такі статті: «Експорг України на Близький Схід», «Український цукор на східних ринках», «Турецька плавуча виставка» У дальших номерах: «Про організацію на Україні транзитної торгівлі східними килимами», «Можливості керманського ринку» тощо. Статті на політичні теми: «Туреччина і СРСР», «Шляхи китайської революції», «Боротьба за арабський Схід (Сірія)», «Кантон і імперіалістичні суперечності», «Італо-еменський договір», «Боротьба за арабський Схід (Палестина)».

Історичні статті були нечисленні. Це—«Епізод з історії боротьби за перський ринок», «Справа Басарабської залізниці», «Уривок з російсько-монгольської історії».

Другий розділ «Бюлетеня» складався з перекладів зі східних мов. Більшість з них передрукована в цій книзі [2]. Переклади друкувались завжди разом з оригіналами на східних мовах. Склографічна техніка давала повну можливість передавати китайську ієрогліфіку, бенгальське, арабське і грецьке письмо (а також ноти Р. Тагора до однієї з його пісень), не користуючись набором.

Хроніка «Бюлетенів ВУНАС» досить різноманітна. Найбільший інтерес вона має для історії початку діяльності асоціації та окремих її філій.

Журнал асоціації «Східний світ» являє собою солідне видання, що заповнює цілу поличку й містить багатий і різноманітний матеріал. «Східний світ» мав бути двохмісячником, але оскільки його редакція не мала свого штату й усю роботу провадили члени правління та технічний секретар асоціації, то не дивно, що налагодити регулярний ви-

[1] У ЦНБ ХДУ є три номери: № 1, за жовтень 1926 р., має 40 стор., № 2—3, за січень 1927 р.,—72 стор. № 4—5, без зазначення місяця, 1927 р.—84 стор. У «Відчиті правління ВУНАС», вміщеному в «Східному світі» (1928, № 2, стор. 53) сказано що на той час «вийшло вже чотири книжки «Бюлетеня». Але, на жаль, про четверту книжку відомостей немає.

[2] Див.: Антологія. 25, 27, 37, 38, 41.

пуск журналу було важко. Це відбивалося й на нумерації окремих його випусків [1].

Обсяг журналу в перші роки його існування безперервно збільшувався. Так, перші п'ять томів мали 256, 302, 356, 288, 300, 420 сторінок. Деякий час він виходив розміром понад 400 сторінок, № 10—11 (1—2)

Харківські сходознавчі журнали.

за 1930 р. мав 416 сторінок. Останній номер 1—2 (16—17) за 1931 р. мав 228 сторінок.

За змістом «Східний світ», як і його попередник «Бюлетень», складався з таких розділів: 1) Економіка. Політика. Право; 2) Історія. Етнографія. Література; 3) Доповіді; 4) Бібліографія; 5) Хроніка сходознавства. Номер другий за 1928 р. був цілком присвячений першому Всеукраїнському з'їзду сходознавців, але розподіл прочитаних на з'їзді і надрукованих доповідей іде за тими ж розділами. Матеріал у «Червоному сході» розташовувався так: загальна частина, присвячена питанням політики й економіки закордонного Сходу; відділ радянського Сходу; нотатки, куди в значній мірі входили також повідомлення з літератури, мистецтва тощо; бібліографія. Хроніки як спеціального розділу не було.

«Східний світ» друкував також ілюстративний матеріал, особливо до статей з мистецтва, етнографії та до описів подорожей (див. наприклад, яскраві кольорові малюнки у «Східному світі», 1928, № 6, після стор. 212).

Важко дати огляд численних статей, вміщених у журналі. Основна частина з них присвячена економічним питанням іноземних східних країн та торговельним зв'язкам Радянського Союзу, зокрема УРСР, з ними. Статті ці були значною мірою пов'язані з діяльністю Укра-

[1] Усього було випущено 10 томів журналу «Східний світ» та два номери його продовження—«Червоний Схід». За цифровими позначеннями та роками випуску вони йдуть у такому порядку: № 1—1927, № 2—1928, № 3—4—1928, № 5—1928, № 6—1928, № 1—2 (7—8)—1929, № 3 (9)—1929, № 10—11 (1—2)—1930, № 12 (3)—1930, № 4—5 (13—14)—1930, № 6(15)—1930, № 1—2 (16—17)—1931.

їнської східної торговельної палати, яка в той час перебувала в Харкові. Автори наводять чимало цифрового матеріалу. Цілком зрозуміло, що статті присвячені переважно країнам Близького Сходу — Туреччині, Ірану, але також Єгипту, Сірії тощо.

Статті на політичні теми розглядали ширше коло питань і, крім подій Близького Сходу, багато уваги приділяли подіям у Китаї. Ось кілька робіт з різних номерів: «Китайська революція та її рушійні сили», «Реакція і опозиція в Туреччині», «Туреччина та її економічне районування», «Східні виставки», «Експорт Туреччини у зв'язку зі станом її народного господарства», «Економічний стан сучасної Сірії», «Сучасна економіка Єгипту», «Український експорт на Близький Схід», «Близькосхідна торгівля України в 1926—27 рр.», «Криза в Єгипті», «Персія в лабетах кризи», «Грошовий обіг і політика Англобанку в Персії», «Аграрне питання в сучасній Японії», «Сільське господарство Північної Маньчжурії», «Проблема Китайської Східної залізниці», «Державний переворот в Афганістані», «Турецько-персько-афганська троїста угода» та ін.

Різноманітні були статті, що стосувалися питань, пов'язаних з країнами радянського Сходу. Крім суто економічних проблем, в них чимало місця відводилось природі, побуту населення, розвитку радянської культури тощо.

Широко висвітлювались історичні питання, а саме: історія колоніальної політики на Сході та національно-визвольної революційної боротьби народів Сходу, історія взаємин українського народу зі східними, історія стародавнього Сходу, археологічні матеріали, що стосувались східних народів з території УРСР та інших Радянських республік тощо. Ось деякі з тем: «Україна і Близький Схід в історичних взаєминах», «Ханські ярлики на українські землі», «Про перший проект споруди Волго-Донського каналу в XVI віці», «Комуністичний рух у Персії в VI—IX ст. н. е.», «Таємні селянські спілки в Китаї» тощо.

Статті, присвячені питанням літератури, театру тощо: «Омар Хейям-вільнодумець», «Періодична преса в Персії», «Перський театр», «Деякі дані про науку та літературу в грецьких колоніях північного узбережжя Чорного моря», «Сучасна російська література в Японії», «Твори Леніна японською мовою», «Пісні корейців», «Латинський алфавіт у Персії», «Турки про українську літературу», «Новий алфавіт у Туреччині», «Кілька уваг про характер китайської мови», «Нова цифрова система класифікації китайських ієрогліфів» тощо. Деякі з цих статей включали також переклади зі східних мов, або переклади ці давались окремо із вступними зауваженнями до них. Певну частину такого матеріалу наведено далі в Антології [1].

«Східний світ» містив також чимало статей, присвячених мистецтву східних народів Радянського Союзу та іноземних.

Треба зазначити, що сходознавча робота в Харкові тих часів не обмежувалась щойно згаданими установами та виданнями. Так, у Харківському інституті народного господарства ще в 1926 р. існував семінар з сходознавства, а з осені 1927 р. в тому ж інституті був утворений відділ зовнішніх зносин (зі східним ухилом), де викладалася й турецька мова. Професори й викладачі його в значній мірі були з членів ВУНАС [2].

---

[1] Див.: Антологія, 12, 22, 26, 32, 39, 42, 43, 47, 49, 51, 54, 55.

[2] Всеукраинская научная ассоциация востоковедения и ее деятельность за 1926 г. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 248; Хроніка ВУНАС. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 294.

У 1925 р. в Харкові, столиці УРСР, була заснована Українсько-східна торговельна палата. Зважаючи на мале ознайомлення українських радянських господарчих органів з економічною кон'юнктурою східних ринків, з можливою номенклатурою відповідних експортних та імпортних товарів, з їхніми цінами на цих ринках, Українсько-східна торговельна палата взялась за широке вивчення цих питань у своїх комісіях та секціях. З другого боку, вона намагалась широко інформувати про свою діяльність зацікавлені установи й видавала спеціальний бюлетень «Торгівля України зі Сходом». Палата організувала в Одесі постійну виставку зразків товарів, що експортувались з Радянського Союзу до Близького Сходу, а також брала діяльну участь в організації виставок радянських товарів в Ірані (Тегеран), Палестині (Яфа) та Греції (Салоніки). Палата займалась зокрема експортом до Туреччини радянських сільськогосподарських машин, цукру, ящичних комплектів, фанери, масла; до Ірану — металевих виробів, цукру, каустики; до Єгипту — вугілля, антрациту; до Палестини — худоби, борошна, картоплі; до Маньчжурії — цигарок тощо.

За пропозицією транспортної секції Укрдержплану палата склала доповідну записку про можливі й бажані зниження залізничних тарифів та морських фрахтів на ряд експортних товарів з метою пожвавлення торгівлі зі Сходом. Палата мала свій філіал в Одесі і представництво в Києві [1]. Вона енергійно підтримувала наукову діяльність ВУНАС, даючи їй щомісячну дотацію [2] (крім дотації Наркомосвіти). Асоціація в свою чергу розробила чимало економічних питань, які цікавили палату, а багато доповідей, прочитаних в політико-економічному відділі ВУНАС, та статей у «Східному світі» були написані на матеріалах палати [3].

Піднесення інтересу до Сходу в галузі економічній та політичній викликало, звичайно, посилення зацікавленості до культури східних народів. Це стосувалось не тільки народів іноземних, але в першу чергу культури народів Радянського Союзу. Зокрема, різні харківські видавництва починають видавати переклади зі східних мов творів художньої літератури. Про обсяг видань можна певною мірою судити на підставі цієї антології [4]. Наукові і навчальні сходознавчі установи в Харкові того часу та їхня діяльність були основою того, що з'являлися й перекладачі з оригіналів художніх творів східними мовами. Поставало важливе питання про спрямованість їхньої роботи й перш за все про доцільний вибір найкращих творів для перекладання.

З другого боку, тодішнє видавництво Української радянської енциклопедії, готуючи для Енциклопедичного словника статті з сходознавства, запросило до цієї справи також і харківських сходознавців. Щоб сприяти дальшому вивченню східних мов, це видавництво мало на увазі, між іншим, видати кілька словників східних мов. Отже, так само як зараз Азербайджанський інститут сходознавства ставить собі за першорядне завдання створити східно-азербайджанські словники — перський, арабський, курдський та турецький [5], видавництво Укра-

[1] Я. Ш-с к и й. К итогам деятельности Украинско-восточной торговой палаты за 1925—26 г. «Східний світ». 1927, № 1, стор. 251—253.

[2] Річний з'їзд ВУНАС 1927 р. Відчит правління ВУНАС. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 52.

[3] Річний з'їзд ВУНАС. Відкриття з'їзду та привітання (за стенограмами). Привітання від Українсько-східної торговельної палати, від Ради промисловості, торгівлі й транспорту України. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 47—48.

[4] Див.: Антологія **6—9, 14, 16, 18, 19, 21, 23, 24, 30, 31, 33—36, 44, 45, 46, 53.**

[5] Новый институт востоковедения. «Правда», 1958, 2 березня. Новый востоковедный институт, ж. «Современный Восток», 1958, № 6, стор. 48 (Хроника научной жизни).

їнської радянської енциклопедії заходилося в той час створювати три східно-українські словники, а саме: азербайджанський, грузинський та вірменський.

Для здійснення цього завдання у 1932 р. видавництво направило до Закавказзя делегацію з трьох осіб, яка відвідала столиці трьох Закавказьких республік — Баку, Тбілісі та Єреван. У кожному з цих міст відбулися офіційні засідання представників наркомосів, наукових установ, письменницької громадськості, де члени української делегації робили

Переклади творів художньої літератури східних народів, видані в Харкові.

інформаційні доповіді про стан словникової роботи та про переклади художніх творів з закавказьких мов в УРСР. Вони також викладали проекти видання згаданих трьох словників і плани наступної перекладницької роботи. Інформація про завдання делегації була зроблена також на сесії ЦВК Вірменської РСР, що саме відбувалася в той час у Єревані. Приїзд делегатів широко освітлювався в пресі. Разом з тим члени делегації знайомилися з радянським будівництвом трьох республік в галузі культури — з видавничою справою, театрами, музеями, зокрема також з рукописними фондами у Тбілісі та Ечміадзіні.

Закавказькі організації гаряче підтримали ініціативу УРЕ. Відповідні наукові установи взяли на себе ударні зобов'язання виділити із своїх картотек апробовані реєстри по 30 000 слів (з фразеологією) кожної з трьох мов, створивши для цього спеціальні комісії мовознавців. Делегація УРЕ одержала у відповідних республіках також списки художніх творів, рекомендованих в першу чергу для перекладу на українську мову. Треба додати, що в тому ж 1932 р. на Україні відбулася декада культури народів Закавказьких республік[1].

Науковці Закавказзя виконали свої зобов'язання й надіслали відповідні реєстри слів. Отже, взимку 1932—1933 р. азербайджано-україн-

[1] І. Фалькевич, акад. П. Тичина, А. Ковалівський. Ленінськими національними шляхами. Ж. «Червоний шлях», 1932, № 5—6 (107—108), стор. 142—143.

ський словник з фразеологією на картках був закінчений. У такому ж стані знаходився вірмено-український словник, редактором якого був акад. П. Г. Тичина, та грузино-український, редагований Г. А. Наморадзе.

У той час були зібрані важливі матеріали на східних мовах Радянського Союзу в Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка. З 1922 р. ця бібліотека почала одержувати обов'язковий примірник усіх видань СРСР, отже, також літературу на десятках мов національних республік та областей. Таким чином, тут утворились збірки політичної і господарської літератури, шкільних підручників, а також художніх творів, граматик, словників тощо не тільки на таких мовах, як грузинська, азербайджанська, вірменська, узбецька тощо, але й на асурській (айсорській), меотійсько-грецькій, курдській, шугнанській, луораветланській (чукоцькій) та інших віддалених і маловідомих мовах Радянського Союзу. Основна частина цієї літератури була в свій час зарубрикована харківськими сходознавцями О. І. Даниленком, К. Костан, Г. Наморадзе та А. Ковалівським. На жаль, починаючи з 1935 р. бібліотека вже не одержувала літературу на цих мовах. Однак зібрані фонди, безумовно, не втрачають наукового значення і треба лише, щоб вони були краще впорядковані.

Український науково-дослідний інститут педагогіки в 1933 р. запропонував харківським сходознавцям розпочати вивчення стану народної освіти в арабських країнах, Туреччині та Японії. У зв'язку з цим від УНДІП до міністерств народної освіти деяких арабських країн були надіслані листи арабською мовою з проханням подати літературу та різні матеріали, що висвітлювали б діяльність міністерств у цій галузі. У відповідь міністерство народної освіти Єгипту надіслало навчальні програми, інструкції і т. ін. по початковій та середній освіті Єгипту за 1929, 1932—1933 роки. Після нового листа був одержаний з книжкової палати Єгипту великий том, що містив огляд видань у цій країні за останні роки. На підставі всіх цих матеріалів за дорученням УНДІП була написана праця «Політика народної освіти в сучасному Єгипті (в нижчій та середній школі)». Надрукована вона в Ленінграді 1935 року [1].

У 1934 р. столицею УРСР став Київ. Значна частина наукових установ та наукових працівників виїхала з Харкова. Це спричинилось до певної зміни в розвитку сходознавчої роботи в Харкові й до перенесення її центра знову в університет. Тим часом в результаті робіт 20-х та 30-х років утворився певний досвід, який, звичайно, по-новому можна й слід було використати в подальшій роботі. З приводу цього акад. О. І. Білецький у 1957 р. писав: «Географічне (не кажучи про інше) розташування та історична доля українського народу зробили його близьким до народів Сходу. Ще в 20—30-х роках на Україні було чимало спеціалістів з історії та літературознавства країн Сходу. Колись у нас існувала «Асоціація сходознавства», яка видавала свій періодичний орган («Східний світ»). Невідомо, чому ця робота припинилась. А ще незрозуміліше, чому ні в якій формі вона не була поновлена. Адже на Україні є й зараз і в Києві, і в Харкові, і в інших містах люди, які могли б продовжити на нових засадах цю велику, важливу

[1] А. Ковалевский. Политика народного образования в современном Египте (в низшей и средней школе). «Зап. Ин-та востоковедения Академии наук СССР». V, 1935, стор. 137—182. Див. його ж. Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі. «Тр. істор. фак-ту ХДУ», т. 6, Х., 1957, стор. 376—377.

роботу культурного єднання Української РСР з країнами близького й далекого Сходу» [1].

За постановами Ради Народних Комісарів УРСР від 10 березня та 21 липня 1933 р., починаючи з 1 вересня того ж року була відновлена робота Харківського державного університету. Серед його семи факультетів почали діяти історичний, економічний та літературно-лінгвістичний. Університет одержав великі бюджетні асигнування. Якщо в 1933—1934 учбовому році його бюджет складав 4,4 млн. крб., то вже через п'ять років, у 1938—1939 учбовому році, він виріс до 14 млн., тобто більше ніж у три рази. Такого зростання бюджетних асигнувань Харківський університет не знав до того часу ніколи, навіть за радянських часів. Його Центральна наукова бібліотека почала одержувати обов'язкові примірники всіх наукових видань УРСР. Університету було надано право мати власне видавництво [2].

Таким чином, Харківський державний університет знову став видатним не тільки навчальним, але й науковим закладом. Знову зосереджувалася в ньому і робота по сходознавству.

У 1933 р. в ЦНБ ХДУ було створено особливу комісію для систематичного опису рукописних фондів. За її дорученням один з наукових співробітників бібліотеки склав згодом надрукований у Ленінграді опис також і східних рукописів [3]. У ньому зазначено 11 суто арабських рукописів, один арабський з турецькими коментарями, 9 турецьких, один перський та два камбоджійських.

Записів про походження їх немає, але з побічних даних, що містяться в самих рукописах та у вкладинках до них, можна зробити висновок, що певна їхня частина потрапила до Харкова у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877—1878 рр. Дійсно, в одному із звітів князя О. М. Дундукова-Корсакова, який командував у 1878 р. окупаційними військами в Болгарії, є повідомлення про значну кількість знайдених там східних рукописів [4]. О. М. Дундуков-Корсаков, син калмицької княжни, безперечно, цікавився сходознавчими справами, а в 1880 р. він був також харківським генерал-губернатором. Проте навряд чи згадані східні матеріали одержано саме від нього. Певніше, що їх привіз з собою проф. М. С. Дрінов, який під час російського управління був міністром народної освіти Болгарії.

Два великі турецькі дефтери, що містять реєстри кількох румелійських санджаків кінця XVI віку, мають на собі помітки німецькою мовою. Можливо, що ці дефтери були привезені Б. Дорном у 1829 році. Диван перських віршів Хакіма Масіхі 1638 р., здається, був подарований бібліотеці в 1904 р. Філоновим. Зовсім невідомо, яким чином потрапили сюди два турецькі дипломатичні документи, що стосуються інциденту з російськими кораблями у Середземному морі в 1805 році.

Щодо рукописів з Південно-Східної Азії, то один з них написаний

---

[1] О. І. Білецький. Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства. Ж. «Радянське літературознавство», 1957, № 1, стор. 14. Про це ж докладно говорить І. Ф. Черніков у своїй рецензії на книгу П. П. Удовиченка «З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922)», «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 134—135.

[2] ХГУ за 150 лет, стор. 271—273.

[3] А. Ковалевский. Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского государственного университета. «Библиография Востока», вып. 7, 1934, стор. 93—115.

[4] Сб. материалов по гражданскому управлению и оккупации Болгарии в 1877—1878—1879 гг. Под редакцией Н. Р. Овсяного. Вып. 3. СПб., 1904. Із звіту князя Дундукова-Корсакова від 13.VII 1878 р., № 1087, стор. 30. За відповідну довідку висловлюю свою подяку дослідниці діяльності проф. М. С. Дрінова Ірині Сергіївні Ільчук.

білими літерами на чорному папері, який згортається «гармонікою» і вкладається до чорного футляра, вкритого цератою. Мова рукопису — палі, письмо — камбоджійське. Другий рукопис написаний на пальмових листах теж камбоджійським письмом [1].

У ЦНБ зберігається також китайський художній альбом. У ньому є серія малюнків з побутовими сценами. Написів немає. Цей альбом, мабуть, не давніший Цінської імперії.

Внаслідок бурхливого піднесення національно-визвольного руху в колоніальних країнах, а також на базі значних досягнень у вивченні історії цих країн в Радянському Союзі на історичних факультетах університетів та педінститутів був запроваджений курс нової історії колоніальних і залежних країн. Тим самим у даних вузах створювалась деяка основа і для сходознавчої спеціалізації. Щоправда, названий курс не зовсім відповідав цим завданням. Так, за програмою 1941 року він охоплював не тільки країни Азії, але й усю Північну Африку, Південну та Центральну Америку й Океанію. З другого боку, з Азії випадали Бірма, Цейлон, частково історія Муонг-Таї (Таїланду) і Японія, як країна імперіалістична [2].

Підручник «Нова історія колоніальних і залежних країн», т. 1 [3], охоплював історію тих самих країн (але без Океанії) до 1918 року. Наступна програма 1942 р. була побудована за тим же планом, передбачаючи виклад історії згаданих країн до Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу [4].

У Харківському університеті в 1938—1939 учбовому році цей курс читав Л. А. Близнюченко, сходознавець, що згодом перейшов на роботу до Києва. Починаючи з 1939—1940 учбового року, курс колоніальних та залежних країн у ХДУ вела спеціалістка по історії Китаю Лариса Василівна Симонівська [5]. Вона читала його два учбових роки, спочатку на 4 та 5, потім на 3 і 4 курсах. Оскільки годин було відведено багато, Л. В. Симонівська мала змогу подавати курс у повному обсязі, включаючи не тільки країни Азії, Африки, але й Латинської Америки. Крім того, вона читала історію стародавнього Китаю, як частину загального курсу старо-

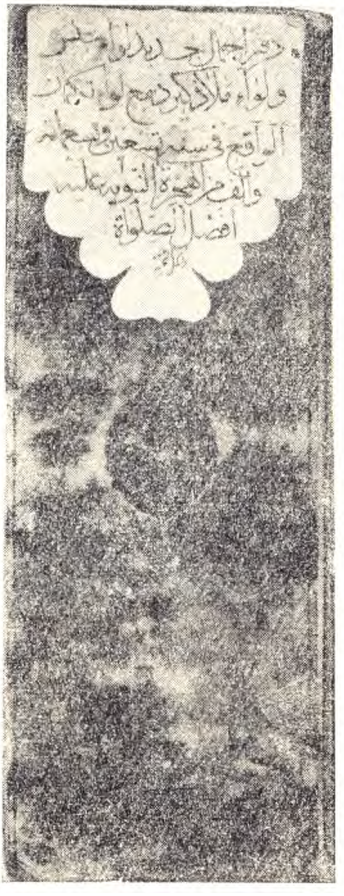

Турецький урядовий дефтер кінця XVI віку. (Центральна наукова бібліотека ХДУ).

[1] Мову і письмо рукописів визначив ленінградський індіаніст Володимир Святославович Воробйов-Достовський.

[2] Всесоюзный комитет по делам высшей школы при СНК СССР. Программа по новой истории зависимых и колониальных стран (для исторических факультетов университетов и педагогических институтов). М., 1941.

[3] Російське видання: Соцэкгиз, М., 1940. Українське: Вид-во «Радянська школа», К., 1941.

[4] Всесоюзный комитет по делам высшей школы. Программа (проект) по новой истории зависимых и колониальных стран (для исторических факультетов госуниверситетов и педагогических институтов). Подписана к печати 3.IX 1942 г.

[5] Л. В. Симонівська почала свою діяльність як українська письменниця. Її оповідання друкувалися в журналах «Молодий більшовик» та «Плуг». Разом з тим вона

давньої історії (у проф. С. А. Семенова-Зусера), а також спецкурси — один з історії Китаю, другий на тему «Пробудження Азії». Під її керівництвом працював спецсемінар і було організовано три виставки — по Тайпінському повстанню (1851—1864), по Ірану XIX віку й по Індонезії. На виставках представлялись численні експонати, взяті з Музею етнографії та Музею мистецтв. Про перші дві виставки писала харків-

Рукопис на чорному папері камбоджійським письмом мовою палі. (Центральна наукова бібліотека ХДУ).

ська преса. Поза університетом Л. В. Симонівська читала лекції в Інституті удосконалення кваліфікації вчителів і написала для них методичний посібник з історії Китаю.

Рукопис на пальмових листах камбоджійським письмом. (Центральна наукова бібліотека ХДУ).

Щодо наукової роботи Л. В. Симонівської в цей час, то перед Великою Вітчизняною війною вона здала до чергового збірника «Ученых записок» історичного факультету статтю про аграрні відносини в Китаї в XV—XVIII вв. Стаття загинула разом з усім збірником. Дві статті Л. В. Симонівської були надруковані в «Історичному журналі» за 1940

закінчила Харківський університет (тоді ХІНО), причому займалась у проаспірантському семінарі по всесвітній історії під керівництвом проф. Миколи Макаровича Пакуля. Потім, теж у Харкові, вона була аспіранткою Українського інституту сходознавства, який рекомендував її в аспірантуру до інституту сходознавства АН СРСР у Ленінграді. Тут вона захистила кандидатську дисертацію про селянське повстання у XVIII ст. в Китаї під проводом Лі Цзи-чена. Після перебування на Далекому Сході Л. В. Симонівська повернулась до Харкова і з 1939 р. почала викладати в університеті.

та 1941 роки [1]. В той же час вона почала роботу над монографією про Сіньхайську революцію 1911—1912 рр. у Китаї [2].

Взимку 1940—1941 рр., за рекомендацією Вченої ради ХДУ, Л. В. Симонівська була прийнята докторанткою до Інституту історії Академії наук СРСР, внаслідок чого переїхала до Москви, не поривaючи, однак, зв'язків з Харківським університетом.

Під час Великої Вітчизняної війни Харківський університет перебував у місті Кзил-Орда. Уряд Казахської РСР виявив велику увагу до нього. Університетські викладачі почали працювати в Кзил-Ординському педагогічному інституті та в місцевих школах. При наборі нових студентів вступала до університету й місцева, казахська молодь. Студенти історичного та філологічного факультетів проходили практику в середніх школах Кзил-Орди. Наукові працівники університету розробляли важливі питання, що стосувались природи й економіки Казахстану. Проф. С. А. Семенов-Зусер працював над питаннями історії цієї республіки [3]. Щодо Л. В. Симонівської, то вона переїхала з Москви до Ташкента, але над'їжджаючи до Кзил-Орди, прочитала тут у 1942 р. основний курс історії колоніальних та залежних країн. Після закінчення Великої Вітчизняної війни вона залишилась працювати в Московському університеті.

Після звільнення Харкова від окупантів та повернення до нього вузів, курс історії колоніальних і залежних країн почали читати з грудня 1944 р. в Педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди, а з березня 1945 р. — і в університеті. Програми залишались ті самі, але на розділи, присвячені Південній та Центральній Америці, часу вже не залишалось, хоча читалась історія всієї Африки. Звичайно, огляд закінчувався останніми подіями того часу, коли читалась лекція. У 1946—1947 рр. до цього курсу була прилучена й історія Японії, що входила раніше до загального курсу нової та новітньої історії.

З особливостей методики викладання історії країн Азії та Африки в цей період слід відзначити систему малювання на дошці історичних карт та планів деяких великих міст — Шанхая, Ухані, Гуаньчжоу, Делі, Каїра. Контури карти наносилися при самому початку лекції, а потім у процесі читання доповнювалися географічними деталями або умовними позначеннями, потрібними для розуміння тих чи інших історичних подій. Малюнок робився звичайною крейдою, але кращий ефект досягався вживанням кольорових крейд, причому річки малювали синьою, гори жовтою, революційні райони або походи революційних армій — червоною крейдою тощо. Вдаватися до цього методу довелось через відсутність настінних карт з нової історії країн Сходу та тому, що це давало можливість у процесі малювання на дошці показати етапи історичних подій. Метод був обгрунтований у доповіді на науково-методичній конференції історичного факультету ХДУ 15 квітня 1950 р [4].

---

[1] Л. Симоновская. Возникновение и развитие государства в древнем Китае (Третье тысячелетие — III век до нашей эры). «Исторический журнал», 1940, № 7, стор. 71—83. Її ж. Китай в эпоху расцвета феодализма (VII—VIII века). Там же, 1941, № 1, стор. 67—78.

[2] Див. посилання на цю працю: И. М. Рейснер. Первая русская революция и пробуждение Азии. Изд. «Знание». М., 1955, стор. 16.

[3] ХГУ за 150 лет, стор. 307—318.

[4] Доц. А. П. Ковалевский. Наглядность в преподавании исторических дисциплин на примере опыта преподавания новой истории стран Востока. Харьковский государственный университет. Программы научно-методических конференций. Исторический факультет, 1950, стор. 5.

Інший метод викладання цього курсу мав на меті полегшити студентам засвоєння важких для запам'ятовування східних імен та географічних назв. Це досягалося по змозі поясненням первісного значення імен та назв. Так, спочатку слухачам подавалось кілька звичайних китайських слів, які виводилися з загальновідомих географічних імен: «шань» — гора, «хе» і «цзян» — річка. Далі, йдучи від відомого до невідомого, виділялись слова «нань», «бей», «дун», «сі», — південь, північ, схід, захід, «ху» — озеро і т. ін. Після з'ясування тим же аналітичним шляхом способів сполучення цих слів провадився огляд географічної номенклатури провінцій та міст Китаю. Так само давався аналіз граматичної будови таких арабських слів-власних імен, як Абдулазіз, Абдуррахман, Джелаледдін та ін. Досвід показав, що таким шляхом матеріал засвоювався значно легше.

Після перерви в 1947—1948 учбовому році читання лекцій з цієї дисципліни відновилось у ХДУ з листопада 1949 р., а в пединституті — з вересня 1950 р. вже за новими програмами як курс «Нової історії країн Сходу» [1]. При цьому, на жаль, зовсім спускалася така потрібна в наш час історія Тропічної та Південної Африки. Великі події, які відбувалися в той час у країнах Сходу, щороку викликали відповідно і розширення курсу. Отже, чергова міністерська програма 1950 р. відстала від подій уже в час її виходу [2].

З весняного семестру 1949 р. почато читанням курс «Історія країн Сходу в середні віки». Для належного обгрунтування курсу доводилось починати його спеціальним вступом, присвяченим особливостям історії середніх віків у країнах Сходу (порівняно з західним середньовіччям). Цей вступ на той час ще не був передбачений програмами. У Харківському педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди, де в програмах курс історії східного середньовіччя був відсутній, він читався за рахунок спецкурсів як на денному, так і на вечірньому відділах.

У 1953—1956 рр. в ХДПІ курс нової та новітньої історії країн Сходу читав вихованець цього ж інституту Ю. Г. Литвиненко, аж поки історичний факультет інституту не був злитий з відповідним факультетом ХДУ. Тут у 1954 р. на кафедру історії нового часу вступив аспірантом Я. А. Побіленський, за спеціальністю японіст, який пізніше взяв на себе читання новітньої історії країн Сходу на стаціонарі та всього курсу за всі періоди на заочному відділі університету.

Зважаючи на значні події, що відбувалися в той час на Сході, для студентів, які спеціалізувалися на новітній історії, в 1949—1950 рр. читався спецкурс історії Китаю XIX—XX ст., в 1951—1952 рр. працював спецсемінар по народно-демократичному Китаю, а на 1952—1953 та 1953—1954 роки був введений спецкурс з нової та новітньої історії Єгипту. Крім того, для студентів, що спеціалізувались на історії СРСР, починаючи з 1952 р., читався курс з історії Грузії, який вела доц. В. Г. Лисенко.

---

[1] Министерство высшего образования СССР. Программа курса «История стран Востока» (для исторических факультетов государственных университетов). 1948. Отдел преподавания общественных наук МВО СССР. Программа курса «История стран Востока» (для исторических факультетов государственных университетов), 2 июля 1949 г.

[2] Министерство высшего образования СССР. Программа курса «Новая и новейшая история стран зарубежного Востока» (для исторических факультетов госуниверситетов), 1951. Утверждена 31 мая 1950 г. Потім виходять і підручники «Нова історія країн зарубіжного Сходу» (рос. мовою: Изд. Моск. ун-та, т. I, II, 1952; укр. мовою: Вид-во «Радянська школа», т. I, 1954, т. II, 1955) та «Новітня історія країн зарубіжного Сходу» (рос. мовою: Изд. Моск. ун-та, вып. I, 1954. вып. II, 1955; укр. мовою: Вид-во «Радянська школа», вип I. 1956, вип. II, 1957).

Тісний зв'язок з історією Близького Сходу, а саме Туреччини, має історія південних слов'ян. Курс історії західних та південних слов'ян на історичному факультеті ХДУ вперше був запроваджений з весняного семестру 1947 р.[1]. З 1948—1949 учбового року його читав болгарознавець доц. С. І. Сідельников. З весни 1951 р. частину його (до XIX ст.) взяв на себе вихованець ХДУ старший викладач А. І. Митряєв. З 1951—1952 учбового року С. І. Сідельников почав читати спецкурс «Народно-визвольний рух у Болгарії 60—70-х років XIX віку», що містив докладну характеристику економічного й політичного становища балканських країн під турецькою владою в XIX віці. З історією Близького Сходу щільно пов'язаний також курс історії Візантії, який вів доц. Г. В. Фрізман.

Щодо стародавньої історії Сходу, то з 1946—1947 учбового року в університеті її читав доц. В. О. Гольденберг, як частину історії стародавнього світу. Цей курс включав, звичайно, також історію стародавньої Індії та Китаю. Для студентів-заочників В. О. Гольденберг написав докладно розроблений посібник з історії стародавнього Сходу, який у 1954 р. вийшов окремою книгою[2], а в 1956 р. в переробленому вигляді увійшов до ширшого посібника, присвяченого історії стародавнього світу в цілому[3].

Починаючи з 1949—1950 учбового року, В. О. Гольденберг до курсу стародавньої історії додав також історію країн Середньої Азії — Хорезму, Бактрії та Согдіани. У програмах ці країни були відсутні. В. О. Гольденберг керувався поглядом, що викладання історії стародавнього світу повинно включати не тільки історію великих імперій, але до певної міри і історію народів, що їх раніше вважали за другорядні, які, однак, відігравали самостійну й часто досить значну історичну роль. Зокрема, це стосується народів, що жили або й зараз живуть на території Радянського Союзу. Цей погляд В. О. Гольденберг угрунтував у своїй доповіді на науковій конференції історичного факультету 27 жовтня 1951 р.[4].

В лекціях з археології, історії первісного суспільства та етнографії так само певні частини присвячувались історії країн Сходу. Доц. Б. А. Шрамко, читаючи ці курси, приділяв особливу увагу археології Середньої Азії та Китаю. При цьому він використовував деяку китайську археологічну літературу.

Певна спеціалізація студентів по історії Сходу в ХДУ виявлялась у написанні відповідних курсових, дипломних робіт та праць в науковому гуртку. Студенти спочатку неохоче, з деяким побоюванням брались до таких тем. Але потім з'являлись справжні ентузіасти цієї справи. Перша дипломна робота такого роду на історичному факультеті була написана в 1949—1950 учбовому році на тему «Радянські райони Китаю (1927—1937)» (студент Г. Йоффе). В наступному 1950—1951 р. була зроблена спроба комплексного висвітлення ряду питань з історії народно-демократичної революції в Китаї. У цій справі взяли участь шість студентів, які написали дипломні роботи на теми, що в той час формулювались так: «Кантонська комуна» (Л. І. Єременко),

---

[1] У той час його читав доц. А. Ковалівський.

[2] В. А. Гольденберг. История древнего Востока. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета. Изд-во ХГУ, Х., 1954.

[3] В. А. Гольденберг. История древнего мира. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета. Изд-во ХГУ, Х., 1956, стор. 7—80, 118—120.

[4] Див. також його зауваження до проекту «Всесвітньої історії», «Вестник древней истории», 1952, № 4, стор. 182—184.

«Радянський Китай (1927—1934)» (Б. А. Шехтер), «Китайська Червона Армія в 1927—1935 роках» (М. Д. Гертман), «Особливий прикордонний район в Шаньсі—Ганьсу—Нінся» (М. В. Манєвич), «Національно-визвольна війна китайського народу в 1945—1949 роках» (В. Л. Голод), «Утворення КНР» (С. Б. Каневський). Потім ці шість робіт були об'єднані в один том з попередньою статтею, написаною керівником робіт. Дипломники виявили великий ентузіазм, використали багато матеріалів, зокрема з журналів та газет тих часів, коли відбувались відповідні події [1].

З пізніших дипломних робіт можна відзначити такі: «Боротьба вірменського народу проти арабського панування в VIII—IX віках» (Г. П. Пінгірян), «Боротьба народів Середньої Азії проти нападу Олександра Македонського» (студентка з КНДР Пак Тхе-ден), «Боротьба народів Північно-Західної Індії проти нападу військ Олександра Македонського» (С. І. Авербух), «Поділ Індії на Індостан та Пакістан» (В. О. Кузнєцов), «Боротьба Ірану проти Англо-Іранської нафтової компанії» (Е. С. Смирнова, яка до певної міри оволоділа перською мовою), «Павло Алеппський як джерело з історії Молдавії в середині XVII віку» (В. М. Науменко), «Каффа у першій половині XV віку» (В. В. Бадян) [2].

У студентському науковому гуртку нової історії також були виконані роботи варті уваги: «До історії сходознавства в Харківському університеті» (С. І. Авербух) [3], «Єгипет часів Мухаммеда Алі в російській літературі XIX ст.» Г. О. Сіхарулідзе, «Російські джерела з історії повстання Орабі-паші в Єгипті» Н. Н. Зелігмана та інші.

Щодо підготовки кадрів кваліфікованих спеціалістів з історії країн Сходу, то за останні роки на кафедру історії нового часу були прийняті три аспіранти, а саме: у 1954 р. з історії Японії — Я. А. Побіленський, що захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба японського народу за мир та незалежність (1949—1955 рр.)»; в 1958 р. з історії Індії — Ю. Г. Литвиненко, що працює над темою «Робітничий рух в Індії наприкінці 1920-х рр.»; нарешті, в 1959 р. з історії Китаю — Б. В. Вєтров, що працює над історією громадського руху в Шанхаї 1919—1921 років [4].

Наукова робота з сходознавства в Харкові за післявоєнний час зосереджується переважно в університеті. Ті історики, які раніше працювали в Харківському педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди, з 1956 р. теж перейшли до університету. По інших вузах та наукових установах залишились одиниці, які в своїй науковій роботі підтримують зв'язок з університетом. У перші роки після Великої Вітчизняної війни сходознавча робота в Харкові велась дуже мляво. Хоч уже в 1945 р. на історичному факультеті ХДУ розпочата була праця над вивченням арабських джерел з історії народів СРСР та західних слов'ян [5], все ж

---

[1] Дипломні роботи з історії Сходу. Багатотиражка ХДУ, 1951, 28 травня. Стаття містить також короткий огляд історії сходознавства в Харківському університеті.

[2] У цій праці було приділено значну увагу східній торгівлі генуезької Каффи.

[3] Див.: Программа итоговой студенческой научной конференции ХГУ. 5—10 апреля 1952 г., Х., 1952, стор. 7. Робота була премійована грамотою на міському огляді студентських наукових праць міста Харкова.

[4] Див.: Антологія, 58, 59.

[5] Див.: А. Ковалівський. Арабські джерела до історії народів СРСР і слов'янства. «Наукова хроніка Харківського державного університету». Збірник анотацій № 1 (4), травень 1946, стор. 4—5.

наслідки її публікувалися по інших місцях[1], поки з 1952 р. не відновилось видання Трудів історичного факультету ХДУ[2].

Для друкування в університеті наукових праць із сходознавства потрібний був бодай один східний шрифт. Старі східні шрифти в університетській друкарні давно загубилися. Спроба придбати арабський шрифт для друкарні спочатку була зроблена поза межами Харкова в Чебоксарах, де Науково-дослідний інститут мови, літератури та історії при Раді Міністрів Чуваської АРСР видав книгу харківського автора[3].

Нарешті, в 1955 р. досить значну кількість арабського шрифту з додатковими перськими знаками придбала й друкарня Харківського державного університету. Була розроблена особлива цифрова система, що давала змогу полегшити набор тексту східним шрифтом, звести до мінімуму кількість друкарських помилок. Досвідчений наборщик Г. І. Галатон прекрасно оволодів цією справою. Таким чином 1956 р. в Харкові була видана перша книга з арабським текстом[4].

До цієї ж галузі арабських джерел з історії країн Радянського Союзу та слов'янства належить стаття того ж автора «Абу-л-Хасан 'Алі ал-Мас'уді як учений»[5], що є свого роду вступом до вивчення повідомлень видатного історика і енциклопедиста X віку про країни Кавказу, Східної Європи та слов'ян. Давши огляд різних суперечливих поглядів на його літературну та наукову працю, автор на конкретних прикладах з його творів показує, що ал-Мас'уді мав критичний розум

---

[1] А. Ковалівський. О степени достоверности Ибн-Фадлана. «Исторические записки», № 35 (1950), стор. 265—293. Його ж. Посольство халифа к царю волжских болгар в 921—922 гг., там же, № 37 (1951), стор. 189—214. Перша з цих статей знайшла відгук в наукових працях чуваських учених, а саме: П. Григорьев. Чаваш халах историе синчен калакан сене материалсем, газ. «Чаваш коммуни», 1951, 14 липня. Н. Романов. Чаваш халахе пулса каини синчен наука мен калать, ж. «Таван Атал», 1951, № 2 (39), стор. 123; В. Г. Егоров. Современный чувашский литературный язык. Автореферат (докторської дисертації). Изд. Чувашского гос. педагогич. ин-та. Чебоксары, 1951, стор. 6.

[2] А. Ковалівський. Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешгедським рукописом. «Учені записки Харківського держ. ун-ту, т. XLIII. Труди історичного факультету», т. 2. Х., 1952, стор. 143—157.

[3] Його ж. Чуваши и булгары по данным Ахмеда ибн-Фадлана. Чебоксары, 1954. Див. рецензію на неї чуваського етнографа та літературознавця Н. Данилова «Книга про чуваш та булгар тисячу років тому» в республіканському урядовому та партійному органі «Коммунист ялаве», Шупашкар, 1954, 19 жовтня, № 207, стор. 2—3, чуваською мовою. Про польську рец. А. Зайончковського див. наступну примітку.

[4] Його ж. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии. Вид-во ХДУ, 309 стор. тексту та 32 стор. фототипічних репродукцій арабського оригіналу твору Ібн-Фадлана за Мешгедським рукописом. Це дослідження містить переклад тексту твору Ібн-Фадлана, критично відтвореного на підставі арабських та перських джерел, докладний філологічний та історичний коментарій до цих перекладів, а також три вступних статті історичного та історіографічного змісту. До книги додана кольорова репродукція картини Генрика Семирадського «Поховання руса» з короткою замітною про цього художника та показником літератури про нього. Див.: Антологія, 64. З-поміж кількох заміток у пресі про цю роботу можна відзначити: Г. Фризман. Интересный труд харьковского ученого, газ. «Красное знамя», 1957, 16 октября, № 206. Докладну рецензію на «Книгу Ібн-Фадлана» та на «Чуваші й булгари» дав відомий польський орієнталіст проф. Ананіаш Зайончковскі в ж. «Przegląd orientalistyczny», 1957, № 2 (22), стор. 203—209, де зробив важливі зауваження до окремих місць арабського тексту, а також умістив фоторепродукцію таблиці форм кінцевих «н» та «з(р)» в арабській графіці VII—XIII віків з книги «Чуваші й булгари», стор. 63. Друга рецензія — М. Канара (M. Canard) в ж. «Arabica», т. V, Fascicule 3. Leiden, Septembre 1958, стор. 299—300. Див. також у його роботі: M. Canard. La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga. «Annales de l'Institut d'Études Orientales. т. XVI. Année 1958, Alger. стор. 42, 43 та інші.

[5] Труди історичного факультету ХДУ, т. 5, 1957, стор. 167—182.

і робив свої висновки на підставі сумлінного аналізу відомого йому матеріалу [1].

Тісний зв'язок з історією Туреччини мали роботи С. І. Сідельникова, присвячені боротьбі болгарського народу проти турецького панування в XIX віці. Сюди належать кандидатська дисертація «Возз'єднання князівства Болгарії та Східної Румелії (1879—1886)», захищена на історичному факультеті ХДУ 15 травня 1947 р., стаття під такою ж назвою[2], а також наступні його роботи: «Національно-визвольний рух болгарського народу в 50-х і першій половині 60-х років XIX сторіччя» [3], «Селянські повстання в 1841 і 1850 рр. в Болгарії» [4], «Система турецької політичної сваволі в 50—60-х роках XIX ст.»[5], «До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в період турецького панування» [6], «Начало революционной деятельности Г. С. Раковского» [7]. В 1959 р. у видавництві ХДУ вийшла його монографія «Болгарський революціонер Георгій Раковський» [8].

Кандидатська дисертація викладача Харківського державного бібліотечного інституту Н. С. Рашби «Польсько-турецькі відносини кінця XVI — початку XVII віків та причини Хотинської війни 1620—1621 років» [9] пов'язана з історією України і в значній мірі має сходознавчий характер. Близьких до цього питань стосуються його статті в художньо-літературному та громадсько-політичному журналі «Прапор»: «Цінна історична розвідка І. Франка» [10], «Пафос визволення. Боротьба народів Східної Європи проти турецьких загарбників у художній літературі» [11], а також його рецензії на книгу й статті М. А. Алекберлі, присвячені Хотинській війні [12], та на книгу Б. П. Хашдеу «Ион-Воевода Лютый» (Кишенев, 1959) [13].

У статті А. Ковалівського «Опис мандрівки Павла Алеппського як джерело з історії України в епоху її возз'єднання з Росією» [14] показані обставини, які обумовили подорож антіохійського патріарха Макарія

---

[1] Див. також: Антологія, 65.

[2] Наукові записки Харківського держ. педагог. ін-ту ім. Г. С. Сковороди (Історична серія), т. XI, X., 1949, стор. 45—90.

[3] Наукові записки ХДПІ (Історична серія), т. XII, 1951, стор. 67—108.

[4] Те ж видання, т. XV, 1954, стор. 87—110.

[5] Те ж видання, т. XVII, 1955, стор. 63—85.

[6] Труди історичного факультету ХДУ, т. 4, 1956, стор. 189—203.

[7] Научные записки ХГПИ, т. XIX, 1957, стор. 115—136

[8] Про неї: Болг. Телегр. агентство — газ. «Роботническо дело», 1959, 13 грудня, № 349, та «Отечествен фронт», того ж числа; ТАРС — «Роботническо дело», 1960. 6 січня, № 6, та «Отечествен фронт», того ж числа. Рецензії: П. Рущенко, газ «Красное знамя», 1960, 5 січня, № 3, (1606); П. Сохань, газ «Соціалістична Харківщина», 1960, 9 лютого, № 28 (1057).

[9] Основний зміст викладено у статтях того ж автора: Протурецька політика польських магнатів під час боротьби румунського й молдавського народів проти турецького панування наприкінці XVI століття. «Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту». Вип. IV, X., 1959, стор. 161—189. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. та Росія. «Український історичний журнал». 1959, № 6, стор. 77—88. Новый источник по истории борьбы украинского и польского народов против турецко-татарской агрессии. Ж. «История СССР», 1959, № 5, стор. 170—172. Польська публіцистика XVI — початку XVII століть про турецько-татарську агресію і боротьбу проти неї. Конференція, присвячена підсумкам наукової роботи ХДБІ за 1959 рік (4—6 лютого 1960 р.). X., 1960, стор. 81—84.

[10] Ж. «Прапор», 1956, № 8, стор. 21—23.

[11] Ж. «Прапор», 1957, № 4, стор. 89—92.

[12] Рецензія (разом з А. Ковалівським) в «Українському історичному журналі», 1959, № 2, стор. 135—141.

[13] Рецензія (разом з С. І. Сідельниковим): О карте де маре валоаре історикэ. Газ. «Молдова сочиалистэ». 1959, 10 липня.

[14] «Харківський державний університет». Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. X., 1954, стор. 257—291. Див.: Антологія. 66

та його сина Павла Алеппського з Дамаска до Москви, маршрут їхньої мандрівки через Україну туди її назад, а також подані численні виписки з арабського твору Павла Алеппського, які характеризують Україну середини XVII в., її населення та високий рівень його культури.

Боротьба імперіалістичних держав за одну з останніх «неподілених» країн Африки висвітлена в кандидатській дисертації Б. Г. Пільвермана «Друга марокканська криза». Особливу увагу автор приділяє значенню зовнішньої політики Росії у мирному закінченні цього конфлікту. Праця базується на численних уперше використаних документах, зокрема російських.

Історії російської дореволюційної громадської думки та питань радянської культури у зв'язку зі Сходом стосуються такі роботи харківських науковців: «Чернишевський і події на Близькому Сході у 1850—1870 роках» Б. Г. Пільвермана, «Національне повстання в Індії в 1857—1859 роках та російські революціонери-демократи» Ю. Г. Литвиненка (обидві в рукописах), «Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі. Освіта, література, театр, кіно, музика» А. Ковалівського [1].

Можна відзначити ряд робіт, що стосуються безпосередньо історії країн Сходу (в хронологічному порядку).

Стародавній Індії присвячена праця С. І. Авербуха «Боротьба народів Північно-Західної Індії проти військ Олександра Македонського» В ряді її розділів автор робить старанний критичний перегляд історичних першоджерел до цього питання[2]. Серед них особливе місце він приділяє Флавію Філострату, вважаючи, що свідчення цього порівняно пізнього автора, до якого досі ставились здебільшого зневажливо, відбивають важливу традицію, яка, можливо, походить з Індо-Бактрійського царства і навіть сягає часів Олександра [3].

Новітній історії Індії присвячена робота Ю. Г. Литвиненка «Страйкова боротьба робітників Індії в 1927—1929 рр.», яка складає частину його дисертації.

Праці Б. В. Вєтрова «Події 4-го травня 1919 р. в Тяньцзіні» [4], «Рух 4-го травня в Шанхаї (1919—1920 рр.)», «Становище робітничого класу і початок пролетарського руху в Шанхаї (1919—1920 роки)» [5] та «Створення перших комуністичних організацій і початок розповсюдження марксизму-ленінізму в Шанхаї (1919—1920 рр.)» також пов'язані з його дисертаційною темою «Громадський рух у Шанхаї в 1919—1921 роках». Вони засновані на китайських першоджерелах, в тому числі й на деяких рідкісних старих виданнях. Б. В. Вєтрову належать також переклади віршів деяких сучасних китайських поетів [6].

Капітальною, заснованою на японських першоджерелах та літературі роботою. є кандидатська дисертація Я. А. Побіленського «Бо-

---

[1] «Труди історичного факультету ХДУ», т. 6, 1957, стор. 359—396.

[2] Ці розділи такі: І. Флавій Філострат як джерело з історії індійського походу Олександра; 2. Квінт Курцій Руф. До питання про датування та ступінь вірогідності його книги; 3. Юстін як співавтор Помпея Трога; 4. Місце Індії в «Історичній бібліотеці» Діодора Сіцілійського; 5. Світогляд та метод Плутарха у зв'язку з його життєписом Олександра; 6. Чи є «Анабазіс» Арріана єдиною основою для характеристики індійського походу Олександра? 7. Загальна характеристика джерел з історії індійського походу Олександра.

[3] Див.: Антологія, 61, 62.

[4] Див.: Антологія: 59.

[5] Ж. «Научные доклады высшей школы». Серія «Исторические науки», 1959. № 4, стор. 137—154.

[6] Мао Цзэ-дун. Тэ Лянь-хуа. Поэтические сновидения. Ван Юй. Какая земля — такие люди. Паньган (сталь Паньчжихуа). Ж. «Советская Украина», 1958. № 9, стор. 98—99. Див.: Антологія, 58.

ротьба японського народу за мир та незалежність (1949—1955 рр.)», захищена перед Ученою радою історичного факультету ХДУ 13 травня 1959 р. Вона містить характеристику економічного й політичного становища Японії в згадані роки, огляд боротьби японського народу проти мілітаризації та переозброєння країни, проти перетворення Японії в американську воєнну базу, показує рух прихильників миру у зв'язку з боротьбою за мир в усьому світі, зокрема боротьбу в Японії за заборону атомної та водневої зброї і за налагодження нормальних відносин з Радянським Союзом та Китайською Народною Республікою. Основний зміст цього дослідження відбитий у статтях того ж автора «Боротьба трудящих мас Японії за мир і незалежність та її зв'язок з рухом прихильників миру в усьому світі (1950—1955 рр.)»[1], «Боротьба японського народу проти мілітаризації і переозброєння країни (1950—1955 рр.)»[2].

З географічної літератури харків'ян, що стосується Сходу, слід відзначити прекрасну книгу В. В. Агібалової та П. В. Ковальова про Гімалаї під назвою «Обитель снегов»[3]. Вона написана яскраво і захоплююче; перевидана латиською мовою[4].

Біологічний факультет ХДУ продовжує приділяти увагу вивченню флори й фауни країн Радянського Союзу у зв'язку з завданнями соціалістичного будівництва. Так, у 1954 р. на цьому факультеті була захищена кандидатська дисертація В. Г. Шахбазова «Уссурійський дубовий шовкопряд у Приморському краї та досвід його акліматизації на Україні».

Важливим чинником у розвитку сходознавства в Харкові має бути Центральна наукова бібліотека університету. На жаль, фонди сходознавчої літератури в ній поповнюються дуже обмежено. Досить добре надходить до ЦНБ нова сходознавча радянська література, недостатньо — західна і зовсім мало з країн Сходу. Разом з тим бібліотека має десятки тисяч стародруків та інших рідкісних книг, в тому числі і з сходознавства. Вони збиралися ще від часів Харківського колегіуму й далі постійно поповнювались протягом XIX та XX віків. Деяка частина книг походить, між іншим, з бібліотеки Всеукраїнської асоціації сходознавства. Далеко не все знайшло достатній відбиток у наявних каталогах бібліотеки. У 1958—1959 рр. у зв'язку з підготовкою до переїзду ЦНБ в новий будинок університету була проведена сумарна регістрація її фондів. Але вона ще не дала змоги виявити всі скарби бібліотеки. Це стосується особливо літератури про Схід, бо нею займався, власне кажучи, лише один, тимчасовий працівник С. І. Авербух, до рук якого, очевидно, не могли потрапити всі відповідні книги. Після завершення загальної каталогізації треба скласти докладний опис стародруків та рідкісних книг бібліотеки, щоб ними можна було належним чином користуватися.

У фондах бібліотеки є чимало книг із сходознавства та написаних східними мовами. Вони можуть служити дальшому розвитку сходознавчої науки в Харкові. Дати систематичний перегляд навіть найбільш важливих з цих книг зараз неможливо. Зробимо лише кілька зауважень.

До згаданих вище старих східних словників Харківського колегіуму можна додати ряд інших. Серед них тлумачний словник прихильника Меймоніда філолога Давида Кімхі (1160—1235) у ранньому ви-

---

[1] «Труди історичного факультету ХДУ», т. 7, 1959, стор. 143—176.
[2] Там же, стор. 279—304.
[3] Географиздат, М., 1956.
[4] V. Agibalova, P. Kovalov. Sniegu majoklis. Rīga, 1957.

данні початку XVI в.[1], сірійсько-єврейсько-греко-латинський словник Кринензіуса (1612 р.)[2], ефіопсько-латинський словник Іова Людольфуса (1681 р.)[3], його ж амгарсько-латинський (1698 р.)[4] та словник таргума Давида Когена де Лара (1668 р.)[5]. Далі слід згадати санскритський словник К. А. Косовича, виданий І. І. Срезневським (1856 р.)[6], словники староєврейської мови О. Н. Штейнберга[7]. З посібників по східних мовах найстаріші — підручники єврейської мови 1545, 1550 та 1560 років[8], граматика амгарської мови І. Людольфуса (1698 р.)[9], граматика бенгальської мови Брассі Гельгеда (бенгальське видання 1778 р.)[10] та інші.

Серед численних старих сходознавчих видань у хронологічному порядку можна відзначити такі:

Гартмана Шеделя «Нюрнберська Хроніка» 1493 року[11]; Трактати А. Коліна та Крістофля Де ла Коста про ліки, що походять з Індії (1619 р.)[12]; Опис подорожі до східної Індії (Індонезії) М. Вінченцо (1678 р.)[13], Історія Ефіопії І. Людольфуса (1681 р.)[14]. Це також книга Ф. Ноеля про індійську та китайську математику, празьке видання

---

[1] Sefer ha-šarašim — Книга корнів. Венеція, 1528 (РК, № 574689).

[2] Lexicon Syriacum auctore M. Cristophoro Crinensio. Wittenbergae, 1612 (РК, № 458363).

[3] Jovi Ludolfi. Lexicon Aethiopico-Latinum. Francofurti ad Moenum, 1689 (2-ге видання. РК, № 458820). Про цього автора див.: Акад. И. Ю. Крачковский. Введение в эфиопскую филологию. Л., 1955, стор. 54—56, 200—201.

[4] Jovi Ludolfi. Lexicon Amharo-Latinum cum indice Latino. Francofurti ad Moenum. 1698.

[5] Lexicon Thalmudico-Rabbinicum amplissimum auctore Davide Cohen de Lara. Typis Georgii Rebenlini. 1668. (Обидва словники в одній оправі з амгарською граматикою І. Людольфуса. Див. прим. 9).

[6] Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики. Редактор И. И. Срезневский, т. 3, VII—IX. СПб., 1856. Зміст: Словарь малорусского наречия, составл. А. А. Афанасьевым-Чужбинским. Болгарский словарь Найденова-Герова. Санскритско-русский словарь К. А. Косовича. ЦНБ, № 105728, Е М-341-Д.с.-Ш має печатку: «Бібліотека М. Ф. Комарова» (відомого українського бібліографа).

[7] Еврейско-русский словарь. Вильно, 1878. Полный русско-еврейский словарь. Вильно, 1880—1881.

[8] Institutiones Hebraicae, auctore A. R. Calignio. Parisiis, 1545 (третє видання); Tabula in grammaticam Hebraeam, auctore Nicolao Clemadra. Parisiis, 1550 (Конволют. РК, № 458698). Rudimenta Hebraicae linguae, auctore Antonio Cavellerio. Excudit Jo. Crispius, 1560 (РК, № 458799).

[9] Grammatica linguae Amharicae, quae vernacula est Habessinorum, in usum eorum, qui cum antiqua hac et praeclara natione christiana conversari volent, edita. Auctore Iobo Ludolfo. Fr. ad Moenum, 1698 (РК, № 279478).

[10] Bressey Helhead. Grammer of Bengal Language, 1778 (№ 208724).

[11] Hartmannus Schedel Norimbergensis. Chronicum liber, 1493. Видана Антоніем Кобургером, прозваним «королем друкарів», з багатьма (2000) ксилогравюрами Вільгельма Плейденвурфа та Міхаеля Вольфгеміта (учня А. Дюрера). Це історико-культурна енциклопедія від «створення світу» до 1592 року. В ній є чимало східного матеріалу — карта світу, що включає Парфію, Індію тощо, малюнки східних міст, матеріали з історії Сходу (уявні портрети Саладіна, Тамерлана, основоположника Турецької держави Османа I), відомості про східних учених («портрети». Razica, Авензоара, Аверроеса, Авіценни) тощо.

[12] Historie des drogues espisceries et de certains médicaments simples, qui naissent ès Jndes et en l'Amérique par Antoine Colin. A Lyon, 1619; Traité de Christophle de la Coste des drogues et médicaments qui naissent aux Indes. A Lyon, 1619 (У конволюті з іншими аналогічними працями. РК, № 196710).

[13] Il viaggio all' Indie orientali del padre F. Vincenzo Maria di S. Caterina da Siena. In Venezia, 1678.

[14] Iobi Ludolfi, alias Leutholf. dicti, Historia Aethiopica. Libris quatuor. Fr. ad Moenum, 1681 (Це ціла енциклопедія Ефіопії зі значною кількістю тексту ефіопською мовою. РК, № 197351).

1710 р.[1], французький переклад Корану К. Е. де-Саварі (1752 р.)[2], калькуттське видання Калідаси з коментарями (1813 р.)[3], історія Ірану 1711—1728 рр. Т. Крусинського (львівське видання 1740)[4], видання «Авести» Ігнація Ретрашевського з перекладом на польську, французьку й німецьку мови (1858 р.)[5] та багато інших.

У ЦНБ є чимало старих, на різних східних мовах текстів, виданих у різні часи та в різних країнах, в тому числі й Bibliotheca Buddica, яку Академія наук СРСР зараз продовжила виданням «Дгаммапади»[6]. З видань Корану арабською мовою, поряд із старим голландським 1698 р.[7], маємо зовсім недавнє мініатюрне видання, зразок чехословацької друкарської техніки[8]. Багатство ЦНБ Харківського університету на стару літературу може стати в пригоді сходознавцеві навіть тими книгами, які безпосередньо Сходу не стосуються[9].

Зберігаються в ЦНБ і деякі новіші офіційні матеріали та дещо з журналів східними мовами, як-от: статистичні зведення по сільському господарству та по демографії статистичного департаменту Міністерства фінансів Єгипту за 20-ті роки нашого століття (арабською мовою), офіційний огляд діяльності Перської торговельної палати за роки 1932—1933 (перською мовою), календарі деяких японських університетів за 1902, 1906, 1909, 1916/17 роки, «Огляд правничих наук» за 1930 —1934 рр. японською мовою, примірники турецьких журналів (ще арабським письмом) — «Хайат» («Життя»), 1927 р. на «Тюркйурду» («Турецька батьківщина»), 1928 р. тощо.

Зроблений Б. В. Вєтровим перегляд книг, які стосуються Китаю, в обох великих наукових бібліотеках Харкова показав, що в них наявний хоч і незначний, але цінний фонд відповідної літератури. Так, з XVIII віку тут є праці О. Леонтьєва[10]. Зберігаються перші видання

---

[1] F. Noel. Observationes mathematicae in India et China. Pragae, 1710 (№ 13. I. 1556).

[2] Le Coran traduit de l'Arabe. Par M. Savary. A la Mecque. L'an de l'Hégire 1165. (Посилання на Мекку, звичайно, фіктивне).

[3] Calidâsae Nalôdaja. Calcutta. 1813. (Схід Нали. Коментарії. Текст винятково санскритський. С-16,5. № 277315).

[4] Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728-vum authore p. Thadaeo Krusinski. Leopoli, 1740 (Містить також опис народів Ірану, Грузії, Вірменії, відомості про експедицію Петра I до Гіляну 1722—1723 рр. тощо. РК, № 276532).

[5] Zend-Avesta, ou plutôt Zen-Daschta, expliqué d'après un principe tout á fait nouveau par Ignace Rietraszewski. Berlin, 1858. Vol. I (Venddidad) — (Текст, переклади на три мови, коментарі. Автор прагне пов'язати Авесту зі слов'янською старовиною. № 67667).

[6] Дхаммапада. Перевод с пали, введение и комментарии В. Н. Топорова. М., 1960 (без палійського тексту). Вихід цієї книги був урочисто відзначений послом Цейлону в Москві («Известия», 1960, 29 березня). Про переклад з Дгаммапади П. Г. Ріттера див. вище, стор. 80, у примітці.

[7] Refutatio Alcorani. Ab auctore Ludovico Marraccio Lucensi. Patavii, 1698 (Арабський текст, латинський переклад, примітки з посиланнями на мусульманських тлумачів, «спростування». РК, № 459354 та РК, № 203545).

[8] Видано у м. Вімперк (Vymperk). Формат 2,5×3,5 *см*. При книжці — лупа для читання.

[9] Так, на матеріалах ЦНБ написані історіографічні коментарі до уривків з Ф. Філострата про Індію в цій Антології, **61**, **62**.

[10] Уведомление о бывшей в 1677 г. до 1689 г. войне у китайцев с западными горцами [калмуками. — *Б. В.*], СПб., 1777. Також «Китайское уложение», перекладене з маньчжурської мови у 1776 р., опис російського життя та звичаїв китайським дипломатом Тулімонем (СПб., 1782) у перекладах того ж О. Леонтьєва (Див.: Рідкісні видання про Китай, газ. «Соціалістична Харківщина», 1950, 21 грудня).

найважливіших праць М. Я. Бічуріна[1], велика кількість праць російських учених кінця XIX та початку XX віку з історії Китаю, філософії, мовознавства (А. О. Івановського, В. П. Васильєва, П. С. Попова, Ю. В. Арсеньєва), багато видань, що стосуються дипломатичних зносин Росії та інших країн з Китаєм.

Європейське китаєзнавство представлене значною кількістю праць англійських, французьких, німецьких, польських та інших авторів.

З китайських видань XIX ст. слід відзначити історію династії Мін, кілька збірників з історії китайської філософії та старокитайських канонів, видання класичних романів і т. ін. Цікаві нові репродукції з старих китайських картин[2].

З новітньої історії — праці Мао Цзе-дуна, Чжу Де, Чжоу Ень-лая, Лю Шао-ці, Ден Сяо-піна та інших керівників КПК та КНР є в наших бібліотеках і китайською і західноєвропейськими мовами. Починаючи з 1950 р., крім спеціальних праць, харківські наукові бібліотеки регулярно одержують видання центральних газет та журналів Китайської Народної Республіки.

Велику цінність становлять колекції музеїв Харківського державного університету.

Під час Великої Вітчизняної війни колекції монет Археологічного музею ХДУ в значній мірі збереглись і зараз перебувають в Археологічному музеї при історичному факультеті університету. Внаслідок дбайливої роботи завідуючого музеєм Б. П. Зайцева в матеріалі наведено початковий порядок. Зокрема, за його підрахунком, у музеї зараз налічується східних монет (крім грузинських та вірменських) усього 1013. З них монголо-татарських, зокрема золотоординських, 581, турецьких 92, китайських, маньчжурських та японських 153, решта 187 монет — халіфатські, середньоазіатські та інші. Таким чином, можна гадати, що з колекції східних монет того часу, коли був складений каталог Р. Шерцля 1912 р., збереглось до двох третин. Правда, треба ще взяти до уваги, що до Великої Вітчизняної війни колекція частково поповнювалась. Так, з деяких розрізнених документів, знайдених після вигнання фашистів з Харкова, можна бачити, що тоді під час будівельних робіт на Чернишевській вулиці було знайдено 14 золотоординських монет. Які саме це були монети, в документі, на жаль, не сказано, а їхні «паспорти» не збереглись. Все ж таких поповнень не могло бути багато. Основна частина теперішнього університетського фонду — це, безперечно, старі колекції нумізматичного кабінету.

За останні роки при археологічних розкопках виявлено цікаві східні монети, причому вони точно визначені, й відоме місце, де їх було знайдено. Це:

1 і 2. Два діргеми халіфа аль-Магді 778 р. та халіфа Гаруна ар-Рашіда 786—787 р. н. е. Обидва знайдені в салтівських могильниках у 1946 р.[3].

---

[1] «Китайская грамматика». СПб., 1835 (літографоване видання); «Китай, его жители, нравы, обычаи, просвещение», СПб., 1840 тощо. Про славнозвісного історика-китаїста чуваша М. Я. Бічуріна див. одну з останніх праць: П. Г. Григорьев. Никита Яковлевич Бичурин. Пурнаҫепе паукари ҫеҫем ҫинчен ҫырна кеске очерк. Шупашкар, 1954. — Стор. 46—52, «Юлашкинчен калани» — бібліографія, джерела.

[2] Сувій малюнків Сунь Вея (художника, анахорета часів Танської династії): оригінал за часів Сунської династії зберігався в палацовій колекції, зараз у Музеї в Шанхаї. «Сказання про вісьмох високоосвічених ченців» Лян Кая (художника XII—XIII вв.), сувій; оригінал — у музеї в Шанхаї. Сувій з портретами 87 небесних істот. Репродукції. Пекін, 1956.

[3] С. Семенов-Зусер. Розкопи коло с. Верхнього Салтова 1946 р. Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945—1946 рр. К., 1949, стор. 122 та 128.

3 й 4. Два діргеми, знайдені в 1947 р. теж у салтівському могильнику в одній катакомбі — аль-Магді 775—776 рр. н. е., вибитий у Медіні, і смейядський, часів халіфа Веліда I 705 року н. е.[1].

5. Золотоординська монета XV віку, знайдена в 1953 р. при розкопках у Задонецьких хуторах в районі Змійова.

6. Монета Омара, намісника халіфа в Табаристані, 129 року табаристанської ери, цебто 780 року н. е., знайдена в 1957 р. при розкопках Донецького городища біля Харкова.

7. Монета сельджуцького султана Тогрула II (1177—1194), знайдена на Донецькому городищі 1957 р.[2].

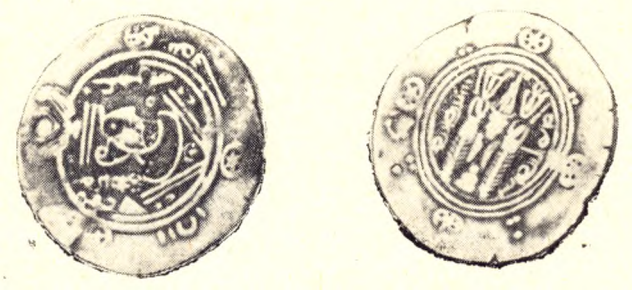

Табаристанська монета 780 р. н. е., знайдена в Донецькому городищі біля Харкова (Археологічний музей ХДУ).

В Археологічному музеї ХДУ є також кілька східних творів мистецтва і предметів побуту. Як уже було сказано, дещо з цих речей, мабуть, походить з колекції І. Гогунцова. Статуя Будди Готами — у стародавній традиційній позі з опущеною додолу рукою. Це жест, яким Будда закликає землю бути свідком істини його вчення. Зберігається тут чотири китайських печатки і друкувальна дошка з вирізним текстом, також згадані вище. Китайська статуетка, вирізана з кістки, зображує фігуру зігнутої людини, що має за плечима клунок, перед собою глечик, а в руках тримає якесь знаряддя. На спині в неї вирізано два китайські ієрогліфи. Знаряддя, як і голова людини, на жаль, загубились. З того, як висить глечик і спускається край одягу, можна судити, що людина стоїть на голові. Тим часом маленька фігурка хлопчика ніби лізе по ногах людини вгору. Найбільш цікавим є те, що китайська статуетка була знайдена в місті Армавірі на Північному Кавказі — досить глибоко в землі.

Значну кількість східних експонатів має Зоологічний музей, або Музей дарвінізму Харківського державного університету. Багатством своїх колекцій цей музей займає третє місце серед біологічних музеїв Радянського Союзу та перше місце в УРСР. Він виник ще в 1807 р. як зоологічний кабінет. У той час Харківський університет придбав колекцію Четті: 36 морських їжаків, 18 морських зірок та 2623 скойок мо-

[1] С. А. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівського могильника. «Археологічні пам'ятки УРСР», т. III, стор. 281.

[2] Чотири перші монети визначив завідуючий нумізматичним кабінетом Державного Ермітажу (Ленінград) Олександр Андрійович Биков, шосту монету — С. О. Яніна (Московський державний університет), останню — завідуючий кабінетом нумізматики Центрального історичного музею Грузинської РСР Д. Г. Капанадзе. Див. також: Археология в ХГУ за сорок лет. Изд-во Харьковского ун-та, Х. 1958, стор. 9—13. Календарь археологических исследований ХГУ за 40 лет.

люсків [1]. З 70-х років XIX ст. музей інтенсивно поповнювався. Так, скляні губки-красуні з моря коло Філіппінських островів, що мають поетичну назву «Кошик Венери», позначені на етикетках музею 1869 та 1871 роками [2]. До музею перейшли колекції, привезені доктором П. Савченком, — тут і зараз зберігаються краби та молюски з Японії. Вище вже говорилось про привезену звідти П. Савченком скойку рапани [3].

Китайська статуетка, знайдена на Північному Кавказі. Вигляд фігури з правого боку і два китайські ієрогліфи, вирізьблені на ній (Археологічний музей ХДУ).

Як згадано, значну зоологічну колекцію з Південно-Східної Азії привіз проф. В. М. Арнольді. З експонатів її цікаво відзначити мете-

---

[1] В. Н. Грубант, А. В. Рудаева. К истории Музея дарвинизма Харьковского государственного университета. Труды Научно-исследовательского института биологии и биологического факультета ХГУ, т. 22. Очерки по истории биологии в Харьковском университете. 1805—1955. Х., 1955, стор. 247.

[2] Euplactella aspergillum, OW. В даному разі маємо їхні крем'яні скелети. Живуть ці молюски головним чином біля острова Себу.

[3] На етикетці музею (1877 р.) вона названа Rapana bulbosa Solander з Японського моря. Тоді цього молюска в західних морях не було. Тим часом років 15—20 тому він був занесений, мабуть, на днищах суден з Далекого Сходу до Чорного моря, де за останні роки дуже розмножився. Тепер цю скойку часто продають приїжджим у Криму та на Кавказькому узбережжі. Рапана — хижак, що поїдає особливо устриць. Колись у XIX віці устриць на банках Чорного моря водилось чимало. Потім кількість їх почала швидко зменшуватись через хижацький вилов: у 1880—1890-х роках їх виловлювали по 10 мільйонів щороку. За радянських часів, завдяки охоронним заходам, кількість устриць знову почала зростати, але рапана стає цьому на пере-

ликів з Яви і Цейлону, корали з Індонезії та Індійського океану, гігантську скойку тридакну, завдовжки 80 *см*[1].

У музеї є колекція тропічних гадюк та птахів Індії. Серед останніх варто відзначити «блискучого фазана»[2], що живе в Гімалаях і вважається в Індії за священного птаха. Із ссавців є значна колекція індійських та індонезійських мавп: «фаун» з Бенгалії, «товстий лорі», що живе в Бенгалії та на Яві, яванський макак, носач з Калімантану (Борнео), гіббон і, нарешті, орангутанг. За останній час були придбані шкури індійського слона, барса, гімалайського ведмедя, кавказького тура та ін.

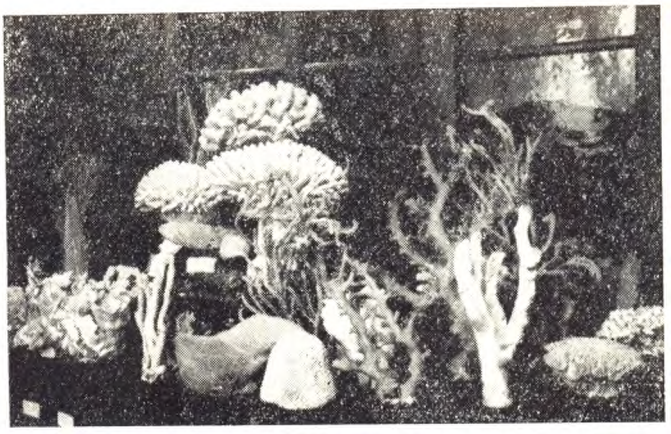

Колекція коралів з морів Індонезії та Індійського океану. (Зоологічний музей ХДУ).

Крім Зоологічного музею, слід згадати Харківський зоопарк, де також є чимало тварин з країн Сходу. Тут на перше місце слід поставити Бак-запа — «історичного» бойового слона з В'єтнаму, подарованого в 1955 р. президентом Хо Ші Міном, в'єтнамську слониху Майю та слоненя, що народилось від них уже в Харкові в 1957 р. У зоопарку є також тигр бенгальський та тигр китайський на ймення Тай-хуай, привезений до Харкова в 1957 році. Левів в Азії зараз майже не залишилось[3], тому не можна не згадати гордості нашого зоопарку — трьох левів та двох левиць, двоє з яких народились уже в Харкові. З інших звірів-мешканців Азії слід відзначити також гімалайських ведмедя та ведмедицю, тібетського яка, мавп—макак, капуцинів та інших. З птахів звертає на себе увагу яскрава мандаринка[4], поширена на Далекому Сході (в Дунбеї, Східному Китаї) та Південно-Східній Азії, з плазунів — великий індійський тигровий пітон, подарований зоопаркові екіпажем теплоходу «Ставрополь» у серпні 1955 року. В акваріумі є досить різноманітна колекція риб з морів та річок Індії[5], Цейлону, Індокитаю (Бірми, Малайї, Муонг-таї), Індонезії (Суматри)[6] та Південного Ки-

---

шкоді. Цікаво також, що в Чорному морі раки-самітники раніше були невеличкі, бо не мали великих скойок для свого життя. Тепер ці раки значно більші, вони мають змогу жити у порожніх скойках рапани.

[1] **Tridacna** gigas Linnei — найбільша скойка в світі, досягає 1,5 *см*.

[2] Lophophorus impejanus Lath. Довжина цього екземпляра — 95 *м*.

[3] Трапляються зрідка лише в Північно-Східній Індії.

[4] Dendranessa (Aix) galericulata.

[5] Даніо рожева, реріа малабарська, гурамі перлинова, блакитна та плямиста (індокитайська) та інші.

[6] Барбарус суматрус — Barbarus sumatrus

таю[1]. В окремому помешканні, у відділі місцевих риб, можна бачити шість видів поширених також у наших українських ставках китайських золотих рибок, інколи дивовижних форм (комети, вуалехвості тощо).

Експозицію східних речей має Харківський державний музей образотворчого мистецтва[2]. На жаль, це лише рештки колись великих колекцій, які мали довгу і славну історію. Спочатку вони були зібрані в університеті — в музеях мистецтва, археології та етнографії. Останній, як уже згадувалося, засновувався на базі матеріалів, зібраних XII археологічним з'їздом, що відбувся у Харкові в 1902 році. Збірки витворів мистецтва і предметів побуту народів Сходу були також на географічному факультеті (привезені І. Гогунцовим). У них представлений переважно Китай. Харківський міський етнографічний музей мав великі колекції речей феодальної Японії. Нарешті, цінні збірки східних речей

Китайська курушка. (Харківський музей образотворчого мистецтва).

належали колись деяким представникам харківської буржуазії, наприклад, Сабанському та іншим. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції приватні колекції стали державною власністю і перейшли до музеїв. Був створений Харківський державний художньо-історичний музей. Разом з тим після заснування Всеукраїнської асоціації сходознавства у ній теж збиралися значні колекції, що згодом передбачалось перетворити у Музей Сходу.

У 1929 р. Харківський художньо-історичний музей та ВУНАС влаштували спільно виставку «Мистецтво Сходу». Одна кімната в ній була відведена для експонатів з Далекого Сходу (бронза, порцелян, склиця, дерево, слонова кістка, малярство), друга кімната — Близького Сходу (бронза, кераміка, дерево, зброя, мініатюри, килими, тканини). Був виданий путівник по виставці українською мовою з французьким покажчиком[3].

У 1934 р. було створено Харківську державну картинну галерею, що розташувалась у спеціально для неї збудованому помешканні[4]. До неї і перейшла переважна більшість музейних експонатів образотворчо-

[1] Макропод — Macropodus (прісноводна риба).
[2] Раднаркомівська вулиця, № 11.
[3] Мистецтво Сходу. Виставка. Х., 1929.
[4] Басейна вул. (нині вул. Г. Петровського), № 18.

го мистецтва Харкова. У складі галереї був створений кабінет східного мистецтва, яким завідувала видатна дослідниця цього мистецтва Т. О. Івановська. Експозиція кабінету, створена у 1936—1937 рр., містилась у великому залі, який, проте, не вміщав усіх експонатів. Тут можна було бачити твори мистецтва й побутові речі Китаю, Монголії, Японії, Індії, Ірану, країн Близького Сходу та радянської Середньої Азії. При вході до залу стояли скульптурні зображення двох великих китайських пісв Фо (Будди). Експонувалися статуетки й різні вироби з бронзи, різьбленої слонової кістки, китайські мініатюри, намальовані на рисовому папері, шовкові віяла, ціла вітрина японських нецке, какемоно (розмальовані смуги паперу або шовку), манекен середньовічного японського самурая у повному лицарському вбранні, а крім того, великі ламаїтські «бурхани» з Монголії, іранські щити, шаблі та шоломи, середньоазіатські килими, сідло і т. ін.

Майже все це багатство загинуло під час Вітчизняної війни, причому згорів і сам будинок галереї. Пізніше те, що випадково залишилось, перейшло частково до Харківського історичного музею, а в більшості — до новоутвореного Музею образотворчого мистецтва[1].

Зараз із східних речей у цьому музеї є близько 40 металевих ливарних та штампованих виробів, переважно з Китаю й дещо з Близького Сходу. Це вази, ладаниці (курушки), культові й побутові статуетки тощо. Є також мальовані фаянсові китайські тарілки та інший посуд. Нових придбань мало: вазочка, подарована китайськими екскурсантами, і двадцять репродукцій картин, що відображають події національно-визвольної війни китайського народу та побутові сцени. Більшість цих речей виставлено в окремому залі.

Особливо варто відзначити мармурову розфарбовану статуетку індійського легендарного птаха Гаруди в образі крилатої людської фігури, китайські металеві вироби — курушку для пахощів у формі заснулого кота, статуетку собаки Фо (Будди), культову вазу старовинного стилю, перську металеву курушку у вигляді гуски і т. ін. Оскільки все це перебувало ще в колишніх музеях Харкова, існують деякі описи даних речей, наприклад, у згаданому вище путівнику «Мистецтво Сходу. Виставка» (Х., 1929), який містить загальний вступ, написаний В. М. Зуммером, та огляд вітрин виставки, який належить М. Вязьмігіновій[2]. Путівник ілюстрований також 18 репродукціями, які дають змогу порівнювати деякі тодішні речі з сучасними. Важливі також роботи: «Хінські бронзові курильниці»[3], «Японські статуетки»[4] Т. О. Івановської та «Ісламські збірки Художньо-історичного музею»[5] М.І. Вязьмітінової.

Крім виставки власних східних речей, Музей образотворчого мистецтва розташовував у своїх залах також пересувні виставки з інших музеїв на східні теми: 1955 р.— «Сучасне китайське прикладне мистецтво» (дерево, лаки, емаль, гаптування), 1956 р.—«Дитяче індійське мистецтво», 1958 р.— «Прикладне мистецтво Індії». Остання містила також картини сучасних індійських художників, культові малюнки та статуетки.

---

[1] Деякі рештки східної зброї, занадто ушкодженої пожежею, були передані до села Пархомівки Краснокутського району на Харківщині, де вчитель А. Ф. Луньов утворив шкільний музей та гурток «Молодий історик».

[2] Авторка дає також деякі конкретні визначення. Так, згаданого китайського кота-курушку М., Вязьмітінова датує епохою Мінської династії, зокрема XV віком (стор. 6 та 19), а перську курушку-гуску — XVIII—XIX ст. (стор. 18 та 35).

[3] Ж. «Всесвіт», 1928, № 48 (три малюнки).

[4] Т а м ж е, 1929, № 5.

[5] «Мистецтвознавство», зб. І Харківської секції науково-дослідчої кафедри мистецтвознавства, Х., 1929 (12 малюнків).

1

2

3

4

1. Гаруда — легендарний птах індуїзму. Мармурова розфарбована статуетка. *2.* Собака Фо (Будди). Китайська бронзова статуетка. *3.* Китайська бронзова ваза з архаїчному стилі. *4.* Перська металева курушка (Харківський музей образотворчого мистецтва).

Східна тематика з'являється і на харківських обласних виставках митців, які влаштовуються в тому ж музеї. Так, у липні 1960 р. тут експонувалися дві прекрасні композиції олійними фарбами І. Ю. Васильченка «Дні роботи конгресу прихильників миру в Києві» (постать індійської дівчини в сарі та інші східні фігури поруч з постаттю українки), театральні ескізи П. С. Братченка до балетів «Бахчисарайський фонтан» та «Баядерка», виконані із знанням Сходу. Чудова портретна голова з гіпсу «Дівчина з Конго» М. Ф. Овсянкіна та його ж «Мій друг Су Лю-є». Інші гіпсові погруддя: «Мулатка» Л. Жуковської, «Киргизка (Арсан)» О. М. Кудрявцевої. «Таджичка» М. Л. Рябініної.

Найбільшу збірку східних речей у Харкові зараз має, мабуть, все ж Державний історичний музей[1]. Частина його експонатів також належить до старого харківського фонду. З китайських металевих речей старої роботи маємо бронзову вазу з драконами; велику курушку з ручкою, прорізною кришкою та зображенням дракона; статуетки —

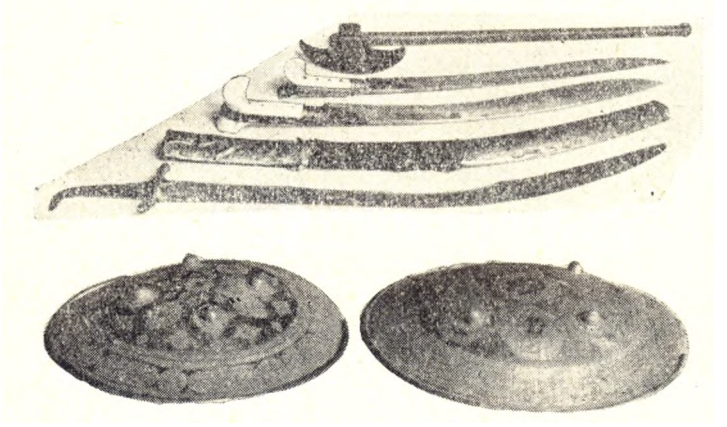

Бойовий топірець, ятагани з арабськими написами та іранські щити з написами й датами. (Харківський історичний музей).

ібіса, що тримає у дзьобі гадюку; воїна, що покірливо склав руки; божества з шістьма руками, а також зображення Будди. Останнє цікаве за своїм походженням. У записі музею вказано, що статуетка була знайдена біля станції Ржава, Курської області, на глибині 1,5 метра. З японських речей є бронзовий чайник та вазочка.

З Близького Сходу збереглися шолом, два бойових топірці та шість ятаганів з арабськими написами, а почасти й датами, а також шість перських щитів з рясною орнаментикою та написами сулусом. Є східна вазочка з дерева, вкрита сріблом з черню,— походженням з Нахічевані (1848 р.).

Дуже цікавою частиною східних матеріалів історичного музею є прапори, грамоти та меморіальні подарунки харків'янам від різних установ КНР та китайських громадян — знак подяки за допомогу в соціалістичному будівництві. Це:

1. Прапор, дарований Міністерством паливної промисловості КНР колективу робітників Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова у червні 1955 р. в подяку за «велику братерську допомогу в справі постачання енергетичного устаткування та навчання кадрів при соціалістичному будівництві Китаю». Напис вишито великими китайськими ієрогліфами яскраво-жовтим шовком на темно-малиновому оксамиті.

[1] Університетська вул., № 10.

2. Прапор, подарований у 1956 р. колективом Гірінського феросплавного заводу Харківському відділенню інституту «Діпросталь» Міністерства чорної металургії СРСР «в подяку за безкорисливу допомогу в будівництві першого феросплавного заводу в Китаї». Китайський напис зроблений каліграфічним скорописом. Дата — 12 грудня 1956 року,— день, коли почав працювати цей завод. Разом з прапором була подарована скринька з художньою різьбою по дереву, в яку вкладено десять зразків феросплавів Гірінського заводу.

3. У 1953—1955 рр. у Тяньцзінському політехнічному інституті працював спеціаліст по вогнетривах доцент Харківського політехнічного інституту С. І. Ведь. При закінченні праці Тяньцзінський інститут подарував викладачеві печатку з слонової кістки, де вирізьблене його факсиміле китайською мовою, до неї червону мастику та порцелянову чашечку. Слухачі інституту піднесли йому «Збірник наукових праць Тяньцзінського політехнічного інституту» (№ 1 за 1955 рік) з дарунковим написом, датованим 3 грудня 1955 року. Усе це зберігається в Історичному музеї, так само як і кілька китайських видань 1955 р., пов'язаних з працею доц. С. І. Ведя у Тяньцзіні [1].

Прапор, піднесений в 1955 році Міністерством паливної промисловості КНР колективу робітників Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова. (Харківський історичний музей).

В музеї є також чимало подарунків китайських делегацій, що відвідали Харків та його околиці. У хронологічному порядку можна відзначити:

1. Витканий на шовку портрет Мао Цзе-дуна, подарований делегацією китайських селян, що перебувала в Харкові та на Харківщині влітку 1952 р. Він був піднесений колективу Первухівського цукрокомбінату Богодухівського району. Крім того, делегація подарувала дві коробки китайського чаю — директорові цього ж заводу тов. Дороженкові, п'ять китайських малюнків «Голуби миру» — колективу механізаторів Краснокутської МТС та Героєві Соціалістичної Праці А. П. Кузубу (колгосп ім. В. І. Леніна), два китайські блокноти — подарунок тій же МТС. Гості з Китаю залишили запис на пам'ять колгоспові ім. В. І. Леніна, датований 21 червня 1952 року.

[1] Переклад китайською мовою книги С. І. Ведя «Кладка и монтаж тепловых установок в огнеупорной промышленности», 1953; Літографоване видання конспекту лекцій з технології вогнетривів С. І. Ведя (ч. І) для аспірантів Тяньцзінського політехнічного інституту; П'ять доповідей С. І. Ведя у «Збірнику доповідей та виступів радянських спеціалістів», виданому тим же інститутом; Виступ С. І. Ведя на конфе-

2. Вазу, подаровану Харківському комітету фізичної культури спортивною збірною юнацькою командою Китайської Народної Республіки у 1952 році. Два вимпели, піднесені збірною юнацькою волейбольною командою харківським спортсменам.

3. Численні й дуже цінні з художнього погляду подарунки від Ансамблю пісні й танцю Народно-визвольної Армії КНР, що перебував у Харкові наприкінці того ж 1954 року. Це майстерно виконане панно, де на зеленому тлі зображені фазани та квітучі дерева, два фаянсові кухлі й костяні палички для їжі, подаровані Харківському обласному комітетові КП України. Це також ваза з кольорового мармуру та комплект китайських патефонних платівок — подарунок Харківському велозаводові, такий же комплект патефонних платівок та тонко вирізьблена з кольорового мармуру статуетка «Лисиця й виноград» — подарунок колективу харківського заводу «Серп і молот». Комплект китайських патефонних платівок і художній альбом з репродукціями малюнків відомого китайського художника Ці Бай-ші та серія книг і брошур китайською мовою—колективу Харківського академічного театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Вази із світлого кольорового мармуру—колективу Харківського державного цирку.

Шовковий гобелен. Дарунок делегації КНР колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Харківського району, 1956 р. (Харківський історичний музей).

В Історичному музеї зберігається також кольоровий альбом та серія листівок з фотографіями Ансамблю пісні й танцю, а також епізодів з життя Народно-визвольної Армії Китаю.

4. Нарешті, в Історичному музеї зберігаються подарунки делегації з Китайської Народної Республіки 1956 року, а саме: ваза — біла, фігурна, з порцеляну, скатерть, хустка — дарунки Харківському обласному комітетові КП України, шовковий гобелен з малюнком заростей бамбука — колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Харківського району та інші речі.

Зворушливим свідченням дружби радянського і в'єтнамського народів є два шоломи, подаровані в 1955 р. воїнами В'єтнамської Народної Армії, командиром Нгуєм Тяу та Чіонг Ван Хоаном, працівникам Харківського зоопарку А. Ф. Двоскіну і Ф. В. Петренкові. Обидва в'єтнамці супроводили до Харкова згаданого вище слона Бак-запа, який служив їм під час війни проти іноземних загарбників.

ренції працівників металургії 1955 р., скликаній Академією наук КНР, — вміщений у збірнику реферативних статей цієї конференції, ч. III, Вогнетриви. Дві фотографії С. І. Ведя разом з директором Тяньцзінського політехнічного інституту та під час екзамену вміщені у довіднику для бажаючих вступити до цього інституту (стор. 2). Особливо треба відзначити літографований збірник матеріалів Тяньцзінського заводу вогнетривів з описом усіх пропозицій С. І. Ведя та їхньої ефективності. Там же, дано фотографії з життя робітників цього заводу.

Взаємні зв'язки між Харковом та КНР виявляються також у тому, що цілий ряд написаних харківськими авторами книг з астрономії і теорії чисел, хімії та металургії, машинобудування, гірничої справи, сільського господарства, педагогіки тощо передруковуються в Китаї китайською мовою. Зокрема, були видані твори університетських вче-

Праці професорів та викладачів ХДУ, перевидані китайською мовою в КНР.

них: проф. Н. І. Ахієзера [1], акад. М. П. Барабашова[2], доц. Я. Є. Гегузіна[3], проф. Л. І. Гуревича[4], проф. Б. Я. Пінеса [5], проф. Г. К. Самохвалова[6], проф. А. К. Сушкевича [7] та проф. Є. С. Хотинського [8]. З робіт

[1] Н. И. Ахиезер. Лекции по теории аппроксимации. М.—Л., 1947, Китайське видання — 1957 р.

[2] Н. П. Барабашев. Исследование физических условий на луне и планетах. Изд-во Харьковского ун-та, 1952, Китайське видання — 1957 р.

[3] Я. Е. Гегузин. О форме пор, возникающих при взаимной диффузии металлов. «Доклады Академии Наук СССР», т. 100, вып. 2, 1955. Китайською мовою — у «Перекладному журналі по фізиці», Вид. Китайської Академії Наук, 1955, № 2.

[4] Л. И. Гуревич. А. М. Горький об умственном воспитании. Китайською мовою — в ж. «Jiaoyu Yibao», 1958, № 4, стор 56—63.

[5] Б. Я. Пинес. Спекание, крип, рекристаллизация, отдых и другие явления, обусловленные самодиффузией в кристаллических телах. «Усп. физ. наук», т. 52, вып. 4, 1954. Китайською мовою — у «Перекладному журналі по фізиці». Вид. Китайської Академії Наук, 1955, № 2.

[6] Г. К. Самохвалов. Минеральное питание как фактор индивидуального развития растений. Изд-во Харьковского ун-та, 1955, Китайською мовою — 1958 р.

[7] А. К. Сушкевич. Теория чисел. Элементарный курс. Изд-во Харьковского ун-та, 1954, Китайською мовою — 1956 р.

[8] Е. С. Хотинский. Курс органической химии. Изд-во Харьковского ун-та, 1952. Китайською мовою — т. I, 1953, т. II та III, 1954.

науковців інших установ Харкова, крім згаданої вище книги доцента Харківського політехнічного інституту С. І. Ведя, в Історичному музеї зберігаються китайські видання книг: В. І. Атрощенка й С. І. Каргіна [1], П. П. Буднікова і співавторів [2], Є. С. Безвесельного [3], В. Г. Путіліна [4] та праць професора Харківського гірничого інституту Б. Л. Давидова [5].

У харківських вузах, особливо в політехнічному, сільськогосподарському та гірничому інститутах, а також на ряді факультетів університету навчалося чимало молоді з країн Сходу, особливо з КНР та КНДР. Окремі представники цих країн одержують тут і вищу наукову кваліфікацію. Так, у Харківському політехнічному інституті ім. В. І. Леніна китайський інженер Цао Цун-вень проходив аспірантське навчання під керівництвом доктора технічних наук професора О. Й. Петрусова. У грудні 1958 р. Цао Цун-вень захистив у тому ж інституті дисертацію і здобув учений ступінь кандидата технічних наук [6]. У лютому 1960 р. в університеті аспірант Ден Ге Сен з КНДР захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук.

Значну увагу питанням Сходу приділяє в Харкові Товариство поширення політичних та наукових знань. Лекції на відповідні теми відбуваються в центральному лекторії товариства або по районних лекторіях, у клубах, на заводах, в учбових закладах, а влітку — в лекторії міського парку. Інколи окремі лектори або цілі бригади виїздять читати лекції, зокрема і в питаннях Сходу, у Харківську та сусідні області (Полтавську, Сумську, Бєлгородську). Тематика лекцій в основному стосується актуальних питань сучасності, але, оскільки слухачі прагнуть розширити свої загальні знання про країни та народи Сходу, лектори до освітлення політичних, зокрема міжнародних, питань додають певні відомості з історії цих країн, побуту населення, читають уривки з творів східних письменників і т. ін.

Таким чином виникла форма пропаганди знань про країни Сходу — вечори, присвячені тій чи іншій країні, з участю двох-трьох лекторів. Лекції супроводились демонструванням через проекційний апарат відповідних ілюстрацій, взятих з художніх та наукових, інколи східних, видань [7]. За останні роки такі вечори та окремі лекції присвячувались Китайській Народній Республіці, зокрема Тібету, арабським країнам, зокрема Єгипту, Сірії, утворенню ОАР, революції в Іраку, національно-визвольній боротьбі алжірського народу, а також Індії, Бірмі, Індонезії, сучасній Японії тощо.

Треба відзначити виступи лекторів товариства перед робітниками тих харківських заводів, які виконували спеціальні замовлення для промислових підприємств Індії. Так, на Харківському електромеханіч-

---

[1] В. И. Атрощенко, С. И. Каргин. Технология азотной кислоты. 1953. Китайське видання — січень 1954 р.

[2] П. П. Будников, А. С. Бережной, Г. В. Куколев, Д. Н. Полубояринов. Технология керамики и огнеупоров, М., 1950. Китайське видання — березень 1954 р.

[3] Е. С. Безвесельный. Атлас по теории механизмов и машин. Изд-во Харьковского ун-та, 1954. Китайське видання — 1957 р.

[4] В. Г. Путилин. Организация учебно-вспомогательной работы в техникумах Изд-во Харьковского ун-та, 1953. Китайське видання — 1956 р.

[5] Б. Л. Давыдов. Некоторые вопросы проектирования шахтных подъемных установок. 1950. Китайське видання — листопад 1954 р. Його ж. Расчет и конструирование шахтных подъемных машин, 1955. Китайське видання — лютий 1956 р.

[6] «Літературна газета», 1958, 19 грудня.

[7] Лекції з міжнародних та загальнополітичних питань, зокрема про країни Сходу, як правило, читають С. М. Володарський, В. Я. Куплевахський, В. Н. Ледньов, Б. Н. Лускін, Б. Г. Пільверман, В. С. Семьонов, М. В. Фещенко. Спеціально сходознавчі теми висвітлюють у своїх лекціях С. І. Авербух, Ю. Г. Литвиненко та Я. А. Побіленський.

ному заводі було прочитано ряд лекцій про Індію, про допомогу Радянського Союзу в її економічному розвитку, зокрема про будівництво металургійного комбінату в Бхілаї, де цей завод бере участь, та про радянсько-індійські культурні взаємини. В будинку культури заводу «Металіст» також був проведений вечір, присвячений сучасній Індії [1].

Закінчуючи цей огляд історії вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові, не можна не відзначити, що від XVIII ст. до наших днів тут робилось чимало, особливо після Великої Жовтневої ре-

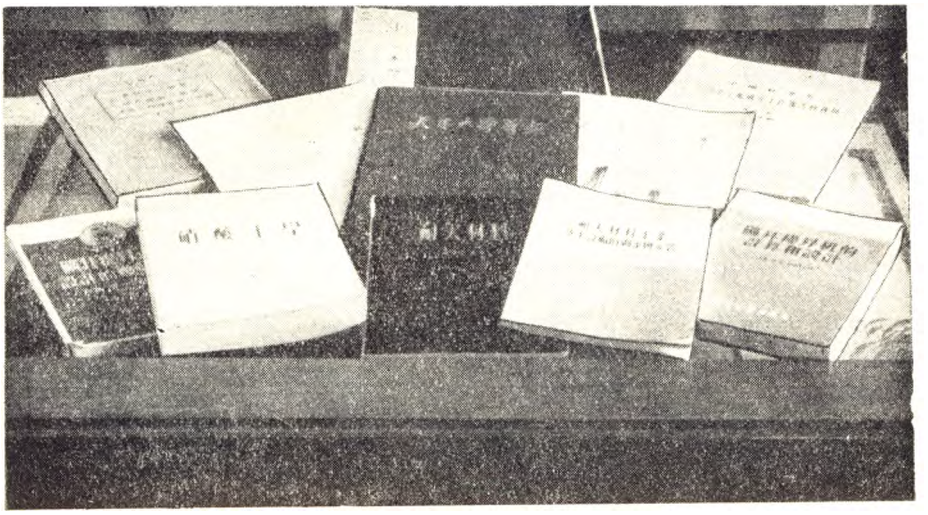

Книги наукових працівників різних установ Харкова, перевидані китайською мовою в КНР .(Харківський історичний музей).

волюції. Антологія зроблених або надрукованих у Харкові перекладів із східних мов теж наочно покаже, якого тут набуто доробку. Отже, з попереднього видно також, що в Харкові є достатня основа для подальшої праці в даній галузі — певні сходознавчі фонди у харківських бібліотеках, нумізматична колекція університету, музейні матеріали, які потребують вивчення й поповнення, необхідне також дальше розгортання перекладів художньої літератури з оригіналів на східних мовах.

Необхідно також дальше вивчення і самої історії сходознавства в Харківському університеті та Харкові. Дана вступна стаття є, зрештою, тільки попередній нарис. Після її написання авторові раз у раз доводилось натрапляти на нові матеріали, які він уже не міг включити до свого огляду. Він вважає за свій приємний обов'язок висловити щиру подяку академіку Олександру Івановичу Білецькому, професору Єрмолаю Євсейовичу Бурчуладзе, доценту Анастасії Максимівні Ніженець та доценту Борису Григоровичу Пільверману за їхню допомогу в роботі корисними зауваженнями й відомостями. Автор щиро дякує керівництву та співробітникам Харківського музею образотворчого мистецтва, Харківського історичного музею, Зоологічного музею (Музею дарвінізму) та Археологічного музею ХДУ, а також адміністрації та співробітникам ЦНБ ХДУ, зокрема Вірі Карапетівні Мазманьянц, Хацкелю Соломоновичу Наделю, Марії Львівні Штраймиш, Зої Петрівні Молочній, які з великою увагою поставились до його праці й чимало допомогли йому у збиранні потрібних матеріалів, фотографуванні тощо.

[1] Доповідачі С. І. Авербух та Ю. Г. Литвиненко.

Щиру подяку складає автор своєму найближчому співробітникові Семенові Іллічу Авербуху, який допоміг розшуками матеріалів в обох головних наукових бібліотеках Харкова, особливо виявленням рідкісних сходознавчих видань, зокрема з екслібрисами Харківського колегіуму XVIII в. Йому належать також наведені вище характеристики робіт професорів Харківського університету М. М. Луніна, О. П. Рославського-Петровського та В. І. Шерцля.

Лютий 1960 р. *А. КОВАЛІВСЬКИЙ.*

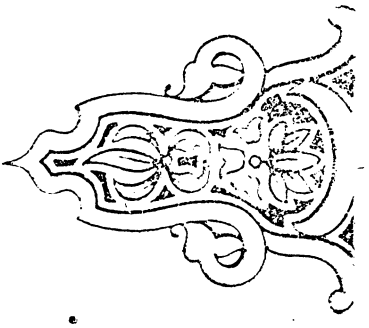

Антологія

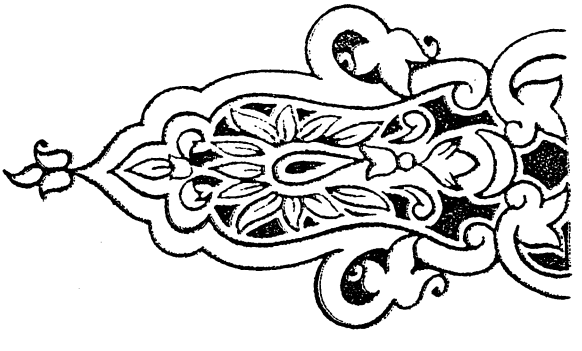

Перекладі

Дожовтневої доби

1. З книги: Эмилий Диллен. Армянские этюды. Х., 1884, ч. II. Егише. Война Армян против Персов. Перевод и примечания. Стор. 27—31, 84, 87, 145—152. Переклад з грапара (старовірменської мови).

ЕГИШЕ [1]

ИСТОРИЯ ВАРДАНА [2] И ВОЙНЫ АРМЯН, СОЧИНЕННАЯ ПО ПРОСЬБЕ ДАВИДА МАМИКОНИ

З розділу I. [Звертання уряду Ірану до вірмен з викладом основ зороастрійської релігії]

Когда увидели [персы], что всем этим [3] утомить христиан не могут, то открыто дан был приказ магам и могпетам [4] составить письмо, согласное с их лжеучением. Содержание письма — следующее:

«Михрнерсех, великий везир[5] Эрана и Анерана[6], вельможам Армении шлет глубокое приветствие. Знайте, что всякий человек, живущий под небом и не соблюдающий законов маздейской веры, — глух и слеп и обманут демонами Харамана [7]. Раньше, чем стали небеса и земля, Великий Бог Зрван [8] исполнил яшт [9], в течение тысячи лет, и сказал «авось [10] будет у меня сын, по имени Ормизд [11], который сотворит небо и землю»». А он зачал двух: одного вследствие исполнения яшта, а другого вследствие того, что выразил сомнение. Узнав, что в чреве находятся двое, он сказал: «Тому, кто первый появится, дам я власть». Между тем тот, который был зачат от сомнения, разорвав чрево, вышел. Зрван спросил его: «Ты кто?» Он же сказал: «Я — сын твой, Ормизд». Зрван возразил: «Сын мой сияя благоухает, ты же мрачен и зложелателен». Горько заплакав, он поручил ему власть на тысячу лет. Когда он произвел еще другого сына, то назвал его Ормиздом; и, отняв власть от Ахрмана, передал ее Ормизду, сказав: «До сих пор я исполнял яшт в честь тебя, теперь исполняй ты яшт в честь меня». И Ормизд сотворил небеса и землю, а Ахрман произвел противоположное зло. И творения разделены следующим образом: ангелы принадлежат Ормизду, девы [12] же Ахрману; все блага, которые сходят с небес сюда, принадлежат также Ормизду, а все бедствия, которые сходят оттуда сюда, сотворил Ахрман. Так на небесах все то, что хорошо, произвел Ормизд, а нехорошее сотворил Ахрман; так человека создал Ормизд; недуги же, болезни и смерть сотворил Ахрман. Также и все бедствия и невзгоды, которые существуют, и жестокие войны суть дела злого начала, а благоденствие, власть [13], слава, почести, здоровье тела, красота лица, красноречие, долговечность — все это получает жизнь от доброго [начала]; а ко всему тому, что не таковое, примешано начало зла.

Все те люди, которые говорят: «Бог сотворил смерть; зло и добро происходят от него», обмануты, особенно, как христиане, утверждаю-

щие: «Бог — завистлив; потому-то он из-за одной смоквы, съеденной с дерева [14], сотворил смерть и подверг человека этому наказанию».

Такой ненависти не питает человек к человеку, а тем более бог к человеку. Кто это утверждает, тот нем и слеп и обманут девами Харамана.

Точно так же другое заблуждение: «Бог», который сотворил небо и землю, пришел и родился от какой-то женщины, которой имя было Мариам, а мужа ее — Иосиф». А на самом деле он родился от какого-то Бант'орака [15] и был плодом незаконной связи, и вот таким-то человеком впоследствии многие были введены в заблуждение. Так как страна Греков [16], благодаря их безумию и глупости, была введена в заблуждение и лишена нашей превосходной веры, то они [теперь] чуют собственную гибель [17]. Вы же, зачем подражаете их заблуждению? Напротив, какой закон ваш государь соблюдает, такой же и Вы примите, тем более, что мы должны отдать отчет о Вас перед богом.

З розділу III. [Повстання вірмен проти перської влади в 450 році]

Сказавши это [18], они все преклонили головы к земле и были благословлены евангелием и епископами. Но некто из нахараров [19], находившийся там в их совете, который не присоединился к ним в торжественном свидетельстве, был в тот же момент ими побит камнями и великий страх напал на всех.

Тогда все пришли в исступление от гнева, так что внутренности тех, которые видели все это, трепетали; они не ставили ни во что царские подарки и топтали ногами страшные указы; немедленно взялись за свое оружие и всю ночь исправляли его. При восходе солнца, разделив армию на три части, бросились на лагерь [20]. Первый отряд находился на восточной стороне, второй на западной, а третья дивизия была на северной. Они обложили толпу, находящуюся в лагере [персов], из знаменитых людей они многих избили и еще больше взяли в плен, бросив их в неприступные крепости в своих владениях. Всевозможную добычу лагеря собрали они в одно место и хранили как бы по царскому указу.

☆

После этого они напали на замки и местечки, которыми владели персы в разных местах и [в особенности] в укрепленных частях страны, и разрушили жилища [персов]: во-первых великий Арташат[21] вместе с его пригородами; так же взяли неприступные крепости: город Гарни, Ани, Артагерс и их пригороды, Еркайнорд, Аргин и их предместья; Барцрабуг, Хоранист, Деканист, неприступный Вогакан и с ними их предместья; Арп'ансал, местечко Ван с его предместьями; Греал и Капойт, Орот и Васакашат. Взяв все эти места с их селами и деревнями, с войсками и полководцами, в том же году, они их разрушали, захватывая в плен мужчин и женщин с их владениями и имуществом, вместе с их драгоценными сокровищами и утварью, разрушая их здания, сжигая дома идолопоклонников и здания культа огня.

З розділу VI. [Опис бою на Аварайському полі 26 травня 451 року між вірменами, що повстали проти перського панування на чолі з Варданом Маміконяном, та перською армією Сасанідів]

Отважный Вардан [с своей стороны][22], подвигаясь вперед, советовался с вельможами и сообразно совету всех расположил военачальников следующим образом. Первый отряд он поручил князю Арцруни,

дав ему в сподвижники князя Мокского и в адъютанты всех остальных нахараров, а из остального войска образовал фланг с обеих сторон. Второй отряд он передал Хорену Хорхор'уни, назначив ему генерал-адъютантами Энцайн и Нерсеха Каджперуни. Третий отряд он дал Та'т'ул Ванандеци, повелев ему служить в качестве соподвижника Таджату Гент'уни и [поставив] многих храбрых людей с обеих сторон их фланга. Сам же взял себе четвертый отряд, назначив своим генерал-адъютантом храброго Аршавара и родного своего брата Хамазаспена. Он расположил и образовал боевой фронт увещевая всех, по всему протяжению долины, против отряда арийцев[23], на берегу реки Тегумт. Когда же они были таким образом приготовлены, обе стороны, полные озлобления и ярости, волновались и освирепевши бросились с силою друг на друга. Гам крика обеих сторон произвел шум, как будто от сталкивающихся облаков, и отзвуки голосов потрясли пещеры гор. Множество шлемов, блеск одетых в брони издавали свет, похожий на свет лучей солнца; они кишели и от сверкания многочисленных лучей и размахиванья многих копьев, походили на огненные стрелы, [падающие] с неба. И кто в состоянии описать громадное смятение ужасных голосов или то, как стук щитоносцев и скрип тетив луков оглушили слух всех без различия. Там можно было видеть громадную напасть и бесконечное горе с обеих сторон, когда при отважном нападении наносили друг другу удары. Ибо неповоротливые теряли голову, трусливые же отчаивались, храбрые подвигались бесстрашно вперед и бойцы кричали. Все множество [армян], собравшись, прикрывало средину реки и оробевший отряд персов [вследствие затруднения перехода] через реку, начал толпиться на месте; отряд же армян, приблизившись и взявши с собою коней, переправился и напал [на персов] с громадною силою; [обе стороны] поражали друг друга насколько можно сильнее, так что с обеих сторон много раненых, павших на земь, умерли. Во время этой страшной сумятицы храбрый Вардан, взглянув кверху, заметил, что отборные войска храбрых персидских бойцов поколебали левое крыло армянской армии. С невероятной силой он бросился на это место и, сломив правое крыло персидского отряда, отбросил их к слонам, и, повернувшись, он прибыл к тому же месту. Таким образом он причинил им такое бедствие, что отряд «бессмертных», отделившись, рассеялся, [потеряв] свое крепкое устройство, и даже обратился в поспешное бегство. Тогда, обратив свой глаз, бдительный Мушкан Нисалаврут[24] заметил некоторых, отлучившихся от отряда армян и отставших назади, в равнинах гор. Ввиду этого он, подняв крик, ободрял войска арийцев, находившихся при нем, которые, остановившись, сопротивлялись отряду Вардана. И тогда на месте обе стороны были признаны разбитыми, и тесносваленные трупы походили на груды камней. Увидев это, Мушкан Нисалаврут подождал слонов Арташира, который сидел на них в высокой башне для наблюдения, как бы в укрепленном городе, и звуками трубы Мушкан торопил свои отряды, прикрыв их авангардом. Поворотливый же Вардан, со своими храбрыми товарищами, произвел громадную резню на месте, на котором сам удостоился получить венец совершенного мученичества. Битва продолжалась до тех пор, пока день не склонился, и прекратилась к вечеру; момент смерти наступил для многих, особенно для [раненных], находившихся в груде трупов, густо наваленных, как нарубленные дрова в лесах. Здесь [везде] можно было видеть сломанные копья и лопнувшие луки, так что невозможно было различить с достоверностью святые тела блаженных; и страшное бедствие поразило павших с обеих сторон; оставшиеся рассеялись и разбросались по неприступным долинам гор, и встречаясь, убивали друг друга; до заката солнца продолжалось такое печальное дело. Так как было

весеннее время, то цветущие поля превратились в потоки крови от многочисленных людей. Если бы кто-нибудь видел груду упавших трупов, сердце у того перестало бы биться и внутренности его перевернулись бы, услышав стоны проколотых, оханье избитых, паденье и ползанье раненых, беганье трусливых, укрыванье отчаивающихся, ужас боязливых людей, вздохи слабых, плач возлюбленных, рыданье родителей, вопль и стенанье друзей; как будто не было одной стороны, которая одержала победу, и другой — пораженной, словно [были только] храбрые, напавшие на храбрых, [так что] обе стороны были побеждены. Но так как великий спарапет армян [25] пал в битве, то [впредь] не было никакого начальника, на которого полагаясь, могли бы собраться остающиеся в живых войска. Хотя спасшихся было больше, [чем] умерших, но они разбросались и рассеялись, попавши в разные укрепленные места страны и завладев многими областями и замками, которых никто не мог взять. Вот имена тех храбрых бойцов, которые умерли на месте: Храбрый Вардан из рода Мамиконианa вместе с 133 человеками; мужественный Хорен из рода Хорхоруни с 19 человеками, смелый Артак из рода Палуни с 57; дивный Таджат из рода Гинту'ни с 19; мудрый Хмайе'ак из рода Димаксеана с 22; чудодейственный Нерсех из рода Каджберуни с 7; юноша Вах'ан из рода Гинуни с 3; правдивый Арсен из рода Эндсаин с 7; счастливый Гарегин из рода Сруандста с двумя родными братьями и 18 человеками. Эти 287 героев с девятью великими нахарарами пали там на месте. И из царского рода, из дома Арцруни и из разных родов нахараров; кроме этих двухсот восьмидесяти семи, [были] еще семьсот сорок, которые записали свои имена в книге жизни в этот день великой битвы; а всех вместе тысяча тридцать шесть. Со стороны же отступников и язычников пало в тот день три тысячи пятьсот сорок четыре человека, между ними девять из великих вельмож, вследствие чего глубоко огорчился Мушкан Нисалаворт; особенно когда он заметил, что громадные потери, [нанесенные] его войскам, были трижды бóльшие, чем те, которые нанесены были армянам; сила его души весьма упала, так что он не был в состоянии упорствовать в своих намерениях, потому что сражение окончилось не так, как он себе воображал.

2. Із статті: Дм. Овсянико-Куликовский. Ведийские этюды. I. Индра—viçvacarshani. «Журнал Министерства народного просвещения», 1891, № 3. Отдел науки, стор. 2, 3, 5. Переклад з санскриту [1].

ПРОСЛАВЛЕННЯ БОГА-ГРОМІВНИКА ІНДРИ

Ріг-Веда, кн. IV, гімн 21. У скороченні [2]

1

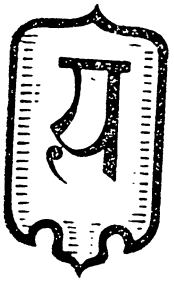

а приидет к нам на помощь Индра, прославленный здесь, да будет он героем — участником [жертвенного] пиршества! Мощно-возросший, у коего много сил, да питает [лелеет] он как Dyaus [небо] [3], мощную [победоносную, торжествующую] власть!

2

Прославляйте здесь его богатырские силы — героев его, который обладает [столь] мощным блеском, [столь] мощными дарами [или: его, обладающего столь мощным блеском и столь мощными дарами для героев]. Его мощь, словно союзный властелин [или лучше: словно верховный властелин союзного культа], победоносна [и] одолевает племена [побеждает племена, не вошедшие в союз и находящиеся во враждебных к нему отношениях].

3

Да приидет Индра на помощь нам...

4

Прославим в [наших религиозных] собраниях этого Индру, который властвует над прочным великим богатством, который, вместе с Váyu [бог ветра], побеждает среди богатых коровами [быками] общин [и] ведет [нас, наш союз] смело к лучшему [ко всякому благу].

5

Упрочивая поклонение на поклонении [культ на культе], возносит гимн, рождая [производя] [его], для жертвоприношения, — стремительный обладатель многих благ; да привлечет Индру гимнами к [этим] местам жрец! [4].

6

Когда движимые желанием приносить дары [жертвенные] будут двигать камень [пресс Сомы] [5], сидя в доме Аушиджи, то представите-

лю дома трудно [будет] возжечь *жреца,* который есть, в наших собраниях, великий возница [жертв][6].

7

[Трудно зажигать огонь] во всей полноте [или всегда], коль скоро мощь самца [героя] [Индры] является к славославящему гимну, [трудно зажигать его] в тайне, коль скоро в доме Аушиджи ты [о Индра] грядешь к гимну и опьянению [напитком Сомы][7].

8

После того как он [Индра] отверз оплоты горы[8] [и] дождями пролил потоки вод, он обретет в доме [Аушиджи] gaura [и] gavaya [двух жертвенных животных] — коль скоро знатоки хороших гимнов влекут его к подвигу [к добыче, или: поощряют его к мощи[9]].

3. Із статті: Дм. Овсянико-Куликовский. Религия индусов в эпоху Вед. V. Наивно-религиозное отношение к Огню. «Вестник Европы», 1892, № 4, стор. 679. Переклад з санскриту.

ПРОСЛАВЛЕННЯ ВОГНЮ[1]

Уривки з гімнів Ріг-Веди: IV—6(6), 7(10), 10(5), 11(1); V—1(1—2); 7(4); VI—6(3); VII—3(2); VIII—43(3—5); X—45(7)

Благодатен, прекрасен, о прекрасноликий Агни, вид у тебя— грозного, изменчивого, — когда клубы дыма не заволокли твоего блеска тьмою, не наложили пятна на [твое] тело.

Тотчас же обнаруживается мощь новорожденного, когда ветер раздувает его пламя; он простирает к дровам острый язык; даже твердую пищу раздробляет он челюстями.

Твой вид, о Агни, в высшей степени сладостен, как днем, так и ночью, как золото, великолепно сияет он вблизи.

Прекрасный, о мощный Агни, твой лик сияет при солнце; яркий на вид, он виден даже ночью...

Проснулся Агни, [пробужденный] возжением людей. Как птицы, летящие к ветке, мчатся к небу его лучи. Проснулся жрец [Агни] для жертвоприношения богам, высоко поднялся рано утром благосклонный Агни; обнаружилось яркое пламя возженного—великий бог из тьмы освободился!

Даже ночью он делает свет для находящегося вдали, когда, нестареющий очиститель, он сокрушает деревья.

Во все стороны растекаются, движимые ветром, о Агни, твои яркие лучи, о яркий...

Он запыхтел, как конь, жадно устремляющийся к пастбищу... Ветер вздувает его пламя, но путь твой остается черным.

Как звезды... ярок твой блеск, о Агни. Зубами пожирает он дрова. Светозарные огни, которых знаменем служит дым, гонимые ветром, ретиво стремятся к небесам. Эти возженные огни ретиво обнаружились, как светочи [или знамена] зорь.

...Он вздымает, клубя, красный дым — ярким пламенем стремится он к небу.

4. З тієї ж статті Дм. Овсянико-Куликовського, VIII. Сома — индийский Вакх. «Вестник Европы», 1892, № 5, стор. 230. Переклад з санскриту.

МОВА ПРОСЛАВЛЯЄ САМУ СЕБЕ[1]

Ріг-Веда, X, 125 (1—3, 5—8). У скороченні

1

Я шествую вместе с Рудрами, Васавами, Адитьями и всеми богами, я Митру и Ва́руну обоих несу, я [несу] Индру и Агни, я [несу] обоих Ашвинов[2].

2

Я Сому обильного несу, я [несу] Тваштара и Пушана, Бхага, я даю богатство совершающему возлияния, ревностному, приносящему жертву, выдавливающему сок [Сомы][3].

3

Я — царица, собирательница благ, мудрая, первая из [божеств], достойных поклонения. Это меня боги распределили по многим местам — [как] обитательницу многих [мест] и [как] путеводительницу повсюду.

5

...Кого я люблю, того делаю мощным, жрецом, поэтом, мудрецом.

6

Я натягиваю лук Рудре — для стрелы, для убиения того, кто ненавидит молитву. Я сообщаю людям боевое воодушевление. Я проникла небо и землю.

7

...Мое рождение среди вод, в океане; откуда явилась я ко всем существам и головою касаюсь я самого неба.

8

Я, как ветер, развеваюсь, охватывая все существа. Превыше неба, здесь превыше земли — столь великой я стала.

5. З книги: Дандин. Похождения десяти юношей (Древне-индийский роман). Перевод, введение и примечания проф. П. Г. Риттера. Х., 1928[1], стор. 54—59, 61—70, 40—42. Переклад з санскриту.

ДАНДИН

ПОХОЖДЕНИЯ ДЕСЯТИ ЮНОШЕЙ[2]

Авантюра вторая. Похождения Апахаравармана[3] [Аскет Марічі та гетера Камаманджарі.]

(Уривок)

Государь! После того, как ты спустился тогда в преисподнюю, для оказания помощи брахману, а вся компания друзей разбрелась, дабы разыскать тебя, я, странствуя по белу свету, услыхал из разговоров каких-то людей, будто в стране Анга на берегу Ганги за городом Чампой[4] обитает великий пророк-аскет по имени Маричи, силой своего сподвижничества стяжавший дар ясновидения. Желая узнать от него о твоей судьбе, я отправился в указанном направлении и увидел в обители под сенью молодого мангового дерева какого-то отшельника с сокрушенным видом. Радушно принятый им, отдохнув немного, я заговорил так: «Где этот преподобный Маричи? Я желал бы разузнать от него о судьбе моего друга, отправившегося в путь по делу. Мне рекомендовали этого святого, как обладающего чудесным даром ясновидения».

Долго и тяжко вздыхая, старец отвечал мне: «Был такой святой в этой обители; но в один прекрасный день пред ним предстала краса столицы гетера Камаманджари — «Гирлянда любви», чьи груди были увенчаны блиставшими, как звезды, слезами. Выражая отчаяние, она поклонилась ему, подметая землю своими распущенными волосами. В тот же миг ее родичи целой ватагой, с ее матерью во главе, прибежав с жалобными возгласами, тут же все без различия бросились на землю. Тогда сострадательный Маричи, успокоив этих людей, кротким голосом спросил гетеру о причине такой скорби. Она же, застыдившись, с отчаянием, но и с достоинством вымолвила: «Преподобный! Я злополучная, для которой недостижимо здешнее земное счастье, прибегаю к твоим стопам, этому славному прибежищу для всех несчастных, ища будущих загробных благ». А ее мать, с мольбой простирая руки и подметая землю своими пестрыми от седины волосами, заголосила: «Преподобный! Вот эта твоя рабыня, дочь моя, жалуется тебе на мой грех! А мой грех заключается лишь в том, что я исполняла свой долг. Ибо мать гетеры обязана с момента рождения дочери ухаживать за ее телом, посредством массажа, втираний и пр., выкармливать ее умеренной пищей, развивающей в ней энергию, силу, красоту и ум и поддерживающей в

ней равновесие трех телесных основ пищеварения и семи элементов, не показывать ее, начиная с пятилетнего возраста никому, даже родному отцу.

В день ее рождения и в счастливые дни устраивать пышные праздничные церемонии. Обучать ее науке о любви с дополнительными предметами, причем основательно познакомить ее с искусствами [5]: танцы, пение, музыка, сценическая игра, рисование, приготовление лакомств, парфюмерий и цветочных украшений, каллиграфия и декламация и лишь слегка ознакомить с грамматикой, логикой и астрономией. Посвятить ее в практику жизни, в игривость приемов [шутки, остроты и проч.], обставить ей тщательным образом практические упражнения в любовных утехах с опытными знатоками. Выставлять ее всюду напоказ на праздничных процессиях и т. п., хорошенько принарядив и окружив блестящей свитой. Обеспечить ей успех, если ей приходится вдруг выступить в концерте и т. п., заранее подкупив критиков. Рекламировать ее на все четыре стороны через знатоков того или иного вида искусств, разглашать о ее счастливых признаках через предсказателей и т. п. Расписывать в собраниях образованных горожан ее красоту, таланты, прелесть и обходительность, через посредство танцоров, актеров, кутил, нищенствующих монахинь и т. п. Обещать отдать ее вообще лишь за самую высокую цену, но при этом выдать ее в жены добровольно за самостоятельного юношу ослепленного страстью, обезумевшего при виде ее качеств, отличающегося родовитостью, молодостью, богатством, красотою, могуществом, честностью, щедростью, любезностью, ловкостью, талантливостью, энергией и обходительностью, а также отдать ее по дешевой, лишь номинально высокой цене другому, отличающемуся еще большими достоинствами, но не самостоятельному юноше в сожительницы и выманивать деньги у родителей этого несовершеннолетнего, а в случае неуплаты денег выиграть дело в суде, склонив на свою сторону судью или суд, настаивать, чтобы дочь исполняла супружеские обязанности по отношению к любовнику. Выманивать всякими способами деньги у кутил, еще не растративших их на случайные или постоянные амурные расходы, разлучать ее с ничего не дающим скрягой, разжигать щедрость влюбленного скупердяя, подзадоривая содержателя соседнего публичного дома. Устрашать безденежного любовника бранью, публичным поношением его и запиранием дочери, вызывая в нем стыд всяческими обвинениями и оскорблениями. Сводить дочь регулярно лишь с безупречными, доставляющими выгоды и устраняющими невыгоды богачами, заранее взвесив все шансы за и против. Вот каковы мои обязанности. Ведь для гетеры полагается лишь покорность, а не привязанность и не любовь, а если любовь и заведется, то все же нельзя нарушать заветы матери и бабушки. И вот, три таких условиях, она нарушила свой долг, предписанный творцом, прожив целый месяц, затратив свои собственные деньги с каким-то проходимцем, молодым брахманом, все богатство которого заключается в его красоте. Гораздо более выгодные франты, отвергнутые ею, рассердились, а вся ее родня погибает. Когда же я сделала ей выговор, «такая, мол, глупость не годится», она в сердцах решилась уйти в лес отшельницей. Если же она будет упорствовать в своем намерении, то все эти люди неминуемо умрут с голода». При этих словах она разрыдалась.

Старец так обратился к гетере: «Милая моя! Ведь подвижничество в лесу дело трудное, а результат его двоякий: освобождение от своего «я» или блаженство на небесах. Но первое доступно исключительно познанию и вообще трудно достижимо, второе же вполне достижимо для всякого, соблюдающего законы своей касты; а потому оставь эти несбыточные мечтания и исполни материнское желание». В ответ на та-

кую ласковую речь она разразилась: «Если мне нет прибежища у ног преподобного, да будет мне прибежищем божественный огонь!» Старец, подумав немного, сказал матери: «Ступай теперь домой! Подожди несколько дней: сия девица, привыкшая к комфорту, притомится от тягот отшельничества в лесу и, получив от меня новое напутствие, вернется к прежней жизни».

Когда родные, согласившись с этим, удалились, гетера в самое короткое время сумела влюбить в себя этого старца, выказывая ему глубокую преданность, одеваясь в белые чистые одежды, не обращая слишком много внимания на уход за своим телом, усердно поливая водою ямки и лунки молодых деревьев, собирая кучу цветов в честь богов, принося всевозможные подношения богам, почитая Шиву, убийцу Камы [6], сандалом, венками, воскурениями, свечами, пляской, пением, музыкой и т. д., а наедине со старцем она вела разговоры о трех основах морали и рассуждала должным образом о высшем Брахме [7].

Однажды, оставшись наедине и заметив, что влюбленный старец окончательно потерял голову, она сказала, смеясь: «Право, люди глупы, когда ставят удовольствие и пользу наравне с добродетелью». — «А ну-ка скажи, дитя мое, насколько по-твоему добродетель выше пользы и удовольствия?» — спросил он. Ободренная такими словами старца, она, застыдившись, начала излагать не спеша: «Преподобный! Неужели ты должен узнать от меня, ничтожной, о сильных и слабых сторонах трех основ морали? [8] Разумеется, это лишь новое проявление благосклонности к твоей бедной рабе. В таком случае выслушай! Ведь без добродетели не могут даже существовать ни польза, ни удовольствие, ибо, независимо от них, она сама является причиной происхождения блаженства освобождения от своего «я», достигаемого вообще лишь путем умственной сосредоточенности и не зависит исключительно от внешнего мира, как польза и удовольствие. Добродетель, поддерживаемая созерцанием истины, никоим образом не может потерпеть ущерба от выгоды или удовольствия, соблюдаемых по мере возможности и силе. А если бы даже и потерпела ущерб, то он может быть возмещен при небольшом усилии. Удаление же такого недочета приводит лишь к большему благу. Таким образом и получились следующие факты [9]: Брахма ощутил вожделение к своей дочери апсарасе [10] Тилоттаме, Шива соблазнил 5 000 отшельниц, Вишну, из пупа которого вырастает лотос, насладился в гареме 16 000 жен, Праджапати имел связь со своей дочерью, Индра был любовником Ахальи, жены Гаутамы, Сома осквернил ложе своего учителя Брихаспати, бог солнца согрешил с кобылицей, а Ветер с обезьяной, Брихаспати с супругой своего старшего брата Утатхи, Парашяра соблазнил дочь рыбака, а его сын Вьярса разделил ложе с женой своего брата, наконец Атри согрешил с газелью. Но все эти демонические проделки бессмертных при тех или иных обстоятельствах не повлекли за собой ущерба их добродетели, благодаря силе их познания, ибо на душе просветленной добродетелью грязь не осаждается точно на небе; а потому я и полагаю, что ни польза, ни удовольствие не стоят даже одной сотой части добродетели».

Услыхав это, старец, распалившись страстью, воскликнул: «Ай да милая! Отлично рассудила ты, что для созерцающих истину добродетель не нарушается чувственными наслаждениями. А наш брат от самого рождения не имеет никакого понятия ни о пользе, ни об удовольствии, а ведь следует познать и их, их сущность, атрибуты и результаты». Она отвечала: «Что касается пользы, то сущность ее заключается в накоплении, увеличении и сохранении богатства. Ее атрибуты: земледелие, скотоводство, торговля, война и мир и т. д., а результаты — одарение достойных; что же касается удовольствия, то сущность его составляет

необыкновенно приятное соприкосновение мужчины и женщины, вполне отдавшихся чувственному наслаждению, его атрибуты—все роскошное и красивое, а результат—опять-таки высшее наслаждение, происходящее от взаимных объятий, сладостное в воспоминании, возбуждающее самосознание, одним словом, блаженство, которое надо самолично испытать. Ради этого люди, находящиеся в прекрасных условиях, совершают тяжкие подвиги, приносят большие дары, претерпевают страшные сражения, неудачные заморские путешествия и т. п.». Выслушав все это, старец по воле судьбы, либо в силу лукавства гетеры, или своей глупости окончательно влюбился в нее. Она же, усадив его, окончательно одуревшего, на носилки, повезла в город и по главной празднично-разукрашенной улице доставила прямо к себе в дом. Как раз в это время был объявлен на следующий день «праздник любви» [11]. На другой день она доставила старца, вымытого, умащенного и изукрашенного прелестными гирляндами, пребывавшего в состоянии новичка в любви, отбросившего заботы о своем поведении и тосковавшего даже после одной минуты разлуки с нею, по роскошной царской улице на праздничное собрание в парке, уселась сама возле царя, окруженного сонмом молодых женщин, и после его приглашения, произнесенного с усмешкой: «Садись, красавица, сюда, вместе с преподобным», кокетливо поклонилась и весело усмехнулась. Тогда поднялась с места другая красавица, с мольбой простирая руки, поклонилась царю и сказала: «Государь! Она меня победила, отныне я — ее рабыня». А вся публика громко закричала от радости и изумления. Сама же гетера Камаманджари, получив от обрадованного царя в подарок драгоценные украшения, была отпущена им с многочисленной свитой, прославляемая со всех сторон гетерами и первейшими горожанами; но прежде чем отправиться домой, она обратилась к старцу: «Преподобный! Низко кланяется тебе твоя рабыня, долго пользовавшаяся твоей милостью, а теперь займись своим делом». Он же, точно пораженный молнией, в страшном возбуждении воскликнул: «Милая! Да что же это такое? Откуда такое равнодушие, куда девалась твоя неудержимая страсть ко мне?» Она же, смеясь, отвечала: «Преподобный! Как-то раз, в споре та красавица, которая сегодня в присутствии царя. потерпела от меня поражение, оскорбила меня, сказав: «Ты только хвастаешься, что можешь покорить преподобного Маричи». Мы побились об заклад и ставкой была наша свобода [12]. Сегодня по твоей милости я выиграла». Отвергнутый ею безумец, раскаявшись, вернулся совсем уничтоженный. Знай же, достославный — это я аскет, которого она так провела, отняв у меня внушенную ею же страсть, эта гетера внушила мне полнейшее бесстрастие ко всему. Вскоре я буду снова в силах помочь тебе. Тем временем поживи здесь в Чампе, столице Анга».

З тієї ж «авантюры»

[Витівки шахраїв та злодіїв]

(Скорочення)

Проникнув в город, я узнал, беседуя с людьми, что он изобилует богачами-скопидомами, и решил устремить свой ум на путь, указанный Карнисутой [13], и доказав им непрочность богатства, привести их снова в первоначальное состояние. Я направился в игорный дом [14] и сошелся с шулерами. И я не мог достаточно налюбоваться, наблюдая их ловкость во всех двадцати пяти способах ведения игры, их неуловимые мошенничества при передержке рукой или на игральной доске

и т. п., их надменные ругательства, обусловленные этим смелые, дышавшие презрением к жизни выходки, их поведение, полное доверия к хозяину игорного дома, их уменье присваивать себе деньги, добытые расчетом, силою и нахальством, их речи, любезные к сильным и дерзкие к слабым, их уменье подбирать себе партию, всевозможные подмены и подлоги ставок, благородную щедрость при дележе выигрыша, их разговоры, большею частью похабные, а также многое другое. Я усмехнулся, когда один игрок сделал неосмотрительный ход, а его противник, словно обжигая меня побагровевшими от гнева глазами, взглянул на меня и сказал: «Эй, ты, там! Ты, кажется, учишься играть в кости, прикрываясь хитрой усмешкой. Пусть убирается прочь этот злосчастный неуч, я поиграю с тобой, с ученым». И с согласия хозяина, он начал партию со мной. Я обыграл его на 16 000 динаров, отдал половину из них хозяину и игрокам, а остальное взял себе и собрался уходить. Но все присутствовавшие начали радостно восхвалять меня, и, спросив разрешение у хозяина, я устроил в его доме роскошный пир. А тот, который дал мне повод начать игру, прозывавшийся Вимардака, сделался моим закадычным другом. Разузнав от него все подробности относительно городских жителей, относительно их богатства, занятий и характера, однажды во мраке ночи, еще более темном, чем темная шея Шивы [15], надевши темное, ниспадавшее до колен платье, опоясавшись острым мечом, захватив кривую лопатку, музыкальный инструмент, щипцы, деревянную человеческую голову, магический порошок и фитиль, измерительный шнур, веревку с крючком, сосуд-лампаду, ящичек с пчелами и прочие принадлежности, я направился в дом одного богатого скряги и, проделав в стене отверстие размером не более, чем в петлю оконной сетки, и высмотрев все происходящее внутри, преспокойно проник туда, точно в собственное жилище, захватил весьма драгоценную наличность кассы и удалился. Вдруг на царской улице, словно загроможденной густою тьмою массы черных туч, я заметил словно блеск сверкнувшей молнии и предо мною предстала, точно сама богиня-покровительница города, разгневанная грабежом, молодая женщина, сверкавшая своими драгоценностями, блуждавшая по пустынным улицам и подошедшая ко мне. На мой участливый вопрос: «Кто ты, дитя мое, и куда идешь?» она боязливо отвечала, заикаясь: «Господин! В этом городе есть славный купец по имени Куверадатта, я его дочь. От самого моего рождения отец обещал отдать меня в жены одному здешнему богатому юноше по имени Дханамитре. Теперь же, когда тот после смерти родителей, вследствие своего чрезвычайного благородства, ценою своего богатства купил себе у своих же прежних прихлебателей бедность и получил от облагодетельствованных им раньше людей лишь прозвище Благородный — Ударака, теперь, когда он сам сватается ко мне, уже взрослой девушке, отец не отдает меня, говоря: «он — бедняк», и хочет отдать меня другому, карабановладельцу, справедливо носящему имя владыки богатств — Артхапати. Узнав, что это несчастье должно произойти сегодня утром, я, условившись заранее со своим милым и обманув своих домашних, иду к нему по хорошо знакомой мне с детства дороге, напутствуемая одним лишь богом любви. А потому прошу тебя, отпусти меня, возьми себе это украшение!». С этими словами она сняла его и передала мне, но я ответил ей участливо: «Пойдем, милая, я приведу тебя в дом твоего милого», и сделал уже с ней несколько шагов. Вдруг нам навстречу подошел значительный отряд полиции с дубинками и мечами в руках, разрезая густую тьму светом факелов. Заметив, что девица задрожала, я шеп-

нул ей: «Милая! Не бойся! Вот моя рука и меч, ее верный союзник. Но ради тебя я придумал более миролюбивый прием. Я лягу, якобы пораженный сильным ядом, а ты должна им сказать: «Мы пришли ночью в этот город. Вот этот, мой супруг, был укушен змеею на углу этого здания; если среди вас есть добрый человек, знающий заклинания, то пусть оживит его и дарует жизнь и мне несчастной». Девица, не имея другого выхода, заикаясь от страха, с красными от слез глазами, дрожа и еле двигая ногами, исполнила мое наставление. Я улегся, якобы пораженный ядом. Один полицейский, мнивший себя заклинателем, поглядел на меня, попробовал пассы, заклинания, молитвы, внушения и проч. и, ничего не добившись, сказал: «Он умер от смертоносного укуса. Его тело почернело и окоченело, взгляд потускнел, теплота исчезла. Нечего горевать, дитя мое: завтра же мы предадим его огню. Кто может избежать судьбы?». И вместе со своими товарищами удалился.

Я же, вставши, отвел ее к Удараке-Дханамитре, сказав ему: «Я — вор. Застигнув по дороге вот эту, стремившуюся к тебе лишь под охраной мысли о тебе, я из жалости привел ее. Вот ее украшение». И я вручил ему это сокровище, разгонявшее своим блеском густой мрак. Благородный Дханамитра, приняв это от меня со стыдом, радостью и недоумением, обратился ко мне: «О, благородный господин! В эту ночь ты подарил мне мою возлюбленную, но отнял у меня дар слова: я не знаю, что сказать. Одним словом, с этого дня я содержу для тебя вот этого раба — самого себя». С этими словами он упал к моим ногам. Я поднял его, прижал к груди и сказал: «Друг мой! Ступай! Только отведи ее к ней в дом». Он беспрекословно повиновался, мы отвели ее домой и, пользуясь ее указаниями, обокрали там все дочиста, вплоть до глиняной посуды. Затем мы удалились и припрятали похищенное добро. А столкнувшись на обратном пути с полицейским отрядом, сели на лежавшего близ дороги разгоряченного слона, согнав с него корнака [16]. Я заставил слона подняться, продев обе ноги в цепь вокруг его шеи. Он нанес боковой удар в широкую грудь сброшенного корнака и своими клыками, обмотанными его кишками словно лианами, рассеял полицейский отряд. С его же помощью мы разгромили и шатер — жилище Архапалы. Направив слона назад, мы слезли с него в каком-то заброшенном саду, уцепившись за ветви. Вернувшись домой и обмывшись, мы улеглись в постели.

Тем временем поднялся из океана солнечный диск, багровый точно венок золотых ветвей на райском дереве, как бы изображая собою рубиновый венец на горе восхода. Встав, выполоскав рот, умывшись и совершив утренние обряды, мы отправились гулять по городу, полному разговоров о наших проделках, и услышали суматоху в жилище жениха и невесты: Артхапати утешил деньгами Кувердатту и назначил месячный срок для свадьбы с Кулапаликой. Я подучил потихоньку Дханамитру: «Друг мой! Приступи наедине к царю Анга с вот этим замечательным кожаным кошельком и скажи ему: «Государю известно, что я единственный сын миллионера Васумитры, по имени Дханамитра. Дойдя до полного разорения благодаря множеству прихлебателей, я стал объектом всеобщего презрения. Так как Кулапалику, воспитанную для меня, ее отец вследствие моего разорения хочет отдать теперь за богача Артхапати, то я пришел в отчаяние и, желая покончить с собой, удалился в заброшенный загородный сад и уже приложил кинжал к горлу, как вдруг меня остановил аскет, сказав: «Ка-

кая причина такого насилия?». Я же отвечал: «Бедность, сопровождаемая презрением». Он жалостливо обратился ко мне: «Ты глуп, милейший! Нет ничего хуже самоубийства. Хорошие люди сами себя поддерживают, а не уничтожают. Есть много средств достать деньги и нет ни одного, чтобы возвратить жизнь, вновь соединив перерезанное горло. Какой в этом прок? Я большой знаток заклинаний и раздобыл себе вот этот кошелек, доставляющий миллионы. Благодаря ему я долго прожил в стране Камарупа, исполняя все желания жителей. Уже дряхлым стариком пришел я сюда, словно в земной рай. Возьми себе этот кошелек. Кроме меня, его могут «доить» купцы и гетеры, таково его свойство. Только, если у кого-либо имеется нечто отнятое незаконно у других, то он должен возвратить его, а все законно приобретенное раздать царю и брахманам. Тогда если положить этот кошелек, словно божество, в чистом месте и поклоняться ему, то каждое утро он будет наполняться золотом. Так уже ему предопределено». С этими словами аскет отдал его мне, с мольбой простершему руки, и скрылся в пещере. Я подумал: «Этот драгоценный кошелек не может быть использован без ведома государя. И принес его сюда. Как будет угодно государю». Царь, конечно, скажет: «Молодец, я доволен тобою. Ступай и дои его сколько угодно». А ты снова скажешь: «Благоволи повелеть, чтобы его никто не украл». Он, конечно, и на это согласится. Затем возвратившись домой и раздав вышеуказанным способом все свое имущество, поклоняясь ежедневно этому кошельку и наполняя его накраденными ночью деньгами, ты будешь днем показывать его людям. Тогда Куверадатта, отвергнув с презрением Артхапати, из жадности сам пожелает выдать за тебя дочь. А разгневанный Артхапати, чванясь своим богатством, заведет тяжбу. Мы же в свою очередь всякими способами доведем его до того, что он останется при одном поясе. А наши воровские подвиги будут таким образом отлично скрыты. Обрадованный Дханамитра так и поступил. В тот же день, по моему наущению, Вимардака, вкравшись в доверие к Артхапати, стал разжигать в нем вражду к благородному Дханамитре, а корыстолюбивый Куверадатта, отвергнув с презрением Артхапати, всячески любезничая, домогался отдать свою дочь Дханамитре. Тогда Артхапати стал сопротивляться.

Как раз в эти дни было объявлено, что Рагаманджари [гирлянда страсти], младшая сестра гетеры Камаманджари, должна дебютировать публично в концерте-спектакле. Заинтересованная публика повалила валом. Я вместе с другом Дханамитрой тоже присутствовал. Когда она начала свою пляску, мое сердце стало словно другою эстрадою. Бог любви, вооруженный пятью стрелами, найдя себе убежище в ограде гряды лотосов — ее кокетливых взглядов, привел меня в чрезвычайное волнение, поддержанное полнотою эстетических чувств и впечатлений. Она же сама, словно богиня-покровительница города, разгневанная его разграблением, сковала меня оковами-гирляндами кокетливо искоса брошенных взглядов очей, темных как лепестки синего лотоса. Окончив танец, разукрашенная снисканным успехом, не знаю, из кокетства, вожделения или случайно, она не раз метнула на меня, искоса, неуловимым даже для ее подруг взором и кокетливо изогнув лианы своих бровей и преднамеренно с улыбкой показав свои блестящие зубы, удалилась, провожаемая глазами и сердцами публики. Я же, возвратившись домой, потерял аппетит от непреодолимой тоски и под предлогом головной боли лег на постель, совершенно разбитый, но мой друг Дханамитра, большой знаток в науке любви, пришел ко мне и по

секрету сказал: «Друг мой! Ведь все твои помыслы устремлены на эту богатую дочь гетеры; но я верно угадал и ее душевное состояние: и ее скоро уложит на ложе из стрел бог Кама, имеющий нечетное число стрел. Вам, стремящимся к одной и той же цели, будет легко добиться соединения. Мало того, она хоть и дочь гетеры, но объявила как-то раз весьма благородно, противясь обычаям гетер: «Купить меня можно лишь ценою добродетели, а не денег, и вне брака никто не насладится моей юностью». Тотчас же воспретив ей это, но безрезультатно, ее сестрица Камаманджари и мамаша Мадхавасена пожаловались царю со слезами: «Государь! Мы надеялись, что твоя рабыня Рагаманджари, красе которой соответствуют ее характер, таланты и ловкость, увенчает наши желания. Теперь же наши надежды подрезаны в корне, ибо она желает преступить законы своей касты, пренебречь деньгами и продать свою юность только за добродетель. Она хочет во что бы то ни стало жить как благородная женщина. Хорошо, если бы она образумилась, покорившись стопам государя». Когда же она, получив соответствующее наставление даже от царя, все же не подчинялась, то мать и сестра, зарыдав, снова заголосили перед царем: «Если какой-нибудь франт без нашего согласия соблазнит или погубит ее, то пусть будет наказан, как вор». Таким образом без денег родные не отдадут ее, а предлагающему деньги она сама не отдастся». Я отвечал: «О чем тут думать? Склонив ее на свою сторону добродетелью, я тайно удовлетворю ее родных деньгами».

Подкупив платьем, снедью и проч. одну буддистскую монахиню [17], главную комиссионершу Камаманджари, по имени Дхармаракшиту, я через нее заключил такой договор с этой дрянной женщиной: «Украв у благородного Дханамитры чудесный кошелек, я отдам его тебе, если ты дашь мне взамен свою сестру Рагаманджари». Получив тотчас ее согласие, я проделал все это и получил нежную ручку Рагаманджари, сходившей с ума по моим качествам. С наступлением ночи, в которую была назначена кража кошелька, в присутствии знатных горожан, созванных под другим предлогом, преданный мне Вимардака, притворившись другом багача Артхапати, напал на Дханамитру и принялся его ругать. Дханамитра возразил. «Любезный! с какой стати ты бранишь меня вместо другого: я не помню, чтобы нанес тебе хотя бы малейшую обиду?» Тот опять пригрозил: «Вот что значит чванство богача! Ты берешь себе чужую жену, за которую уже был внесен выкуп, соблазнив ее родителей деньгами, и еще смеешь говорить: «Я, мол, тебя не обидел!» Ведь дело ясное: я Вимардака, закадычный друг каравановладельца Артхапати, готов лишиться жизни ради него и не отступлю даже перед убийством брахмана [18]. Стоит мне покараулить одну только ночь и я избавлю тебя от этой горячки самомнения, причиненной чудесным кошельком». После такой выходки знатные горожане в сердцах задержали его и увели прочь. Вся эта история была с притворным огорчением передана царю Дханамитрой, причем он упомянул прежде всего об исчезновении своего чудесного кошелька. Царь призвал к себе Артхапати и спросил его с глазу на глаз: «Есть у тебя приятель Вимардака?» И этот глупец отвечал: «Да, государь, это мой лучший друг. Что с ним приключилось?» Царь опять спросил: «Ты можешь его призвать?» Тот отвечал: «Конечно, могу». И с этими словами вышел. Но после тщательных поисков в его доме, в квартале гетер, в игорном доме, он нигде не мог найти Вимардаку. Да и как бы он мог, глупец, найти его, когда Вимардака, получив от меня необходимые инструкции, как узнать тебя, мой государь, как раз в этот день отправился в Уджаини разыскивать тебя. Так как Артхапа-

ти, не найдя его, сообразил, что на него самого возведут обвинение в преступлении другого, то, по недомыслию или со страху, дал при допросе противоречивые показания, был схвачен и закован в цепи по приказанию царя, разгневавшегося и подстрекаемого Дханамитрой.

В эти же дни гетера Камаманджари, желая выдоить как следует, по всем правилам чудесный кошелек, отправившись к выдоенному ею прежде и ставшему джаинистским монахом Вирупаке[19], вручила ему обратно все отнятое у него добро, любезно успокоила его и вернулась домой. Камаманджари, надеясь выдоить чудесный кошелек, ради обеспечения успеха, за несколько дней перед тем раздала все свое имущество вплоть до последнего уголька, а Дханамитра по моему наущению притворно доложил царю: «Государь! Эту гетеру Камаманджари [Гирлянда любви] люди за ее чрезмерное корыстолюбие прозвали — Лобхаманджари [Гирлянда корыстолюбия), сделав ее предметом порицания. Теперь же она вдруг раздает без разбора все, до ступки и пестика включительно, и делает это, думается мне, заполучив мой чудесный кошелек, для которого правило таково, что он «доится лишь купцами и гетерами и никем другим»; такова уж его репутация. Поэтому я и подозреваю ее в краже». Царь тотчас же велел призвать ее вместе с матерью. С притворным испугом я сказал ей по секрету: «О благородная! Конечно, слишком явной раздачей своего имущества ты навлекла на себя подозрение в краже чудесного кошелька. Из-за этого и зовут тебя к царю Анга. По мере того, как тебя будут все больше прижимать к стенке, ты начнешь указывать на меня как на источник его получения; меня подвергнут мучительной казни, а после моей смерти не выживет и твоя сестра Рагаманджари. Ты обеднеешь, и кошелек снова попадет к Дханамитре. Эта беда повлечет за собою со всех сторон новые беды. Чем здесь можно помочь?» Она и ее мать отвечали, проливая слезы: «По нашей младенческой глупости эта тайна почти что раскрылась. Утаив ее хотя бы еще три, четыре раза, несмотря на настояния царя, придется указать на тебя как на источник получения указанного кошелька. А раз ты будешь уличен, то и вся наша семья погибнет. Но ведь позорное подозрение, уже тяготеющее над Артхапати, уже всем известно. Всем в столице известна и наша дружба с этим скупердяем. Сказав, будто Артхапати подарил нам этот кошелек, мы отлично спасем себя». С моего одобрения они обе отправились во дворец и на вопросы царя несколько раз отговаривались «это, мол, не в обычае у гетер выдавать дарителя. Ведь мужчины приходят в публичный дом не только с законно приобретенными вещами». После угрозы обрезать им нос и уши эти хитрые гетеры обвинили в воровстве злополучного Артхапати, а разгневанный царь приговорил его к смертной казни. Тогда Дханамитра, с мольбой простирая руки, запротестовал: «Государь! Владыками династии Маурья[20] была дарована купцам привилегия: не лишать их жизни за такого рода преступления. Если ты разгневан, то пусть этот негодяй будет изгнан с отобранием всего его имущества». По этому случаю всюду разнеслась слава о Дханамитре, а царь остался доволен. Артхапати, столь чванившийся прежде своим богатством, теперь был изгнан в одних лахмотьях на глазах всего города, а часть его имущества царь, по совету Дханамитры, пожаловал бедной Камаманджари, которая раздала было все свое состояние, увлекшись миражем чудесного кошелька. Дханамитра в счастливый день женился на Кулапалике, а я, достигнув пределов своих желаний, наполнил золотом и драгоценностями дом Рагаманджари.

В этом городе мною было обокрадено такое множество богатых скопидомов, что они сами просили милостыню близ домов прежних бедняков, обогатившихся их же деньгами, подаренными мною.

БРАКОСОЧЕТАНИЕ АВАНТИСУНДАРИ [21]

[Зустріч Раджавахани та Авантісундарі]

(Уривок)

Балачандрика [22] сделала ему рукою знак, чтобы он подошел без опасений, и царевич Раджавахана [23], затмевая блеском самого Индру [24], приблизился к стройной красавице, царевне. Она блистала красотой, как будто сам Кама, тоскуя по своей Страсти, пожелал создать себе игрушечную куколку и сотворил эту необыкновенную женщину, сделав обе ее ступни из прелестных осенних лотосов из своих садов; ее медлительную кокетливую поступь — из походки опьяненных самок фламинго на озерах в его парке; ее бедра из своего прекрасного колчана; ее восхитительные ляшки из чудных платанов-столбов у входа в свой павильон любви; ее плотный пах из своей быстрой колесницы; ее пупок, подобный водовороту Ганги, из бутона-почки едва распустившегося лотоса в своем праздничном венке; три складки на ее животе из ряда ступеней террасы своего дворца; волосики на ее теле из чудной синевы своей тетивы — вереницы пчел; ее обе груди из своих роскошных наполненных водой золотых кувшинов; ее локти из нежных лиан своей беседки; ее шею из своей блестящей победной трубы; ее уста, послужившие образцом для создания плодов Бимба, из краски молодых манговых почек — своих сережек; ее лучезарную улыбку из дивных цветов своих стрел; ее голос из сладостного пения кокилы, своего первого предвестника; благоухание ее дыхания из благовония южного ветра, своего главного соратника; ее пару очей из гордой рыбы своего знамени; ее лианоподобные брови из своего гибкого лука; ее лицо из очаровательного месяца — своего друга, но только без его пятен; пряди ее волос из перьев хвоста игривого павлина; изо всего этого Кама славно создал царевну, омыв ее соком сандала, смешанного с цветочной водой и мускусом и осыпав ее камфорной пыльцой [25].

Когда эта дочь царя Манасары, словно воплощение самой богини Лакшми [26], взглянула на царевича Раджавахану, словно на воскрешенного Каму, внявшего ее мольбам и явившегося дабы исполнить ее желания, охваченная страстью, она затрепетала, словно колеблемая ветром лиана. Затем, оставив игры и забавы, она пыталась под видом стыдливости скрыть иные ощущения. «Конечно, творец мира, сотворивший женщин, создал эту случайно, как древесный червь случайно вытачивает букву. В противном случае, отчего Брахма, сумев создать подобную, не создал другой подобной же красавицы», — так думал, улыбаясь, царевич и глядел на нее со страстью. Она же, не будучи в силах стоять близ него, застенчиво спряталась немного среди подруг и сама начала глядеть в глаза царевичу, пленившему ее красотою, словно серну сетью, вскидывая искоса своими несколько изогнутыми словно лианы глазами и подведенными бровями. А его сердце стало мишенью для стрел Камы, полновластно завладевшего им при помощи всей совокупности порожденных в ней чувств и ощущений. Она думала: «В каком городе этот несравненный красавец услаждает взоры счастливых молодых женщин? Какая жена и какая мать, обладая таким сокровищем, мужем или сыном, могут считаться украшением всего женского пола? Кто его супруга? Какая причина появления здесь? Кама, завидуя, что я гляжу на царевича, превосходящего красою его самого, жестокий жестоко терзает меня. Что делать? Как с ним позна-

комиться?» Тогда Балачандрика, угадав по внешним признакам их внутреннее состояние и считая неуместным рассказывать истинную историю царевича в обществе развеселившихся девушек, повела о нем речь согласно общераспространенной версии: «Царевна! Этот юный брахман, изощренный во всех шестидесяти четырех искусствах [27], умеющий вызывать на бой самих богов, искусный в бою, знаток амулетов, заклинаний и зелий, достойный уважения, да будет почтен тобою». Царевна, услыхав это, сердечно обрадовалась словам подруги, вторившим ее желанию, и потревоженная Камой, словно гряда волн, колеблемая тихим ветром, пригласила присесть царевича, красою превосходившего Каму, на подобающем месте и через посредство руки своей подруги оказала ему почесть поднесением массы духов, цветов, зерен, камфоры, бетеля и т. д.

Между тем Раджавахана думал про себя: «Без сомнения, это Яджнявати, моя супруга в предыдущем воплощении: иначе мое сердце не возгорелось бы такой страстью к ней. В срок, когда наступает конец проклятью наложенному святым аскетом, у нас обоих возникает общее воспоминание о предыдущем воплощении. Все же я вызову в ней сознание речами, связанными с особыми событиями». Как раз в это время приблизился к нему восхитительный царский фламинго, желая поиграть. Заметив, что Балачандрика получила приказание от царевны, томившейся желанием поймать этого лебедя, царевич Раджавахан подумал: «Вот удобный повод заговорить» и так повел искусную речь: «Дорогая! Давно жил-был царь по имени Шямба. Желая позабавиться вместе с супругой, он подошел однажды к озеру, и там около группы розовых лотосов потихоньку схватил погруженного в сон лебедя и, крепко связав ему обе лапки водорослями и глядя на зардевшееся лицо своей милой, молвил с кроткой улыбкой, разлившейся на его собственных щеках: «О лунноликая! Этот лебедь, связанный мною, сидит неподвижно, словно аскет. Делай с ним что хочешь». Но лебедь вдруг заговорил и проклял царя Шямбу: «Повелитель земли! За то, что ты из царского высокомерия беспричинно оскорбил меня, целомудренного отшельника, пребывавшего в высшем блаженстве и всецело погруженного в свое стояние среди этой группы лотосов, за это преступление ты испытаешь мучения разлуки с милой». Царь Шямба с испуганным лицом и не будучи в силах снести разлуки с возлюбленной пал ниц и почтительно молвил: «Блаженный! Прости, в чем я согрешил по неведению». Аскет смягчившись отвечал: «Царь! Проклятие не коснется вас в этом воплощении. Но в силу моего слова в следующем воплощении ты, насладившись любовью с этой лотосоокой, которая также снова воплотится, за то, что связал мне ноги на две минуты, сам пробудешь два месяца с ногами, связанными цепочкой, и испытаешь горе разлуки с милой, а потом долго будешь царствовать вместе с нею». Засим он даровал нам также способность припоминать предыдущие воплощения. Вот почему нельзя связывать этого лебедя».

Царевна, вняв этой речи, также припомнила свое предыдущее воплощение, сказав про себя: «Вот это мой дорогой возлюбленный», и с радостным сердечным трепетом, кротко улыбаясь, сказала: «Дорогой мой! Некогда царь Шямба в угоду своей супруге Яджнявати связал царственного лебедя. Так подчас на свете и мудрые из-за желания угодить делают то, чего не следует». Вот как царевич и царевна, сообщив друг другу имена и признаки, относившиеся к предыдущему воплощению, преисполнились в сердце любовной страстью.

Перекладі

часів від Великої Жовтневої соціалістичної революції до Великої Вітчизняної війни

З ЛІТЕРАТУР НАРОДІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

таджицької, вірменської, азербайджанської, грузинської, осетинської, адигейської, меотійсько-грецької, асурської

6. З книги: С. Айні. Повість про бідняка таджика Адіне. Переклав з таджицької мови Є. Ребрик. Х., 1931 [1], стор. 56—59, 81—85, 88—91, 93—100, 169—170, 172—179, 186—188, 243—249.

САДРЕДДІН АЙНІ

ОДІНА [2]

(Уривки з романа)

V. Краса природи

АМ треба оглянути Кугестан [3]: ви нічого не бачили, коли не бачили луків та гірських долин у весняну пору. Як тільки ви потрапляєте в предгір'я, легкий весняний вітрець доносить до вашого почуття приємні пахощі. Поки можете, вдихайте ці солодкі пахощі, і поки маєте силу, користуйтесь доброю погодою, бо кожний момент ви відчуваєте свіжість і кожну хвилину ви почуваєте чистоту природи. Розплющіть очі: з одного боку луки — ціле поле червоних, білих і жовтих тюльпанів, що чудернацько зігнулись, з другого — на узгір'ї група дерев, фісташкових, оріхових та інших поплутали свої гілля в обіймах. Подивіться вгору, поки сягають ваші очі: там далеко ви бачите блискучі каміння, а між них густий чагарник, листи щавлю, стеблини гіацинтів і купи фіалок. Подивіться собі під ноги: з-під каменів витікають струмки, «що їхню воду можна порівняти з блиском кришталю і з прохолодою льоду. Ці струмки витікають з невеликих джерел і потім стікають в долини, де вже женуться широким і прудким потоком, такщо цілком переносять вашу уяву в інший світ. Трелі солов'я і співи інших птахів справляють таке враження, що ви зовсім забуваєте про музичні оркестри цивілізованого світу. На цих луках, повних трав, ігранки кіз та цапенят, стрибки баранів та ягнят, скоки сайгаків [4] женуть з вашої пам'яті усякі танці і забавки дівчат на сценах великих міст.

Усі ці панорами, які ви бачили, утворені лише силою природи без трати золота і праці людських рук. Порівняйте ці панорами природи з садами великих міст, що викликані до життя тратою величезних сум і тяжкою працею: там ви не знайдете іншої краси, крім краси праці великої сили.

Така і героїня нашого оповідання — Гюль Бібі. Ви вже познайомилися з нею за часів її дитинства, але я вдруге хочу зазнайомити вас із нею. Тепер вона була в розквіті краси і природної розкоші. Відрізнялась вона від міських красунь, як відрізняються природні луки Кугестану від роблених садів цивілізованого світу.

Зрозуміло, ми не кажемо, що Гюль Бібі мала парчеві сукні, ляні сорочки, золототкані куцини, оксамитові кофти, європейські кісники, сережки та намиста з перлів, або алмазні персні. Ні, такого роду убора і оздоби, що їх ми перелічили, не мають не тільки такі бідні дівчата, як Гюль Бібі, але ви не знайдете їх навіть і в багатіїв Кугестану.

Проте Гюль Бібі мала таку красу і розкіш, яких не мають не тільки дівчата Кугестану, але навіть і красуні з міста, які завжди оздоблюють себе сурмою, усмою, білилами та рум'янами.

При всій цій красі і розкоші Гюль Бібі ясно не уявляла, як деякі дівчата міста, що вона своїм блиском може причарувати і закохати весь світ. Навпаки, її ясний зір, природна щиросердість і молоді літа дозволяли думати, що вона ще не розуміла всієї сили своєї краси.

VIII. Лютий—березень 1917 року

Одіна́ працював на заводі серед робітників різних націй: таджиків, узбеків, берберів, персів, росіян і вірменів[5]. Хоча кожний з них був з іншого міста, іншого роду й віри, але спільні невдачі і утиски братерськи їх зв'язали.

Ще недавно мулли і попи обдурювали своїх одновірців і проповідували так:

— Дбайте лише за свою націю та за свою віру. Стережіться, щоб, не дай боже, вас не звели з шляху істини в іншу віру. Будьте тверді в своїй вірі і моліться лише своєму богові. Поважайте ваших імамів і напутників віри, не відступайте від їхніх слів і вказівок.

Вважайте за свій обов'язок слухатися падшага[6] та його урядовців, бо падшаг є тінь бога на землі і господар всього багатства миряп.

Нещасні робітники від таких брехливих казань дивились один на одного очима ворога і не вірили один одному. Кожний вчинок товариша іншої віри і нації вони приписували злому намірові і думали, що той чужовірець бажає звести його з віри батьків і направити на свій шлях.

Із 40—50 теньга́[7], що їх вони заробляли щомісяця тяжкою працею, і потом, певну частину вони віддавали муллам і попам під різними прикликами, як-от: читання корану, милостиня — зекят, розгрішення і таке інше.

Проте, останніми роками у робітників почали з'являтися настрої іншого роду; європейські робітники, бувши членами таємних революційних товариств, почали агітацію і під гаслом:

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

закликали робітників до братерства. Від утисків і жорстокості власника заводу, від грубого поводження підрядника, від «опіки» поліцаїв і урядовців падшага ці пригноблені почали поступово піднімати голос, скаржитися. Вони казали:

Все це багатство і пишнота, що їх скупчив власник заводу, все це— здобуток праці наших рук. І через цей капітал він зробив нас своїми рабами. Через своїх агентів і факторів він купує за вигідну йому ціну бавовну від дегконів[8], які, так само як і ми, є трудящі і пригноблені. Цю бавовну він привозить до заводу і тут обчищає її працею наших рук, бо ми працюєм тут, лише щоб врятувати себе, жінок і дітей наших від голоду. Потім він надсилає цю бавовну залізницею, що теж збудована працею наших товаришів. Діставши добру користь, він стає великим баєм, власником пишних палаців і гарних садів і живе собі втішаючись ніжними квітками, щирим вином і розкішшю життя.

Подумайте, і який труд і які зусилля приклав власник заводу, щоб зробитися володарем радостей і втіх життя? Жодних, крім праці рук робітників і дегконів.

Вони в безділлі, а ми в праці, вони ситі, а ми голодні, вони вино п'ють, а ми кров своєї печінки, вони цілують рубінові уста, ми лижемо чорну землю; їхні жінки і дочки гуляють в чудових садах, наряжені в розкішні сукні, а наші жінки, як і ми самі, закабалені в тяжку чорну

працю; діти їхні в добірних убраннях, чудово годуючись, вивчають у вищих школах науки, наші ж діти, лишаючись неписьменними, вже з дитинства працюють на чорній праці, гублять своє здоров'я, і більша частина їх гине, не досягши дорослих літ.

Таке життя, таке існування, такий громадський уклад неможливі і далі тривати не можуть.

І нам всім треба, не звертаючи уваги на нашу віру і націю, об'єднатися. Росіяни, мусульмани, вірмени, таджики, узбеки і бербери, всі ми — брати, і щастя кожного з нас повинні вважати за спільне діло. Щоб добитися кращого життя, щоб помститися загарбникам і захопити права, що нам належать, ми повинні повстати. А якщо ми з'єднаємось, ми доб'ємось своїх прав. З'єднавшися, ми зможемо захопити весь світ.

Через те, що більша частина населення країни це є робітники й дегкони, ми подужаємо сили уряду падшага. Сила, що є в руках падшага, це аскери[9], і коли ви добре подивитеся, то побачите, що вони теж із наших рядів, теж діти бідних дегконів і робітників. Який син бая, взявши рушницю, пішов до кордону або який зять фабриканта, годуючись чорним хлібом, мандрує пішки в спеку і холод по горах і пустелях?

Гірше за все те, що уряд падшага обдурює аскерів і через проповіді муллів та через попівські присяги держить аскерів в послусі. Але, коли ми через агітаторів зможемо з'ясувати їм наше дійсне становище, вони безумовно направлять гармати та рушниці, що їх їм дав уряд падшага для того, щоб держати нас в послусі, проти самого ж уряду.

Хоча спочатку такі розмови мали місце лише поміж європейських робітників, але потроху вони почали притягати до своїх гуртків і мусульман. Настирливо, але обережно вони пропагували, давали перші лекції революції і закликали до повстання.

Нарешті ранок щастя заблискотів, і бажаний день настав. 27—28 лютого телеграф приніс добру вість про революційне повстання робітників у Москві і Петрограді. Хоча прибічники царського уряду в перші дні й домагались перешкодити поширенню цих вістей, особливо поміж робітниками, але далі було неможливо «ховати сонце в полу». Другого та третього березня всьому світу стало відомо, що царський уряд скинуто.

Робітники заводу в цей день вийшли на демонстрацію з музикою і з червоними прапорами, як і годиться в такий день. Оратори виголошували гарячі промови на теми, що ми про них казали в цьому розділі; доки не впав царський уряд, такі промови можна було чути лише в підпіллі проміж робітників, тепер їх чули всі.

Колони робітників ішли вулицями, радісно виспівуючи пісню волі:

Гей ви пригноблені, гей ви робітники!
Час нашої волі настав.
Несіть добрі вісті, гей бідаки!
В світі радісний ранок розцвів.
Доволі нам зітхаючи страждати,
Нарешті і радість з'явилась.
Доволі насильства, гніту доволі. Гей, справедливосте!
В світі владу свою ти покажи!

IX. Одіна повертається

Одіна три роки працював на заводі. Хоча заробітна плата його була невелика, але через те, що він не доїдав, не витрачав на одежу і взагалі був ощадний, він зміг зібрати дещо для весілля: поступово

він набув кусок сатину, кусок ситцю, кусок вовняної тканини, два рушники, одну гарну сукню і пару капців і чобіт. Все це він хоронив у саквах і гадав, що як тільки Гюль Бібі [10] побачить ці речі, вона одразу забуде тирічну гяжку розлуку.

Минули березень і квітень. Робочий сезон на заводі кінчився, шлях до Кугістону вже трохи прочистився від снігу, і перший караван почав готуватися до подорожі. Одіна купив собі за три карбованці ослика, щоб навантажити свої речі, а решту грошей — 20 теньга сховав у черес і з караваном робітників рушив в дорогу.

Одіна, пустивши ослика вперед, ішов із палицею в руці пішки позаду, і думки його були про те, що описано вище. Іноді серце його закипало від солодких надій, і він укупі з іншими караванниками брався співати «На́кші Мулла́» [11] — пісню, яка так відповідала його становищу:

Біля підгір'я — ряснота тюльпанів,
Так же велике кохання до тебе.
Шлях — кам'янистий, осел мій — кривий,
Шляхом кохання я пішки іду.

Куріпка злетіла, чогось ізлякалась,
Хіба тут мисливець десь показався?
Мелодії птахів, соловейкові трелі
Красу оспівують обличчя твого.

Іноді ж він під впливом розпуки і безнадії поринав у море туги і сумних думок і йшов забувши про все.

Нарешті караван, супутником якого був Одіна, дістався до кордону Каратегіну [12] і зробив постоянку. Караванники не встигли ще розвантажити свій багаж, як їх оточили люди зекятчи [13] і варта хакіма [14]. Вони склали в кут увесь багаж і поставили сторожу. В'ючних тварин вони поприв'язували в другому боці, а самих караванників посадили в зачинене місце. Потім взялись до перевірки і огляду: оглядали одяг подорожніх, скидаючи все аж до череса, вивертали підшивку одягу і роззували взуття з ніг. Всю готівку, що вони знаходили при цій перевірці, вони забирали і складали на хустину, що була розстелена перед головним зекятчі. Зрозуміло, в цю загальну купу пішли й 20 теньга Одіна.

Караванники галасували й плакали, інші хитрували або підлабузнювалися:

— Згляньтеся на нас! В Туркестані ми проливали піт, голодні й голі, щоб зібрати ці п'ять-шість монет на підтримку своєї родини. Не припустіть же, щоб ми після кількох літ розлуки повернулись до своїх дітей з порожніми руками.

На це зекятчі відповів:

— І ми мусульмани і всі ви підданці правовірного падшага, а тому повинні коритися указам падшага і постановам шеріату [15]. Ми оглянемо ввесь ваш багаж і обрахуємо його вартість; готівку ж, що ми взяли, ми порахуємо в рахунок зекяту [16] за ваше майно і подамо до ваших рук квиток в одержанні зекяту. Із цим квитком вас уже не будуть турбувати інші митники, і ви доїдете додому цілком щасливо. Це є наказ падшага і постанова шеріату. І коли хто буде уникати від виконання наказу, ми конфіскуємо все його майно, самого закуємо в ланцюги і відпровадимо до в'язниці в Каратегін. Більш балакати нема про що. Це все.

Нещасні, які заробили тяжкою працею свої гроші, побачивши, що може згинути і останнє добро, примушені були, прикусивши губу, скоритися долі.

Дійшла черга й до огляду багажу: зекятчі почали розкривати торби і сакви. Всяку річ яка їм подобалася, вони забирали:

— Ось це мені подарунок!

— А це є дуже підходяще для пана хакіма!

— А це якраз на вподобу маленького бая!

Молодці-слуги й собі теж не забували сунути за пазуху хустку або сховати в мішок жменьку цукру. Караванники, всі були робітники, не мали іншого виходу, як плакати. А безсердечні новкери стрічали плач цих нещасних дотепами і жартами.

Нарешті дійшла черга і до огляду речей Одіни. Як тільки показався кусок червоного сатину в квітках, зекятчі мимоволі схопився з місця. Як той шуліка, що побачивши шматок м'яса, з жадобою кидається на нього, він схопив цей кусок сатину, промовляючи:

— Ге-ге, це добра річ. Якраз синок бая доручив мені знайти кусок сатину такого сорту.

І він кинув сатин у свій єхдан [17].

Нещасний Одіна, ще не отямившися від утрати 20 теньга і побачивши це, сказав з очима, повними сліз від образи:

— Пане бай! Я віддам в жертву за вас свою душу, я умру біля ваших ніг, біля ніг ваших дітей... Я купив цей сатин для весілля, не припустіть, щоб моє одруження розлагодилося. Нащо вам це, подаруйте це мені. Згляньтеся на мою молодість і тугу.

— Не галасуй, хлопчисько! — відповів зекятчі. Ти ж кажеш сам, що це для весілля. Так хіба ж ти не даси весільного подарунку баїченкові? Це ж такий сором...

Крім цього, зекятчі забрав ще одну європейську хустку, поклав її собі в кишеню.

— А це мені весільний подарунок, — сказав він і засміявся, знущаючись над плачем Одіни.

XVIII. Кугестан

З того часу, як Кугестан потрапив до рук бухарським емірам, він не бачив добробуту і достатків, а в 1918 році він опинився в скруті. Бездощів'я і посуха 1917 року породили й тут неврожай і голод. Бідняки Кугестану навіть в родючі роки примушені були рушати в Туркестан в шуканнях заробітку, а в цей рік злидні їх зросли ще більше. Проте, уряд бухарського еміра в цьому році заборонив виїзд і в'їзд в Туркестан і не дозволяв нікому із житців Кугестану переходити кордон. Уряд побоювався, що коли люди будуть проходити в Туркестан, більшовики і младобухарці [18] пропагуватимуть між ними і вони повстануть проти уряду.

Ми тут, звісно, не будемо торкатися подій далекого минулого Кугестану, тільки приведемо на пам'ять читачеві, як приклад, деякі епізоди, які творилися в цій країні за часів емірів-Мангитів [19].

За часів переходу влади в Бухарі від Астраханідів [20] до Мангитів увесь Кугестан ще був незалежний. Хоча за тих часів суспільне життя насельників Кугестану було ще первісне, а влада їхня мала патріархальний характер, але разом з цим вони спокійно проводили свій вік в хліборобстві, охороняли своє майно і честь своєї родини і почували себе вільними господарями.

Коли Рахім Хан Мангит [21], зміцнивши свою владу в Бухарі, відрядив своє військо до Кугестану, перша його сутичка із гисарцями сталася коло фортеці Пашхурд. Це було 1169 року гіджри [22]. Рахім Хан в цьому бою переміг. Усіх чоловіків він перебив, а жінок та дівчат узяв у полон і відвів до Карші. Там на базарі він продавав, через оповісників, полонених жінок та дівчат кому завгодно, а поділ іншого добра, що потрапив йому в руки в цьому бою, тривав шість днів.

У другий свій похід до Кугестану Рахім Хан зустрівся із гисарцями та іншими оборонцями волі Кугестану біля фортеці Ширабад. Коли Рахім Хан здобув фортецю, він знов перебив усіх чоловіків, що потрапили йому в руки і з їх голів спорудив мінарет. Дівчат і жінок він розподілив поміж своїх вояків. Це було 1170 року гіджри [23].

Коли решта насельників Кугестану дізналася про ці дикі жорстокості, вони, щоб зберегти своє життя та майно, здали фортеці без бою людям Рахім Хана. Фортеця Каратегін теж з доброї волі піддалася. Хакім Гісару Мохаммед Амін Бей утік і сховався в Афганістані.

Рахім Хан, покоривши Кугестан, переселив із нього до Бухари двадцять тисяч родин. Крім того, він зібрав з населення ще й контрибуцію, а саме: 20 000 червінців готівкою, 3 000 коней і 500 голів верблюдів для перевозу вантажів. У всіх місцях Кугестану він залишав своїх хакімів, а для охорони хакімів залоги. В місті Дюшембе [24] він призначив на хакіма Гульте Бея сина Саримсак Бея.

Розгромивши людність Кугестану, Рахім Хан закував народ в кайдани неволі, і сам повернувся до Бухари, а хакіми Рахім Хана ще більш від нього самого почали визискувати і гнобити населення. Населення довго не могло зносити ці знущання й утиски і на другий рік повстало. Зміцнивши фортецю Горезек, повстанці влаштували там своє пристановище. Коли люди Рахім Хана облягли фортецю, оборонці волі утекли відтіль і сховалися спочатку в фортеці Сине, а відтіль відступили до неганського міжгір'я і тут почали готуватися до загального повстання. Зібравши достатні сили, повстанці 22 рамазана 1171 [25] року гіджри напали на фортецю Дегноу і захопили місто, а люди Рахім Хана залишились в середині арк'а [26]. Більша частина війська Рахім Хана в той час була розташована по селах вище від Гісару. Коли вони довідалися про події, що творилися коло Дегноу, вони посунулися до цієї фортеці і облягли її. Тоді оборонцям волі Кугестану довелося воювати на два боки: з одного боку, проти нападів тих, що були всередині арк'а, з другого,—боронитися проти нападів тих, що були поза містом.

Ця боротьба тривала сорок днів і тільки з появою самого Рахім Хана місто впало.

Рахім Хан наказав посадовити на кіл ватажка повстанців Аман-Баки, а іншим, що потрапили до його рук, приказав відсікти голови і з них спорудити мінарет на горбі проти міських воріт Дегноу.

Після цього він здобув і інші міста й фортеці Кугестану. Усіх полонених, що потрапляли до його рук, він убивав, голови їхні посилав до Дегноу і там їх приєднали до того самого мінарету.

Чотириста чоловік із Ходженту і Уратепе, що їх послав на допомогу гісарцям хакім Ходженту Фазил-Бей, теж потрапили в руки Рахім Ханові і були знищені, а голови їхні теж пішли на спорудження мінарету.

Таке становище було не тільки в Гісарі. Інші міста, що потрапили в руки Рахім Ханові (Пенджикент, Ярі, Коштут і інші) були зруйновані з такою ж жахливою жорстокістю.

Після Рахім Хана за часів еміра Даніяла [27] була «така сама каша й така сама чаша»: людність Кугестану прагнула волі, бажала сама бути господарем здобутків своєї праці і користуватися для своїх потреб здобутками хліборобства і скотарства. А Даніяль хотів обернути її у своїх рабів і загарбати все їхнє добро. І знову ті ж повстання, ті ж походи, ті ж нищення людей і спорудження мінаретів.

За часів емірів Хейдара, Насрулли і Музаффара [28] ці події знов і знов повторювалися. Особливо люта була доба Музаффара: вона цілком нагадала події доби Рахім Хана. Загін війська із гарматами під

командою самого кушбегі [29] Якуба обійшов усі долини й гори Кугестану і всюди забирав добро і майно в населення. Після того як емір Музаффар захопив Дегноу і спалив його, він зібрав усіх полонених на вершині горба і наказав перерізати їх усіх, як баранів.

За емірів Абдул-Ахада і Алім Хана [30] у людності Кугестану вже не лишалося більше сил для боротьби, а тому майно, жінки, діти — все це стало власністю еміра і його прибічників.

І ось уже за наших часів емір Алім для зміцнення своєї тиранії і деспотії теж хотів використати останні сили жителів Кугестану, тобто зробити учасниками своїх кривавих лиходійств тих самих, що їх скорив немилосердним кровопролиттям. Ті, що їхні інтереси були ті самі, як і інтереси еміра, як наприклад урядовці, розуміється, допомагали йому і доводили народу про конечність допомагати владі еміра. Але більша частина населення ні в якому разі не хотіла з доброї волі і самохіть допомагати емірові. А хакіми еміра, як про це вже сказано вище, не звертаючи жодної уваги на бажання або небажання людності, збирали надмірні податки. Урядовців та інших агентів силою посилали до Бухари, а вкупі з ними й тих, що були ув'язнені у в'язницях Кугестану, для посилення війська [31].

XIX. Незнайома особа

[Оповідає один з товаришів Одіни]

Якось, коли ми були недалеко від Кизил-Тепе, ми потрапили на спалений бавовнопрочисний завод, і там у ямі я сам бачив цілу купу людських кісток. Тоді я спитав у одного з моїх супутників, що був там:

«Ці кістки, мабуть, кістки жертв війни? Але чудно, чому їх кинули тут так зневажливо у ямі?»

Той відповів мені: «Які там до біса жертви. Це були таджики, що працювали тут на заводі укупі з робітниками-росіянами; завод цей належав одному з бухарських джедідів [32]. Коли росіян і джедідів розбили і вони утекли з Кагана, робітники заводу посідали в вагони і виїхали до Самарканду, а таджики залишилися тут. Якраз в той час ми і з'явилися сюди і дістали від хакіма розпорядження спалити й розгромити цей завод і повбивати всіх, кого тут знайдуть. Насамперед ми взялися нищити цих робітників. Вони, звісно, почали благати нас: «Ми, мовляв, таджики, ми мусульмани, за що ви нас убиваєте? Провина наша, мовляв, лише в тому, що ми не пристали на пропозицію російських робітників, коли вони пропонували нам їхати укупі з ними, бо ми вважали гіднішим для себе залишитися тут під обороною падшага ісламу. Так хіба ж також мусить бути кара тим, що у війні не брали участі, з росіянами не втікали, а тінь падшага ісламу вважають за оборону?» Звісно, вони бажали обдурити нас такими базіканнями і визволитися від смерті. Але ми не звернули зовсім уваги на цю балаканину невірних. Якщо вони справді щирі мусульмани, навіщо вони були на службі у джедидів і працювали на заводі і чому до самого кінця залишилися тут? Отже в одну мить ми всіх їх повбивали і покидали їхні тіла в цю яму, що була водозбором для заводу. Після цього ми загарбали все, що було коштовного на заводі, а самий завод, комори та машинове приміщення ми підпалили і попіл пустили за вітром. Під час пожежі заводу тіла забитих були вже в водозборі, а тому і не згоріли. Коли б не це, то й останків їх не залишилося б серед попелу. Після пожежі заводу водозбір висох, хижі звірі і птахи поклювали тіла мерців, а кістки їхні залишились ось тут у купі».

XXI. Вісті

Як Гюль Бібі мала огиду до Ібада так і Ібад був до неї байдужий[33]. Він був безумно закоханий в Гюль Ендам. Жагуче кохання до Гюль Ендам так його захопило, що він ладен був занапастити не тільки Гюль Бібі, ба, навіть батька і рідну матір, забувши себе і свою повагу та честь. Гюль Ендам теж ні хвилини не мала спокою без Ібада. Коли вони обидва були ще вільні, вони щодня находили слушну нагоду стрінутися і поговорити про своє нещасливе кохання. Після одруження Ібада з Гюль Бібі і після заміжжя Гюль Ендам за Еман Баки ці побачення не припинилися. Ібад, як той птах, що літає понад пташенятком, що випало з гнізда, повсякчас блукав біля хати Еман Баки. І при слушній нагоді ці двоє закоханих полегшували свої серця денебудь за стіною, або в кошарі, або в кутку у кухні.

Проте, у Еман Баки через часті появлення Ібада біля його хати почали зростати всякі сумніви, а байдужість до нього Гюль Ендам родила підозри. Щоб дізнатися правди, якось він сказав Гюль Ендам:

— Сьогодні ввечері я піду в гості до одного приятеля. А що шлях туди далекий, а ночі тепер темні, я там і заночую. А ти, якщо хочеш, можеш піти сьогодні до батька, або хай мати прийде сюди і тут лягайте спати вкупі.

— Добре! — відповіла Гюль Ендам. — Я так і зроблю.

Увечері Еман Баки, кажучи що їде в гості, переодягши одежу, пішов. Через якусь годину, поблукавши по вулицях, він повернувся додому. Тихо він переліз через огорожу у двір і, притаївшись у кутку, почав чекати що буде.

Ібад, як звичайно кожного вечора, підійшов до хати і, зупинившися в умовленому місці, тихенько кахикнув. А Гюль Ендам, даючи знак Ібадові, що в хаті нікого немає, кинула в його бік камінець. Ібад, діставши таку відповідь, заспокоївся, переліз через огорожу у двір і увійшов у кімнату, ніби це була його власна хата.

Як тільки Еман Баки ясно побачив, що в його хату увійшов якийсь чужий чоловік, він, бажаючи піймати суперника, кинувся за ним, як єхидна. В кімнаті він застукав Ібада і Гюль Ендам, які ще не встигли поцілуватися. Він зараз же накинувся на них, але Ібад — здоровий юнак 24 років — схопив, як цапеня, Емана Баки — недолугого діда 50 років, кинув його на землю, а сам через двері втік. Гюль Ендам теж під час боротьби свого чоловіка з Ібадом вистрибнула з кімнати і втекла. Без чадри, босоніж, розідравши обличчя нігтями до крові, вона побігла до батька. Там вона з плачем почала жалітися батькові та матері, що чоловік побив її і прогнав.

А Еман Баки опинився в ніяковому стані: куди тепер іти, що робити і як все це розказати? Як він тепер розкаже людям, що жінка його зрадила і що син арбаба Кемаля поважився на честь його дому? Коли б він упіймав їх обох, він, за звичаєм, їх обох і вбив би, щоб змити пляму ганьби з поли своєї честі. Але цього не сталося, так що ж тепер робити? Хильнувши такої отрути, тяжко буває й зітхнути.

Не мав він і рішучості одверто сказати: «справді, цей шлюб був нерівний». Де це видно, щоб чоловік п'ятдесятьох років, уже раніше мавши три жінки, признався, що це, мовляв, моя вина, що одружився з молодою дівчиною вісімнадцятьох років, яка не має і ніколи не матиме до мене кохання. Навпаки, Еман Баки міркував так:

— Адже сам мулла імам, коли складав шлюбний договір, сказав мені, а я ствердив, що ця дівчина ніколи не вийде із мого послуху, і доки я живий вона повинна мене слухатися і мені коритися. Після таких

роздумів і міркувань Еман Баки прийшов до думки об'явити Ібада злодієм. Він подасть скаргу до хакіма і таким чином помститься йому.

Прийшовши до такого вирішення, він піднявся на дах хати і, скільки мав сили, почав галасувати:

— Тримайте злодія!

Всі жителі села від малого до старого збіглися до хати Емана Баки, питаючи один одного:

— У чому річ? Що трапилося?

Еман Баки, спустившися з даху, підійшов до людей, що зібралися, і сказав:

— Ну, що, не піймали його?

— Кого? — спитав один.

— Та злодія Ібада.

— Якого Ібада?

— Сина арбаба Кемаля.

— Син арбаба Кемаля злодій? Я цьому ніколи не повірю, — відповів йому другий.

— Та я сам цьому б не повірив, але бачив на власні очі. Ось як це було: Увечері жінка пішла до свого батька, і я один залишився дома. Враз хатні двері відчинилися і в хату хтось увійшов. Тихенько і безгучно він почав збирати речі. Тоді я схопився з постелі, засвітив сірник і запалив каганець. Тут то я й побачив, що це був Ібад. Я хотів був схопити злодія, але він сам ударив мене, звалив на землю і втік. Ось чому я й піднявся на дах і почав кричати. Я був упевнений, що люди його упіймають. Цього не сталося, дичина вирвалася з рук, так я тепер поїду до міста і подам скаргу хакімові. Я приведу сюди єсаула, хай він його арештує і відведе до міста, а там уже з ним побалакає міршеб, як слід.

Люди почали його умовляти:

— Та ти хоч сьогодні вночі почекай. Все, що треба, завтра зробиш.

Але він, не случаючи їх, зараз же рушив до міста.

Хоча деякі наївніші й повірили тому, що набазікав Еман Баки, але досвідченіші добре знали, в чому справжня причина цього бешкету. А Шог Назар[34], теж почувши галас «тримайте злодія», після того, як його дочка прибігла до нього, добре зрозумів, що цей злодій є злодій, спеціально на цей випадок вигаданий.

7. З романа: Садреддін Айні. Дохунда. Переклад з таджицької й передмова Є. Ребрика, Х., 1934[1], стор. 101—105, 138—140, 186—188, 306—307, 328—330, 350—354.

САДРЕДДІН АЙНІ

ДОХУНДА

(Уривки з романа[2])

З кладовища у квітник[3]

НЕБО ясніє; сонце ще не зійшло, але зірки вже сховалися. Дме ранішній легенький вітрець, і, здається, від цього вітерця тікає нічний сум, що охопив був увесь світ. І все ж, не зважаючи на цю гармонію та лад у природі, одне місце бентежить очі глядачеві. Це місто — кладовище. Кладовище, що лежить на верхів'ї високого горба і своїм журним виглядом кожного кидає в сум.

Справді бо, через велику силу могилок і надгробків кладовище скидалось на якісь велелюдні збори, але збори мовчазних і засмучених людей[4].

Плач і голосіння юнака років вісімнадцяти-двадцяти, що сидів біля свіжої могили, порушували мовчанку цього зборища мовчунів. Незабаром юнак перестав плакати і, підвівши свою голову, втокмив погляд у могилку і звернувся до похованого в ній:

— Єдиний тільки ти був, хто своїм спокоєм і добрим настроєм помагав мені терпіти всі прикрості й страждання. Єдиний тільки ти був, що заради тебе я міг терпіти всі невдачі, всю гіркоту такого життя. Тепер, коли ти пішов, покинувши мене самотнього, мені самому, треба подбати, щоб видертись з цієї безодні...

Юнак трохи помовчав, мов добирав способу для свого визволення.

— Тікати!

Цими словами юнак відповів на свої шукання, але куди тікати?

— Треба тікати в таке місце, де б ніхто не знайшов і де б до мене нікому не було діла.

Отак юнак відповів на своє друге запитання.

— А де ж таке місце?

— Заховане міжгір'я!

В цю мить він саме кинув поглядом на гори, що прохід крізь них зветься «Заховане міжгір'я».

— Ось воно, моє місце, — сказав юнак.

Він багато чув оповідань про «Заховане міжгір'я». Товариші його, чабани, пасучи вівці, не раз показували йому «Заховане міжгір'я» і казали:

— Це таке міжгір'я, куди нема дороги хакімам і казіям[5]. Там діви й пері[6] живуть поруч людей, і більшість жителів «Захованого міжгір'я» побралися з пері, тим-то дочки їхні дуже гарні й вродливі...

Такі думки, такі роздуми не дали вже юнакові сили знову сісти, і він, як вітер, помчав до «Захованого міжгір'я».

Юнак пробув у дорозі цілий день і тільки надвечір дістався до міжгір'я. На кам'яному ліжку він і заснув. Звісно, це ліжко проти його попереднього ліжка, яке він мав у кошарі, було й краще і вигідніше. Цієї ночі замість тину, він бачив, як у небо підводили свої шпилі височенні узгір'я, навколо нього дзюркотіли струмки, а над ним блискучі зорі розсипали світло.

Милуючись з цього видовища природи, він довго не міг заснути. Думки його побігли вперед, перед його очима променіло блискуче майбутнє, коли він вільно гулятиме і розважатиметься в тому міжгір'ї і по горах серед гірських дерев. Скрізь джерела, скрізь струмки, юнаки виспівують пісень, дівчата танцюють, юнаки всі красні, дівчата всі періясті...

Юнак прокинувся, коли сонце вже кидало своє проміння на шпилі гір. Виходить, усі привиддя були тільки сон і мрії, і від них не зосталося й сліду. Але який же дивно прекрасний сон, які солодкі мрії!..

Він підвівся з місця і вмився водою з струмка, що протікав біля його ліжка. Дарма що втомився після вчорашньої путі, він почував себе сьогодні бадьоріше й здоровіше, як перше. Тільки голод турбував його. Треба найти чогось попоїсти, і тоді вже по всьому. Шукаючи, чого б його попоїсти, він подивився на всі сторони, і погляд його впав на зелену травицю. Чудово! Він витяг із землі кілька зелених корінців, помив їх у воді і смачно з'їв, хоч запах їхній був трохи неприємний. Заспокоївши цими корінцями свій шлунок, він знову рушив у путь.

Тепер він ішов уже в своє місце, ішов до свого дому в країну, де нема ні турбот, ні страждань.

Вузькою й темною дорогою увійшов він у широку й ясну долину. Дерева ялівцю кидали скрізь свою тінь, а з-під дерев витікали струмки чистої води; трава і троєзілля здавалися килимом, застеленим на березі струмка і під деревами. Ні, це був квітник, що його природа впорядила для прогулянок і розваг цьому самотньому юнакові, який утік сюди просто з кладовища. Юнак з радості, що побачив, кінець-кінцем, цей квітник, вигукнув:

— Ось він, мій сад!

Юнак хотів іти все далі вперед, але він уже втомився й пристав. Отож він присів біля скелі, помив собі голову й лице, почистив ніс і вуха від дорожного пороху та так і зостався на місці, споглядаючи течію води.

Юнацькі уяви, солодкі мрії, надії на майбутнє — все це перенесло юнака в зовсім інший світ. Потім він раптом схопився з місця і попід скелями, дивлячись на течію води, пішов далі.

І враз — що це він бачить? Сон то чи мрія?

Він бачить періясту, як місяць ясний, дівчину, яка, присівши біля джерела, наповняє водою свою тикву.

Коли юнак наблизився, дівчина зрозуміла, що він нетутешній.

— Хто ти й відкіля ідеш? — спитала вона.

— Я подорожанин і йду з Сариджуя, — відповів юнак.

Ця відповідь дуже здивувала дівчину, бо досі з Сариджуя сюди приходили тільки казиєві або хакімові службовці. Та виглядом цей юнак на них не скидався. Отож хто він і чого прийшов сюди?

— Чого ж ти прийшов сюди? — знов спитала вона.

— Я прийшов до твого притулку.

— До мого притулку?

— Так, до вашого притулку, прийшов до притулку жителів цього міжгір'я.

— Хіба ти втікач?

— Може й утікач.

Дівчина підняла свою тикву з водою і хотіла була йти, та, побачивши, що юний подорожанин дивиться на неї поглядом, який благає притулку, сказала:

— Іди до нас.

— Добре,— відповів він і пішов слідом за нею.

За кілька хвилин вони підійшли до оселі. Якась жінка, що стояла перед вогнищем, гукнула дівчині:

— Швидше бо пересувай ноги! Ось-ось казан без води трісне. Дівчина швидко побігла і за дві хвилини була з водою коло вогнища. Спинившись, вона глянула назад і побачила, що юнак став і зачудовано дивиться на неї.

— Чого ти став?— гукнула дівчина.— Іди-но сюди! Ось тут і є наше житло.— Потім, звернувшись до жінки, що дивилась на зайду, додала:

— Це подорожній, він не має куди йти. Отож я його й привела з собою.

— Добре зробила, доню, — відповіла жінка і, звернувшись до юнака, який уже надійшов до них, сказала йому, показавши на розстелену там шкуру:

— Іди, синку, сідай ось тут.

— Як тебе звати? — спитала жінка.

— Йодгор.

— Еге, добре в тебе ім'я.

Потім до дівчини:

— Ну-бо швидше веди корову, та треба її доїти, бо час не жде. А я для твого гостя зварю гарбузової каші з молоком.

День утіх[7]

Сьогодні вже два дні, як у «келії» Хайєта-Вовка вариться казан і є надія на безжурне майбутнє:

Та щаслива доля, що подарувала двадцять теньг готівкою саме в той час, коли він вважав, що «тепер нема іншої ради, як умерти в пустині смерті», та ж таки доля обіцяла ще цілий курдюк лою. Нема нічого дивного, якщо вона подарує ще що-небудь, перше ніж вийде кінець цим запасам.

Єдине, чого бракує, це — вина. Ех, якби тепер найти хоч трохи родзинок та вкинути їх у лембик!

Жалісно зітхаючи, Хаєйт-Вовк знову полинув своїми думками до «негідного ходжі» і сказав Есамеддінові:

— Усе це діла твого «негідного ходжі». Це він висмоктав цілий глек мого старого вина. Якби тепер було оте вино, гульнули б ми та попиячили б! Ех!

— Ну, а якщо от зараз, — сказав Есамеддін, — бог пошле тобі цілий глек вина, ти тоді перестанеш чи ні жалітися на «негідного ходжу«? Га? Даси ти тоді мені спокій чи ні?

— Не тільки що глек, хай дасть одну пляшку,— їйбогу, я тоді не жалітимусь більше на «негідного ходжу»!

У цей час почувся безладний шум чиїхось ніг по східцях. Хтось підійшов просто до самих дверей кімнати.

— Притулись спиною до дверей і сядь на східцях.

Почувши цей голос за дверима, Есамеддін повернув ухо в той бік і застиг.

— Здається, це голос нашого «ішана» [8], — сказав він.

Двері без стуку відчинилися, і хтось просунув свою голову:

— Хайєте-Вовче! Візьми цей глек з вином і помолися за мене.

Хайєт повернув свою голову і побачив, що справді біля дверей кімнати стоїть глек, зразу схопився з місця:

— Ішане, душе моя! Заходьте ж самі, будь ласка.

— Ні, я зараз знову піду до Юсуфа і питиму там, аж доки не нап'юся. Він мені й кабоб [9] запече,— відповів той і сказав своєму товаришеві:

— Ходім-но, Юсуфе-Вовче! Іди вперед.

Обидва спустилися східцями й пішли.

Глек утягли в кімнату й відіткнули. Там було шеборганське вино! Радості й веселості обох друзів не було кінця-краю.

— Якби ми замість глека вина, — вимовив перший Есамеддін, попросили в бога глек золота, може б, і його дістали, А, може, це який-небудь мулла сказав «амінь» саме в той момент, як з нашого рота вилетіло бажання? Га?

— Як на мене, — відповів Хайєт,—то зараз глек вина краще, ніж глек золота, навіть ніж глек із самоцвітами. Недарма бо сказав поет:

Весняна хмаро! Закропи
Мій виноградник на весні,
Хай стане крапелька вином.
Чому їй бути самоцвітом?

— Годі тобі, вовче, виспівувати газелі [10]. Вставай мерщій, готуй плов та покуштуємо цього божественного вина. Хоч одну мить поживемо без лиха.

— Тут мало дров. Ти нарубай дров, а я розтоплю лій на плов.

Хайєт підсмажив баранину на плов, і разом із смаженою бараниною обидва приятелі перехилили по дві пійоли вина. Розкоштувавши вино як слід, вони відчули, яке то добре вино — старе й міцне.

— А що, Хайєте, тепер ти, мабуть, уратиш своє прізвище «вовк»? — сказав Есамеддін.

— Чого?

— А як же! Коли в тебе самого було добре міцне вино такої якості й міцності, як у Юсуфа-Вовка, тоді тобі наш ішан і дав прізвище «вовк». Отож тепер, коли вино Юсуфа переважає своєю якістю, боюся, що він відніме в тебе це прізвище і називатиме тебе вже просто «шакал».

Зварили й рижу на плов. Знову пійола два-три рази переходила з рук до рук. Приготувавши плов, приятелі апетитно з'їли його, а запивали, натурально, вином. У цей час хтось підійшов до дверей кімнати і постукав:

— Не можна, підождіть, — сказав Хайєт.

— Я — суфі [11]. Тут прийшов якийсь дохунда, вимагає Есамеддіна. Тож я й привів його сюди.

— Добре. Зостав його там, а сам іди. Сюди зараз не можна.

Коли муедзін пішов, Хайєт відчинив двері:

— Іди, хлопче, — сказав він, запрошуючи до кімнати свого гостя, взутого в чоруки [12]. Курдюк лою, що був у руках хлопця, він забрав і поклав у куток, а йому подав тарілку з пловом.

— Твоє ім'я Йодгор? — спитав Есамеддін.

— Еге ж, Йодгор.

— Бери, хлопче, плов та їж собі.

Йодгор узявся до плову, а Есамеддін почав читати йому науки; Хайєт окселентував йому. Потім вони вкупі проспівали пісню «Накші мулла». Коли Йодгор кінчив їсти плов, вони відпустили його, а самі співали далі своїх газелей:

Якщо тобі дарують рай,
Гляди, не помилися:
Із медресе ти не виходь,
Бо тут і є твій рай.

Обхона[13]

Коли ви виходите через браму Арку[14], ви насамперед потрапляєте в довгий прохід, неначе коридор.

У цьому коридорі ліворуч, насупроти приміщення воротарів, є цілий ряд будиночків, що їх називають «Обхона». Ці Обхона були найславетнішою і найміцнішою в'язницею еміра бухарського. Площа кожної з Обхона була приблизно чотири або п'ять квадратних аршинів. Повітря й світло проходили до них через єдині дверцята, що відчинялися в темний коридор, та й ті завжди були замкнені на величезний десятифунтовий замок.

Єдиною підстилкою в Обхона були рогожки, на які звичайно кидали, побивши палицями, в'язнів із закривавленими спинами. В інші часи на цих рогожках лежали в'язні, і ці в'язні вважали їх за найкращі місця відпочинку.

В середині кожного приміщення було по дві ями; одна правила за вогнище, дуга була відхідником для в'язнів.

Раз на тиждень або на десять днів, коли ями відхідників наповнялися і нечистоти розтікалися по всьому приміщенню, їх вичищали.

Тим-то й названо цю в'язницю «Обхона», що вона, як відхідник, була завжди вогка, смердюча й брудна[15].

Була тут сила бліх, вошей та інших паразитів. Але, вважаючи, мабуть, в'язнів за споконвічних жителів цього місця, вони поводилися з в'язнями, та й в'язні з ними, досить милостиво й ласкаво.

Край коридору, побіч приміщення для топчібаши, є ще будівля, що її звуть Рігхона. Звуть її так через те, що в ній завжди зберігають пісок і посипають ним проходи та вулиці столиці, щоб кінь не спіткнувся і емір не скрутив собі в'язів.

Йодгора кинули в приміщення, що було побіч Рігхона, і от він — знову в'язень. Тут, у цій Обхона, Йодгор прожив тяжкі дні свого віку. Надто в березні й квітні 1918 року не кожний міг би вижити там і знести всі ті страхіття, що їх самовидцем він був щохвилини[16].

Тих днів Обхона не була, як раніш, довічною спочивальнею в'язнів. Навпаки, кожного в'язня, приведеного туди вдень, уночі виряджали у Рігхона і там смикали на блок. Небагато було таких, щоб жили там по два-три дні. З давнішніх в'язнів там був тільки сам Йодгор, що з жалем вислухував стогони й зойки в'язнів, співчував їхнім стражданням і мукам і болів за них душею. Але таке співчуття його не задовольняло, він хотів би їм помогти ділом, та не знав, як це зробити.

— Уявіть собі, що він сидить серед людей, які знають, що за годину їх поведуть на найжахливішу страту, повісять на блоці, а ви, свідок їх мук, не можете їм помогти. Яке враження повинно справити на вас таке становище?

Надто було страшно й тяжко вночі. Тільки-но з-за дверей долинав до вух шум від руху людей, як в'язні нащулювали свої вуха, наче вівці, що почули наближення вовка. Ось відчинилися двері Обхона:

— Хамід-ходжо.

— ...

— Хамід-ходжо, кажу! — повторив голос. — У, проклятущий! Хіба ж ти врятуєшся від смерті тим, що мовчатимеш? Та хоч би в тебе сто душ було, ні одна твоя невірна душа не врятується.

Аж ось Хамід-ходжа озвався. Тоді один із служників накинувся на Хаміда, як шакал на курку, схопив його за комір і поволік на двір.

Усі в'язні з мовчазною скорботою тільки й бажали найшвидшої смерті, щоб удруге не бути свідками таких страхіть.

За п'ять хвилин через відтулину, що проробили в'язні, з Рігхона почулося рипіння блока, а за ним передсмертне хрипіння людини, а ще через деякий час — звук падіння згори на землю чогось важкого І знов голос:

— Ведіть другого!

За п'ять хвилин двері Обхона знов відчинилися і знов, як першого разу, викликано Хаджі Абдул Саттара й виведено його до Рігхона. За ним по черзі пішли: Мірза-шог, Ходжі Сіродж [17], Мірза Ахмед, Мірза Рахметулла, Азім Джан, Мірза Фаяз і інші.

* * *

Два довгі місяці Йодгор був свідком таких подій. Обхона ніколи не була без в'язнів, засуджених на страту. Іноді в цих хатинках, де ледве могло вміститися чотири чоловіка, збиралося чоловіка з двадцять — тридцять. Щодня приходили міргазаби [18] і били в'язнів до непритомності.

— Про що ви листуєтеся з російськими більшовиками, про що ви сповіщаєте джедидів, що повтікали з Бухари? Га? Які накази ви дістаєте від них? Кажіть правду!

Натурально, ніхто з в'язнів на це не відповідав. І знов осатанілі міргазаби били їх. А коли такі в'язні були вже зовсім при смерті, їх тягли до Рігхона і там доводили діло до кінця.

Безталанний Сардор [19]

На початку серпня 1922 року в одному кишлаку Бельджуанського вілаєту [20] зібрався загін басмачів на свято курбан [21]. Зібравши людей у мечеть, мулли агітували чинити опір більшовикам і укласти між собою союз. У самий розпал зборів до мечеті ввійшов якийсь чоловік і в кутку став на молитву.

Ватажок басмачів, що нікого там не знав, спитав людей, хто цей незнайомий. Один йому відповів:

— Це один бідний таджик, прийшов помолитися з нагоди курбану.

Збори кінчилися, всі приготувались до молитви. Але сумнів не йшов з серця сардорові: кожен йому здавався шпигуном, у кожному він бачив ознаки червоного аскера [22]. Кінець-кінцем, він не міг здержати свого вагання і наказав своїм новкарам [23]:

— Схопіть і приведіть мені того невідомого чоловіка, я його допитаю.

Новкари оточили мечеть з усіх чотирьох боків, але, крім копит коня, що був прив'язаний за тином п'ятнадцять хвилин перед цим, не знайшли іншого сліду. Після цієї звістки побоювання сардорові збільшились. Він наказав своїм людям озброїтися і бути напоготові про всяк случай.

Не дуже довго довелося ждати. Незабаром показався загін кінних червоних аскерів — чоловіка з тридцять з одним кулеметом. Почався бій. Кулі з кулемета, як вода з кишки, посипались на голови басмачам. Сардор дав своїм новкарам наказ відступати, і сам виїхав уперед. Басмачі й червоні аскери змішалися докупи. Тепер замість рушниць пішли

в роботу багнети, замість револьверів — шаблі. Убиті й поранені падали тут же на бойовищі.

Басмачі пустилися навтьоки. Червоні аскери переслідували їх деякий час, але кінець-кінцем дали їм спокій і повернулися назад. Вернувшись, вони знайшли поміж убитими двох командирів. Скинули з них одежу і забрали її з собою. Коли вернулися до своєї ставки і почали розглядати цю одежу, на долівку випало дві печатки. На одній з них вирізьблене було ім'я «Давлатманд-бей», на другій—«Головнокомандувач війська ісламу і зять халіфа мусульман Енвер».[24].

Отак безталанно кінчилися дні сорокадворічного віку Енвер-паші, які здебільшого пройшли в шуканні авантюр.

Командир чоти червоних аскерів привітав своїх людей з перемогою і потім звернувся до одного таджика, що в цьому рейді служив за провідника:

— Тебе теж, — сказав він, — треба привітати. Якби не вдалася розвідка, ми, може, і випустили б з рук нашу дичину.

— Якби бідняки, що зібралися коло мечеті, не прикрили мене, я, мабуть, попався б у лапи басмачам і пропав би. Не було б, звісно, тоді і цієї перемоги. Отже я приймаю ваші привітання й похвали від імені бідняків, — відповів дохунда.

Дочка Мулли Тариста або Шог Санам [25]

Від Сагірського степу до фортеці Хам [26] їхав якийсь верхівець, поганяючи коня. Коли він був уже недалеко від Хаму, він спинився, щоб напоїти свого коня з струмка, який витікав із сусіднього джерела. Поки кінь стояв і пив воду, від джерела, де навколо росли гірські тюльпани, трифолії та трава, до вуха верхівцеві долинув чийсь голос, що співав сумної мелодії в супроводі тара:

В горах і в степу
Тюльпани цвітуть,
В луках та в садку
Травинки ростуть.
Дивіться: для всіх,
Крім мене одного,
Дихає вітрець
Приємних бажань.
О, вітре пахучий!
За неї скажи,
Чи прийде до мене
Красуня моя?

Серце верхівця стиснулось, коли почув цю мелодію, і він направив свого коня до джерела. Там він побачив вродливу дівчину, мабуть, років вісімнадцяти, що співала, награючи на тарі [27]. Вона, мабуть, не помічала верхівця, бо грала на тарі, заплющивши очі.

— Хто ти і що тут робиш?

Після цього запитання дівчина мовби ро губилася, але, трохи заспокоївшись, поклала тар на землю і відповіла:

— Я з Шугнону [28]. Я зі своїм батьком ішла до ставки Шогбачагона дарвозького, але мій батько дорогою помер, і от я, зоставшись сама, загубила дорогу. Ось уже скільки часу я, плачучи, блукаю по горах та степах.

— А як твоє ім'я та ім'я твого батька?

— Моє ім'я Шог Санам [29]. Справжнє ім'я мого батька Шог Гуль, але через те, що він добре грав на тарі, люди називали його Мулла Тарист, і під цим прізвищем він уславився.

— Дуже добре,— сказав верхівець.— Сідай ззаду мене на коня, я довезу тебе до ставки.

Дівчина, взявши в руки свій тар, сіла на коня, і верхівець направив його до Хаму.

У Хамі верхівець спинився в дворі, що займали басмачі, і зліз з коня. Дівчину він зоставив у дворі, а сам увійшов до хати, де зібралися курбаші.

Га, Мірза Аскер! Ну, які новини привіз?—спитав його Діловар-шог.

— Новина та, що більшовики не погоджуються на наші усні заяви про капітуляцію. Вони кажуть так: «Якщо ви справді маєте на думці покинути лави басмачів, приходьте сюди без усяких балачок з усіма вашими новкарами й зброєю піддатися нам».

— Одно слово, вони зроблять тоді з нами все, що захочуть.

— Більшовики, — сказав Гайрот-шог, — завжди під час бою вживають своїх гармат та кулеметів. Але в нашому Кугестані, де на кожному кроці бог утворив природні фортеці, одна добра каменюка, якщо її спустити з верхів'я гори, варта сотні гармат і кулеметів.

— Нехай Садик-бей, — сказав Діловар-шог, — із своїми добірними хоробрими молодцями займе перевал, а ми спокійно будемо гуляти собі далі.

— Якщо вельможний пан бажає впорядити бенкет та гулянку, — сказав Мірза Аскер, — у мене тут є одна шугнонська красуня-таристка, що, розуміється, може розігріти вашу гулянку.

— Це теж божий дар. Ану швидше давай її сюди,— наказав Діловар-шог Мірзі Аскерові.

* * *

Увечері впоряджено бучний бенкет з участю Діловар-шога та Гайрот-шога. Дочка шугонського Мулли Тариста грала на тарі й співала газелі, а один таджик акомпанував їй на домбеці [30], іноді й собі підспівуючи дівчині. Гулянка саме розпалювалася. Чарівні пуклі шугнонки під час гри на тарі розсипалися по її обличчю і ніжно тремтіли. Звірячі любощі збудилися в Діловар-шога і, роздратований, він, схопивши домбек, зараз же проспівав свою імпровізацію, в якій насгирливо й брутально висловив дівчині свій звірячий намір:

Я шог Дарвозу,
Емір і казій,
Діловар-шог-газі,
Ой, доню Мулли Тариста,
Ти будеш моєю.

Одначе дівчинина відсіч роздратувала Діловар-шога. Кинувши домбек, він узявся за держак шаблі і схопився з місця. Дівчина теж поклала свій тар і стала проти нього, засунувши руку за пазуху.

— Будеш моєю?

— Спробуй лишень.

Діловар-шог витяг шаблю з піхов і хотів кинутися на дівчину. Але та теж добула з-за пазухи кінжал і хотіла вже встромити його в груди Діловарові, як він схопив своєю рукою держално кінжала і спробував вирвати його дівчині з рук. У цей саме час до ставки Діловара долинули звуки рушничної стрілянини, кімната наповнилася густим їдким димом, лампа погасла. Учасники бенкету, стикаючись у темряві, посхоплювали свої рушниці і вибігли на двір. Покрівлю хати вже зайняли червоні аскери. З покрівлі пролунав ще постріл, але схибив.

— Дохундо! Обережніше, бо я, Гульнар, тут.

Після цього поклику з покрівлі більше не стріляли, і червоні аскери почали спускатися вниз. Але басмачі, не дожидаючи, щоб їх захопили, і користуючись з нічної темряви, втекли потайним ходом, який тільки вони й знали. Та скарбниця й усе добро, зібране грабуванням протягом кількох років, попали до рук червоним аскерам.

Невідоме міжгір'я[31]

— На мою думку, вхід до «Захованого міжгір'я» повинен бути отут. Але тепер тут нема нічого подібного до того, що я бачив років з двадцять тому. Та й за часів боротьби проти басмачів я кілька разів сюди приходив і перераховував тут мало не кожний камінець, — сказав чоловік, що недавно вийшов з вагона, своїй супутниці, виявляючи своє здивування.

— Чи ж не казала я тобі — якщо ти помилився, ми тільки дарма себе турбуємо? От тепер ясно, що ти помилився. Не тут! — сказала жінка.

— Ні, це річ неможлива. Я певний, що шлях до «Захованого міжгір'я» саме тут, але я дивуюся, що тепер усі ознаки якось змінилися.

— Не дивно, якщо ти забув ті ознаки.

— Ні, Гульнар! — відповів чоловік. — Я можу все забути, але не може статись, щоб я забув ознаки «Захованого міжгір'я», де зародилося моє щастя і відкіля почалися мої злигодні. Коли я втік від Азім-шога моїм притулком стало «Заховане міжгір'я», і тут я зазнайомився з тобою. Тут же я потрапив колись у лапи Алі Мардонові і, кінець-кінцем, під час війни з басмачами отут біля підгір'я гори Бобо-Тогі, що прилягає до «Захованого міжгір'я», я переміг Алі Мардона. Як може статись, щоб я за кілька років забув усі тутешні прикмети й ознаки?

Дохунда добув з-за пазухи блокнот, вирвав з нього аркушик паперу і, дивлячись на нього, сказав:

— Коли я вивчав у школі географію, я з пам'яті зробив тоді приблизно нарис карти «Захованого міжгір'я». З цієї карти теж видно, що «Заховане міжгір'я» буде саме тут. Тільки тут нема тих ознак, що позначені на карті. Ось перша прикмета, яка змінилася, — це шлях. Колись шлях до «Захованого міжгір'я» був кривулястий і покручений, а подекуди був такий, що ним і пройти було важкувато. А тепер ми тут бачимо широкий рівний шлях, придатний для проїзду екіпажів.

— Ну гаразд, ходім далі, там видно буде, — сказав дохунда, ховаючи свій блокнот за пазуху.

Не встигли вони пройти ще й п'ятисот кроків, як дохунда, побачивши великий плескатий камінь, радісно вигукнув.

— А все ж таки одна прикмета знайшлася. Це той самий камінь, що я на ньому вперше спокійно заснув після того, як визволився від Азім-шога. Після погрому, загонів Алі Мардона та Абдулли Додхога я теж приходив сюди і тут, на цьому самому камені, сидів із своїми товаришами й снідав. Тоді якраз перед цим каменем відкривався шлях до «Захованого міжгір'я», неначе вузенька щілина. А тепер тут проходить автомобільний шлях. Справді, тут, мабуть, недавно пройшов автомобіль, бо на землі ще зосталися сліди його коліс.

І Дохунда показав Гульнар на сліди. Перепочивши трохи на цьому історичному камені, вони знов пустилися в дорогу. Що не ступінь, їх подив більшав: струмки, витікаючи з гірських джерел, колись дзюрили тут, прямуючи, куди хотіли, на свою волю, але тепер люди зібрали в одно місце їх розсіяні скрізь води і злучили їх в один великий потік. Заставивши потік у різних місцях гатками з каміння, люди направили його води на зрошування нив, і тепер у міжгір'ї не зосталося й нивки неораної землі. Найбільше привертали до себе увагу широкі лани бавовни, якої в цьому міжгір'ї колись не було й сліду.

— Так, — вимовив дохунда, — тепер ясно, що за ці останні кілька років багато чого тут збудовано зовсім заново.

У Гульнар теж уже не було сумніву, що це справді «Заховане міжгір'я», але її вражало, що все було тут упорядковане заново і до такої міри гарно, що «Заховане міжгір'я» обернулося на «Невідоме міжгір'я».

Наші подорожні, милуючись з панорам, посувалися вперед і незабаром дійшли до місця, де якийсь молодик косив на луці траву. Але ця трава не була схожа на конюшину або на інші самосійні трави.

Дохунда спитав молодого косаря:

— Яка то чудна трава?

Молодик спинився і, пильно оглянувши свого співбесідника з ніг до голови, відповів:

— Видно, що ти нетутешній. Якби був тутешній, ти б відрізнив шовковицю від трави.

Зауваження молодика трохи зачепило Дохунду, і він знову спитав:

— А чого ж ти косиш її, неначе траву?

— Ось уже два роки, — відповів молодик, — як у нашому кишлаку відкрито зразкову ферму, щоб розплоджувати шовковик. Під керівництвом учених шовківників [32] ми отут, на цих луках, посіяли насіння шовковиці і щороку косимо молоді пагони [33] як траву, та годуємо ними шовковиків. Тепер із дволітнього досвіду ми знаємо, що шовковик їсть оце листя молодих пагонів краще, ніж листя старої шовковиці. Друга перевага таких засівів шовковиці та, що для них іде менше землі, ніж для цілих гаїв шовковиці.

Дохунда тихенько прошепотів на вухо Гульнар:

— Бач, як кишлак випередив школу. Ми ось уже три роки вчимося в середній школі, але пройшли, не звертаючи уваги на такі питання, а тепер цей молодий селюк, невідомо ще, чи й письменний, краще він нас знається на справах шовківництва. Він навіть засоромив мене, коли я не відрізнив шовковиці від трави.

—А чи є тут близько яке-небудь місце, де можна було б роздобуть попоїсти? — спитав Дохунда молодика.

— Якщо пройдеш уперед кроків з тисячу, ти побачиш будинок школи, червону чайхана і клуб. Там ти можеш і попоїсти, й відпочити, і книжку почитати, — відповів косар і знов узявся до своєї праці. Тільки-но зібралися подорожні іти у той бік, куди їм показано, як іззаду почувся тупіт кінських копит. Вони зійшли з шляху вбік і повернулися, щоб подивитись, хто то їде.

Верхівець, доїхавши до молодого косаря, спинився біля нього і, не дивлячись на подорожніх, сказав йому:

— Не дуже втомлюйся, Сангін-зода! Ну, як твої зразкові шовковики? Мабуть, уже наповнили всю хату тобі шовком? Га?

І не давши молодикові відповісти, він додав, ущипливо всміхаючись:

— Що ж це ти зрадив звичаї своїх батьків та дідів у шовківництві? Га? І прізвище своє змінив, тепер ти називаєш себе «Сангін-зода» [34]... А чого ж то ти досі не вступаєш до колгоспу? Га?

Молодик, не відриваючи рук і коси від праці і не дивлячись на верхівця, відповів:

— Хазяїне! Кажуть, минула черга Лейлі, настала черга Меджнуна [35]. За ваших часів ви робили все, що хотіли, тепер — наша черга. Ми ставимо зразкове шовківництво, змінюємо наші прізвища і до колгоспів вступаємо, і ваші глузування не можуть збити нас з нашого шляху.

— Добре! — обізвався верхівець. — Робіть собі все, що хочете.

І сказавши це, він погнав свого коня далі.

— Хто цей чоловік? — спитала Гульнар Дохунду:

—Я сам не знаю, мабуть, хтось із кишлацьких куркулів. Як видно, в кишлаку точиться класова боротьба.

8. З книги: Лагуті. Псезії. Переклад з перської мови, стаття і коментарі Б. Нікітіна. Х., 1932[1], стор. 34—36, 39—41, 45—47, 59, 60.

АБУЛЬКАСІМ ЛАГУТІ[2]

КРЕМЛЬ

(Поема. Уривки)[3]

ОМУ та сумна печаль
про Нуширванів «мир»[4],
Адже ж не менший жаль
криє Кремлівський двір.
Там трупи лежать,
як шар,
куди б не ступив ти крок,
У каменях сірих стін
кістки
на ліжку з кісток.
Так «Кремль»,
як і «Медаїн»[5],
створили раби були,
царили Романови тут,
там —
Сасаніди цвіли.
Це звідси,
дала щоб зиск
володарям кожна мить,
щоранку
летів наказ:
Забрать!..
Закувать!..
Забить!..
Так було усюди
там,
де правили всім пани,
де кров
на порогах брам
і помстою брук
дзвенить.
Ти чуєш,
що робітникам
мури дзвенять
потай:

Ти нас відкупив,
то знай,
задаром нас
не віддай!
Гей!
Брате!
Як будеш тут,
широко вуха відкрий —
із кожної цегли
гук,
із кожної башти
крик...
Кричать вони:
Гей!
Ти наш!
Ми теж, як і ти, були,
ми тут полягли кістьми,
ти ж вийшов з борні
на чолі.
Вартий
перемоги
крок!
Безпечність тепер
відкинь,
бо ворог,
як зграя хмар,
посів
округ
далечінь!
Сміліше
товчи наш прах
бойовим кроком ніг,
бо ми ж,
як і ти, —
мужики,
ти ж,
як і ми, —
робітник!
Як ти,
ми свій піт лляли
і рабства тягар несли,
насильство знищало нас,
змішало з піском землі.
. . . . . .
Аж ось
загула земля,
здригнувся небесний звід,
червоний розніссся дзвін,
і скинув ярмо
нарід!
Сміливо справжній владар
увійшов у ці двірці,
і волі
червоний стяг
підніс догори в руці.

І уряд бідняцьких рад
вже гасла трудящих мас
червоно рисує там,
де мріє в імлі палац!
В єдиний колір
цвітіть,
тубільці людських осель,
єднайтесь,
робітники,
з бідняцтвом усіх земель.
Гнобителям
люта смерть
і тим,
хто їх стяг носив!..
Єдиним вогнем
горіть,
робочий
і гречкосій!

* * *

Багач щодня на себе шовк вдягає,
вино рубінове щоночі розпиває,
він їсть, і п'є, й не бачить, як з його стола
бідняцький піт рубіновий стікає [6].

МОЄ СЕРЦЕ [7]

(Уривки)

Вже навіки згубилось серце моє,
від печалі розбилось серце моє.
По тобі, піврозцвіла трояндо ніжна,
болем так утомилось серце моє.

*

Погляд зоряний кинь в недолі мені,
в нім забутися дай від болю мені.
Душу лиш забажай, тобі радо віддам,
ти ж мовчання даруй у неволі мені.

9. З книги: Г. Л а г у т і. Вибрані поезії. Переклад Т. Масенка. Х., 1934 [1], стор. 9—10, 16—17. 44—49, 50—53.

АБУЛЬКАСІМ ЛАГУТІ

ДОЧЦІ ІРАНУ

Не в Іран ти, вітерець весни?
То шепни там дівчині Ірана:
За горами теплий і ясний
Розквітає край Узбекістана.

Труд людський тут вільний і міцний,
Йде життям без гніту та омани.
Бачив я, з дівочих лиць тісний
Спав мішок, немов стіна зіндана [2].

Рання квітка — усміх голосний —
Вийшла к сонцю із чадри тумана.
Цілий світ веселощами снить —
Лиш моя горить, ще більше рана

Я згадав про другий схід, грізний,
І про тебе в полоні Корану.
Стисли горло сльози навісні,
Сором, гірко за дочку Ірану!..

ВИКОНАНА ОБІЦЯНКА

(Скорочено)

От повстанці упали зверху, знизу.
Облоги корпус бігом одступив.
Вже сотні гарб метуть багряний пил —
Підвозять хліб голодному Тебрізу [3].

Прийшло життя у цей кривавий льох.
Ідуть бійці — їх сила виростає...
Із хлібом у руках над гробом мати стала,
і падає на хліб гарячих сліз горох.

Як монумент, — не може надивиться
На свіжий горбик в розпачі німім.
А потім жестом бистрої левиці
Кладе той хліб, що принесла, на нім.

«Спи з миром. Наша сила в боротьбі.
Ось хліб тобі, як перемоги вісті,
Мого благословення честь тобі —
Бо ти життя віддав, щоб не віддати місто».

ТРИ КРАПЛІ

(Уривки) [1]

. . . . . .

Дослухавши мову, повну слави,
Чорна краплина сказала: «Ну що ж.
Все це істина — обидві ви праві, —
Тільки дурний сперечатись тут може.
Але ж не без гідності живу і я
Й ще корисніша, може, ніж другі,
Не думайте, що чорнота моя —
Ознака слабості або недуги.
Багато гідності в кольорі чорнім,
В нім грози сховані з давніх пір,
Із чорноти, як з темного горна,
Родиться сонце і розсипи зір.
За мене гострішого де взять кінжала?
За мене блискавку, хто знав бистрішу?
Твердіша й тонша за всяке жало,
Я мов огонь, січу і ріжу,
Із кішки лева можу зробити,
Літа молоді повернуть дідам,
Я сміхом можу ввесь світ залити
І тут серед сміху примушу ридать.
Тріумфи армій в руках моїх,
Захвати земель і доля їх.
Дорога крапле робочого поту!
Хоч ти й прекрасна, хоч ти й бойова
І все, про себе говорила що ти —
Справжня істина і коштовні слова, —
Все ж вислухай свою чорну сестру,
О, мила краплино, ясна мов зоря.
Піт проливає уярмлений труд
В час праці і в пору поневірянь,
Над трудом пригінчі, над ним хазяї —
Він творить іншим всі добра свої.
І якщо про це не буду кричати,
Не буду гукати вдень і вночі,

То пам'ять стане зимна, як сніг,
Пролитий піт — він висохне скоро,
І ніщо не зміниться в світі, ні.
І ти, благородна багряна перлино,
Корона всіх крапель — кров.
Крізь світ ти життям та бунтом плинеш,
Твій колір величний, суворий.
Він сам — революції огненний прапор —
Вже стверджує, що правдива ти.

Найсміліші з дехкан та робочих
Зброю беруть і на бій ідуть.
Вони повстають проти гноблення й ночі —
Й знову тирани кров їх п'ють.
І якщо про них я не прокричу,
Допомогу та зміну не буду кликать,
Убивць не назву — щоб світ почув! —
Ніхто не взна про подвиг великий.

Я грохочу громовим розкатом,
Повстати кличу крізь дні і ночі.
Я — армія,
армія пролетаріату,
Я — наступ,
наступ робочих.
Я — вимога, заперечення, свідок,
Я — висновок, доказ, я не слаба.
Я — захист, одсіч, побіда,
Я — жалоба, крик, боротьба.
В якостях цих — моя вища сила.
Ім'я моє —
чорнило.
. . . . . .

Горький — селянин,
Горький — робітник.
Ти цю краплину — чорнило, слово
Для всіх пригноблених, для наших днів
З усіх письменників кулі земної
Ужив — найдоцільніш, могутніш, сильніш.

ТАРАСУ ШЕВЧЕНКУ відповідь на «Заповіт» [5].

(Скорочено)

ВСТАНЬ, за Вкраїну замучений,
З ночі, з могили встань!
Всесвіт освітлено з кручі
Сяйвом Дніпра твого — встань!

Встань, подивися — де злидні?
Гніт у краю твоїм де?
Раб учорашній — сьогодні
Вільно і весело йде!

«Малой России» немає,
Львиця трощить ланцюги,
Ім'я Вкраїни Червоної
Славлять моря й береги.

Встань і над синім обшаром
Вільним орлом кружляй.
Бачиш — достатком і щастям
Квітне твоя земля.

Заклик пророчий почуто,
Бачиш — народ твій устав.
Лисом наляканим ворог
Кинув долини й міста.

Вирвав неволі коріння
Жовтень залізом руки.
Браття проснулись.
Прокинься ж,
Сам хоч на мить
Прокинься!

Встань і побачиш ти нині —
Мати твоя стара
В спілці народів — перлина,
Юних республік сестра.

В лютих боях за вітчизну
Часто один ти ставав.
Знай: боронить її стане
Сила труда світова.

Голос живий і могутній!
Ти крізь віки не замовк.
Ім'я і заклик Тараса
В наших серцях несемо!

10. Переклад з вірменської мови Павла Тичини[1]. Ж. «Червоний шлях», 1935, № 12, стор. 16—17.

ВАГРАМ АЛАЗАН[2]

НАРОДЖЕННЯ

I

А горах похмурих, на скелях стрімких
один я з думками. Вже к світу. Видніє...
Туман розступається, вітер затих,
Синіють гори, повітря синіє.

Провалля внизу, — і така глибина! —
лиш спина Занги[3] там клубочеться срібна...
А збоку похилая церква смутна —
На вік наш новий розобидилась бідна.

Світає Занга, а на схилах і ліс,
ще й там он сади, що збудилися. Хворий
конаючий місяць — горі Масіс[4]
складає поклін мовчазливий, суворий.

І зорі вже мерхнуть, одходять, тремтять,
мов квіти осінні на блеклій стеблині,
мов слава непевна, що й сліду не знать —
ключі журавлині, ключі журавлині...

Синіє повітря і хмарка струнка,
дерев коливання, як людська мова.
Клубочеться срібно в проваллі Занга́ —
І пісня моя залунати готова!

II

На горах похмурих, на скелях стрімких
стою зачарований: ранок із злота...
Мов стиглий розколотий пишний горіх,
життя розкривається. Пісня! Робота!

Бригади ідуть на заводи, — а ген
бригади з заводів — на спочив, додому.
О скільки там славних геройських імен!
О скільки любові життю молодому!

Виходять бригади й на росні поля,—
в них радісні рухи — я все помічаю!
Зростає, цвіте колективна земля,
де ниві нема ані меж ані краю.

Бригади працюють, копають, кують,
бригади роботу планують гарячу.
А сонце співає... Ой радісно тут!
Землі я нової народження бачу, —

народження сили, людини-творця,
що землю будує, не землю — землище!
Творцеві лиш думка і мисль до лиця —
не дивно, що йде він все вище і вище.

[1] Переклад з вірменської мови П. Тичини, Ж. «Червоний шлях», 1925, № 1—2, стор. 67.

ЄГІШЕ ЧАРЕНЦ[1]

ЛЕНІН

(Уривок з поеми)

чи знаєте, скільки
з чрева всесвіту
геніальних людей?
Скільки, скільки
Кромвелів,
чи Гандів індусів![2]
без ліку
було їх,
є,
і буде —
тоді як Ілліч — один.
Другий Ілліч — та де ж він є?
другого Ілліча — нема.

Клас
століття за століттям
Підготовлював Ілліча.
Клас
століття за століттям
сплітав заплітну.
І навіть сага Тібету
дала розуму Ілліча
нитку одну.

Ей,
ви!
Рокфеллер,
Стіннес,
Морган чи там хто!
Чуєте?
Ми ще прийдемо!!
Та не з одним загоном, не з одним
полком.
Іще прийде Ілліч,
щоб увійти у всесвітній Раднарком!

Нитка по нитці,
нерв за нервом,
від твого нерва,
з мого —
позичив клас
і дав Леніна.
Нитка по нитці,
століття за століттям
виткав клас
і вийшла
основа. І тепер
Ілліч,
що його вже нема,
або ж він тільки померший,
або його зовсім нема?
Ні, пролетарю,
ні, молодий!
Ілліч — в тобі,
в мені,
в усіх,
Ілліч — живий!

12. Переклади з вірменської мови П. Тичини, «Східний світ», 1927, № 1, стор 190—191; 1928, № 5, стор. 238.

ЄГІШЕ ЧАРЕНЦ

ЛІТО

ЖЕ літо знов. І душно й гристо,
А в полі, глянь — які жита!
Розцвівся сад мій пломенисто —
Чого ж я немічний і сирота?

Узяв од сонця я немало —
Плоди, траву, веселу цвіть.
Насіння спіло й не пропало —
Чому ж, скажи, не можу я радіть?

Врожайне літо неодмовне,
Тож повним буде весь мій дім.
Та серце щось моє неповне —
Де ж літня пісня в серці у моїм?

Хто знає, серце, де ти станеш
І що з глибин твоїх заб'є?
Життя ж незріле. Як ти раниш,
Ой серце ти моє!

АКОП АКОПЯН[1]

ЗАВОД

То не сад, то не ліс, то гордо стирчить
І залізо й чугун [2].
Ой там замість трав там колюча сіть
Переплутаних струн.
Ні криниць,
Ні пташини —
Тільки біг, тільки гамір коліс
У безумнім концерті машини.
Ой там спека і чад, задихається люд!
Не струмні дзюркочуть — струменем піт.
Цвіт —

Кров виступає, капає в труд,
А навкруг:
Крики,
Димарі великі
І дим в формі дуг...

ОВАННЕС ОВАННЕСЯН[3]

ЗЕРНО

СВІТАЄ. О швидче в поля, в поля!
Гострим плугом я зрушу землі запустіння.
Моє любе зерно, тебе ниві оддам
До літа, до сонця, до спіння.

Поховаю тебе — та ще й горе своє.
Як доля не зрадить — ти зійдеш, зелене,
Хай горе моє під землею умре —
Порадником вернешся знову до мене.

Коли ж ласки такої за всі за гріхи
Не буду я гідний — візьмуся немало:
Я моря доллю своїм потом тяжким,
Щоб зерно моє спраги не знало

Проростай, зеленій! Та покрий її — всю! —
Золотим цвітінням покрий мою ниву.
І тоді дай розбитому серцю мойму
Любий сон, тихий стан колискового співу.

* * *

На Алагяз горі[4], горі — висоті
Сніг верхівлю всипав, завіяв путі.
Одкрийтесь, дороги! Падіте під ноги!
Піду я, знайду я — любу Яр[5] у висоті.
Ой на горах трудно: жовтіє в очу,
Об біле каміння серце посічу.
Вічний подорожній! Світ мені порожній!
Яр мою хорошу бачити хочу.
Привидилась кохана: плакала вночі,
Плакала-ридала, по голові б'ючи:
Ой горо Лудана! Пусти до милодана!
Як махнув же їй рукою — бігла плачучи...
Що за птах — пташина там, де камінь — яр?
Серце кров'ю сходить, серце як пожар...
Дайте мені крила! То ж не птах, то мила!
Полечу я, дожену — мою любу Яр.

13. Переклад з вірменської мови Тиграна й Вероніки Мелікседових. Ж. «Червоний шлях», 1936, № 2, стор. 98—100.

ОЛЕКСАНДР ШИРВАНЗАДЕ[1]

АРТИСТ[2]

(Уривок)

ТОЖНА? — почув я одного ранку за дверима голос Леона, коли ще не підвівся з постелі.

Я з радістю запросив його увійти. Він був з невкритою головою, обличчя немите, білки очей були жовті, волосся розпатлане, обличчя бліде. Під пахвою він держав мандоліну, яка міцно була притиснута, наче він боявся, що вирвуть її з рук. Гудзики тужурки розстебнуті, без пояса, комір сорочки теж розстебнутий, і видно було його худі груди. Кінці штанів, зморщених на колінах, піднялись і показували вуха черевиків.

— Пробачте, синьйор[3], — сказав він, неуважним поглядом блукаючи навкруги, — я гадав, що ви вже підвелись.

Я поспішив його заспокоїти, сказав, що я саме підводився, коли він прийшов. Він попросив дозволити йому залишитися з півгодини в моїй кімнаті. Не тільки півгодини, а завжди, коли побажав би й скільки побажав би, може користуватися моєю кімнатою. Але цього разу мене збентежила його фізіономія, що дуже змінилася.

— Що трапилось? — спитав я, підозрюючи, що він ховався від якихось лиходіїв.

Кілька секунд він не відповідав. Я свого запитання не повторив, почав одягатися. Він підійшов до дверей, подивився на двір, повернувся назад і став серед кімнати, ще більше стискаючи мандоліну під пахвою.

— Знаєте, синьйор, — сказав він, — може прийти моя мати.

— Що ж? Хай приходить.

— Я від неї втік. Хотіла розбити мою мандоліну, кинути в грубу.

— Чому?

— До самого світанку не давав їй спати, грав.

Потім розповів, що вчора був бенефіс оперного оркестру. Після вистави всі музиканти пішли вечеряти в готель. Диригент запросив і Леона. Під час вечері один грав на віолончелі, між іншим, іспанський мотив — «Мадрідський бродяга».

— Спочатку цей мотив у мене не вдавався. Хотів обов'язково в цю ніч вивчити його, щоб не забути.

— І вивчив?

— Так.

— Для мене заграєш?

У Леона була одверта натура. Він не чванився, до всього ставився просто. Я вже кілька разів чув його гру. Погано грав чи добре, не знаю, тільки викликав почуття у слухачів.

Він сів на стілець, обняв мандоліну. Цитринового кольору проміння ранкового сонця простяглося на середину кімнати. Очі Леона несвідомо звернулися до цих променів, і здавалось, що їх притягла сила захованого магніту. Ах, ці втуплені вгору очі, смиренне обличчя!.. Минуло всього два роки, але пройде ще багато років, і цей день залишиться в моїй пам'яті.

Що грав Леон, не можу пояснити. Пам'ятаю лише, що гра його справила на мене велике враження. Напівголий я спинився серед кімнати і слухав нестримні вибухи почуття. Лихо і радість, завірюха і тихий сум поєднувалися в «Мадрідському бродязі». Так мені здавалось. Можливо, це був вогненний діючий вулкан народного серця. Але мене цікавив сам музикант. Здавалося, що юнак зник і залишилась його тінь. Він не помічав моєї присутності і, оточений солодкими хвилями звуків, не відчував нервами світу. Здавалось, душа його зливалася з мелодією і підносилась у далекий, винятковий світ, у чарівний світ добірних душ.

Коли скінчив, кілька секунд мовчав нерухомий. Очі ще були втуплені у проміння сонця, яке поступово блідло.

Я не міг себе стримати, схвильовано вигукнув:

— Кеццес[4], Леоне, кеццес!..

Але він не почув. Він був нерухомий. Його ніжні губи, які завжди були стиснуті, помітно дрижали. Несподівано його руки, ослабли, голова нахилилась до плеча, мандоліна повільно сковзнула з грудей і впала на худорляві коліна. І на втуплених у проміння очах його я помітив сльози.

— Хлопче, чого ти плачеш? — вигукнув я співчутливо.

Він підвівся і, відкидаючи густе волосся з лоба, незвичайним голосом вимовив:

— Віолончеліст мені сказав: — «Мадрідський бродяга» був нещасний. У морозну ніч він стояв під вікном доньки гранда й плакав...

14. З книги: «Молодий Азербайджан». Збірка творів сучасних азербайджанських письменників. За редакцією А. В. Багрія. На українську мову переклав Григорій Піддубний. Харків—Одеса, 1930, стор. 186—192 [1].

АБДУЛГАСАН А [2]

ВІДЛЮДНИК [3]

ІДІЙШОВШИ осторонь, сів під деревом у дворі. Його чуття не сприймало звуків зурни, очі не бачили розташованих гостей, що плескали в долоні в такт музиці. В його вухах дзвеніло: «Адже ж ти старший брат, то чого тебе не оженили. Чого ти не оженився?» Перед ним спливло задоволене обличчя братове, хоч він поки ще не вдів весільного вбрання. Раптом до нього долетіло слово, що вп'ялося, мов стріла, в серце:

— Соафі [4]!

Він підвів голову. Хтось устав та кликав його:

— Соафі, соафі!

Те, що відірвало його від життя, обдурило його, а саме знання, що він ним попереду пишався... А тепер він затикав вуха, щоб не чути цього слова. Це слово тепер принижувало його. Воно стерло і змусило всіх забути його справжнє ім'я — Алі Овста.

— Соафі!

Хтось уперто звав його.

Він зробив заперечний рух і знову понурив голову.

Ніякі зусилля не могли звільнити його від думок, що їх у нього викликало це прізвище.

II

З десяти років почав він служити богові.

Ледве вставши, на світанку він робив на дворі омивання. За прикладом дядька, засукавши рукава, він чинив ранішній намаз біля своєї постелі на «джанамази» [5], що її подарувала йому його мати під час першого говіння [6].

З нетерпінням ждав він наступу посту. Йому так подобалися гарячі довгі дні, що проводяться в спразі й голоді.

Зараз же після посту він з дорослими сідав до столу, заставленого різними стравами.

І по тому з ситим шлунком миччу [7] читав він Коран. Його нахваляли сусідки, і ті, що не мали синів, та гірко зітхали.

Життя його складалося не погано: опівдні Соафі чинив омивання, розгортав прикрашений покрівець Корану і перечитував «джузе» [8] та вчив їх напам'ять.

Скінчивши читати, він брав під пахви Коран і втомлений голодний йшов у мечеть. Проходячи повз крамниці, він прислухався, чи не скаже

хто, замітивши його: «соафі», і він так радів цьому слову, що коли його питали про ім'я, то він відповідав — «соафі».

Коли йому було двадцять років, він зійшовся з муллами, духівниками та дервішами. Він провадив з ними вчені суперечки. Жінок він став обминати. Зустрівши на вулиці жінку, він переходив на другий пішохід. Або ж коли не встигав цього зробити, то відвертався і стояв притулившись де-небудь у кутку.

Дома з матір'ю та сестрою майже не мав нічого до діла і втікав, коли навіть розмова починалася про жінку. Коли він повернувся з Мешеду [9], йому стукнуло 25 років.

Тут він і довідався, що його хочуть оженити!

«Соафі жениться...! соафі схаменувся»... Про це говорили по всіх чайханах.

Такі чутки були для соафі гірші за смерть. Він хотів послати до матері уповноважену особу і прохати про те, щоб вона поклала край усім отим пліткам.

Тут пригадав він кривоокого Мешаді [10] Гаріба, водоносія, що завжди потрібував допомоги і підробляв, тягаючи паки з білизною до лазні.

Послав його до матері, доручивши сказати їй: «я не оженюся, ніколи не оженюся».

Після того кількість його прихильників зразу зросла.

— Соафі — це справжній соафі!

Йому тільки цього й хотілося.

Затихла зурна; гості почали збиратися додому. Ось троє зупинилося неподалеку від нього, розмовляють, сміються, поглядаючи на нього.

— Знову про мене!

Він підвівся й перейшов двір та зійшов на другий поверх дому. Він відкрив двері кунацької. Там було темно. Відшукавши сірники, він засвітив лампу. Взяв з ніші [11] подушку, кинув її на підлогу і розлігся. Сьогодні він не працюючи втомився. Гарячими літніми днями, коли він, бувало, робив по сім кілометрів, ведучи під узду коня, він так ніколи не втомлювався.

Але тепер втомилося не тіло, а вимучилася свідомість.

Він мимохіть застогнав. Цим стогоном він наче б хотів вирвати всю гіркоту, що у нього накопичилась. Як би він був щасливий, коли б його хто-небудь зараз вислухав.

Пригадав людей, що живуть як одна душа, а в нього не було ні друзів ні ворогів.

Він — старий, що проспав 35 років життя.

Увійшов Мешаді Гаріб. Зупинився й привітав його. Помовчавши, спитав:

— Боже мій, соафі, чому ж ви так скоро пішли з весілля?

—У мене почала дуже боліти голова.

— Ні, боже мій, будь-що-будь ви повинні були там залишатися... Ваш брат — золото-людина; вся округа поважає.

Алі Овст тільки тепер почав уважніш приглядатися до Гаріба, якого він знав уже стільки років. Він видався йому гидкий: одягнений в лахміття, зизоокий, криворотий. А тут іще його обридливі поради...

Він одвернувся від Гаріба, тінь від якого поповзла на протилежну стіну... А той скигливим голосом базікав про своє прочанство до Кербалаю [12].

Алі Овст злісно розсміявся внутрішнім сміхом.

— Дурень!

— Пане соафі, ви погано себе почуваєте? Дозвольте піти. Чи є накази якісь?

— Ні.

Гаріб вийшов.

Але Овст підвівся, збільшив огонь у лампі. Потім підійшов до ніші, завішеної парчевим запиналом. Там були складені книжки. Він здобув Корана. Розгорнув його й почав читати нотатки на перших чистих сторінках перед текстом.

Шемахінський землетрус... [13] Помітку зробив батько. Далі 1917 рік, повалення Миколи, 1918 рік, вірмено-муссаватська війна, пожежа в Шемасі. Далі — прихід турків, муссаватський уряд [14]; зовсім наприкінці: «прийшли до нас більшовики».

Він почав десятками перегортати сторінки. Але вони вже не пахнули «Джаннатом» [15], що він у нього колись так вірив; від них тхнуло смородом зоржавілого розкладеного життя. Між аркушиками траплялися то закладки, то засхлі, поруділі пелюстки рож.

Не поцілувавши, він поклав Коран на місце. Взяв другу книжку.

Під руку трапилася «священна історія». Навмання розгорнув її: здибав повість про Каїна та Авеля. Він відкинув і цю книжку. Далі була «Гюлістан» Сааді [16]. Перші рядки, що траплялися йому, говорили:

«Коли хмара проллє навіть вогкість життя,

Не з'їси ти плода з лози» [17].

— Хай-но буде милостивий бог над тобою, Сааді, — сказав він і поклав книжку на місце.

Прикрутивши гнота в лампі, він ліг на попереднє місце, але не міг заспокоїтися і кидався, мов звір, ужалений від гадюки.

Настирливо лізли слова Мешаді Гаріба.

— Твій брат — золото-людина; вся округа його поважає.

— Хіба він не міг би бути такий самий, чи вже пізно?

— Тобі це діло не пощастить?

— Чому?

Ставлячи сам собі питання, він мимохідь згадував щойно перечитані вірші:

«Коли хмара проллє навіть вогкість життя,

Не з'їси ти плода з лози».

Перед його очима став образ його молодшого брата.

Брат був швець. Але ж він, Алі Овст, хіба не міг би навчитися якогось ремесла?

— Ні, це не під силу тобі.

— Хто це над ним знущався?

Хіба підземні духи? Чи янголи? Чи якийсь таємний ворог, схований у ньому самому, твердив ці слова? Ставить йому у всьому перешкоди — зв'язує його по руках та ногах.

Ні, він уже не стане слухатися цього голосу. Годі обману!

Буде робити, буде працювати; він теж стане людиною.

Чим він гірший за інших?

— Ні, не зможеш!

До чого ж він здався після того, як пересидів двадцять років в крамниці дядька, такого ж таки соафі всіх мечетів, в Мешеді і в Кербалаї.

Читати Коран, писати молитви, відбувати намазан... от і все що він може.

А його поновлена країна не терпить дармоїдів. Тепер кожний — юний чи дорослий, вчений чи звичайна людина — дивиться на них з презирством.

Він і торгувати не навчився... Йому залишається тільки одне: відійти з країни трудящих в іншу країну, де життя залишається, як гниле болото.

Двері відчинилися, дві дівчинки з розхристаним волоссям вскочили, взяли щось і втекли, не помітивши його.

Вони залишили відчинені двері! Алі Овст підвівся й пішов їх зачинити. Через вікно, що було напроти, він побачив жінок, що поралися з хною. Всі родички зібралися там... Серед них він упізнав сестру Зейнаб. Рукава в неї були засукані, й вона заклопотано носилася по кімнаті.

Він задумався про свої взаємини з сестрою. Вони були великі друзі. Зейнаб вийшла на ганок. Він хотів кинутися їй назустріч. Потім почав кликати її: Зеее... далі не йшло, від хвилювання пропав голос.

Та й що він скаже їй... Зачинив з грюком двері.

Все ніяк не міг заспокоїтися..:

— Прости, Аллаху! Нехай буде проклятий шайтан!

Йому дався почути сестрин ласкавий голос, він відчував биття серця.

Тільки Зейнаб розуміла його, заспокоювала його, ділила з ним його болість, латала його одіж. Він повернув на батьківщину тільки задля ради Зейнаб.

Коли Зейнаб була хора на тиф, Алі Овст дав богові так багато зароків... аби тільки вона видужала.

Раптом він почув шелестіння саєтової сестриної сукні. Він заплющив очі.

—Брате соафі!

Ох, знову «соафі!» — хоч би Зейнаб його так не називала. Відчув на чолі сестрину руку. Розплющив очі: здавалося саме милосердя схилилося над його приголов'ям.

— Сідай!

— Що таке, чи ти не хорий?

Правою рукою Зейнаб сперлася на подушку, а лівою вона почала пестити його чоло.

— Голова болить?

— Так.

Алі Овст зітхнув і поглянув на неї.

В її лагідних, гарних очах просвічувало піклування й співчуття.

Коли б не було гріха, він був би розцілував оці милі оченята.

— Зейнаб, кохана сестричко!..

— Що з тобою? Брат жениться, всі веселяться, а ти пішов звідти. Скажи правду, що сталося? Що тобі болить?

Зейнаб схопила коротке стримане ридання, уважно подивилася братові в обличчя, вії його були вогкі.

— Ти плачеш?

— О, Аллаху, — вигукнув він і поклав сестрі на голову руку.

— Що сталося, чому ти плачеш?

Він перестав себе стримувати і розридався.

— Соафі, соафі, брате!..

Знову це прізвище! Але тепер воно не ображало його, голос сестри тремтів. З очей її полилися сльози... Вона тепер плакала не над тридцятип'ятилітнім мужчиною, але над братом, що став такий маленький, безпорадний і мізерний.

— Хай буде похвалене ім'я твоє, Аллаху! Але чому ж не падає милість твоя на людей, що люблять тебе?

— Ось людина, що зреклася всього задля імені твого!

Два дні про соафі не було ніяких вісток. Послали людей навколо села. Ніхто не бачив його. Повідомили міліцію, але й та не зуміла довідатися.

Зрештою, на третій день серед книжок соафі знайдено аркушик паперу, де написано олівцем:

— «Я побачив уві сні свого предка і пішов туди, де для мене є місце. Не турбуйтеся за мою долю.

Соафі».

15. Переклад з грузинської мови М. Бажана. Ж. «Червоний шлях», 1935, № 10, стор. 52—53.

СИМОН ЧІКОВАНІ[1]

ЗДВИГ РІКИ[2]

. . . . . .

ОЗПРАВИВШИ груди, обвіяні вітром,
Хитнув подорожній чолом круглолобим.
— «Мій друже, не вір оцим вигадкам хитрим.
Здвигати Ріон? Та яким же то робом?»
— «Ріон пересунуть у бік од Набади,
і Поті опиниться далі від нього.
Порине ріка крізь прокопані гряди,
І водам вторуються інші дороги».
Старий хлібороб юнакові не вірить.
Він випростався, дуб цей, похилий літами, —
Він кожну і думку, і явище мірить
На мірку старої мужицької тями:
— «Я знаю, що ріки міняють долини,
Троянди квітують на вітах магнолій.
Але щоб такі запровадити зміни, —
Не знаю, чи навіть століття доволі!
Ні, річки Ріону
не зрушать, мій синку!
Шкода і робити! річище — єдине!
Діди — й ті такого жахнулися б вчинку.
Навіщо ж нам братись? Скажи, доведи но».
— «Річище нове вже копають по схилах,
Простори вже риють і багна вже гоять,
Ціною великої праці і сили
Виводять річку, гуркотливу, мов поїзд».

. . . . . .

І в ніч входить тиша.
Біліють на небі тремтливі ягнята,
І хвиля Ріону їх відсвіт колише.
І місяць з долин Чаладіді[3] звертає
В ворота до Поті, де море — габою.
Спішать подорожні, й ріка поспішає
Прорватись до моря і стати до бою.

16. З книги: Ніколоз Бараташвілі (1816—1845). Поезії. Переклад з грузинської Івана Кулика. ДВУ, 1936, стор. 25—27, 83 [1].

НІКОЛОЗ БАРАТАШВІЛІ

МЕРАНІ [2]

ЕСЕ мене мій кінь, мчить без пуття на кручі,
Вслід кряче чорний крук, як доля неминучий.
Лети, мій кінь, без меж, крізь далі неозорні,
Вітрам віддай мої думки тривожно-чорні!
Вітри розтинай ти і води січи,
за скелі стрибай, стрімовини,
Скорочуй мені, нетерплячому, дні
прийдешні, скачи без упину!
Не бійся ти спеки, не бійся сльоти,
літавцю ти мій невгамовний,
На те не зважай, що вже стомлений вкрай
і вершник твій саможертовний!
Без рівні, без друга, — нехай віддалюсь
від батьківщини наостанку;
Нехай загублю я навіки батьків
і солодкомовну коханку, —
І де поночіє, хай там розсвіта,
хай там мені рідна землиця,
І дороговказним лиш зорям одним
хай буде моя таємниця!
Морським вирам мій сум, любові мить остання,
І шалові твого прекрасного буяння!
Лети ж, мій кінь, без меж, кріз далі неозорні,
Вітрам віддай мої думки тривожно-чорні!
Хай не поховають на рідній землі,
де предків могили і друзів;
І хай не оплаче кохана мене
і сльози не ронить у тузі, —
У травах пустельного поля мені
крук вириє чорний могилу,
Мені хуртовина — із зойком, виттям —
засипле кістки перетлілі.
Не сльози коханої — з неба мене
кропитимуть роси без ліку,
І замість жалоби моєї рідні —
тужитимуть клектом шуліки!

Лети, мій басун, і мене пронеси
Крізь грані обмежені долі:
Як досі не був її кволим рабом,
твій вершник — не буде й ніколи!
Нехай самотній я, знедолений до краю, —
Та лезо ворога мене не залякає!
Лети ж, мій кінь, без меж, крізь далі неозорні,
Вітрам віддай мої думки тривожно-чорні!
Адже самовідданий порив душі
даремно у безвість не кане!
І шлях непрохідний, що ти проложив,
мій коню, — навіки зостане:
Прийдешньому спільникові, по мені
злегшиться тягар того шляху —
Його перед чорною долею кінь
промчить гордовито, без страху!
Несе мене мій кінь, мчить без путтяна кручі,
Вслід кряче чорний крук, як доля неминучий.
Лети ж, мій кінь, без меж, крізь далі неозорні,
Вітрам віддай мої думки тривожно-чорні!

* * *

Я з села в село блукаю бідним наймитом простим;
Мій товариш — чорна бурка і кінжал — мій
побратим.
Та не хочу я багатства, задоволений вже тим,
Що твоїм, кохана, серцем володію золотим!

17. Переклад з грузинської мови Миколи Бажана. Ж. «Червоний шлях». 1933, № 4, стор.. 89—90[1].

ШОТА РУСТАВЕЛІ[2]

ЛЕВЕНЬ У БАРСОВІЙ ШКУРІ

Вступні строфи[3]

ОЙ, що всесвіт сотворивши передвічним повелінням,
Надихнувши дух небесний в душі вибраним створінням
Укриває землю пишно різнобарвним він цвітінням,
Владарів нам посилає з ликом божим і нетлінним.

Боже, творче всемогутній всіх земних речей і плоті,
Сатану дай подолати, дай диявола збороти,
Дай любови спрагу вічну, мислі чистої доброти,
Щоб в безсмертя потойбічне не поніс гріхів бридоти.

Львиці світлий меч-риштунок, стріл її меткі удари,
Коси, як бурштини чорні, і лиця чудесні чари.
Сяйво сонячне цариці звити славою над хмари!
Ні, не годен я вславляти велич і красу Тамари!

Починаймо ж величання, сльози ронячи криваві,
І берім слова виборні, що велебній служать славі,
Каламар з агату й пера кришталеві та хупаві!
Хай же в серце влучить пісня, наче спис у злій забаві!

Найсолодшими словами проказать хвалу звеліли,
Славословити і вії, і очей її берили
І уста-рубін багривий, і зубів кришталі білі.
Молот з олива м'якого розтрощить камінні брили.

Потребую я міцного серця, вмілості і мови,
Я благаю допомоги, розум ввесь оддать готовий
Мислі про могутніх левнів, з'єднаних зв'язком любови,
Про ясного Тарієля[4] і про вас, його братове!

Пригадаймо Тарієля — пам'ять лицаря не вмерла.
І співає Руставелі, пісня льот свій розпростерла,
Серце зранивши співацьке, наче меч, як гострі берла,
Казка нижеться прадавня, мов разки коштовні перла.

Закохавшись, мусить красень буть, як сонце, світлочолий,
Мати звагу, щедрість, юність, мислі чисті видноколи;
Стрій його — шолом лицарський і мудречі авреоли.
Хто не зна цього — кохання той не відає ніколи.

Я Руст'велі, збожеволів, побиваючись за тою,
Що підвладне їй лицарство, військо, ладнане до бою.
І знадіб'ями ніколи рани серця не загою.
Посилай же смерть, чи радо дай цілющого напою!

Хоч і сліплять очі любі — хочу бачити їх знову
І блукаю і ховаюсь в нетрі чорні і діброву.
О, порадьте! Годі муки — кличу радість снажнокрову,
І достойної вславляти прагну барви й сили слову!

Хай всі люди поважають долю, кожному надану:
Працівник хай знає працю, воїн звагу знає бранну,
Хай кохання поважає — хто обрав собі кохану.
Ті, що вміють шанувати, ті від інших мають шану.

18. З книги: М. Джавахішвілі. Збірка оповідань. Переклав Г. Наморадзе[1], Х., 1930, стор. 3—4, 5—6, 65—68, 76—77, 79—87, 100—101. Переклад з грузинської.

М. ДЖАВАХІШВІЛІ[2]

ЛАМБАЛО Й ХАША[3]

(Уривки)

ЖАБУТЬ, бог і люди прокляли оте химерне озеро Урмію. Жодна риба не живе й людина не втопиться в його солоній і густій воді. Його родючі береги, подекуди спалені сонцем, скелясті та пустельні, завжди вражають грою південних фарб. Смуга голих Загроських і Сахендських гір, що здіймаються посеред острова, — Шахдаг, Хоюндаг і ще безліч дрібних острівців од ранку й до ранку кільканадцять разів змінюють свій різнобарвний одяг: грають кольори веселкою — темні й сумні, бузкові, блакитні, фіалкові, бірюза й фіалка, сіно й помаранч, кизил і гранат, корина й гвоздичка, троянда й мідь та сила інших...

Чотирнадцять річок вливаються в цю рідну сестру Мертвого моря[4] — Мертву Урмію. Але часто вона не витримує їх, часами набрякає, начебто казкова жаба, викидає назад отруєну воду, нищить села й зелені сади повертає на смердючі багнища.

Часом отруйна слина його бризкає так далеко, що запльовує навіть дальні села.

Знає народ вдачу цієї різнобарвної, красивої та отруйної жаби; знає й уникає цього сусідства. Його однойменник — місто Урмія —також злякалося цього зрадництва й одсунулося від озера на таку відстань, що їхати до нього треба з півдня.

Птолемей назвав це зрадницьке озеро «Матіанус лякус», Страбон — «Спаута», вірмени звуть його — «Дзов капуат» (блакитне озеро), персіяни — «Шаху», а решта — Урмія або Кєбуд[5]. —

— Тіні мідян посідали на казкових коней і умчали в вічність, а замість них на берегах Урмійського озера скачуть донські козаки й топчуть землю тамбовські чоботи. А за тими чобітьми знехотя волочуться нащадки Ашурбаніпала, Тіграна Великого й Вахтанга Горгасала[6].

А на «гогів і магогів»[7], на гайканців і кардуйців, на донських коней та тамбовські чоботи, на село мучениці Кєтєвані й на вершину цариці Тамари здивовано поглядають із скелі Хантахти вирізьблені на кам'яній дошці македонські легіонери, їхні фракійські буцефали[8] й три грецькі літери, що ще збереглися: «А . . . . . ос» — Александрос.

Решта літер зникла від часу, або їх затерли персіяни.

Років із сто тому на цій скелі, як кажуть, було ще слів із сім: «Я — Александрос... Усе тут підлягає моїй волі».

А нині з грудей цієї скелі ці три літери зриваються, начебто розпачливий зойк потопельника:

-А-а-а... о-о-о-о!

* * *

Сонце вже починало пекти, коли я подякував хазяїнам і пішов до свого саду. Поки привели коня, я стояв на високому балконі й дивився на дорогу Урмія-Дільман.

Дорога захрясла татарами [9] й асурійцями [10]. Де-не-де видно з-поміж них козаків і солдатів. Знизу тягнеться довга військова валка. Згори поважно виступає караван верблюдів.

На цій дорозі я запримітив і Кайдар-муллу, з яким я нещодавно попрощався. Його понурий осел дрібно ступає ногами. Кайдар-мулла теж схилив голову; в одній руці — коран, який він читає, а в другій — розкрита парасоля.

Знизу йде другий осел. На ньому сидить червоний хаша [11]. Він теж держить молитовник і парасолю. Обидва «служники богові» так захопилися словом Христа й Магомета, що не помічають нічого навкруги й навіть один одного.

Караван і російська валка зустрілися й загатили дорогу. Осли хаші й мулли пішли вузенькою стежкою й, нарешті, наскочивши один на одного, зупинилися.

Хаша й мулла разом одірвали очі від святих книг і витріщилися один на одного. Потім, як то розповідали свідки, між ними розпочалася така розмова:

— Чому не звертаєте? — здивувався хаша.

— А чому то ви не звертаєте? — так само здивувався мулла.

— Я читаю святу євангелію, — чванливо нагадав Кайдару-муллі православний.

— А я читаю святий коран, — одрізав мусульманин.

— А хоч би я й бачив вас, однаково християнин хаша не звернув би поганцеві мусульманину, — кричить червоний піп.

— Хаша Лазаре, ваші уста такі ж самі брудні, як і ваші ноги, які ви навряд чи миєте хоч раз на рік; а ваші слова такі ж нечисті, як і рев вашого осла, — спокійно відказав сивий мулла.

— Не мій, а ваш осел — нечиста тварина, — розлютувався хаша.

— Мій осел кащадок того осла, на якому завжди їздив тавризький муштеїд [12], — пригадав Кайдар-мулла хаші про породу білого осла, — а ви й ваш осел — обидва виродки одного нечистого духа.

Я побачив з балкона: хаша Лазар склав парасолю й кінцем її штурхнув у голову осла мулли. Кайдар-мулла так само склав свою парасолю й штурхнув хашиного осла. Тепер уже й мені було чути їхні погрози й крики:

— Звертай, нечистий! — розлютувався хаша. — Звертай, бусурмане паршивий.

— Донгуз! Іть! [13] — скипів і Кайдар-мулла.

Хаша Лазар замірився й поважно влучив Кайдара муллу по лобі, додавши:

— Ось маєш, чортяка клятий!

Кайдар-мулла парасолею зачепив хашиного капелюша й скинув його у порох.

Хаша розлютувався: швидко скочив з осла, скинув старого муллу на землю й почав волокти його, бити кулаком і ногою й промовляв:

— Ось тобі! Ось тобі! Ось тобі!

Російські солдати реготалися й кричали:

— Оце так піп! Оце так мулла!

Від каравану одійшло чоловіка п'ять татарів, ледве відірвали від Кайдара-мулли оскаженілого хашу й почали його шарпати.

Визволяти хашу прибігло з десяток асурійців. До мулли теж поспішили з десятеро татарів. Бігли звідусіль з криками й погрозами. У повітрі замахали ціпками. Дехто вже качався в порохняві.

Раптом праворуч себе я почув знайомий вигук:

— Ламбало, кьопья огли [14]!

Маршаді Хасана оповила курява. З боку хаша Лазар заходився бити якогось татарина. Ламбало став над ним і гукнув:

— Хаша Лазаре, Ламбало! Обернися до мене!

— Хаша швидко скинув рясу. Наскочили один на одного. Розпочалася бійка навкулачки, без метушні й боротьби. Видко, хаша вчився битися навкулачки в Росії, а Ламбало в Тифлісі — в Авелабарах або на Вері [15]. Так билися, що з балкона чути було. Росіяни й дехто з тих, що билися, оточили їх, дивувалися з чіткості ударів і підохочували бійців криками.

Хаша був дужчий, але Ламбало спритніший. Кулаки й ляпаси, наче град, сипалися на бідного хашу. Коли Ламбало важким кулаком давав під бік або ляпав долонею по щоці, він радісно кричав:

— Ламбало, кьопья огли!

— Так його, ану дужче! — нацьковують солдати. — Хо-хо-хо!

Хаша кілька разів хитнувся й упав. Ламбало не чіпав лежачого, але тільки но той підводився, не давав йому дихнути. Хаша вже ледве на ногах тримався й махав руками в повітрі без глузду.

— Ламбало! — ще раз скричав татарин і так влучив обома кулаками, що хаша впав на спину й вже більше не підвівся. —

— Помалу всі порозходилися. Валка й караван пішли своєю дорогою. Кайдар-мулла знову розкрив парасолю, розгорнув Коран і підганяв нащадка осла тавризького муштеїда.

Ламбало прибіг із глеком води й одчутив хашу. Потім розшукав його парасолю, рясу й євангелію. Нарешті, привів осла, посадив його й одправив. При цьому подав йому дружню пораду:

— Хаша Лазаре, не вішай носа. Валлах [16], ти вмієш битися навкулачки: нехай аллах допоможе з іншими, а мені вже дай спокій [17].

* * *

За тиждень після цього я поїхав на кілька днів до міста Ушнуе, щоб оглянути передовий загін Червоного хреста [18]. Коли я повернув до Урмії, зі штабу викликано мене до телефона й передано таку телефонограму: «Сьогодні о 12 годині вдень на подвір'ї російської православної місії буде покарано палицями п'ятнадцять мусульманів за те, що вони побили православних. Кожному буде дано п'ятдесят ударів. Наказую вам бути на цій екзекуції, щоб у разі потреби подати покараним медичну допомогу. Командувач корпусу Чорнозубов».

Уже було близько одинадцятої. Ліки й перев'язувальний матеріал я відправив з фельдшером, а сам за десять хвилин удерся до Ітімад-уд-Доуле [19].

Зажурений персіянин ледве підвівся.

— Ву саве, мон шер амі [20], — почав Ітімад оплакувати Іран, — ось як підупадає колись грізний лев... [21]

— Хіба не можна допомогти? — перебив я його.

— Запізно! Усе скінчено! Вчора й консул сардар [22] отримали наказ з Петербурга, а я з Тегерану: покарати винних палицями.

— Ну й тоді?

— Тоді почали торгуватися. Мене б не здивувало, коли б ваш муштеїд Поль [23] сам пішов у кати. Спочатку він вимагав сорок жертв,

ледве зговорилися на п'ятнадцяти. Потім насмілився й вимагав, щоб серед цих п'ятнадцяти був і мулла.

— Кайдара-муллу? — остовпів я. — Вони хотіли побити й цього старого?

— Авжеж, мон шер амі, — так. Він вимагав старого Кайдара-муллу. Ледве втлумачили йому, що це може призвести до різанини.

— Звір, одягнений в рясу, звір!

— Потім ще уперся, щоб кожному дати сто ударів. Ваш корпусний лікар ледве вговорив його, що до краю знесиленому в'язневі [24] й п'ятдесят забагато. Нарешті, і тут погодився, але почав сперечатися за місце кари: або, каже, на подвір'ї місії треба їх покарати, або на великому майдані. Довелося погодитися на перше. Не міг я показувати свою ганьбу цілому місту. Мусульмани дуже хвилюються.

Я пригадав патрулі, місто захрясло російським військом, на горбках стояли гармати.

— Через що саме мені доручив Чорнозубов бути під час цього пекельного діла?! — зітхаючи, вимовив я. — При чому тут я? Досвіду в мене немає...

— Вам доручив? — запитав Ітімад-уд-Доуле й гірко посміхнувся.— Розумію. Архірей Поль і тут диктує: так ось нехай знають мусульмани, що й їхній заступник гюрджі [25] теж уруський солдат.

— Авжеж, мабуть, що так. Але все ж...

* * *

На великому подвір'ї православної місії повно пригнаних християн, козаків, сарбазів [26] і чапарів [27]. Посередині розчищено великий вільний майдан. Тут-таки в одній групі стоять представники Ітімад-уд-Доуле, консула й Чорнозубова. Хазяїн кривавого видовища православний єпископ призначив за свого представника головного творця цієї Голгофи — червону мавпу хашу Лазаря, що зробився червоним катом.

Хаша ходив без ряси, закасав рукава й сперечався з головним катом, хто з них перший, видавав один наказ за другим, махав довгими руками й кричав:

— Стягай з нього лахміття!... Клади його сюди!.. Навалися на нього!.. Краще скручуй!.. —

Голих татарів вивели на середину подвір'я й поклали в ряд обличчям до землі. До кожного приставали по троє асурійців. Двоє посідали на шию й на ноги, а третій взяв палицю.

Ламбало все ще посміхався. Перед тим, як лягти, він кілька разів на мене глянув, але я не міг подивитися йому в очі.

— Чому це катів набрали саме з асурійців? — питаю я в урядовця валі.

— Така воля урус-муштеїдова [28]. Росіяни не схотіли — соромно їм, а мусульманам не довіряли, боялись попускання.

— Хаша таки вибрав собі катів. Кожен їхній удар все одно що два звичайних. Звичайно, що півсотні ударів спустили, але надолужать інакше.

Комендант Березовський [29] виголосив:

— Ну, починаймо!

Один татарин став у головах розп'ятих на землі татарів.

Палиці піднялися.

— Бі-і-ір! [30] — затягнув татарин і махнув піднятою рукою.

П'ятнадцять палиць із дирчанням прорізали повітря.

Тої ж хвилини з землі зірвався стогін і виття півтора десятка людей.

— Бі-і-ір! — одноголосно повторили п'ятнадцять катів і п'ятнадцять палиць піднялися знову.

— Ікь-ї! — крикнув татарин і підняту руку знову спустив.

Стогін і лемент знову сповнили подвір'я й приміщення православної місії.

— Ікь-ї! — повторили кати.

Потім усе переплуталося: свистіння палиць, тріскотіння, лемент, стогін, лічба урядовцева й вигуки катів.

— У-у-уч! До-орть!.. Бе-еш! Алти-и!..

Татари борсаються, наче ті риби. Їхні тіла сперіщено червоними смугами, потім синіють, напухають і лопаються. Спина, зад і литки юшать кров'ю, понівечені.

Комендант Березовський смокче цигарку й так безтурботно походжає на подвір'ї, начебто в себе вдома.

Урядовець валі кусає вуса, обводячи очима стіни будівлі.

Секретар консулату Бабалянц обрізує собі нігті.

Штабний адьютант дивиться на носки своїх лакованих чобіт.

Побідний хашин крик покриває стогін п'ятнадцяти мордованих. Після першої ж палиці він так скорчився, начебто усі п'ятнадцять вдарів, замість тих татарів, та влучили в нього. Потім він закрутився, заплигав, почав бігати.., почав витанцьовувати на своїх кривих ногах, трусив червоною бородою, гигикав, наче очманілий. Як піднесуть палиці, його права рука стирчить наче палиця. Сам витягається, якось дивно виростаючи. Спустять — рука хашина, наче підкошена, летить до землі, ніби хоче одним ударом розчавити голову цілому ісламові. Потім його рука знову витягується і він разом із катами кричить:

— Бір!... Ікь-ї У-уч!... Дохкуз!... О-о-он!

Хаша найбільше крутився біля Ламбала. Він приставив до нього найдужчого ката й дав йому грубу й міцну палицю. З самого початку Ламбало так били, що один його удар був все одно, як іншим два.

Я показав комендантові на того ката:

— Оцей б'є немилосердно, і палиця надто груба. Татарин не витримає.

— Та й чорт із ним. Нехай хоч зараз сконає, — кинув мені Березовський.

— Я вимагаю, щоб тому катові замінили палицю, — прохрипів я.

— Це не ваше діло. Коли помре, тоді можете його доглядати, — уїдливо відповів він, повернувся й спокійно запихтів.

Раптом у вікні другого поверху я примітив фіалкову рясу. Православний Каїяфа[31] схрестив руки на грудях, а гладкою рукою поглажував чудову бороду. Погляди наші зустрілися. Не пригадую, що було написано на моєму обличчі. Єпископ Павло зірвався з місця й сховався, наче вжалений.

Татари вже не борсаються, їхнє тремтіння все слабшає, вони вже не кричать, а стогнуть і хриплять. Шматки м'яса й загустки крові летять на всі боки.

— Он сакіз!.. Он до'куз!.. ігірмі!.. — рахують татари, кати й хаша.

Ламбало захрипів раніш від усіх, потім змовк, лежить як колода, не ворухнеться жодним м'язом.

— Стривай — крикнув я до ката Ламбала й схопив його за руку. —

— Ігірмі дорть... Ігірмі беш... — відраховували кати.

— Тур! йетьар![32] — крикнув лічильник.

Кати припинили роботу. Нахиляються до Ламбала. Фельдшер порається з іншими. Асурійці тягають воду, обливаючи з відер напівмертвих татарів.

Ледве чути серце в Ламбала. Пульс важко намацати, кволий, не доходить до сорока.

Минає час. Опріч Ламбала, всі очуняли.

— Ну, починаймо! — заявив Березовський.

— Цей мусульманин вже не витримає решту двадцять п'ять ударів, — показую я Березовському на Ламбала.

— Бреше! — кричить хаша. — Цей татарин приятель лікарів, отже, він обстоює його. Я вам не дозволяю, пане докторе, не дозволяю.

— Вас ніхто й не питає, хашо Лазаре. Я говорю з представником влaсті.

— А я представник його преосвященства. Отже цих нечестивих карається в цьому святому домі, тому я тут хазяїн. Я вам не дозволяю.

Урядовець валі ледве роззявив рота, заговорили й інші, припинити бити Ламбала, доки він очуняє.

— Бір!.. Ікьї!.! Уч!.. — знову почав татарин.

— Бір!.. Ікьї!.. Уч!.. — повторювали кати.

Знову почали ревти чотирнадцять татарів, знову почалися стогони й, нарешті, хрипіння. —

— Поки хаша лається й погрожує, я намагаюся врятувати Ламбала. Я довожу комендантові й іншим:

— Правда, він очуняв, але надто знесилений. Гляньте, скільки крові він утратив. Віц уже не витримає ще двадцять п'ять ударів, він помре.

— Нехай помирає, — спокійно зауважує Березовський, потім додає: — закладаюся, що легко витримає. Він виглядає дужчим за інших. Коли він хашу поборов...

— Правда, правда, — біжить на цей час хаша, — оцей собака тільки через те тоді подужав мене, що я був стомлений і знесилений. А проте, дужа свиня, через те я не дозволяю, щоб...

— Я лікар, і в своїй галузі вирішую я. Я вимагаю свого й категорично заявляю, що ця екзекуція може закінчитися нещастям.

Хаша і комендант уперлися. А Бабалянц підтакує їм.

— Ну, починайте! — наказав уже лічильник. —

— Я висловлюю своє глибоке обурення з приводу того, — ще раз звернувся я до немилосердних катів, — що ви втрутилися в компетенцію лікаря. Навіщо ж тоді мене послали сюди?

— Починайте! — замість відповідати, дав розпорядження Березовський, потім до мене: — не розумію, чого ви тут, на цьому подвір'ї?

Що я мав робити? Я ще й тепер часто запитую своє сумління: що я мав робити? Залишити Ламбала лютим катам і піти геть? Так і сумління замучить, і засудженого не врятуєш. Так що ж я мав робити? Нічого. Сперечання закінчилися, усі шляхи відрізані. Я програв. Я міг тільки те зробити, що зробив: залишився й до кінця виконав свій обов'язок лікаря.

— Бі-і-ір! — Ікьї! — У-уч! рахували лічильник, хаша й кат, якому хаша подав ту саму палицю.

Фіалкова ряса його преосвященства ще раз майнула у вікні.

Урядовець валі втопив очі кудись в одну точку.

Секретар консулів Бабалянц, замість манікюра, почав колупати зуби.

Комендант знову походжає й курить.

Хаша божевільний: так радіє, що мало догори ногами не ходить, вищить тоненьким голоском:

— Нічого, голубе, нічого! Смачно, га? потерпи, серденько, потерпи

— Он бір... он ікьї... он уч... — знову рахує лічильник і кат.

Ламбало вищить, хрипить і корчиться. —

— Досить! Годі! Ламбало вмирає!

Кат спинився. Лічильник теж замовк. Але хаша видер палицю з рук катових і почав бити конаючого Ламбало, приговорюючи:

— Ігірмі!.. Ігірмі бір!.. Ігірні ікьї.

Я так розлютовано наскочив на хашу, що той відлетів кроків на п'ять і простягся на землі. Березовський і кати оточили мене.

— Заспокойтеся, голубе, заспокойтеся, — говорив до мене комендант, потім до хаші: — хаша, кінчай!

Хаша вмить скінчив:

— Ігірмі уч!.. ігірмі дорть! ігірмі бе-еш! Кінець! — Нехай тепер забирає й лікує. — Хаша взявся в боки і побідно зареготався.

Довго я намацував пульс Ламбала й биття серця. Немає. Хтось подав мені шматочок дзеркала, навіть і сліду вологи немає на шклю.

Ламбало помер.

Ледве я підвівся й оглянув убивць. Вони чекають на мій вирок.

— Що? — запитав Березовський.

Я ледве прохрипів:

— Помер!

— Ще добре, що мого закладу не прийняли,— мурмоче комендант, — ото б програв.

Повернувся й спокійно пішов геть.

* * *

Тільки оце нещодавно я довідався, що доля віддячила за Ламбала.

1918 року «гог і магог» остаточно облишили Урмію.

Коли в місті вже не було жодного солдата, з околишніх горбків спустилися турки й курди. Вперший і грізний єпископ Павло все заводив своєї:

— Не поїду звідси! Де проливалася свята російська кров, там є серце Росії! Не поїду! Не насміляться!

Але насмілилися. До православної скелі підступила бурхлива безодня ісламу. Скеля розсілася й до неї увійшли. Гордого красунчика в шовковій рясі вивели на подвір'я п'ятнадцяти мучеників — перед очі Кайдар-мулли.

— Аллах-іль-Аллах! — вимовив Кайдар-мулла й повернувся до старого татарина: — Машаді Іззате[33], це твій звір.

І показав на фіалкову рясу.

Машаді Іззать теж прикликав аллахове ім'я, закатав рукави й спокійно зарізав людину в фіялковій рясі на тому самому місці, де той забив його Ламбала.

На той саме час сотні тисяч асурійців, що залишилися живі, потяглися на південь, на Хамадан і Багдад, назустріч англійцям, рятуючись від лап ісламових. Утікачі потяглися пустелею, наче казковий скривавлений змій, як колись іудеї з Єгипту, гублячи дорогою від ранку й до ранку по кілька тисяч. Померлих кидали на дорозі, не поховавши їх; тих, що приставали, залишали. Ішли не оглядаючись. Половина їх загинула. І лише половина дійшла до місця, де могла спокійно жити.

Жахливий стан!

Лиха доля й інших не забула: генерала Чорнозубова невблаганна доля захопила в свої лабети біля Владикавказу, де він і загинув.

Коменданта Березовського у Харкові забила куля червоних.

Консул Нератов замерз у Сибіру, а його секретар втопився у Волзі.

Спалив усіх володарів червоний вогонь Росії.

М. ДЖАВАХІШВІЛІ

ХБАЧА ЗАПІЗНИВСЯ[34]

(Закінчення)

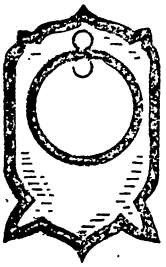

ДИНАДЦЯТЬ днів пролежала Тіна в лікарні з зав'язаними очима. На дванадцятий день лікар ще раз навідався й сказав:

— Ну, Тініко, наступив і твій день, строк уже вийшов. Сьогодні назавжди розв'яжу тобі очі. Ваші теж тут, чекають на тебе. Ну, раз... два... три... І раптом одхилив пов'язку: Тіна розгубилася й зніяковіла. Їй здавалося, що вона вдруге народилася. І, мов маленька дитина спросоння, — протира вона тепер свої очі і з чудною всмішкою розглядала кімнату, шматочок неба, веселого лікаря, його помічницю й жалібницю-сестру.

— А що? Як? Чи все гаразд бачиш? — ще раз запитав лікар.

— Так, так дуже гарно все бачу, але...

— За першим разом, коли тобі було зроблено надріз, ти певно вгледіла лише мій халат, стелю та стіну, а тепер...

— Тепер все бачу, все... І вас бачу, і ваше обличчя.

— А це якого кольору? — показав лікар на стіну.

— Біла.

І сама Тіна вся у білому, мов не при своїх всміхаючись, розбігалась по кімнаті.

— А це?

— Чорне.

— А ото? — і жінка помлікар показала на своє обличчя.

— Це? — і раптом згадала вивчене слово: — тілесного, тілесного.

— Молодчина, — похвалив лікар і перед нею відчинив обмазане крейдою вікно. — А ну, Тініко, йди лишень сюди.

Тіна глянула у вікно і стомлена хорістю й силою нових вражень обома руками злягла на лутку. Ось де перед її очима послались:

— Дідубе, Ваке, Сабуртало, Мтацмінда[35], Зедазенське пасмо гір. Дигомське поле і різнокольорові гори, широка вулиця й писане місто.

— А що то таке? Що то? — навіть здивувалася Тіна, протираючи очі!

Лікар взяв її за руку і дав їй змогу узутися.

— Це небо, — сказав лікар і показав пальцем вгору.

— Небо... Небесного кольору небо, — пригадала Тіна.

— От, бачиш, там на небі видніється щось біле, то хмари. З них ллється дощ і падає сніг.

— *Дощ і сніг. А я гадала, що... І пригадався Тіні одноокий деві*[36], *який крізь сито поливав землю й ватою встилав поле. Повівав легкий* вітрець. Тіна, прохолоджуючи свій лоб, все ще пригадувала одноокого деві, який стояв на горі й посилав людям вітер. Вона ще раз глянула на небо і потім, стуливши очі, знов згадала того ж таки деві, який тримав у руках величезну головешку. Згадала усе це й радісно розреготалася.

— Чого це ти регочеш? Подобається? Тепер бачиш, що то за світ?

— Бачу, бачу. Ха, ха, ха! Ой, і гарно ж!

— А он бачиш сад?

— Так, сад... Зелений сад.

— І це знаєш? Ось поглянь, якась жінка йде, яка у неї спідниця?

— Спідниця? спідниця?.. От цього вже я не знаю.

— Це зветься червоним, розумієш — червоний колір.

— Так оце теє червоне? Ой, і справді ж, яке воно чудове

— Ну, Тіно, тепер вже ходімо, бо й ваші чекають.

— А й правда, де вони? Шені чіріме, ой скоріше покажіть мені їх.

— Ось ця жінка тебе проведе. Я ж мушу залишитись тут. Ну, до побачення, Тініко. Гляди ж, не забувай мене.

У Тіни полилися з очей сльози, і з великою подякою вона припала до лікаревої руки.

— Дякую, дуже дякую... До побачення, я охоче вмерла б за вашу праву руку... велика вам дяка...

Сестра-жалібниця повела Тіну. Дівчина ввесь час озиралася, раділа, дивувалася, раз у раз звертаючись до провожатої:

— Що це? Як це зветься? А ото, для чого воно?

Коли ввійшли вони до залу, де повно було народу, Тіна розгубилася і зупинилася. Мужчини й жінки роїлись, мов ті мухи. Тіна до кожного приглядалася, обдивлялася з ніг до голови.

Раптом з усіх боків почулися крики:

— Тіно!

— Тіно!

— Тініко!

— Донечко!

Троє мужчин і одна жінка разом підбігли до Тіни й, пригортаючи її, почали цілувати.

— Тату, таточко! Соло, Соліко! Це ти? Хбача, і ти тут! Маріама — мати моя, врятувальниця[37]!

Так, значить, оце Тінин батько. Це Тома? Ось цей мужчина — худий, зігнутий, сивий, у подертій шинелі?... Бідний же ти, таточку! Бідний Тома! Іди, йди ж, любий, до мене. Йди і ще раз обійми мене, таку ж бідну Тініку.

Боже, що я бачу, яке щастя прийшло до мене, — почав і собі причитувати Тома, витираючи сльози з свого зморшкуватого обличчя.

Усі вчотирьох обступили Тіну. Од радісного гомону та галасу у неї закрутилася голова. Різні запитання, відповіді та вітання — роєм стояло все це в Тininій голові, і далі вона вже не могла слухати. Спочатку нашвидку вона огляділа всіх чотирьох, але потім, навмисне відступивши, зупинилась на двох мужчинах. Обидва вони стояли перед нею: низькорослий, літній, сутулуватий, з опеченим обличчям, незграбний Соло й молодий, стрункий, з смуглявим красивим обличчям, Хбача...

— Боже великий! Нащо ти так зробив? Красивий і незграбний, молодий і старий... Досі Тіна навіть не уявляла ні одного, ні другого. А тепер раптом відчула поміж ними різницю, й її серце наповнилося разом і радістю й тяжким, мов камінь, сумом. «Боже, хай буде благословенне

твоє правосуддя. Але нащо ти до того милосердя, що виявляв до мене, підлив ще цієї отрути!? Невже, щоб запечалити щасливу Тіну?»

Повна таких думок, стомлена дівчина мимоволі стулила очі й похитнулася. Соло своєю довгою рукою обхопив її за стан і пригорнув до себе:

— Стомилася, Тініко? Сідай же, ось тут сідай, — сказав Соло й посадив її на довгу лаву. —

Трохи згодом всі вийшли на вулицю. Маріама з Соло взяли Тіну попід руки й повели. Стомлена новими враженнями, дорогою Тіна похитувалася й здивовано позирала кругом себе; не лишаючи жодного прохожого, вона запитувала.

— Хто це? А це хто? Як це зветься? Яке воно на колір?

А коли вгледіла трамваї та автомобілі — вона здивовано роззявила рота, але потім зареготала, ляснула себе по колінах і скрикнула:

— Ах, що це за світ! Будь ласка, посадіть мене в цю гарбу.

Хвилин за п'ять щаслива Тіна вже сиділа в «гарбі» — трамваї й, сердечно сміючись, часом зверталася до своїх попутників:

— Ой, як же ж гарно! Хай буде здоровий той, хто отаку гарбу вигадав... Здається, без кінця їздила б.

Коли злізли з трамвая, Тіна знов відчула, що стомилася. Кілька разів вони повертали, перейшли невеличкий дворик і ввійшли до Маріамової квартири. Тіна сіла на тахті, притулилася до стіни й стихла. Сила-силенна всяких почуттів та вражень переплутувалися в її голові. У кімнаті стояв дитячий галас.

Раптом Тіна вгледіла, як перед нею біля протилежної стіни теж сиділа на тахті якась жінка й дивилася на неї. Тіна ворухнулася, та — теж. Тіна поправила на голові волосся, й незнайома жінка те ж саме зробила. Тіна дивиться й думає:

— «Хто ж вона, ця жінка. Чому це я досі її не бачила? Бач, як розляглася у сусідній кімнаті... А яка ж вона вродлива!.. От, якби й мені бути такою!..»

Тіна всміхнулася, незнайома жінка й собі. Тіна вклонилася, сусідка й собі привіталася. Тіна підвелася й попрямувала до неї, та теж з усмішкою підійшла до неї. Вони подали одна одній руки, але... Тіна вдарилась об дзеркало.

Регіт присутніх ще більше збив з пантелику і Тіну й її двійника.

— Ах, що це? — запитує Тініка, мацаючи руками дзеркало. — Що це? Хто вона така?

З великими труднощами з'ясували їй і упевнили, що то ж вона сама й є. Довідавшись, нарешті, про свою вроду вона зраділа й почала до дзеркала всміхатись. Довгенько вона ще всміхалася в дзеркало, заграючи з відображенням. Задовольнившись, Тіна знов сіла на тахту і зажмурила свої чорні очі.

— Ну, Тініко, ми з Томою підемо до міста, — хрипко озвався Соло. Може й не скоро повернемось. А ти відпочинь, а то бач, як стомилася З обід будемо тут, а потім підемо всі оглядати місто. І Маріама піде з нами. Багато дечого треба для тебе закупити.

Тіна розплющила очі. Перед нею знов стояли Соло й Хбача. Швидко стулилися вії, й вона прошепотіла:

— Гаразд, ідіть!

— Не бійся, Тініко,— заговорив Хбача, — я тут залишуся, розважатиму тебе.

Тома з Соло пішли. Маріама теж вийшла, щоб зварити обід. Дітвора на дворі почала грати в опуку. На коліна до Тіни плигнула кіш-

ка. Вона одкрила очі, пригорнула кішку до грудей і несподівано, причитуючи, розплакалась.

— Нануа... моя Нануа...

— Чого це ти плачеш, Тініко? — м'яким голосом обізвався до неї Хбача, ближче присунувшись до неї, — чого ж ти, дівчино, розплакалася?

Тіна мовчала, й гарячі її сльози падали на кішку.

— Чуєш? Тініко, що це з тобою? Ану, глянь лишень на мене!

Хбача взяв її за руку.

— Нічого, залиш мене, — озвалася Тіна. У її голосі був гнів, очі блиснули блискавкою...

Хбача сторонився.

— Так оце... так і не скажеш?

З останніми словами він пригорнув Тіну до себе.

— Залиш мене, чи чуєш, що кажу? — ще з більшою досадою й гнівом сказала вона й вихопила з його рук свою тремтячу руку.

Хбача перш остовпів, а далі проговорив:

— Не розумію... Чи не образив я чим тебе?

Тіна враз одкинула кішку, витерла очі й швиденько зиркнула на Хбача. Потім знов закрилася долонями й почала причитувати:

— Боже мій! Невже ж таки тяжко було привезти мене до міста? А скільки ж разів я просила тебе, й батька...

— Ну, що ж, коли не було часу...

— От тобі й на, часу не було! Заради мене не могли ви на якийсь тиждень залишити роботу?! А як же це Соло зумів нашвидку знайти лікаря? І час знайшовся у нього...

— Соло тому знайшов, що... я... я навіть не вірив, що лікар тобі допоможе.

— Отже, я й питаю, чому це Соло й знайшов час і повірив?

— Тому, що... Соло міський і більше за нас знає. Я ж проста собі селянська людина... Темний селянин. Тепер то і я вже вірю, але...

— Що але?

— Те, що...

Хбача якось ніяково потирав собі руки, пославши очі на свої постоли. Але раптом випрямився, взяв Тіну за руку й заговорив:

— Чи знаєш Тініко, що я тобі скажу? Клянуся матір'ю, що правду говорю, ніколи ні про кого я не думав, крім тебе... Без тебе у мене немає мети в житті. Навіть у найми пішов з-за тебе ж, щоб хоч трохи заробити і потім з тобою одружитись... І до міста повіз би тебе і лікаря знайшов би... і я вилікував би тебе. А тепер... тепер я запізнився...

— Запізнився, — прошепотіла Тіна.

— Так значить мене ти проміняла на того старого виродка, так?

— Неправда, брехня! Соло не виродок і не старий. Соло мій чоловік...

— Чоловік чи наречений?

Тіна перш зашарілася, потім опустила голову, але рішуче ще раз повторила:

— Чуєш? Залиш мене!

— Тіно... Тініко... дівчино моя!

— Досить, досить! Не наближайся до мене.

І раптом у її голосі почулась якась м'якість, ласкавість.

Немовби покарана дитина Тіна тепер дивилася на Хбачу й у сльозах благала:

— Хбачо... Мій браточок... Мій любий Хбачо, іди лишень від мене!.. Хай мої очі більше тебе не бачать... Я — Солина жінка.

Хбача захитався.

— Солина жінка? Жінка чи наречена?

— Так, жінка, жінка!.. Чи чуєш це? Іди лишень звідсіль, забудь мене, бо Соло ж мій чоловік... Соло гарний... Соло зробив мене видющою...

19. З книг: 1. Михайло Джавахішвілі. Покидьки життя (Хізані Джако). Роман. Переклад з грузинської. Х., 1930, стор. 53—57, 217—224, 255—259. 2. М. Джавахішвілі. Завала (Хізані Джако). Роман. Переклад В. Левицького. Редакція і передмова А. Бера. (Без року), стор. 47—52, 92—95. (Уривки з цього видання подані у квадратних дужках) [1].

М. ДЖАВАХІШВІЛІ

ХІЗАНІ [2] ДЖАКО [3]

(Уривки з романа)

* * *

(Одруження Теймураза Хевісталі)

ДНОГО разу в тихому й спокійному Теймуразовому житті трапилося щось незрозуміле: він несподівано одружився.

Якось випадково хтось його запитав:

— Теймуразе, а чого ти не одружишся?

Ці слова запали в Теймуразову душу: тої ж ночі, лягаючи спати, він відчув себе якимсь самотнім і запитав сам себе:

—А справді, чого б мені не одружитися?

Від того часу думка ця не давала йому спокою. Щоб десь познайомитися й відшукати собі дружину, Теймураз не мав часу. Проте, часами він оглядався й помічав яку-небудь молоденьку дівчину. Кого б він не побачив, усі йому подобалися.

Часами серце його відживало, тремтіло, як пташка, але зараз-таки все це зникало, бо через годину Теймураз забував ту, що його причарувала, а на другий день він міг і не помітити її.

Теймураз ніяк не міг добрати часу для жінок, але сама доля допомогла йому. Трапилося це надто звичайно й несподівано.

Сидів якось Теймураз у редакції й писав гарячу статтю про інтенсивне й екстенсивне господарство. Цей день і цю статтю Хевісталі запам'ятав собі назавжди.

Раптом на списаний аркуш упала якась тінь. Теймураз підвів очі. Незнайома, вродлива дівчина стояла перед ним, ніяково посміхалася, тикала Теймуразові якийсь кольоровий папірець і пряла чорними мигдалевими очима:

— Прошу вас... купіть квиток.

— Квиток? Для кого? Що то за квиток?

— Ми влаштовуємо виставу на користь бідних учениць. Ви також повинні нам допомогти.

— С... сідайте, прошу. З великою охотою допоможу такій...

Теймураз прикусив язика: в нього мало не вирвалося, — такій красуні.

Статті тої він уже не закінчив. Тут-таки, в редакції, він продав п'ять квитків й ласкаво запропонував їй:

— Як дозволите, я проведу вас і до банку, там і п... продамо ваші квитки.

Пішли разом; ходив він з нею до обіду й усе говорив:

— Тепер підемо до д...драматичного товариства... тепер навідаємось до товариства письменності.

Вулицею він зупиняв знайомих:

— К...квитка мусите купити, обов'язково мусите.

Нарешті, Теймураз запитав у незнайомої:

— Як же ваше ім'я та прізвище?

— Маргарита Капланашвілі.

— Давидова дочка?

— Так, дочка Давидова.

— Д...дивно! Н...надзвичайно!

— Що ж вас так дивує?

— Дивно, що обоє ми сироти.

— Це цілком випадково. Багато є сиріт на світі.

— Так то воно так, але ми останні й єдині представники наших родів.

— Це то справді дивно.

Несподівана зустріч двох останніх і єдиних представників випала їм не випадковою, а, здавалося, вона мала якийсь незвичайний внутрішній зміст.

Обох опанувала ця думка.

— Я прочитала вашу вчорашню статтю, — почала Марго.

— Лише вчорашню?

— Ні, ваші статті я завжди читаю, але вчорашню й надто запам'ятала, бо...

— Бо що? Яка причина?

— Бо дуже вже сердито було написано.

— Це то так, — погодився Теймураз.

— Писати такою мовою вам не личить.

— І це правда. Я був дуже сердитий; про мене погані чутки розповсюджували, мою громадську діяльність плямували...

— На ваших читачів ці чутки не впливатимуть, вони не ймуть їм віри, отже різним плетунам або зовсім не треба відповідати, або й відповісти, але не їхнім тоном. Так на мою думку. Прошу пробачити, що я насмілилася все це вам сказати; але роблю я це через те, що ви для мене...

— Ну, ну, що я для вас?

Маргарита почервоніла.

— Пробачте, що я насмілилася...

— Облиште це. Навпаки, ваша думка для мене дуже цінна, — сказав Теймураз, щоб вивести Марго з цього незручного становища,— а сам подумав: це зауваження гідне розумної жінки. Вона мені подобається, дуже подобається.

Ще години зо дві ходили Теймураз і Марго. Теймураз тільки тепер оглянув одяг Марго, її зовнішність, рухи й подумав: «Спостережливе око одразу ж помітить у цій дівчині рід і виховання. Звичайний і чистий костюм, невимушені рухи, уміння говорити, в міру самолюбства, наївна соромливість, з голови й до п'ят витриманий смак... і жартівливе, ледве помітне кокетування очима, самими очима. Це вона! Саме вона, що її я шукав! Це моя доля, і її конем не об'їдеш!

Того таки вечора Теймураз був у театрі й увесь час тримався коло Марго.

А щось тижнів зо два, одної місячної ночі, добрав часу в темній алеї й заговорив до неї, хвилюючись і заїкаючись:

— Я хочу ск...сказати вам... д...дуже п...прошу уважно вислухати мене... д...для мене н...надзвичайно важливий момент... Вам, мабуть, відомо, що я сам... мітній.

Він ще довго заїкався й плутав, поки, зрештою, вимовив:

— Отже, якщо я вам п...подобаюся... ви мені п...подобаєтеся.. я вас к...кохаю, — тремтячою рукою він стиснув руку Марго й додав: — п...подумайте... не...поспішайте!

Дарма, що то була весняна ніч і м'яким оксамитом неба котився сп'янілий місяць, дарма, що й повітря пашіло вогнем жаги, і Кура марила чимсь незрозумілим, і все живе було охоплене якоюсь чудною, таємничою млостю, — Теймураз все ж таки не піддався голосу серця, сам не поспішав і дав Марго час подумати.

Але другого дня сп'янілий місяць переміг, і Теймураз і Марго опинилися в обіймах одне в одного.

* * *

[Подружнє життя Теймураза та Марго]

[За перших років одруження Марго, захоплена Теймуразом, разом з ним клопоталася про «долю товариства». Але з часом уже це їй набридло, і вона поволі стала відставати від чоловіка.

Маючи в своєму розпорядженні чотири слуги, вона поволі одвикала навіть від найлегшої роботи, їй лінь уже ставало налити собі склянку води, встати за носовою хусточкою або за книгою, що лежить поряд. Трясовина нічогонеробства затягала її все глибше та глибше.

Якийсь час її ще захоплювала слава Теймуразова. Зазираючи постійно йому в вічі і схоплюючи найменше його бажання, вона охоче переписувала його сухі статті, перечитувала їх уже надрукованими в газеті, повторювала скрізь його улюблені слова та думки і захоплювалась ним, почуваючи себе двійником і розцінюючи щастя свого існування як наслідок його великодушності та дуже рідкої доброчинності.

Так час ішов. Захоплення чоловіком холонуло. Кумир зносився і збляк. І тоді Марго вирішила, що, очевидно, змінився Теймур, і в цьому знайшла виправдання й своїй зміні. І з незаперечною ясністю раптом усвідомила, що в неї є своє особисте життя, яке треба прожити, вичерпати, заплативши за це всім тим, чим обдарувала її природа, її — самітну, що не знала життя, жінку.

Найкращі швачки і капелюшниці швидко втоптали стежку до її квартири. Запрацювала кухня в домі Хевісталі. Повар знесилювався, намагаючись догодити вибагливим гурманам, що навідували гостинну господиню. Приймаючи гостей, Марго й сама всюди виїжджала, намагаючись не пропустити ні одного цікавого вечора, бенкету, концерту.

Але й у цих умовах природжена стриманість оберігала її. Чоловіки захоплювались нею, оточували її увагою, та вона, вважаючи, що так і повинно бути, лишалася вірною дружиною та подругою Теймуразовою.

А Теймураз нічого не помічав і не цінував тієї героїчної боротьби, що провадила Марго і за себе, і за честь чоловіка.

Давши жінці повну волю, він зберігав її за собою як щось додаткове до газети, кооперативу, культурного товариства, що без них він не мислив свого існування.

Але й це життя незабаром набридло Марго. Від друзів вона відмовилася, а з чоловіком відносини, як і раніш, не ладились. Його справи та плани здавались їй нудними й буденними; спротивіла вся метушливість останніх місяців, усі ці наряди, безглузді розваги та

шукання без мети якогось іншого, смисленного щастя. Нитка життя обірвалася, і не вистачало ні сили, ні бажання зв'язати її обірвані кінці. На очах чоловіка вона спалювала себе на вогні обов'язку, та все було марно. Теймураз, як завсіди, нічого не бачив і не цінив її відваги.

Так, чоловіки часто помиляються, покладаючи на жінок невдячне завдання — самим дбати за своє щастя та вишукувати маленькі радощі. Переступити межу недозволеного — Маргарита не могла і, кінець-кінцем, примирилася з долею, як примиряються з нею мільйони жінок.

Теймураз уважав день за пропащий, коли він прочитував менш, як десять газет та пару журналів. Уранці, ледве розплющивши очі, він уже бігав очима по газетних шпальтах. Навіть під час їжі, спустивши носа над тарілкою, він не упускав змоги проковтнути сотню-другу друкованих рядків.

Іноді Марго, нервуючи, намагалась його відкопати.

— П...підожди, Марго, — бурчав він у таких випадках, ловлячи загублений рядок, — п...підожди ж, прошу тебе, мені ніколи.

І впившись у знайдені рядки, знов не звертав уваги на жінку.

Бували дні, коли Марго не слухала його й починала пустувати, як школярка. Хапала газети і розкидала їх по кімнаті, тормусувала його, присідала коло нього, намагалась пеститись і просила:

— Годі читати. Згадай же, кінець-кінцем, про мене. Ну, подивись на мене, — невже я не цікавіша від твоїх газет? Хіба можна міняти живу жінку на мертві літери? Адже я можу питати, відповідати, а папір що? І нарешті, я ж щира, а газети так часто брешуть!

— Так, на жаль, вони часто брешуть, — мичав чоловік.

— От, бачиш! — раділа вона. — А ще я можу сміятись, стрибати, пестити тебе, а газета нічого цього не може. Ну, розворушись же, любий! Хочеш, я заспіваю тобі?

— Заспокойся, Марго! Справді бо, мені ніколи. Ну, чого ти запустувала? Дай газети!

— Хочеш, заграю тобі ноктюрн Шопена або симфонію Бетховена?

Вона сідала до рояля, але Теймураз не слухав ні Шопена, ні Бетховена. Він був задоволений з того, що мав змогу прочитати замітку про муніципальні вибори в якомусь англійському графстві.

Скінчивши симфонію і подивившись на чоловіка, що уткнувся в газету, вона знов підбігала до нього, виривала газети і сердилась:

— Послухай, Теймуре!

— Марго віддай г...газети!

— Не дам! Я хочу тебе розворушити! Слухай я заспіваю тобі романс.

І починала низьким грудним голосом:

Узгір'я Грузії повила мла нічна,
Бурчить Арагва переді мною.
Тоскно й легко мені: моя туга ясна,
Моя туга прийшла із тобою... [4]

— Марго, не сердь мене—перебивав чоловік, протягуючи руку,— дай газети!

— Співи теж не подобаються? Тоді я потанцюю.

Повільно, як молода тополя, під теплим вітерцем, вона наповнювала танець то гнучкістю пантери у засідці, то томною пристрастю монашки, що літньої ночі нудить світом за монастирськими мурами.

Але ось бубон летить на канапу, і в тонких пальцях уже тріщать кастаньєти. Наспівуючи поривчастий мотив, вона вистукує буйний

ритм. Потім, покинувши кастаньєти, знов під бубон, переходить на лезгінку.

Теймуразові ряботіє в очах. Її розпущені коси та пружні груди за розстебнутою блюзою колихаються під такт танцеві. То оповившись сумом, то пломеніючи пристрасним бажанням, вона літає немов на крилах, манить когось пальчиком, кличе гнучким тілом і намагається запалити блиском чорних очей.

Стомлена й засапана, вона падає на нього, жде його пестощів, але він править свого:

— Марго, годі мене мучити... Віддай газету і засп...покойся.

Вона пробує бути впертою далі. Напахує його пахощами, хапає за ноги, регоче, тягне з канапи, обнімає, цілує...

— Добре... досить... годі. Віддай газету і посидь спокійно.

Дійшовши до одчаю, Марго кидає йому в лице пом'ятий папір і немов побита, з слізьми на очах, ламаючи пальці, вибігає до своєї кімнати.]

* * *

[Джако оволодіває Марго][5]

[Ніч темна й тепла. Легкий вітрець бігає у гаї. За деревами Ліяхва бурчить. Десь зовсім близько пугач пугає. За річкою тужливо виє собака.

Раптом далекий постріл глухо схвилював тишу. Марго стрепенулась і притаїла дух. У зеленому гаю занепокоїлись нічні звірки та птахи; гірше, ніж перше, забрехав собака за річкою.

— Не спиш, дорога княгине? — почулося з-під гарби.

Марго не пізнала свого супутника. Не відповіла, наїжилась, причаїлась. А за хвилину гарба здригнулась, і під килимовий намет стала пробиратися величезна тінь.

Марго не встигла опам'ятатися, як на підгорнену її ногу навалилась тяжка рука.

Мов ведмідь в вулик, забрався в гарбу Джако.

— Джако, чого тобі треба?

— А хіба ти не знаєш?

— Послухай, Джако!

— Тихше, мовчи...

— Джако, куди ти лізеш?

— Посунься, будь ласка, трохи. Джако внизу дуже холодно.

Марго схопилася:

— Я злажу... Пусти мене!

Але було пізно. Джако, перекинувши її на спину та облапавши, надушив своєю тушею.

— Звірюго, що ти робиш?! Гидота! Паскуда!

Не звертаючи уваги на крики та змагання, Джако, не поспішаючи, зв'язував женщину своїми руками та ногами, притискував її головою до плечей, хапав зубами.

Зібгавши змучене тіло, мов білизну у великий вузол, гвалтівник заговорив:

— Ну, заспокойся, дорога! Навіщо ж битися? Все одно ніхто не допомагатиме тобі. Краще мовчи, моє золото!

— Тварина! Гвалтівник! Пусти! Ря-туй-те!..

Джако скаженів і погрожував:

— Мовчи, кажу тобі, а то задушу як кицьку!

І прикривши їй лице своєю лапою, здушив злегка горло двома пальцями.

Через кілька хвилин, пригасивши дику пристрасть та прохоловши трохи, він, погладжуючи спітнілою, зашкарублою лапою її груди, самовдоволено іржав:

— От бачиш, як робиться у Джако. А ти хотіла битися, дряпатися. Зовсім цього не треба. Дряпаються тільки діти. Дряпатися княгині теж не годиться.

Немов побитий собака, стогнала Марго.

— Я тобі руку вивернув? Боляче? Нічого, скоро все пройде. Палець теж заживе. Джако дуже любить кусати свою жінку, коли вона гарна. І убрання подер? Пусте, нове купимо.. Не треба плакати, місяцю ти мій дорогий, сонечко ясне...

Наситившись своєю балаканиною та гвалтовною ласкою, Джако витер брудними пальцями мокрі очі княгинині і знов поліз під гарбу. Через кілька хвилин він захропів на ввесь гай, а Марго, знесилена й ображена, оплакувала гіркими слізьми так брутально стоптану честь жінки та роду Каплані-Хевісталі.

Надходила північ. Свіжішав вітрець. Виразніше шуміла Ліяхва. Собака замовк. Пугач кудись перелетів, і його теж не чути було.

Під гарбою знов заворушився Джако:

— Ну, що, Марго, ти спиш?

Холодні мурашки пробігли по спині женщині. Вона прикусила язика, щоб стримати крик жаху та обурення.

Ненаситна пристрасть виштовхувала Джако з-під гарби, і він знов поліз під намет.

Марго більше не кричала і не змагалась. Не було ні сили для змагання, ані надії на допомогу. Вона тільки тихо стогнала та плакала, як стомлена дитина, буркочучи щось нескладне, не то про помилування, не то погрожуючи Джако.

Ще раз наситившись, Джако знов утішав жертву:

— Знов плачеш? Адже ти не дитина, а доросла женщина?..

І захихикав:

— Агу, агу, дівчинко!

Узявши себе в руки, Марго перестала плакати.

Джако зрадів і, просунувши їй під руку палець, став лоскотати, приказуючи:

— Ну, засмійся... розвеселись же!

І раптовим вибухом, немов фонтан, з грудей Марго вирвався невтримний нервовий сміх і перейшов у дикий регіт, перемішавшись з викриками, риданнями та сумним завиванням на смерть замученного звіря.

Джако був захоплений:

— Ну, от і чудово, бачиш, як розвеселив тебе. Аякже, Джако вміє розважати жінку!.. Так, так, посмійся ще, посмійся, дорога княгине.

І Марго сміялась разом з ним довго, поки хватило сили. Потім остаточно знесилившись, простяглася лігма і, затоб не дишучи, тільки здригалася, як осиковий листок.

На світанку знов заворушилась бурка Джако, і він утретє перебрався до Марго. Але з халабуди не чути вже було ні плачу, ні криків. Збуджену природу зустрічали відповідні пристрасні стогнання та примарні шепотіння женщини.

У зеленому гаю на березі річки, коли небо протирало очі й одягалося в блакитний одяг, Марго прокинулась, широко розплющивши очі, і здивовано подивилась на світ. Дивно пролетіла ця ніч і такою со-

лодкою втомою наповнила тіло. Так, це те саме, про що з таким хвилюванням розповідали їй подруги і чого — вона тепер це зрозуміла — не могла дати їй немічна любов чоловікова. Це те, що роками дрімало в ній, аж поки Джако своєю звірячою пристрастю та диким поривом не розбудив та не дав зрозуміти в короткі хвилини літньої ночі.

Безсонна ніч та несподіваність пекельних спокус стомили Марго. Та проте інстинкт збудженої женщини підказував їй про дивну зміну. наче камень скотився з її грудей, і в радісній пісні ожило тіло. Застояна кров забила дзвінким гірським струмком. Тепер тільки вона відчула, як у вихорі дикої пристрасті очистилась її душа і наповнилась якоюсь нестримною радістю та іншими покликами, що вже стільки років здавались їй такими недосяжними.

Марго усміхнулась. Новий день хвилював її по-новому, і вона міцно заснула на гарбі, що поволі похитувалась, рушивши далі в дорогу.

Теймураз зустрів гарбу, що в'їхала в двір, радісним викликом:

— Слава богу! Де ви пропадали?

— Гарба зламалась, дорогий князю, — враз вигадав Джако. — Тому й не встигли приїхати вчора до вечера.]

* * *

(Намагання Теймураза повернути Марго) [6]

І Теймураз заметушився:

— Я кажу, зараз таки, зараз таки! Далі від цього гнізда, геть звідси! Вставай, од...дягнися!... скоріш, скоріш!..

Сам також встав і пожвавішав.

— Маргуші. Моя Маргуші. Аби тільки зараз піти з цього брудного місця, а решта, усе само собою влаштовується: усе прощу й з...забуду. І вже простив і забув... Я нічого не знав, і нічого не бачив. Усе викинув з голови. Скажу більше: усьому винен я, тільки я. Тільки я один винний. Так мені й треба! Сьогодні колишній Теймураз помер, народився новий. Що було те було! М...минулося та й годі! Я нічого не пам'ятаю. Усе забув і простив... Марго, Маргуші! І ти прости мене й забудь усе. Почнемо нове життя, Маргуші. А Джако... йому я не прощу своєї ганьби! Йому я помщуся!

І, загрожуючи, махав пальцем:

— Йому я не подарую! Не подарую!

— Кому ти не подаруєш?! — заревів на дверях Джако, вскочив до кімнати, і витягнутий з піхов величезний кинджал заблищав у промінях місяця, той самий кинджал, який перед тим випустив з рук Теймураз. [7].

Джако начебто йшов у бій, з голови до п'ят був озброєний. За плечима висіла гвинтівка, збоку — прадідівська шабля Теймуразова, на грудях три низки набоїв, а в лівій руці маузер.

— Кому це ти загрожуєш, Брінка [8], кому?.. Джакові загрожуєш, Джакові?!

Марго скрикнула, швидко вскочила, стала перед Джаком і звисла на його руці:

— Джако... Джако, заспокойся, заспокойся!

— Джакові не подаруєш? Джакові? — все ще ревів він, — ти в мене побачиш!! Пустіть, заріжу, як свиню, цього Брінку!

Коли Теймураз побачив блискучий кинджал, йому кров похолоділа. Він забився в куток і, клацаючи зубами, замурмотів:

— Я... я нічого... заспокойся, Джако, з...заспокойся. Хіба можна тут із зброєю... сталося непорозуміння, Джако, непорозуміння. З...з'ясуємо, голубе, обміркуємо, п...подумаємо...

Але Джако не вгавав; знову розпалявся й ліз до Теймураза.

— Пусти Джака! Пусти, кажу, Джака!

— Годі, Джако, годі, — заспокоювала його Марго.

— Брінка загрожує Джакові! Джакові погрожуєш?! Зазнаєш ти Джака!..

Нарешті Джако відчув, що Теймураз, який забився у куток і тремтить, безпечний; він поклав кинджал до піхов, взявся в боки й зареготав, — так зареготав, що усіх в будинкові побудив.

— Ха-ха-ха! Брінка помститься Джакові? Хо-хо-хо! Брінка не подарує Джакові?! Хі-хі-хі!

Потім раптом перестав сміятися, двома пальцями взяв за шию Теймураза й вивів його з кутка:

— Чого тобі треба? Га? Чого тобі треба? Марго? Марго хочеш?

— Марго моя дружина, Джако; я хочу її забрати.

— Марго хочеш забрати?! Навіщо вона тобі здалася? Га, навіщо вона тобі? Хіба твоє діло мати таку жінку? Тобі нема чим годувати й одягати її. До цього часу була в тебе Марго. І як вона схудла? Самі кістки залишилися. В твоїх руках Марго схудла, як та коняка після літньої роботи. А глянь тепер на неї. Так і індичка не погладшала б! Авжеж! Ось який Джако! А ти... Ет, ти Брінка! А ще в люди пнеться! Сором.

І Джако з такою огидою плюнув, наче замість Теймураза, щось гидке лежало.

— Не можна й силоміць, Джако! — закинув Теймураз і намагався, заїкаючись, з'ясувати йому свої родинні права.

Джако знову відповів йому, глузуючи й з огидою:

— За яке право ти говориш?! Який такий закон?! Ось твоє право й закон: пфе!

І Джако розтер по підлозі плювок ногою.

— Ось мій закон, — і він трохи витяг кинджал з піхов, — ти проспися й зрозумій, що тепер не час закону. Раніш ви писали закони. Тепер вас уже нема, ви загинули! Тепер я пишу закони, я! Джако пише закони, Джако! Авжеж! Зрозумій ти це, зрозумій!

І нарешті, таким чином, вирішив спір:

— Мовчи вже! Кінчай! Марго належить Джакові, і Джако не віддасть її тобі, ні! Тепер геть звідси, і куди хочеш, можеш скаржитися на Джака! Годі!

Теймураз ухопився за останній аргумент:

— Ти хоч би Марго спитав, Джако.

Джако не сподівався на таке. Глянув спочатку на Марго, трохи подумав, потім трохи відійшов, закатав рукави:

— Марго? Гаразд! Запитаємо в Марго!

Теймураз звернувся до Марго:

— Марго, ти мусиш р...розв'язати суперечку.

— Ну, Марго, кажи, кого хочеш, мене чи Брінку?

І обоє вп'ялися очима в Марго.

Джако наполовину витяг кинджал і хмурився на Марго.

Марго закрила руками обличчя.

— Маргуші, що ж ти мовчиш?

У Теймуразовому голосі чути тривогу й жах.

Джако одірвав руки від обличчя Марго й наказав їй:

— Кажи! зараз таки кажи, кого хочеш, мене чи Брінку?

— Дайте мені спокій... посоромилися б... — застогнала Марго.

— Маргуші... Друже мій!.. Ти ж бачиш, що інакше не можна розв'язати це. Скажи й закінчуй це діло. — Потім Теймураз звернувся до Джака — Джако, я протестую проти цього кинджала. Де є зброя, там не буває вільної волі.

— Знає Джако твою волю, добре знає! Мовчи, Брінка, бо...

І він ще більше витяг кинджала й зробив крок до Теймураза. Теймураз замовк і забився в куток. Джако знову погрозив Марго:

— Ну, ти скажеш чи ні, що залишаєшся з Джаком?

Марго знову жалібно застогнала!

— Дайте мені спокій. Сором... Сором вам!

І пішла до дверей. Але Джако став впоперек дороги:

— Куди підеш?! Кажи зараз таки!

Теймураз допоміг Марго:

— М...маргуші, я йду геть з цієї хати... зі мною йдеш, чи залишаєшся?

Він одягнув шапку, пішов до дверей і оглянувся:

— Марго, я йду. Йдеш, чи залишаєшся?

Джако дав Марго дорогу:

— Джако не силує тебе... як хочеш, то йди! Ось ти, ось Теймураз! Ну, годі вже!

Марго кинулася на постіль і сховала обличчя в подушці.

Теймураз ледве хвилину помовчав. Він ще раз запитав тремтячим голосом:

— Марго, востаннє питаю тебе, ідеш ти чи залишаєшся?

Марго все мовчала.

Джако вищирив конячі зуби.

Досить помовчавши, Теймураз ледве простогнав:

— Виходить, ти залишаєшся?... Діло закінчене...

— Авжеж! — зухвало заіржав Джако, так що шибки задзвеніли: — Скінчено, Брінка, скінчено! Марго залишається зі мною! Авжеж, ось який Джако!

Колишній наймит Хевіставі взявся в боки й оглянув удвоє зігнутого Теймураза побідним поглядом:

— Скінчено, Брінка, скінчено! Час тобі вже йти звідси! Ну, скоріш! Забирайся геть.

Теймураз хрипло вимовив:

— Гаразд, прощай, Марго! П... прощай, Маргуші!..

Відповіддю йому було ридання Марго.

— Марго!.. М...маргуші!

І Теймураз кинувся на коліна перед ліжком, обійняв ноги Марго, завмер, заридав і завив:

— Марго!.. Маргуші!.. Моя Маргуші!... Без тебе не можу піти!.. нікуди не можу піти... Згадай усе... Згадай наше минуле. Забудьмо все... Почнемо нове життя. Вір, моя Марго, вір, я знову народився... Схаменись, моя люба! На кого ти мене міняєш? Кого ти обрала замість мене? Марго! М-маргуші!

Джако спочатку зніяковів, потім схопив Теймураза й одірвав його від Марго.

— Годі, досить! Іди геть звідсіля!

І повернув його до дверей.

Теймураз раптом розпалився, вирвався з рук Джакових і істерично закричав:

— Звір!.. Дикун!.. Що ти зробив зі мною?!. Що ти робиш зі мною?! Тварюко! Негіднику! Ведьмідь, що вирвався з лісу!

І раптом кинувся до кинджала Джакового.

Джако перекинув Теймураза на плечі, наче колоду, і поніс до дверей. При цьому мурмотів, наче ведмідь:

— Не йдеш з моєї хати? не йдеш? Мовчи, кажу тобі, бо їйбо так накладу, так наб'ю, як собаку!

Джако перебіг обидві кімнати, скинув Теймураза з східців і крикнув йому услід:

— Ось тобі! І тепер не підеш?!

Він повернув до хати й зачинив двері.

* * *

(Сцена на весіллі Марго та Джако) [9]

— Джако! — почав Теймураз, трохи помовчавши й в трохи піднесеному тоні.

— Ти був моїм наймитом.

— Правда.

— Ти скористався з моєї доброти й забагатів.

— Джако забагатів з власної праці.

— Я усе бачив, але мовчав, бо в мене надто добре серце.

— Джако працював в маєткові, він тут свій піт проливав, авжеж!

— Усім відома ціна цього поту. За цей піт ти себе тисячу разів нагородив з моєї кишені й селянських спин. Селяни забули... твій «піт». Це й допомогло тобі. Крім садиби, ти привласнив собі мою меблю, худобу й родинні дорогоцінності Хевіставів. Все, що одягнено на твоїй княгині, зброя, що на тобі, цей дорогий посуд і цей ріг, що я тримаю в руках, — усе моє, від моїх предків.

— Але Джакові воно також не зайве.

— Знаю, що не зайве.

— І Марго усе до лиця, — обрізав Джако.

— Н..навіть дуже до лиця. Але кожна річ має сто й п'ятисотлітню історію.

— Хоч би й тисячолітню; Джакові однаково.

— І це правда, Джако, але ці скарби належать або мені, або грузинському народові.

— Моє! Усе моє! — заревів Джако й схопився за кинджал.

— Знаю, що твоє. Тепер уже пізно за це говорити. Але ти захопив і мої поля.

— Поля Джакові дала «революція».

— Ті поля належали моїм сусідам, селянам, що тисячі років працювали коло цих земель. Коли зібрати ввесь піт, що тут пролили ті невідомі робітники, то зробилося б озеро.

— Джако теж працював на тій землі.

— Ти привласнив мій сад, виноградник і будинок.

— Усе це «ревалція» дала Джакові.

— Джако! Облиш революцію! Ви навіть незнайомі одне з одним! Революція для тебе каламутна вода, зручна маска, дійна корова. А ти, ти проказа революції, п'явка, її паразит, блошиця й нужа!

Джако відгризнувся:

— Мовчи, бо!.. Сам ти нужа й блошиця!

— Не сердься, Джако! Облиш революцію! Ти ж навіть не працюєш, Джако!

— А родичі Джакові працюють! — перебив Джако.

— Знаю. Ти все собі заграбастав, підпорядкував собі й своїх родичів, і все село й запріг їх у залізне ярмо. Сам ти не працюєш. Ти лише

наказуєш, торгуєш, гладшаєш, багатієш і завжди кричиш: «Нініка, ти «контрревалція»... і Теймураз, і Ила, і Тедо». А ти в цей час лихваріш і торгуєш.

— Це теж праця.

— Звичайно! Лихварі, спекулянти й розбійники теж працюють.

Джако не розуміє й половини того, що каже Теймураз. Він дивиться на Марго, чекаючи від неї підтримки.

Марго ще раз намагалася піти й промимрила:

— Не розумію, навіщо говорити стільки дурниць!

— Авжеж! Джако завжди має рацію, авжеж!

— Має рацію й рибалка, що користується каламутною водою. І вовк невинен, коли в лісі натрапить на самітну вівцю. Доля дала одному ятір, а другому гострі зуби. Нехай риби й вівці самі плачуть, що вони безсилі й дурні. Світ не має часу для них! Він собі крутиться й не підраховує, скільки поїдено риб і овець.

— Авжеж! Нема в бога часу для овець і риб.

— Свята правда, Джако. У бога немає часу для слабих. Бог пильнує й дбає лише за сильних і міцних.

— Авжеж! Ти правду кажеш, Брінка!

— Але, Джако. Є ще хтось на землі, крім бога. Цей «хтось» на гарбі наздоганяє вовка.

— На гарбі?

— Так, Джако, на гарбі, довго женеться. Але нарешті, як би швидко не біг вовк, куди б він не пішов, цей «хтось» все ж нажене вовка й вирве у нього зуби.

Марго уразливо посміхнулася.

— Якась нова релігія! Релігія риб і овець! А ти пророком з'явився від їхнього бога, так!

Теймураз скипів гнівом:

— Чого зуби вищерила, пані Фалус?!

— Ах! — скричала Марго, наче вжалена, і закрила очі руками.

Теймураз вже не міг зупинитися:

— Звідки у вас стільки отрути, пані Фалус?! Релігію овець і риб ви проміняли на релігію ситого Джака та ще й глузуєте з мене?! Ваш єдиний бог Фалус, ви повинні лише йому молитися, за нього дбати й за нього думати. А ви безсоромно ганьбите бога, овець і риб і на люди виносите свій сором. Знайте від цього часу, пані Фалус, що я... я вважаю вашого бога Джака за гідного ворога, але таких, як ви... що... що... о, господи!

Теймураз схопився за груди й знепритомнів.

20. Осетинський народний епос про нартів у перекладах з осетинської мови В. Чередниченко [1]. (За рукописом) [2].

НАРТИ [3]

ХТО ЖИВ ДО НАРТІВ?

(Заспів)

о появи нартів
На землі жили
В темних лісах та печерах
Двохголові, п'ятиголові,
Семиголові велетні,
Великі силою, огидні подобою,
Короткі розумом.
Як розпочали вони боротьбу з нартами,
Так нарти себе виявили розумнішими та
Хитрішими і своїм розумом та хитрощами перемогли велетнів.
Як перемогли велетнів, так цілком їх знищили.

* * *

До велетнів на землі були
Мерзотнії Одмеріте:
Дерева чорного лісу їм по коліна
Ледве сягали.
Одмеріте через безглузду пиху свою
Ходзарів для себе не будували:
— Як станемо через пороги переступати,
То боги собі уявлять, мов їм кланяємося.
Така безмежна гордість без розуму
Познищувала їх усіх.

ПІСНЯ ПРО ПЕРШИХ НАРТІВ

Породило нартів черево моря,
Породило воно три роди, три родини:
Боріатте [4], Алігатте [5] і Ахсартакатте [6],
Що перші вміли розводити худобу та
Дбати про майно і славилися багатіями,
Що другі були малолюдній й не блищали своїми людьми,
А треті мали хоробрих звитяжців і славилися чоловіками.
Тільки Боріатте з Ахсартакатте межи собою не мирилися й
Тоді часто вони одні одних знищували.

* * *

У Боріатте Борафарнуга[7] в саду росло чарівне дерево,
Що звечора воно зацвітало, вночі золоті яблука стигли, а
на світанні з дерева осипалися.
Та щось повадилося ночами до саду
Збирати стиглі яблука.
Боріатте Борафарнуг стерегти яблуню вартових
Наймає, та ще ніхто з вартових нічого не примітив.
Голови вартових Борафарнуг без жалю зрубає
Та навколо саду на кілки встромляє.
Тоді у славного нарта Уархага народжуються двоє, —
Ахсар і Ахсартаг, — в один день близнята.
Обличчям в обличчя й зростом в зріст
Так вони зростають.
Серед нартівської молоді примітні,
А до того Ахсар і Ахсартаг майстри стріляти з сагайдака,
Над головами своїми не дають пролітати птаству,
А по чорних лісах звірячий рід вони знищують без жалю
Своїми очеретяними стрілами.
Тільки слава про братів до Боріатте Борафарнуга долітає, —
Він вже їх до себе кличе-призиває
Та й каже: «Коли б тільки ви встерегли мою яблуню,
Тоді для вас нічого не пошкодую!»
Ахсар і Ахсартаг починають вартувати по черзі.
Першим іде на ніч до яблуні Ахсар.
Сидить юнак під деревом до схід сонця й нікого не примічає,
На другу ніч варту під яблунею Ахсартаг забирає,
Аж перед самим світанням дивно освітлюється сад, і
До яблуні крилами лопотять — три птиці летять,
На гілках сідають, стиглі яблука дзьобають.
Ахсартаг приловчається, й зі свого сагайдака стрілу
В них спускає, і чує в той мент дівочий скрик.
Тільки сонце сходить, під яблунею Ахсартаг знаходить
Закривавлене пір'я й бачить — нікого немає — та
залишили за собою криваві сліди...
Тоді каже до свого брата:
«Мені аж ніяк неможливо не простежити куди вони йдуть,
Хоч би загинула моя голова — мушу я дізнати!»
І пішли обидва брати, пішли, —
Приводять їх криваві сліди до самого берега моря.
Ахсартаг каже: «Мені аж ніяк неможливо не йти на дно моря
Колись та вийду ж я звідтіль,
А ти мене тут на березі почекай».
Ахсар на березі моря будує собі джулуп — курінь.
І вдень він полює за звірем, а на ніч
Повертає до свого куреня.
Так він дожидає брата.
Ахсартаг спускається на дно моря,
До 'дного великого села приводить його шлях.
І бачить він коло білої башти багато людей.
Він здоровкається і запитує: «Що трапилося у вас?»
«Донбеттера[8] дочка лежить хвора й помирає,
І той, хто знайде для неї ліки,
Тому дочку свою за жінку віддає владар моря».
«Якби мене до хворої допустили,

Може б я знайшов від її хвороби ліків!»
Ведуть Ахсартага до дівчини,
А дівчина вже й очима не дивиться...
«Що в неї за хвороба така?» — запитує він одну стару.
А баба йому й одповідає: «Донбеттерові три дочки
Повадилися до саду Борофарнугового щоночі літати
Трьома птицями... Рік за роком їм це сходило дурно,
А ось тепер нартівський юнак наймолодшу поранив насмерть».
«Як же її рятувати?»
«Її кров'ю намоченим пір'ям треба її обітерти,
Тоді видужає дівча!»
Переконавшися, що баба його не обдурює,
З кишені Ахсартаг закривавлене пір'я витягає
І ним обтирає дівча...

«Ох, як я довго спала!»
Промовила дівчина й сіла.
Справили весілля Ахсартага з дочкою Донбеттера,
І Ахсартаг вивів її, щоб повернутись додому.
Тільки на березі моря побачив він джулуп,
То сказав: «Це курінь мого брата!»
Сказав і оселився в ньому.
Дружину його називали красуня Уацера[9].
Її залишив він у курені,
Сам пішов розшукувати брата.
Настала ніч. Стемніло. Уацера-красуня сидить сама.

На той час в курінь з забитим звіром на плечах увіходить Ахсар.
Жінка уявила, що повернув її чоловік, обійняла його,
Каже: «Пощо так довго не приходив?»
Дивується Асхар: «Та я ж її не знаю?»
— «Я ж тебе не знаю!» — каже голосно Ахсар.
Жінка уявляє, що чоловік жартує,
І вона не рознімає рук з Ахсарової шиї.
На той час до куреня увіходить Ахсартаг.
«Хай буде вогонь на твоєму боці», — несамовито крикнув
І вихопив зброю.
Почали обидва брати битися
І забили один одного.
Уацера-красуня на березі моря сама
Зосталася й ридає: «Лихо мені, як зроблю свій день!
О моя дружино, якщо я тебе залишу не похованим,
Вічна ганьба, безчестя вічне впаде на мою голову!
Коли свій день не закінчу, як наказує адат...»[10]
Чує ридання й слова красуні й розглядає її,
Під'їзджаючи на своєму небесному огирі, золотосяйний Уастирджі[11].
І сам до себе каже: «Вона так вродлива, мов для мене призначена!»
Під'їзджає та й запитує жінку солодким голосом:
«Скажи мені, об чім ти так гірко ридаєш, коли
Сама ще така молода і вродлива?»
«Як же мені не плакати, як не ридати?
Мої мертві лежать, а я безсила вирити для них могили та поховати
Їх так, як те наказує адат, і вічна ганьба людей,

Якщо я залишу своїх мертвих без похорону, покриє всі дні
мого життя!»
Уастирджі вдарив по землі своїм батогом, і
Дві глубокі могили з'явилися біля мертвих.
Коли мертві були поховані, сказав Уастирджі до запла-
каної удови:
«Чия ж ти тепер, якщо не моя?» Одповіла жінка:
«А твоя... Хто ж у мене є другий? Тільки ти зачекай...
Я ледве вірю, щоб такий славний владар
Міг забрати до своєї голови думку про мене!
Ще зажди трохи і вислухай мене, — невже такого вихо-
вання, як ти,
Чоловік не погидує мною: у сльозах, у криві і в землі —
а ми стоїмо на березі моря.
Чому ж ти не дозволяєш мені увійти в воду, обмитися,
щоб стати достойною тебе?»
Такою покірністю облещений,
Уастирджі дозволив красуні Уацері зійти в море; вона,
Тільки опинилася в хвилях моря, поспішила до своєї матері.
Розлютований Уастирджі зостався на березі один зі своїм
конем та ієгар-псом [12],
Дивився на хвилі моря й опам'ятатися не міг.
«Пам'ятай же, красуне Уацеро, якщо живою ти не діста-
нешся мені, то
Мертвою не втечеш моєї помсти!»

* * *

Минули долею одраховані дні. У Донбеттерової дочки
Народилися двійнята-хлопчаки Уризмаг [13] та Хамиц [14].
Коли вони підросли, то, граючи з хлопцями,
У кого руку, у кого плече ламали...
Коли ще підросли,
То граючи у сагайдака, стрілами
Вони вціляли жінкам та дівчатам, які йшли по воду,
В кустільте [15] і розбивали.
Одній лихоязикій бабі вони розбили глек, коли
Вона йшла по воду.
Стара [була] розлючена й каже до них:
«Коли ви вже такі великі,
То там, на горі серед нартів,
На батьківщині ваших пращурів,
Час вам мати свою частку.
Ех, ви, народжені поза батька свого ходзару!» [16]
Так гостро ображені обидва хлопці прийшли додому та й
Кажуть до своєї матері:
«Ми тут більше не зостаємося!
— Ходім до нашого роду, до нартів, ходім!»
«Хай бог не буде добрим до старої! — одповіла хлопцям
мати, —
До старої, що сказала вам про це...»
Сини-хлопці взяли свою матір за руки й вивели її в край нартів.
Серед нартів Уархог [17] зістарився вельми,
І не стало за ним догляду, —
Він вже і за свій поріг не переступав.
Через його подвір'я люди у всі сторони протоптали стежки
І за ніщо більше Уархога старого числили.

Уризмог і Хамиц прийшли до свого діда старого
Та й кажуть до нього: «Нашу матір візьми для себе за жінку.
І ми оселимося всі вкупі».
«Я занадто старий», — одповідає Уархог, —
Я вже не годен бути чоловіком!»
«Покажи нам свою сечу!» — кажуть старому Уризмаг та Хамиц
Уаргох вволив їхнє бажання тут же біля хлопців.
«Ще твоя сеча шумує шумовинням!»
Сказали дідові хлопці: «Ти ще достойний жінки!»
Так вони умовили Уархога одружитися зі своєю матір'ю
І самі укріпилися серед нартів [18].

НАРОДЖЕННЯ ТА ОДРУЖЕННЯ САТАНИ

Зістарілася красуня Уацера і 'дного дня своїм синам
Так промовляє: «Чую я свою близьку смерть.
Ще до вашого народження вельми розгнівався на мене
Всевладний дух гір і пригрозив, що
Коли помру — помститься наді мною.
А тому маєте ви стерегти мій дзабнадз [19]
Три ночі по моїм похороні». Сини дали слово виконати
материн заповіт
Померла Уацера. Сини поховали її в родовому склепі-
дзабнадзі, й
Тільки зорі в темнім небі заясніли,
До дзабнадзу матері поспішає Уризмаг, і там
До білого дня вартує хоробрий нарт
Від наруги-помсти своєї матері честь. На другу ніч
Черга настає Сосланові [20]. Він так само
Не піддається жодній спокусі й до білого дня не примружує очей
І на мить. Безбачному гульвісі Хамицу випала третя ніч.
Прийшов Хамиц до дзабнадзу вартувати мертву матір,
А сам всіма думками на весіллі в нартів Алігатте.
Цеє зважує Уастирджі, й серед ночі засвічує досвітню зорю,
І легковірному нартові Хамицу показує рожевий ранок.
«Вже світанок, а в ходзарі Алігатте чую я музику й танок.
Вже до склепу ніхто не з'явиться, а я ще чудово встигну
по-молодецькому
На красунь-дівчат поглянути, й залицятися, і в танку
вітром покружляти.
І залишив варту зальотник безбачий Хамиц-нарт.
Це й треба було Уастирджі. Він прилетів на своєму небесному
огирі зі своїм ієгаром-псом,
І сам до дзабнадзу увійшов, і побув там з мертвою, а
після себе
До дзабнадзу свого огиря-коня пускає, а як вийшов кінь, то
Ще погнав туди й ієгара-пса... [21]
Таку свою виконавши помсту, Уастирджі на небо одлітає.
Коли злоязичний нарт Сирдон [22] вгледів опівночі гульвісу
Хамица
На весіллі в Алігатте, то вдосвіта один до склепу поспішає
І чує звідтіль плач немовляти, іржання лошати і цуценячий кавк.
На нихас [23] злоязичий Сирдон вранці приходить та й каже:
«Що за диво, зі склепу мертвих Ахсартахатте
Чути плач немовляти, іржання лошати й цуценячий кавк.
Як почув Сирдонові слова Уризмаг, в один мент підвівсь:

«Ох, зарізав мене брат, — не встеріг нашої матері!»
Пішов до дзабнадзу Уризмаг, зайшов усередину й побачив:
Уацера породила удосвіта дівча, лоша та цуценя.
Усіх забрав до свого дому Уризмаг і виростив їх.
Дівча виросло мудрою красунею на ймення Сата́на [24],
Лоша стало улюбленим Уризмаговим конем на ймення Дурдур[25],
З щеняти виріс добрий мисливський пес-ієгар.

* * *

Коли виросла в нарта Уризмага красуня сестра, мудра Сата́на,
Й зачали свататн її нартівські юнаки. Хоробрий нарт не знав що діяти:
Віддати Сата́ну в подружжя — живий жаль за серце кігтями хапає, а самому
Одружитися з сестрою — соромно людей. Тоді в мудрої красуні Сата́ни
Думка визріває, і каже вона Уризмагові: «Коли не ти будеш моїм чоловіком,—
За другого я не піду!» Одповів їй Уризмаг: «А людей соромно: ми — брат і сестра».
Мудра дівчина посміхається: «Що таке людський сором?
Ти тільки мене послухай, і все буде гаразд.
Сідай ти на ішака [26] задом наперед
І по вулиці нартів об'їдь тричі!»
Уризмаг задом наперед на ішака сідає
І по вулиці нартів вперше проїзджає.
Як вгледіли нарти Уризмага верхи на ішакові та ще задом наперед,
Цілим нихасом реготали, глузуючи, що аж на землю попадали з реготу.
«Гляньте, нарти! Погляньте на нашого хороброго Уризмага, що
В розцвіті життя, мов беззубий дибань, свій глузд загубив».
А коли вдруге хоробрий Уризмаг проїздив повз нартівський нихас,
Немало нартів у жартах не взяли свого паю. А як утретє проїздив
Хоробрий Уризмаг — вже ніхто не реготав — не глузував, а почали казати:
«Ге-ге-ге, наш Уризмаг свій глузд в новій силі має. Як на ішака не сідай,
Однаково повезе, а тільки задом наперед обачніше: уперед глядить ішак,
Назад — сам Уризмаг, і злодіям підступу немає».
Приїздить до дому нарт і розповідає, що бачив і чув, коли тричі на ішакові об'їздив.
А мудра красуня Сата́на йому пояснює:
«Ось так і наше одруження сприймуть: на початку поглузують,
А як ми трохи обживемося, то ще тебе й вихвалятимуть».
Та хоробрий Уризмаг не здавався: «Я вже маю дружину Ельду [27], і не має у мене причини
З ганьбою одіслати Ельду до її роду, а для тебе бути дружиною тільки по ймению [28],
Бути другою жінкою, не подоба́є — ти одної зі мною крові, і таке безчестя
Своєму роду вчинити ми не владні». Мудра красуня
Сата́на хороброму Уризмагові

Так одповідає: «Долю Ельди я на своє сумління беру, об ній
Не печаль своєї голови! А ти лише своїй дружині накажи,
Щоб вона на тисячу гостей для кувду [29] зварила пива.
І цього разу Уризмаг послухався ради Сатáни: наказує
він дружині
Для кувду на тисячу гостей зварити пива не одволікаючися.
Ельда зробила розчин для пива, та минає день і другий і
третій,
У Ельди розчин не грає, не шумує... А то мудра Сатáна
зарані так поробила.
У розпачі плаче Ельда й тривожиться, що скаже Уризмаг,
коли вона стільки добра
Дурно змарнує... Тоді підходить до Уризмагової дружини
Сатáна й каже:
«Ти дозволь мені тільки одну ніч на твоїй постелі
З твоїм чоловіком переспати, і
Я порятую всі твої припаси й для кувду на тисячу гостей
Зварю тобі чудове пиво, якого ще й нарти не куштували!»
«Порятуй мене, Сатáно, порятуй, аби тільки пиво моє
вдалося на славу,
А я за тим не стану, хоч цілий рік ночуй з моїм чоловіком!»
Тоді Сатáна часу не гає, з пивом щось поробляє, і пиво
чорне шумувати починає,
А сама бере найбільший глек і в нього міцний та густий
сирівець
Наливає та й становить той глек за дверима в сінях
Уризмагової опочивальні.
А коли ніч на землю спадає, то до Уризмагової дружини
з запитанням приступає:
«Чи пам'ятаєш, Ельдо, нашу умову? чи дозволяєш мені
Одну цю ніч з Уризмагом в опочивальні переспати, чи,
може, тепер,
Коли пиво в тебе вдалося таке, якого ще нарти не пили,
Ти нашу умову зламаєш!» — «Ні, я нашої умови не зламаю,—
На цю єдину ніч іди до нашої опочивальні й замість мене
Лягай на постіль Уризмагову!» — спокійно одповідає
заклопотана Ельда.
Тоді мудра красуня Сатáна до Уризмагової опочивальні
поспішає
Й на стелі в кімнаті місяць та зорі півночі малює-вимальовує,
Двері опочивальні замикає і до Уризмага сонного під бік
лягає.
Минає ніч, хоче одягтися хоробрий нарт. Тоді Сатáна
На місяць та зорі півночі йому рукою показує:
«Ти ночами стільки полюєш та в лихих наїздах
Так часто перебуваєш, а не вмієш півночі від світання
одрізнити?
Хоробрий Уризмаг на місяць та зорі півночі споглядає.
Три ночі мудра красуня Сатáна від себе не випускає
Хороброго нарта Уризмага. А тимчасом незадачлива
дружина Уризмагова
Вогнем ревнощів серце своє розпалює, до замкнених две-
рей своєї опочивальні

Вухо прикладає, й від того, що звідтіль вчуває, саме не в собі
Свою пекучу спрагу[30] чарівним сирівцем з глека під дверима
Щоразу заливає — й увесь сирівець той до краплини випиває,
І в той же мент падає й навіки-вічні помирає.
Тоді на третій день рано вранці щаслива Сатáна двері
Уризмагової опочивальні
Одчинає й разом з Уризмагом з кімнати виходять,
Уризмагову першу дружину, незадачливу Ельду, знаходять
Та її, як належить по адату, ховають, а після похорон
Увесь нартівський народ про своє одруження сповіщають[31].

21. З книги: Осетинські оповідання. Передмова та переклад з осетинської В. Чередниченко[1]. Х., 1931, стор. 26—31, 64—70.

КОСТА ХЕТАГГАТИ[2]

НА ТУРІВ

(Оповідання. Закінчення)

Дорога ставала дедалі тяжча: Тедо бадьорив своїх товаришів і попереджав у небезпечних місцях, як і де ступати, за якого каменя міцніше триматися треба стрибати...

Стійте! — раптом закричав мисливець: здається, скеля тут обірвалася, і стежки немає.

Справді, тут не було стежки. Тедо глянув наперед і побачив ріг скелі, а далі ледве помітну стежку. Між стежкою і мисливцями — безодня. Вгорі кружляли хмари, а внизу пітьма... Великої мужности й відваги треба, щоб дістатися до стежки, тримаючись за ледве примітну нерівність скелі, опираючись на ямки й опуклості... Та гірняки звичні до небезпеки:

— Кидайте мотузку!—крикнув Тедо. Він перев'язав себе:—держіть міцно!

— Держимо! — відповідали товариші.

Кішкою подряпався Тедо по стіні безодні.

— Відпустіть ще! — почувся його голос.

— На! — крикнули товариші й відпустили мотузку на пів аршина не більше.

— Ще! — гукнув Тедо.

— На!

— Досить! — весело крикнув Тедо з другого боку: — немає небезпеки. Моторніше!

Другий мисливець пішов швидше: йому було легше йти, прив'язаному з двох боків. Треба було перейти ще Сабанові. Він тільки крикнув:

— Тримайте! — і поповз по урвищу безодні. Знову принишкли всі троє і мовчки напружились. Тедо чимраз більше перетягав мотузку на свій бік. Два кроки — і Сабан з ними. Чути було, як скрипіли його підошви по скелі, як сипалися крем'яхі з-під його ніг...

— Аллах! — крик сердито-зляканого мисливця. Сабан послизнувсь і полетів униз, але товариші були напоготові: міцно держали мотузку, і Сабан захитався над безоднею.

— Поранений? — запитав Тедо!

— Не думаю...— донеслася відповідь здавленої горлянки.

Товариші витягли його і пішли далі.

— Тепер усе гаразд! — сказав Тедо, коли минули ще одне таке місце.

. . . . . .

Світанкове сонячне проміння позапалювало сизочервоні вогнища на сніжних верхів'ях Сена-Хох[3]... З-під ранкових хмар гори поповзли в небо. Далеко внизу чорнів Дар'ял. Тедо наблизився до місця свого прицілу.

Стежка вела крутим сходом далеко... Довго йшов Тедо, втомився і зупинився відпочити... Сперся на рушницю й поглянув навколо. Праворуч на невеликому виступі паслася черідка турів. Радісно забилося серце мисливця. Він підійняв рушницю й відразу ж спустив її. Куля не долетить до звірів. Почав міркувати, як непомітно наблизитись. Підступ є з двох боків: верхи безпечніше для мисливця, але він не досить прикритий: помітять і ще повтікають; низом можна дуже близько підійти, але стежечка йде краєм урвища...

— Е, якось воно буде...— вирішив Тедо й попрямував низом.

Мешканці вічних льодовиків і бігуни по головокрутних гірських урвищах не ждали ворога, що наближався до них. Вони вільно паслися, а деякі спокійно лежали... Ще ніколи не почував себе Тедо таким спритним, зграбним; впевненим кроком дикої кішки підкрадався він до наміченого звіра. Найдрібніший крем'як під ногою не зрушав з місця, найменший шматочок землі не посипався під його кроками.

Посувався наперед дрібними кроками, що наближали його до мети. Ще трохи — і він зуміє вибрати найкращого тура для свого пострілу.

Ось тепер він у найкращому місці. Маленька ямка в скелі наче для нього: є на що спертися і добре націлитись. Не промахнеться. Не лякає його безодня під ногами. Забув про кам'яні навали, що грізно звисають над його головою. Не зважаючи на те, що від найменшого дотику камені впадуть у безодню кам'яною хмарою...

Тедо мав лише одну думку: скинути пострілом найкращого тура. Підніс угору рушницю й націлився. Але тур підвівся на ноги й перейшов на другий бік. Тедо перечасував, поки тур заспокоїться, і знову почав чацілюватись, та довелося спустити рушницю... Звір розпочав гру.

Таку гру турів зрідка доводиться бачити мисливцеві: тур став на задні ноги, схилив голову і кинувся вниз до свого товариша, що стояв оддалік на самім краю безодні! Далеко розлігся удар широкогіллястих рогів. Нижчий тур спритно відбив напад. Борці помінялися місцями. Знову такий самий скажений стрибок, і гулкий вдар рогів, і втретє звірі помінялися місцями.

Невідомо, чи довго тривав би цей герць турів, коли б Тедо не увірвав його. Голову мисливця осліпила думка: «єдиним пострілом скинути обох борців». І коли верхній тур став на задні ноги й подався назад, щоб стрибнути вперед, в цей момент Тедо метким пострілом в нижнього скинув його в безодню. Верхній, не зустрівши затримки в товаришеві, полетів слідом за ним... Мисливець тріумфував.

Та недовго тривав його тріумф. Постріл налякав череду, і тури кинулися врозтіч... Момент — і один з турів стрибнув на каміння над головою мисливця. Тедо бачив, як над головою промчав один, другий, третій... Як вони граційними стрибками зникали серед скель, але мисливець помітив, як почали сипатися великі уламки скель, що звисали над його головою...

Жах смерті охопив свідомість мисливця... Скелі рушили в безодню. Грім кам'яного завалу дзвінкою луною розлігся далеко в горах... Порох густими хмарами здійнявся над безоднею.

Незабаром стало навколо тихо. Порох осів. Місце прицілу від Тедо зникло зовсім... Мисливця зскребло начисто. Навіки загинув.

ЦУЦУК КУСЧІТАГ[4]

НА КРИЛАХ ДУМОК

(З переживань 1920 р.[5])

ІНЬ та корова мої зникли в чужій кукурудзі... Вже не блищать по скелях дула абрецьких рушниць[6]. Вгомонилися діти. Не чути жіночого плачу... Тільки сама моя стара ненька тягне своє голосіння:

— По нещасливих стежках... з своїм самотнім...

— Що таке? Чого побивається? Не з нами ж самими таке лихо? Хіба не чула, що зроблено з кудуарцями? Нам хоч життя не відібрали. А як оселимося в Полігоні, і зовсім буде гаразд.

Мої докори вплинули... Мати витерла сльози кінцем чорної своєї хустки й принишкла засмучена біля нашої порожньої гарби. А я в нестямі упав ниць на землю і під гомін Терека[7] намагавсь у собі самому вколисати тяжке нещастя. Голод, утома, кривава образа гнітючими ланцюгами скували мою істоту... Річкові хвилі загомоніли до мене... У відповідь грізний вир думок підхопив мене, наче соломинку, й закружляв ген-ген, назад.

Побачив я село Християнівське... Вигнанців, що з голоду вмирали в Ардоні... Грабіжників — абреків, що вартували в лісі Цифдумна... Вікові льодовики Буртсабдзелі... Свіжі могили біля шляхів до Алагарської ущелини... Горійську долину... Касарські темнозловісні скелі... І страдницький шлях через перевал Кутх...

Ось опинився і я в рідному своєму аулі Кусчіта[8]... Оце й місце, де він був... На верхів'ї зелено-кучерявого схилу гори відзначивсь Кусчіта передчасною лисиною... Червоні купи каміння й чорні головешки — де були оселі. Але й над попелом руїн гордо виглядає наша башта... Хоч у неї одного рога зруйновано, а другий якось випнувся наперед... Тільки з її бійниць не чути вуркотання сизих голубів.

Від гнучкої, в червоних кетягах, горобини, що росла на нашім подвір'ї, зосталася лише хворостина, а наша струнка білошкіра береза стоїть завугленим пеньком... Не ведуть шепітної розмови з південним вітром широколисті гілки нашої старезної чинари... Не стрибають по огорожах пустотливі козенята... не перегукуються півні...

Чорна хмара залягла над аулом... Зловісне вороняче кракання та нявкання бездомних котів доноситься вітром з глибоких байраків навколо. А на наших повноколосих ланах бенкетують табуни ситих коней меншовицької гвардії.

А там, за аулом, на узліссі за камінням, затканим пухким мохом, переховується мій сивобородий дядько—соловійноголосий чірікувег [9] нашого аулу. Зблідлий, як мертвяк, він мне у заполі свого обідраного старого одягу пшеничне колосся... А за найменшим рухом щелепів старого неодривно слідкують очі його улюбленого, вірного собаки... Тихенько вищить, облизує губи і крутить хвостом...

Життя в темнім лісі між золотою Брутсабдзелі [10] й Джермухом [11] з надією на Мукал-Габір [12] та Ванельського Тутира [13] старий вибрав для себе, залишивши іншим волю вигнанців по прекрасних аулах Північної Осетії.

Не лякається старий вихорного дощу й голоду серед руїн аулу, темними безмісячними ночами блукати між численними бойовими баштами Кусчіта... Не дозволив собі покинути могили своїх предків самотніми. І хоч його стара рука слаба, щоб битися в бою, та проте його охороняє від ворога і бісів викувана дівчатами шабля [14] — перша його сила, а друга сила його є чисте сумління довгого життя, що за нього не почуває гріхів... Бо хіба ж то гріх, що в юнацтві був украв він ялівку-корову з Ципрану?...[15] Так то ж на доказ молодецької відваги зроблено.

Побував я і в Дзау [16]... В кварталах фамілії Отарових... Серед руїн будівель танцювали там ящірки... Наглі, нечувані звуки, вжалили осами мої вуха... Волосся колюче заворушилося, як вістря багнетів... Обережно озирнувся, і блискавичний дріж труснув моїм тілом. Величезна змія лежала непорушною... Зміїна луска виблискувала під сонячним промінням крицею... Тільки жаб'ячі ноги подригували із зміїного рота...

Поминув я Дзау... лють кресала з моїх очей іскри... Нещастя моє, наче важкий чувал, придавило мої плечі...

Нижче аула Гуфта увесь шлях зачорнів од буйволів... То сало наших гір — наше майно, то скарби цілих поколінь із скриком вивозилися геть...

От і Цхінвал [17]. Пишні виноградники... Музи́ка... Співи... Лоскотливо-смачні пахощі шашликів... Осторонь, біля ящика з сміттям, голову, ноги мого круторогого вола обліпили мухи...

— О, мій нещасливий Ціхого! О, мій товстошиїй друже, дужий волику — краса і гордощі моєї череди! Вже не заспіваю я більше за твоїм плугом ярої весняної днини.

Не привезу вже я більше на тобі одновóлим ярмом з-за гори пахучий стіг готового сіна...

А скільки разів напивавсь до безтями наш ненажера й обпивалась Мзор аракою, що ти заробив? А скільки разів брали ми його з Цхінвал у гори,— дихати гірським повітрям і пити воду з мінеральних джерел?..

А тепер він там, серед овочевих дерев, у альтанці обвитій квітами, жере шашлик із твоїх нирок і серця... Сидить він обіч офіцерів у золотих наплічниках і... облудних меншовиків та розбещених повій...

Таж він їхній «тамада»,— їхній заспівач, він — серце товариства... Хай буде він проклятий... Проклятий!!!

. . . . .

— Голубчику, що з тобою? Ще застудишся тут... Ходім. Незабаром і сонце зайде...— почув я над собою журний голос старої неньки.

— Так... так... Таки пізно. Остлан! Гурко! Де ви? Підпихайте гарбу ззаду? Гей, швиденько? Не бійтеся, тут абреків уже немає! Швидше. Треба, щоб ми завидна дісталися до Полігону. Там кінець блуканню по аулах... Так... так... Матусю, а ти не кидай хомута й ремінців...

Приспішив я свою родину, впрягаючись сам у голоблі...

22. Переклади з адигейської мови О. Кирія, Ж. «Східний світ». 1928, № 3—4, стор. 251. 253.

З АДИГЕЙСЬКИХ ПІСЕНЬ

УРИВОК З ПІСНІ

РАСУНІ гір на порогах хат, за рукоділлям, співають
Пісень про великі учинки хоробрих і славних їздців,
На крутих берегах Лаби [2] вихованці січі аркани сплітають,
А Темір-Казек [3] з небес в ясну ніч їм показує краї ворогів.

І не човнами, а грудьми бурхливих коней своїх скакунів
Вони розсікають відважно бучні і могутні хвилі Кубані,
В один мент пролітають пустелі безкраїх, як море, степів,
Ніби ті метеори в небесних просторах вогняні.

На привіллі степів ось старий тихий Дін перед ними сіріє:
Плюска й котить поволі і рівно він сивії хвилі;
Понад Доном туман; в високості імлистій шуліка чорніє,
Та по тихому березі ходять лиш лані несмілі...

ПІСНЯ ПРО ШЕРЕТЛУКО КИЗБІЧА [4]

(Початок)

Дід Ельмешук, батько Тугуж, Тугужа син Кизбіч,
Він незамінний провідник вночі, де скелі голі,
Його шолома верх, як місячна чудова ніч,
З сагайдаком готовий стрінутися з лицарем у полі,
І злазить він з коня лише по власній волі.

Молодший його брат Бати-Мірза, небіж їх Зачерій,
Й Хаджаль відважний,— фортеці що з гармат збиває,—
На конях здобич привезли; невістки раді їм;
Пошана доньці Супеко чарівній;
Він нападa на ворогів і тридцятеро коней одбиває,
Своїх з неволі бранців бідних викупляє.
Авулу роздаровує гроші срібні.
Красуня донька Гауше з ним тяжко розлучилась;
На сідлах, як орли з Сайтовською тамгою [5], два сини молоді,
Славетне їх життя, як сонце ясне, закотилось;
Мечі волочать по землі, їх панцирі попереду їздців других.
Немає жодного їздця, який зрівнявся б проти них!

23. З книги: Черкеські пісні, легенди, міфи. Переклад Олекси Кирія. За редакцією М. Рильського, Х.—К., 1932, стор. 7, 8, 12—13, 32—35, 71—72, 104—106 [1]. Переклад з адигейської.

УРИВОК З ПІСНІ [2]

ГОРЯНКИ молоді за пряжею співають
Пісень про подвиги уславлених їздців,
Край Лаби аркани здобичники сплітають,
Веде Темір-Казек їх в землю ворогів.

Не на легких човнах — баскими румаками
Одважні навпіл тнуть розгойдану Кубань
І линуть в далечінь широкими степами,
Як лине метеор за неба синю грань.

Плюскоче Дін старий у сивому тумані,
Ні кроку людського, ні гомону в степах,
Лише на березі лякливі ходять лані
Та́ в небі млистому ширяє хижий птах.

ПІСНЯ ПРО ШЕРЕТЛУКО КИЗБІЧА [3]

(Початок)

ВНУК Єльмешуків і Тугужів син,
Кизбіч у горах не зведе, не зрадить,
Блищить шолом, як місяць між вершин,
Лук за плечима, сміло б'ється він,
І з огиря ніхто не зсадить.

Гей, брат його з небожем запальним [4],
Хаджаль, що із гармати б'є далеко,
Везуть скарби. Невістки раді їм,
Пошана і хвала дочці Супеко!
Він коні одбиває в ворогів,
Він визволя невільників-братів.

Він по авулу розсипає гроші,
Він їде, сльози у дочки [5] тремтять,
На сідлах, як орли, сини хороші
З Сайтовською тамгою майорять,
Блищать їх панцирі, мечі палають,
Та красні дні їх рано погасають.

ПІСНЯ ПРО БЗІЮКСЬКУ СІЧУ[6]

II

Звертання до бжедуського війська[7]

(Пісня під час бою)

В бою із рук твоїх упав нагай шовковий[8],
Твої погасли дні, як місяць вечоровий.
Борись, бжедуське військо!
Бжедухи плакали за ватагом своїм,
Ридала вся сім'я і кревні всі за ним.
Борись, бжедуське військо!
Щасливий воїне, ясний Бахти-Гірей,
У нареченої погас огонь очей.
Борись, бжедуське військо!
Кіннота тисне нас, піхота насуває,
Як ворог нас поб'є, красунь позабирає.
Борись, бжедуське військо!

ПІСНЯ ПРО НАРТА АЙДЕМІРКАНА[9]

(Початок)

Нартів славлених потомки,
Пісню вільну, стародавню
Про бійця Айдеміркана
Ми послухаймо тепер.

То було тоді, черкеси,
Як жили діди щасливо...
Ох, із ними все минулось!
Нам лишилася біда.

Ми для волі народились
Серед гір, степів безкраїх,
А зійшли ми на підніжки,
На невільники в татар.

Ми слугуємо з журбою,
Догоджаєм гордим ханам,
А черкешенки-красуні —
Покоївки їх жінкам.

Ех! За днів Айдеміркана
Любо, радісно жилося,
Все навкруг цвіло, буяло,
Ми шугали, як орли

Лютий ворог нас боявся,
Нарт ходив у грізній зброї,
Уночі не спав він тихо,—
В смілі наскоки ходив.

Він подібний був до грому,
Він нікого не боявся,
Линув першим він у битву,
І останнім повертав...

Поміж Доном та Інділлю [10]
Не було такого шляху,
Не було тропи такої,
Де не був Айдеміркан.

Він дарунки сипав людям.
Був нещасним оборонець,
Сотню ханів покарав він,
Не боявся ханів злих.

Едигей [11], наш переможець,
Що назвав нас — едигеї,
За життя Айдеміркана
Нас не міг перебороть.

Едигея на змагання
Нарт покликав сильноможний,
Та злякався хан великий,
Здобич партові лишив.

Панували наші предки,
Дні були, як сонце красне,
Табуни ми пасли вільно
І ширяли, як орли.

Юнаки гуляли наші
У ясних степах надкумських,
А старі ділили здобич,
Запашне пили вино.

От слова Айдеміркана:
«Хто взиватись хоче мужем
І черкесом називатись,
Той нехай не знає втечі,

Доки грунт є під ногами,
Той з коня нехай не сходить,
Доки кінь під ним живий.
Бився з ворогом до 'станку!

Не здавайся аж до смерті!
Слабосилим помагай!
Над усе люби ти волю,
До кінця не трать надії,

Помилився — виправляй!
Умирає муж не в скелі,—
Під мечів дзвінку розмову!
Юнакам лише безусим

Десь у запічку конати!
Ось яка наука тому,
Хто мужчина і черкес!»

Так чинив потужний лицар,
Одноборець незабутній,
Так навчав і молодь нашу
Ханів страх — Айдеміркан.

ЕЛЬБРУС

Над усім Ошхамахо[12] панує Кавказом,
Він над гори піднісся подвійним алмазом,
І верхів'ями неба торкається він,
І сусідить він з царством страшних хуртовин

Круг гори Їіниз[13] вільна буря гуляє,
Льодовець його вічний корою вкриває,
Над льодами снується хвилястий туман
І сніги до зелених прослались полян.

Хто одвідав хоть раз нашу пишну країну,
Пам'ятатиме той Ошхамахо до згину,
Пам'ятатиме полиск долин снігових,
Гру проміння на скелях його льодових.

Ще по Куршу[14] ранкові не стеляться чари,
Не черкнули Казбека (він теж поза хмари!),
А зоря уже грає по скелях міцних,
Скісно сяйво спадає до урвищ стрімких.

Сонце чисте заходить — Ельбрус білосніжний,
Весь рожевий стає, переливний і ніжний.
Меркне день — меркне й він у тумані густім
І поволі зливається з небом нічним.

Що за фарби веселі, видовище красне,
Доки все за кряжем Гореніж[15] не погасне.
Отоді Ошхамахо вогнем не горить,
Він на варті Кавказу суворо стоїть.

Смертний досі не був на його верховині,
Бо сягають туди тільки крила орлині.
Ошхамахо прадавній — велична краса!
Ранок родиться там, там і день погаса.

ПАСТУХ АЛХАЗ[16]

(З міфічних оповідань. Уривок)

Так під грому гуркотіння, під виття вовків зловісних,
Під сичів тремтячий стогін і квиління пугачів
Підбіга до дуба хлопець, перестрашений, поблідлий,
І мов кіт стрибає дикий у глибоке те дупло.

І звірі, й птахи замовкли, скоро він там заховався,
У гаю, в бору густому мертва тиша залягла,
І було так довго, довго, ледве сон не зміг малого,
Та не дав йому заснути гук нечувано-страшний.

Наче вітер розгулявся, розходивсь між деревами,
І свистав разючим свистом, і дзвіночки зачіпляв,
І торкався струн співучих, що висіли над землею,
І дзвеніли, і гриміли, і шуміли, і гули.

Із дупла Алхаз поглянув, скаменів од чудування:
Дивогляди вже злітались на поляну звідусіль,
Ті — в химерних колісницях, ті — на вітах чудернацьких,
Ті — звірятка засідлавши, ті — на птицях сидючи.

Псегуаш [17] сиділа красна на чудній, крилатій рибі —
Осятер то був великий, що й не бачить нам таких.
А прекрасна діва з моря в золотій лусці-одежі
На сріблистому дельфіні підпливала з-за кущів.

У ракушці величезній їхав дід старий, потужний,
Борода йому зелена струмувала до колін.
Сотні риб щонайкрасніших ту чудну ракушку везли,—
То Кодес був можновладний, цар морської глибини.

Копити лунають дзвінко, копити гримлять по лісі,
І їздець прекрасний лине на вогненному коні,
Він над дубом пролітає, він коня не повертає,—
То Зекхот, надхмарний вершник, конелюбів опікун.

Чути в лісі тріскотіння, захиталися дерева,
Хтось шаленим їде чвалом, аж луна гримить-гуде:
То Мезітх, лісів ласкавець, бог могутній полювання,
Кабаном злотощетинним на поляну виїздить.

Білий віл за ним ступає нехапливою ходою,
Гарно вквітчаний зіллями, що в степу ростуть буйнім.
На йому Ахін величний, табунів захисник добрий,
Не сидить — лежить ліниво, на сопілку виграє.

Чаклуни, відьми химерні, дивні духи та русалки
Криком дужим, одностайним зустрічали тих гостей.
І спинилися всі колом на зеленому вузліссі.
Круг поляни лісової стали всі як неживі.

За чудними їх рядами молодий Алхаз побачив
Звірину різноманітну, що набігла звідусіль,
І освітилось раптово все червоно-синім сяйвом,
Мов огні навкруг палали, хоч вогнів і не було.

Враз Мезітх на вепрі дужім, що палає-грає злотом,
З лав богівських виїжджає на поляну запашну.
І махнув рукою звільна, і гаїв заграли духи
У ріжки дзвінкоголосі, наче в сурми бойові.

Знов лунає тупотіння, голосне гуде ревіння,
Лані, вівці, дикі кози набігають із кущів,
І дівчата-чарівниці із дібров, з річок та з моря
Починають їх доїти у дійниці золоті.

Володар лісів раптово в дивуванні повернувся,
Він Алхаза запримітив, що дивився із дупла.
— Що це? Смертний? — він гукає гнівним голосом гримливим,—
Хай умре! — І лук підводить на хлопчину бог Мезітх.

— Не стріляй, могутній боже! — Псегуаш йому сказала.—
Знаю цього я хлопчину, це убогий пастушок.
Заблудив, мабуть, бідаха, зла не хтів він учинити,
Як уб'єш його — на тебе розгнівиться бог Ахін.

24. З книги: З літератури маріупольських греків. Зібрала й переклала К. Костан[1]. Х., 1932, стор. 30 Переклад з меотійсько-грецької.

З ЛІТЕРАТУРИ МЕОТІЙСЬКИХ ГРЕКІВ

ПІСНЯ ПРО КАФУ

(З часів до переселення греків з Криму в 1778 році) [2].

ИБЛИСКУЮЧИ золотом,
Тихесенько озбройтеся.
Аре! В цю ніч де ми опинимось,
Та де ж ми заночуємо?
Там високо над Кафою,
Що добрий має фундамент,
Ре! Зфундували та скріпили
Кріпость та залізную.
І там зимують каторги [3],
Ре! Вирушають кораблі.
Ре! В тую чужину юнаки йдуть.
Вродливії палікари [4].

Ре! Вирядився господар мій:
— Мене ж кому залишиш?
— По-перше, лишу богові,
По-друге, моїм родичам,
А по-третє та четверте,
Своїй рідній нені».—
—Ре! Твоя неня надокучила,
Ре! Твого батька не люблю я.
— На третє та на четверте
Та братам своїм та рідним.
— Ре! Братів твоїх та рідних
Ще гірше не люблю я.

З тієї ж книги, стор. 86—92.

ЛЕОНТІЙ ХОНАГБЕЙ [5]

ГРЕЦЬКА П'ЄСА

Свати домовляються про весілля. Автор подає розмову багатія Мколаса в гумористичному дусі.

Четверта дія

Кушкошеві родичі зібрались до хати Кушкошів. Чекають на Лафазанів, щоб збалакатись, коли влаштувати весілля. Розчинились двері, входять до хати Лафазанс Мколас зі своєю дружиною Василією. За ними їхні родичі.

Мколас (*вітається*). «Хош мали бахар кокусун!» [6]

Василія. Вітайся ж по-людському. Що ж ти?

Мколас. Це ж по-кубанському.

Добрий вечір, свате. О, мій дорогий свате. Браво, Андон Ліюович!

Андон Іллічс. Просимо, шановні свати, ще й просимо, будьте ласкаві.

Вітаються всі з усіма та розсаджуються.

Мколас. Тепер, свате, коли ми весілля наше справимо?

Івдутія. Ніколи. Вона за нього не піде. Вона його бачити не хоче, Якщо ви багаті, то ви силоміць її візьмете.

Андон Іллічс. Тебе ніхто не питає. Якщо хочеш, сама можеш ніколи не одружуватись. До таких поважних дверей не піти їй! Хіба це в її волі? Я їй зав'яжу ноги, як овечці, й так її віддам.

Івдутія. Офіруватимеш її Лафазановому багатству. Чимало хто сватається і потім розходиться. Дівчат багато, чи вони попропадали. Якщо захочуть, вони собі знайдуть.

Один зі сватів [7]. Хто палікар, той дівчини без кохання не візьме.

Без кохання то найгірше,—
Багатство радості не дає.

Івдутія.

Без кохання жити в багатстві,
З коханням в хібарці.

Кохати свого чоловіка, й тоді матиме значення багатство. Якщо чоловіка ненавидиш, навіщо багатство.

Один зі сватів. Тепер ви скажіть нам, які ви принесете дарунки і скільки мунухарів [8].

Мколас. Мунухарів? скільки хочете! Овець багато. Принесемо вам одного ялового валаха, принесемо чотири іркеки [9], дорт муюзлидка [10], хамирсха та чабатриг [11]. Принесемо вам ще чотири хузгуча [12], що їх пригнали позаторік з Кубані, хама [13] та хамирсха.

Андон Іллічс. Досить, свату, досить. Ви тут стільки наказали, що ми й рахунок їм згубимо, до того ми нічого цього й не розуміємо. (*Свати розсміялись*).

Мколас. Е-е, та де вам це знати. Ви ж не чабанували, по Кубані не ходили, по-татарському не знаєте, відкіля вам було вивчити. А ось ми, наш рід: — хлопцеві, як дійде вісім років, три роки має ходити за телятами, сім років має бути чередником, дванадцять чабануватиме й тоді має одружитись. А Барис наш не чабанував, але краще мене все

це зна. Все від нашого діда вивчив. Щодо хатнього господарства та степового він усьому зна наймення. І кубанські кошові назви всі зна: джантаур, тушаіл, хамут, хулах, ігіргач, харасабан, хирдиш, чирмаух, харгатамур, балтамур, харахувра, харапчан, тошхабурга, джансуек, хазанаях, кірічке, ікрек, кукрек, дільбірі, чумілек [14]. Оце все він у нашого діда вивчив і все по-татарському.

Свати розсміялись.

Андон Іллічс. Ви тут стільки наказали, свату, що їх ані юриста, ані академик не знають.

Мколас. Де їм що знати, вони знають тільки грамоту. Е-е, але все це треба вивчити й тоді можеш зробитись удаманом. Де їм руїстам [15] це знати. Руїсти знають тільки грамоту. Чи вони чабанували, чи плодили скотину?

Андон Іллічс. Правду кажете, свате.

Мколас. Е, хоч як гарно й добре, але час уже уходити, свате. Щоб і завтра нам дня не загубити. Хлопці наші збирались на хутір. Ану підемо, що вони там зробили. Молодший чабан приїхав з дурумом [16] за харчем і удаманус сказав,— переставлять кіш: трава закінчилась. І вівці незабаром, мабуть, спустяться до хишли [17]. Кірічкеїв чимало, але й худоби, звичайно, гурт великий. Позавчора старший чабан подивився у лопатку [18] і сказав, що буде велика зима. Багато скотини загинуло на Кубані. Чотирнадцять грецьких кошів зараз на Кубані, з них тільки коші тірнухорський та харахлівський [19] не пошкоджені. Сорок кірічкеїв має кожний кіш. А старші чабани їхні варті наших удаманів. Наші грецькі коші багато худоби погубили. Наш великий гурт рушив через ігреть [20], джелбашки [21] пішли до затишку, за нами пішло два старших чабани. Спустились аж до кумсі [22], вдарив у середину звір [23], чимало подушив. Сорок анабашів [24] знайшли поранених. Поклали їх на дуруми та одвезли до коша. Побачив їх Лукаш-удаманус, аж заплакав. А утагасис [25] у коші варив для удамана Лукаша пісну їжу (він поста ще не зіпсував). Лукаш-удаманус пішов до коша, сів на кукрек [26] та й плакав. В минулому році, коли великі господарі пішли на Кубань провідати коші, наш дід сорок какацiв [27] привіз, усі анабашські, та сорок ягнячих шкір. Коли наш дід повернувся з Кубані, всі анамаджії [28] позбирались у нас і розпитували, що є на Кубані. Чи цілі грецькі коші.

Мколас *закінчив свою «цікаву» розмову і каже:* Е, вже час, агалар [29]. Ходімо. *Встали, розпрощались та пішли.*

З тієї ж книги, стор. 110—111.

Л. ХОНАГБЕЙ

Елегія [30]

Е, маре [31], облудний світ.
Часи подібні до примар [32],—
І я теж за колишніх літ
Був славнозвісний палікар.

Ой з того часу, як стоять
На місці небо і земля,
Сонце, місяць і зірки,
Уся будова світова,—

Людей багато ви створили,
Славетних хлопців та дівчат [33].
Чи хто у щасті пережив
Усе життя своє підряд?
Без горя й без хвороб,
Без кохання й без скорботи,
Чи хто-небудь пережив
На світі свої роки?
Скільки вбивств і скільки війн,
Пекельного вмирання,
І скільки помішалось сліз
Із кров'ю і стражданням.
І голову піднявши з рук,
Так Хонахбей сумний співав,
Покинувши свій ревний плач,
Що народився жалкував.

З тієї ж книги, стор. 130—131

ГЕОРГІЙ КОСТОПРАВ

В дорогу

(Уривок з поеми) [34]

Де коло річки в деревах
Джантаурів хутір визира,
Ген, де звернула та гарба
У далеч просто, бачиш ти?
Як шовк зелений,— всі степи.
Холодна чиста і ясна
Проходить там глибінь річна,
Блищить, подібна до меча.
І ряд тремтить там по ночах
Осокорів гінких ставних,
Здається, мерзне листя в них.
Зірки висять низькі, низькі.
І усміх місяця легкий.
Холодні чисті небеса,
Де бога не було й нема.
На хутір прийдеш ти колись,—
У долину там подивись.
Якщо далекозорий ти,
В осокорях коло води
Могила батькова зорить.
Не думай, хрест на ній стоїть:
Велику видну і товсту
На ній покладено плиту.
Верба висока робить тінь,
В річну вдивляючись глибінь.
Там темні велетні рясні,
Чабан дудить на тлуп-зурні [35].
Так величезні йдуть часи [36],—
Їм в думці ради не даси.

25. К. Костан. З творів Леона Хонагбея грецького поета з Маріупольщини (1853—1918). «Бюлетень Всеукраїнської асоціації сходознавців». № 4—5 (1927), стор. 39, 41, 43 [1]. Переклад з меотійсько-грецької мови.

З ЛІТЕРАТУРИ МЕОТІЙСЬКИХ ГРЕКІВ (ІНШЕ ВИДАННЯ)

ЛЕОНТІЙ ХОНАГБЕЙ [2]

На чужину

(1870 р., серпень, 15) [3]

А першу Пречисту
Леон вдався в думку,
Говорив і плакав:
Матір, батька коли б мав,
До Чорномор'я не пішов би.
Ой, якщо тепер поїду,
Що зі мною пригодиться,
Де ж я вечерюватиму,
Де ж я там наймуся?
Які простори я обійду:
Чи чабаном, чи копарем,
Чи крамарем, чи шинкарем,—
Де б не було наймуся...
Не хочу я на чужину,
Ой, все ж таки поїду,
Ой, я ж іще є малий:
Прохожу сім років,
Сім років прохожу,
Матиму двадцять п'ять років.
Що в сім років зароблю,
На те я палац збудую,
Кругом гратами обставлю,
Коня куплю, мов птаха,
Сідло змайструю
Зі срібними стременами
З золотими «хаша» [4].
Ми Бориса уб'ємо,
Я все ж візьму Машу.

На мотив цієї пісні співаються ще другі пісні, що на них згори написано «Марія» [5].

Перше кохання у Хонагбея [6] в магазі [7]

В дядиному «магазі»
Дівчата і хлопці.
Вишивають на полу

Племінниця і Марія.
Двері в них розчинились,—
Вишиває Марія та плаче,—
Увійшов Леон до хати,
Усміхається й каже[8]:
Добридень вам, квітоньки,
Чому ви не співаєте?
Ось я від'їздю, дівчатка,
Мене не забувайте
Я палко кохаю.
Ой, оцю небогу[9],
В серці її маю
Солодшую меду.
Оченятка твої плачуть,
Ой, миленька Маріє,
Чи не хоче твоє серденько
Від мене розваги?
На світі той щасливий,
Хто тихо життя провадить.
Кохання хто не знає,
Не плаче, не зітхає.

Варіант: Я пізнав кохання,
Мав його за велику радість.
Я думав, що це жарти,
А це не загоєна рана.

Здавна тебе кохаю,
Я радію й цілую тебе.
Хоча й соромно мені, але скажу:
Нема на світі таких слів,
Ой, щоб я [пісню] склав
Наскільки я тебе люблю,
Щоб тобі зясувати.
Нема снаги без тебе
Мені на світі жити.
Я згоден, щогодини
Душу тобі віддати.
Ти — моє життя,
Ти мої — радощі,
Ти та, що мене змушуєш,
Ой, іти в чужі краї.

26. Переклади з асурської (айсорської) мови Ф. Бахтинського[1]. Ж. «Східний світ», 1928, № 6, стор. 222—223, 227—228, 229—231, 233.

З ЛІТЕРАТУРИ АСУРІВ

А. ФРЕЙДУН АТУРАЙА[2]

До вигнанців[3]

ам, вигнанці з прекрасного раю,
Вам, втікачі із рідного краю,
Що народились в стінах мармурових,
Що зросли між садів дактильових,
Вам, дорогі мої земляки
Смутні, я присвячую ці рядки.
Вас гнали з Тьяри, гнали з Дхуми,
Тікали Ви з Курану, із Дзюми,
Й тепер на тому роздоріжжі
Зосталось місце лише порожнє.
Як чорний віл з тяжким ярмом
Впав на ріллі й не може встати,
Його катують батогом,
Щоби хутчій вставав орати.
Також і Ти, народе мій,
Упав в пригодоньці тяжкій,
І над тобою з батогами
Стоять сусідоньки рядами.
Так от чого це Ви чекали?
От Вам буржуйські капітали.

Асурія! Це твої діти
Розвіялись по всьому світі.
Так пам'ятай же, мій народе,
Що визволить Тебе з пригоди
В такі часи, як це тепер,
Один лиш може Комінтерн

Наша історія

Потужний нарід асурів славних
Збройною рукою з часів стародавніх
Безкраїм простором землі володів
Під мудрою рукою асурських царів.

Як сонце блискуча, прекрасна, як мрія,
Столиця країни була Ніневія.
І чуло на чатах її стерегли
Могутні, як леви, юнаки-орли.

І все те минулось. Влади не стало,
І пам'ять про нарід потужний пропала,
Горде юнацтво в ярмі похилилось,
І леви могутні вівцями зробились.

І тую культуру, що світом сіяла,
В глибоких могилах земля заховала.
Учені чужії знайшли ті могили,
Рукою натхненною їх розікрили.

Палаци з мармуру з могил виростають,
І написи мудрі на них оживають,
І славою давньою зброя пишається,
І наша замучена доля всміхається.

Асури! Над нашим народом нещасним
Заграла надія, як променем ясним,
Благайте учених, нехай поспішають
І край наш завмерлий хутчій визволяють.

З народних асурських пісень [4]

СЯЮТЬ, як зорі, очі твої,
І брови твої, як низочки гранат,
Але в чорному вбрана
І, як айва пожовкла,—
Чого ти ходиш на цвинтар?
Чого ти плачеш-квилиш,
Як маленька самотняя пташка?
Чи брат твій помер?
Чи сестриця?
Чи батько, чи матір?
Чого ти ходиш на цвинтар?
— Ні, брат мій живий,
Хай здоров буде,
Жива й сестриця,
І батько, і матір живуть.
Ой, горе, мій милий помер.
Через те, як айва, я пожовкла,
Через те я в чорне убрана
І плачу-квилю, як пташина.
Очі, як зорі, сяють твої,
Як низка гранатів, твої бровенята,
Минуле кохання пора забувати.
Час для нового серце розкрити
Й інші засіяти квіти.
— Ой, не всі ж бо квіти облітають,
Є такі, що й в зимі розцвітають
І вони ж найдорожчі.
І не всі ж бо любов стару забувають,
Але шанують її й споминають
І такі ж найвірніші.
Ні, ще більш, як айва, я пожовкну
І, в чорному вбрана,
Буду на цвинтар ходити
І, як пташка маленька й самотня,
Плакати буду й квилити.

Тосана [5]

(Уривки)

1

Тосана гнучка й висока
При боці кинджал
І чорне рукав'я кинджалу.
Чекає сестра на дорозі.
Шейнамін гуль шейнамін,
Мейнамін гуль малемін [6].
Слухайте, слухайте пісню,
Слухайте пісню прекрасну.

2

Півнеба хмари закрили,
І пояс ще не весь мережаний.
І брат ще не виріс.
Ще брат не пов'яже той пояс.
Пісня співає і плаче,
Пісня, сумна моя пісня.

3

Веселка півнеба засяла.
Юнак уже брат мій.
Готовий вже пояс
І китиці барвно звисають.
Тим поясом брата впережу.
Пісне, не гайся, лети,
Не гайся, лети в далечінь.

4

З високої Зуми вітер подув.
По садках зашумів, загудів.
І братові чуб кучерявий
На яснім чолі загорнув.
Пісня, як вітер, літає,
Як вітер, вільна пісня.

5

Я двоє дверей одчинила:
Для брата одні
І одні для його побратима.
В братових квіти цвітуть.
В побратимових пахощі пахнуть.
Пісня моєї душі,
Чарівна пісня моя.

* * *

9

Ой, піду ще до міста я Дизе,
Все поле засіяне рижем.
А брат мій найкращий з нарцисів.
Шейнамін, гуль шейнамін,
Шейнамін, гуль малемін.

Про побратима

(Скорочено)

Дай руку, брате,
Недоля тяжка, як ворон той чорний,
Над нами літає,
Й настирливо в'ється,
І кряче, і стогне й хижо сміється,
І горе одне сповіщає.
І станем братами,
І щастя, як сонце, засяє над нами,
І вірні, як криця, ми будемо жити,
І світом любові своєї світити.
А як не засяє...
То лютеє горе міцніш ще з'єднає.
Єдинеє серце, єдина душа, і думка єдина
І довгеє горе і щастя на час —
Все буде єдине, брате, у нас.

З ЛІТЕРАТУР ІНОЗЕМНИХ СХІДНИХ НАРОДІВ —

турецької, арабської, перської, індійських, китайської, корейської, японської

27. Переклад з турецької мови П. Тичини. Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців». № 2—3, Х., січень 1927 р., стор. 36[1].

МЕХМЕД ЕМІН[2]

ДІВЧИНКА З СІРНИКАМИ

ІРНИКИ! Сірники! Три коробки за десять пара.
Моя мама голодна і хвора. Панове хороші,
Та візьміть же, купіть. Всього десять — ну що вам ті гроші?
Глянь: маленька істота, волосся русяве, кудлорне,
На ногах черевики незграбні, одежа стара,
Під очима синці, все ж обличчя замурзане, чорне.
Бідолашне дівча заробляє на хліб той гіркий:
До яких до бридких вона мусить звертатися «пане».
Цілий день по всіх вулицях з криком отим «сірники».
«Що бажає мій князь?» — може сто раз на день вона гляне.
—А хто ж твій батько? де твій дім?
Скажи, я сорок дам пара;
Є ж батько є — який же він?
—У мене батько? — ні, нема...
Дівчатко бідне скрізь чуже,
Її ж тут кожен зве байстря.
Ніхто крилом не захистить,
Не вкаже, де її зоря.
Хіба оте кому болить,
Що слово «батько» їй чуже?
Вона працює — доки ж то.
Невже весь вік отак, невже?
Ніхто й шматка їй так не дасть,
Бо кожен хоче мати зиск.
О злидарі — безбатченки.
Життя безумний тиск.

28. Переклади з турецької мови П. Тичини Ж. «Червоний шлях», 1930, № 2, стор. 5, 10.

МЕХМЕД ЕМІН

ЗАЛІЗО

Е шахта це — могили темновид!
Ні сонця в ній, ні клону вітровіння.
Вода слезить. Звисаючи, каміння
Наводить жах — озіє, зяє вхід...
Так липне леп! Весь одяг мокроросий.
Одно довбай, піддовбуй цілий вік...
І як отут працює робітник —
Нагорблений, пожовклий, схудлий, босий?
— Товаришу, а що там б'єш? — Залі' —
— Зосмілений, хвала тобі, трудящий!
Це ж ти з землі будуєш на землі.
Всім ремеслам: руда — трудотворящий
Огнепочин.— Майбутнього хода!
Розкована людина молода!

ІЗ ЦИКЛУ «АНАТОЛІЯ»

I

ПРОХОДИВ я — в річках ридмá ридало.
Проходив я — листя опадало.
Проходив — на луках блекло ізв'ядало.
Проходив — поле знову засіяним стало.

Почув я голос. Обернувся — жінка.
Мутнії очі. А брови ж їй нагрузли! —
аж всі свої зморшки — в лють, рóзли —
обляскала... На правій руці рана.
На голові драптина — драна, драна!
Ще й під пахвою латаний мішок, торбинка.

II

Що робиш, сестро?
— Траву рвемо, а що ж як злидні...
— Хіба не маєш поля?
— Та ні вола ані землі. Ми бідні.

Батрачкою зросла, та так оце як змала:
заміж вийшла, жито жала, жала — проживала,
та й знову те ж...
— А муж твій де? — Зосталась я вдовою.
Загинув муж. Лиш син та матір. Леле!
— Ну, а рідня?
— Таке ж і у рідні життя веселе.
Ти ж знаєш: проти нас Стамбул. Шорсткою
він гладить нас! Чого такий він камінь?
Гніт. Кпини...
Хіба доля батраків — це доля скотини?

29 Переклад з турецької мови Н. Щ. Ж. «Червоний шлях», 1930, № 2, стор. 26.

АХМЕД ХАШІМ[1]

ЗНОВ ЗИМА

ЗНОВУ сонце на заході. Вечір.
Бездомні птиці кружляють, крячуть,
над полями ронять біль.
Безлюдні долини мовчать у журбі,
мовчать і сумують у думах осінніх.
На жовті дороги — густе моросіння.
Не пройде ніхто, не проїде.
Тільки помах крила.
Та чорна без краю рілля
простяглася до неба смутного.
На обрії туга, тривога...
Скрізь моросіння і мряка сумна...
Знов зима, знов зима.

30. З книги: Якуб Кадрі. Нур Баба. Роман Переклад з турецької. Х., 1932, стор. 50—51, 53—54, 58—61, 214—217 [1].

ЯКУБ КАДРІ

НУР БАБА [2]

Пояснення [3]

(Початок)

ЗПРИВОДУ книжки цієї, коли її уривками друкувалося в газеті «Акшам» [4], не мало говорено: декого вона обурювала, а декого примушувала схвильовано замислитись. Були й такі, що в них вона аж занадто зворушувала подив і допитливість. Серед цих знайшлися й такі дурні і зловмисні, що намагалися обвинувати автора в легковажності й образі національної моралі. Але прихильники щирої моралі й поведінки дуже добре зрозуміли, що я хотів, зробити, написавши цю книжку, і всяким робом засвідчували своє співчуття, вітаючи мене й заохочуючи. І от, під впливом цих побажань я й закінчив цей твір, що з різних обставин був незакінчений, і друкую його окремою книжкою. Щоб не могли поширитись, коли з'явиться ця книжка, недобрі думки, що виникли серед громадянства під час друкування перших уривків її, я не можу втриматися, щоб не сказати ось тут кілька слів. Мої читачі мають правдивий смак, а щодо дурнів, то я вважаю себе вільним од обов'язку давати їм пояснення [...].

Хіба написане в цьому романі робить гіршу ганьбу тарікатові, ніж ті перекази, що блукають з вуст до вуст у народі? Хіба не соромніші, ніж сторінки екстазу й кипіння, змальовані в романі «Нур Баба», ті всі од «гасіння свічок» і аж до «обіймів нагими» перекази, один від одного безсоромніші? Ми дуже добре знаємо, що побожні суфії, зустрічаючись із цими марновірними людцями, вважають за порушення віри привітатися особисто з бекташівцем та вважають за гріх наступити на те місце, де ступала нога бекташівця. Тепер є чимало таких розумних людей, що на їхню думку кожен бекташівець є розпусник і паскудник. «Нур Баба» в усякому разі не є книга, що написана з такого погляду, і вона, показуючи, що не має жодного стосунку до таємниць і звичаїв деяких випадків розпусти в тарікаті, припущених за народними поглядами, визнаючи правдиву суть товариських вечірок, можна сказати, навіть служить на користь очагові Хаджі Бекташ Велі.

Друге пояснення [5]

(Скорочено)

Вийшовши з друку, роман «Нур Баба» за декілька місяців цілком розійшовся. Але цей успіх мене, як автора, аж нітрохи не порадував. Бо

я вважаю, що в цій книзі незвичайність сюжету була тим, що притягло увагу громадянства. Причиною, що дала мені підставу так думати, є те, що з'явилися такі особи, неосвідомлені в значенні літератури, що казали й писали всячину про мій твір. Крім цінних статей, що їх видрукувала в газеті «Акшам» Халіде Едіб ханим-ефенді[6], з тих усіх думок і зауважень, що я чув і прочитав про «Нур Бабу», жадне з них (крім хіба декількох приватних листів, що я одержав) не спроможне розважити моє літературне самолюбство. Справді, і Ахмет Хашім бей[7] у газеті «Акшам» написав один із найталановитіших своїх нарисів з приводу появи «Нур Баби». Але в цьому нарисі, що сам собою є витвір мистецтва більше, ніж мій твір, я побачив свій мінливий відбиток у мозку Ахмет Хашім бея, що нагадує скалку кришталю або чарівну призму. Адже з усього цього я переконуюсь, що про мій роман «Нур Баба», як про роман, висловлювалась тільки Халіде Едіб ханим, і моїй бідолашній книзі доводиться задовольнитися тільки її увагою.

Авторка «Хандан»[8] навіть мені розтлумачила, із властивою для неї великою проникливістю, цілком ясно, що́ я хотів був показати в своєму романі «Нур Баба». Тільки вона побачила страждання цих персонажів у вогні, світлі, тумані їхнього внутрішнього світу, помітивши це за грубим, густим, матеріальним, переплутаним оточенням зовнішнього життя, що я змалював, і тільки вона співчувала Нігяр[9], єдиній з усіх цих типів, тому, що Нігяр і Хандан — є сестри, сестри і в стражданні, і в пристрасті. Справді, Халіде Едіб ханим-ефенді запитувала мене, звідки в мене з'явився намір показати всіх моїх жінок-героїв, на чолі з Нігяр ханим, як таких, що падають або що вже впали. На мій погляд, у коханні й пристрасті нема падіння. Поміж блаженною Терезою[10], що катує себе з ранку до вечора, щоб примусити замовкнути зойк свого тіла і вгамувати збентеження своєї душі, і черницями з розпатланим волоссям, замурзаними од вина на діоністичних пиятиках, нема різниці перед законом кохання. В Нігярі я поєднав типи так блаженної Терези, як і бакханок з розпатланим волоссям, замурзаних недопитками вина, і провів її крізь вогневицю духу й палання тіла. Тілесна пристрасть, що проходить аж до глибини душі, страждання душі, що їх не може витримати тіло, стан, що його називають tasavvufî ask, або французькою amour mystique — ось що це є. Таке кохання дé я міг показати, як не в тому оточенні, що я його надав Нігяр? Серце цієї жінки, звільнене від ланцюгів, ніяк не могло вдержатися у вузькому, пригніченому й одноманітному оточенні, й неминуче було, щоб це серце ішло до своєї загибелі. Не дивіться, куди пішла Нігяр, а дивіться, як вона пішла. Хіба це таємнича, запаморочлива якась річ? Моя мета була дати відчути це її головокруття. Я прошу, щоб з нагоди другого видання мого твору критичні статті й замітки мені пояснили, якою мірою це мені пощастило зробити чи не пощастило.

Тим, хто візьметься за питання бекташізму, я зовсім не відповідатиму, бо це люди зовсім не мого кола. Нам неможливо зрозуміти мову й мету один одного. Один з них у газеті «Ілері»[11], а пізніше в журналі «Ярин»[12] дуже гостро наскакував на мене. Ніби я бажав у цій своїй книжці висвітлювати бекташізм, але не висвітлив і т. ін., про що він навалив цілу купу заперечень щодо тарікату[13]. Я не відповів на жодне з цих заперечень, бо в усякому разі я не маю таку легковажну вдачу, щоб висвітлювати й пояснювати тарікат якимсь романом тощо; справді ж я не такий спекулянт знанням, щоб питання, яке, природно, стосується письменства, переводив у площину релігії й філософії.

1339 р. (1920 р.) 28 березня *Якуб Кадрі*

«ДРУГИЙ ЦИКЛ РЕШАДЕТУ»[14]

[Нур Баба оволодіває Нігяр ханим]

(Уривок)

У цей момент Нігяр ханим перебила промову мюршіта[15], переплутану з усякими вигуками[16]:

— Баба! Ви несправедливі, ви дуже несправедливі! Їйбо! Стривайте — я скажу... — вимовила вона. — Ох, боже мій! Він мене ревнує! Він мене ревнує до Меджіда! — щиро сказала вона і почала плакати. Але це були солодкі сльози. Тендітні своєю натурою жінки, як Нігяр ханим, з такого плачу мають задоволення. Вони всілякі справедливі й несправедливі утиски від чоловіка, всілякі жорстокості не відчувають, а мають від них насолоду. Їхні душі виховуються і зростають у вогні тортур і катувань, що їх роздмухує чоловік. Відчуття покарання це — солодка й приємна гадюка, закутана всередині їхньої істоти. Те, що ця гадюка в дуже важливий момент іноді, підвівши свою голову, залоскоче в їхньому нутрі, для них є глибока й сліпа потреба. Можна сказати, що ці жінки, нічого не відчуваючи й не розуміючи з дня свого народження, у своїх завжди покірливих і завжди прихованих серцях носять вічний Євин гріх і вічне каяття за цей гріх.

Нур Баба, бувши з народження знавець душ, особливо розумівся, як поводитися з жінками, й на першому ж кроці відчував, як йому треба ставитися до даної жінки. Не інакше як через це сталося так, що він, як якась певна й нормальна природна сила й творіння, подолав егоїстичну й манірну Джеліле баджі[17]. Для гордої і владної Зіби ханим[18] він розіграв роль жартівливої дитинки. Щождо веселої й пустотливої Насіб ханим, то він досяг свого бажання, раз у раз жартуючи з нею на всяк манір язиком і рукою. Він підкоряв довірливих і побожних — сльозами й згадуваннями бога, несміливих і боязких — вином та співами, досвідчених та зіпсутих соромітниць — швидким наскоком у темряві. У даному ж випадку він хотів за всяку ціну домогтись собі покори від цієї своєї нової жертви, що в її манерах були приховані нерішучість малої дитини, в грудях — милосердя неньки, а в поглядах — нерозсудлива відданість перської рабині, чи то вигуками приємних слів, чи то стогонами, як хвора безсила дитина, чи кидаючи стріли гніву й наказів, як розлючений царевич. Якщо жертва тремтить, то здебільшого вважають, що вона вже потрапила в пастку. В той момент, коли вона плаче, коли вона, не розуміючи причини, голосячи з напівжалібним, напівпокаянним ляком, тремтячи всім тілом, плаче... Нур Баба це відчув і, як барс, що вищиряє зуби на свою жертву, затремтів од своєї перемоги й успіху. Його очі сміялися; разом з тим він увесь зосередився й промовив серйозним, але штучним голосом:

— Ви плачете? Чи так? І це є один із способів глузування... Ви плачете чи не для того, щоб мене примусити плакати? Відповідайте мені — чого ви плачете? Скажіть що-небудь про ту нещасливу ніч[19]... Заради бога, що-небудь скажіть!.. Одмовтеся!.. Збрешіть!.. Але хоч що-небудь скажіть!..

Що далі він це казав, то молода жінка дужче голосила. Потім настала недовга мовчанка. Вона насамперед спростувала уявлення Нур Баби про ту ніч палкими й швидкими словами, що сипалися одне за одним... Потім своїм м'яким і плавким голосом вона почала нарікати... Але вона нарікала не на Нур Бабу, а на все на світі, на своє життя, на свою недолю, на свою вдачу, на часи минулі й майбутні тощо. Мюршіт[19] з блідим обличчям, здавалося, ввесь час ці нарікання своєї мо-

лодої прихильниці слухав з великою й шанобливою увагою. Тоді поволі підвівся з свого ліжка, наблизився, взяв її руку з хустинкою мокрою від сліз у свою долоню й подивився в вічі молодій жінці якимсь довгим поглядом:

— Присвяти себе коханню, цілком присвяти себе коханню, яврум [20],— сказав він.

І Нігяр ханим з розпатланою головою упала в обіймиі мюршітові. Вона все ще трохи плакала.

31. З книги: Халіде-Едіб. Вогняна сорочка. Повість з турецької визвольної боротьби. Переклав М. Балицький. Х., без року [1929], стор. 9—10, 29—32, 93—94, 113—114, 136—138[1].

ХАЛІДЕ ЕДІБ[2]

ВОГНЯНА СОРОЧКА[3]

(Уривки з романа)

ЯКУБ-КАДРІ БЕЄВІ[4]

ОЛИ я потрапила до Анатолії, її життя, похмуріше за її неприступні скелі, що немилосердно стьобало мене, не видалось мені чужим. Серед руїн, у хаосі, в крові я гадала зустріти народження свіжої сили. Здавалось, і народ, і я готові творити сучасне — все вже пережито, все передбачено в минулому.

Анатолія — (гори й степи, стомлений люд) билась у моїх жилах.

Не було тільки вміння й охоти ловити для мистецтва безбарвні відблиски пережитого.

Квач, саз[5] і перо зроблять безсмертним мистецтво. Але чи зможуть вони закріпити мої образи? Звичайно, ідеал майстерства і мої здібності — це небо і земля. Не з моїм талантом малювати Анатолію. Я відмовилась. І, мабуть, так було б краще. Тоді приїхали Ви. Анатолія переживала тривожні дні. Всі муки, трагедія зародження нації, здавалось, залишились позаду. В повітрі кружляє марево складних і важких повстань і війн. Але Ви, зрозумівши пережите, всю цю безформну масу стиснули в метке слово, сказавши мені колись:

— Я напишу роман з життя Анатолії і назву його «Вогняна сорочка».

По-товариському подразнюючи Вас, я відповіла:

— І я хочу писати «Вогняну сорочку».

Ви сказали напівсерйозно, напівжартом:

— Не робіть цього. Хіба для романа нема інших назв?

З того часу, дивлячись на Анатолію, я називаю її «Вогняною сорочкою»[6].

Як ваш друг і товариш, я, не вагаючись, користуюся з Вашої вдалої назви. Коли Ви заходили до кімнатки під земляним дахом працювати над своєю «Вогняною сорочкою», мене розбирала дитяча цікавість.

Я знала — що все це життя Ви брали з Ваших глибин — і ті, хто носить Вашу «вогняну сорочку», — не мої.

Воєнне життя в Сакарії примусило мене забути про писання романів. Але, коли я потрапила до Ангори на довгий відпуск, несподівано, як в старі дні, мене потягнуло писати.

Враз мої герої, всі ці Пейямі, Іхсани й Айше по-дитячому назвали свій роман «Вогняна сорочка». Я переконувала цих упертих дітей кинути незручну назву, пропонувала інші, але даремне. Адже над нами, романістами, панують наші герої. Ледве намітиш їхнє обличчя, торкнеш їх подихом життя, вони вже не слухають і роблять, що хотять. А коли їх не переконати — краще не починати зовсім. І зі звички, корячись творчій силі, я тоді підкорилась, як дитина, сіла працювати і за два місяці створила цих людей з глини на бронзовій основі.

Хай бойові товариші простять мені — пережите передано не так, як хотілось.

Ця робота належить Сакарії [7]. І це найкраще, на що здатне моє мистецтво. Людина віддає найкращі свої твори найулюбленішим людям. А я прошу вас прийняти мою подяку і вибачення за цю назву — велику саму собою.

Якуб-Кадрі бею! Я не винна, що назва сильніша за саму річ. Коли час не загасить мою «Вогняну сорочку», не викине геть — то серед турецьких романів буде дві «Вогняні сорочки» [8].

Можливо, що через 50 років ці дві книжки, лежачи поруч на полиці, почнуть розмову про минуле, як у казках Ганса Андерсена. Хто знає, яку вогняну сорочку носитиме тоді турецька молодь?

Халіде Едіб.

З розділу II: **ДІВЧИНА ІЗ СМІРНИ** [9]

І досі гірко згадувати. Він сидів так, начеб у кімнаті нікого не було [10]. Він увесь час розкачував свої довгі ноги скелета. Старий хижак. Своїм довгим носом він наче винюхував здобич. Дві намистини маленьких, мутних, безбарвних, близько посаджених очей були бездушні.

З його обличчя вирізнявся лише рот у рідких, безбарвних вусах. У цій безбарвній оправі не розбереш, чи він сміється, чи говорить.

Самозадоволений, насмішкуватий, низький колоніальний тиран, що тріумфує. Лежіть, тубільці, під англійським чоботом!

Мір-Алай-Хашмід бей [11] з сивизною на висках сидів, випростувавшись по-військовому. Один паша обмірковував принципи Вільсона.

Саліме ханим [12] зарозуміла, зі звичайною орлиною поставою присілась до англійця, з усіх сил намагаючись зм'якшити його.

Джемал мовчки слухав, з безмірним терпінням у сухих очах. Айше примістилась подалі в чорному покривалі. Вона не слухала. Вона була без пов'язки, не бажаючи викликати до себе милосердя й співчуття [13].

Нудні, безцільні, томливі години. На всі запобігання Саліме ханим кореспондент відповідав кивком голови, і то не завжди.

Він калічив французьку мову:

— Ні, мадам, Англія вам ніколи не простить. Адже ви поклали в Дарданелах 60 тисяч англійців.

— Але ж це не ми, містер Кук. Це іттіхадисти [14]. Ми війни не бажали. Для англійської дружби ми готові на всілякі жертви — виправдувалась Саліме ханим.

— Пробачте, ханим-ефенді, — спокійно втрутився Хашмід бей. — Не лише іттіхадисти бились на війні, обороняючи батьківщину.

Хитрі вогники забігали в очах містера Кука.

— Ви, полковнику, хочете довести свою неналежність до партії іттіхад. Від паш до жінок — однакова пісня. А де ж ви були під час

оголошення війни? Чому ви мучили англійських полонених? А вірменська різанина? А ваш виступ проти нас, англійців? Адже до того ви роками їли наш хліб і витрачали фунти. Ні! Це вам не минеться!

— Містер Кук, — сказав Хашмід бей, — я гадаю, що ми не в суді і англійці нам не судді. Ми зійшлись поладнати деякі непорозуміння.

— Так, так, полковнику, виясняємо і все. Забудьте старе, дружіть з нами. Опіка Англії...

Тут увійшов Іхсан з товаришами.

— Так намагайтесь попасти під нашу високу руку. Подумайте, що сталося б, наприклад, з Індією без білих? Це ще питання, чи піде Англія на це. Покайтеся, надіючись на прощення.

Льодова тиша. Температура нижча від нуля. Я не міг поглянути в очі воякам. А Саліме ханим тарабанить по-французькому.

— О, мусьє, Англія безперечно нам простить.

— Хай англійці прощають тим, хто їх просить про те!

Я захолов. Іхсан кинувся до Айше обороняти її.

Хашмід бей, молоді аскери [15] і паша, усі звернулися до Айше; вона не ворухнулась. Ні один мускул не задрижав на її обличчі. Широко відкриті очі в чорній оправі. Впевнений голос, добра французька мова:

— Так, мусьє, хай англійці прощають тим, хто їх про це просить. Прощають гноблені, а не тирани. Ми в Дарданелах не були ні розбійники, ні раби. Ми бились, як чесний народ, убивали і вмирали. З якого це часу переможеного супротивника таврують, як убивцю?

— Але англійська і турецька кров — хіба ж це однаково, мадам?

— Я не бачила англійської крові і не знаю, чи вона червона, чи блакитна. А турецька кров червона і гаряча, як вогонь.

— Мадам, я не ганьблю турецької крові. Все ж таки просіть Англію простити вам.

— Просіть прощення самі. Ось учора ви склали перемир'я, примусивши нас скласти зброю, а сьогодні напустили на нас грабіжників під охороною свого славного флоту. Зелену Смірну ви обернули в кров і вогонь. Погляньте, як грабіжники у військовій формі вбивають на вулиці безборонних і як з кожного будинку лізе грецький солдат з добиччю. Убивають старих. Жінки тікають від цих дикунів. Зв'язаних мешканців цілими юрбами гонять багнетами перед очима вашого флоту. Скажіть щось, обурьтесь — уб'ють. Для забави вони прицілюються у п'ятирічну дитину. Сердега, ще не висохли сльози в її очах, а куля засіла в серці. Так влучно, що з маленьких губ не зірвалось «мама»! — Іхсан вхопився за поруччя крісла Айше. Він був страшний.

Чи помітив містер Кук, що гноблені переростають тиранів? Все ж таки йому стало тут душно. Встав і з особливим відтінком прошипів:

— Сьогодні я наслухався дівчини із Смірни. Дякую.

Ніхто не подав йому руки. Він вийшов з Саліме ханим. Я проводив їх. Коли я повернувся, всі молоді аскери стояли навколішках перед Айше. Хашмід бей і дідусь Сабрі паша віддали свої шпаги цій дівчині із Смірни. Придушений голос Іхсана:

— Ми не кинемо зброї за Смірну до останньої краплі крові!

З розділу IX: **МІЖ ДІЯМИ**

З листів Айше

Ескі Шегір [16]

Перші поранені. Що робилось в Ескі-Шегірі? Станція кишить від народу! З носилок дивляться люди в хакі, виходці з іншого світу.

По ночах я ходжу до великої палати. Хочеться бути близько до солдатів. Багато чаушів [17]. Хоробрий чауш — закваска нашої армії. Не скаржиться, скромний, охайний.

Застогне поранений хворий, чауш без усмішки важно відріже:

— Чого ти буркочеш? Перестань! Соромно солдатові!

Тільки ввійду, чауші намагаються піднестися, хвилюючись:

— Що чути про бої, сестро-ханим?

Надворі проходить військо.

Один русявий, суворий з лиця румелієць починає співати: сотня підхоплює:

— Юрюлім ілеріє, гірелім Румеліє [18].

Яку частину свого серця зоставив він у Румелії?

Інакший анатолієць. На цілу голову вищий. Чорні очі не поступляться блиском півмісяцеві і зорі його рудої шапки. Красивий, як у романі. В міцних руках держално Червоного Прапора. Заспівав:

— Сенін ічюн, ей санджагимиз, олуруз да вермеїз [19].

Вся палата підхопила в один голос:

— Сенін ічюн, ей санджагимиз, гюлé-гюлé курбан олуруз [20].

Пісня про прапор оточила мене з усіх боків, а я проливаю гарячі сльози. А чого це чауш поруч мене не співає? Дивлюсь на нього, а він припав до подушки — плаче, як дитина.

— Що з тобою Гусейме-чауше?

— В сотні у нас був хорунжий з Бруси, стрункий, як тополя в Матрі-степі. Обіймаючи прапор, упав, наче його підкосило, поруч мене, вбитий. Згадав про нього.

Чи чув про рану Іхсана? Я доглядала за ним. Йому краще. Добре, що Хашмід бей не пошкоджений. Сейфі — ми з ним втікали із Стамбула — вбитий. Дружина його пише, довідується про нього. А що відповісти...

Айше

З розділу XI: **ВОГНЯНА СОРОЧКА**

[Командир полку Іхсан розповідає про те, як він лежав поранений у лазареті]

— Ранками прийде Айше, поправить постіль, перев'яже рану, поставить термометр. До обіду я ввесь у владі її дотиків.— Лежу, ні про що не думаю. Під час їди Айше не піднімає мене і годує сама. А ночами повернеться після лазаретної роботи, сидить у головах, поки я не засну. І тепер пам'ятаю її голос, низький, теплий. По-своєму просто вона говорить про найрізноманітніші речі. Адже вона виросла, як польова квітка на зелених смірнських полях, в садибі. Ці губи не пробували гарячої отрути поцілунку. Насправді, Айше моя. Моя наречена, і тільки я розказую їй про своє кохання, про своє життя. Непомітно біжать дні. Коли б бути вічно хворим. Наче наперекір — температура спадала, я видужував.

— Раз увечері ми розмовляли про те, як увійдемо до Смірни. Я говорю вже вільно і не так втомлююсь. Думка в нас одна. — Ось турецький загін з музикою іде вулицями Смірни. Він перший побачить Середземне море і настромить червоний прапор на березі, добре политому турецькою кров'ю. Враз Айше зірвалась на ноги. При тьмяному світлі лампи навіть я розрізняю вогонь її очей, тремтіння червоних губ. І дух, і тіло прокинулись. Так буває схвильована жінка за першого поцілунку кохання. Жоден поцілунок не приголомшив би мене так, як це захоплення на одну думку про здобуття Смірни.

Айше, хай і не мій загін перший ввійде до Смірни, я буду там хоч за хорунжого. Айше, я перший увійду до Смірни. Тоді ти будеш моя. Я схопив і стиснув її руки. Її губи розтулені, очі й руки горять. Вона бореться з думками. Поглянула... Попередня Айше глянула на мене:

— Іхсане, такій людині не скажеш «ні». Але заміж вийти мені не можна. Уяви собі, що я хвора, далеко від усіх людей. Я віддана Смірні.

Ось зіскочити б з ліжка, впасти їй до ніг, відкрити своє кохання, свої святощі, свою тоску. Поволі піднявшись, я заговорив. Та що тут балакати — адже я так довго тужу за нею. Рана в грудях заболіла, щоки горять, кров закипіла у жилах — тут-тут прорветься наверх. Впившися в її руки, не відпускаю.

Що це? В її очах жах. Оглядається, як ланя, що її загнали. Вирвала руки, схопила манто і втекла.

А я, як божевільний, рву на собі пов'язки, так що роз'ятрюю рани. Жодного болю,— забуття. Прибігла, схопила мене за руки. Заливаючись кров'ю, я охопив її шию. Солодкий хміль, палячи губи, пронизує мене цілого. Чи моя кров, чи її губи так п'янять, не знаю. Безліч разів цілую її. Цих губів я більше ніколи не торкнуся Минув рік, а я все пам'ятаю її губи, що прокололи мене гострим ножем назавжди.

Того вечора вона обмила мою рану, перев'язала, перемінила білизну на ліжку. Поглянула на свій халат, поплямлений кров'ю, зняла, згорнула. Підходить до мене вже в манто.

Піднесла мою голову, поглянула в вічі, що я їх не міг розкрити, і каже:

— Іхсане, коли увійдемо до Смірни і на Середземному морі відсвяткуємо здобуття її, тоді я вийду за тебе заміж. Присягни мені, що до того дня ти хочеш тільки одного — увійти до Смірни.

— Твоя воля, так і буде, Айше.

Якими холодними руками вона закрила мої очі.

А мені б заснути непробудно.

З розділу XII: КАРА-ДАГ[21]

— Пейямі[22], Мухсін-бея поранено. Скоріше санітарів.

— Ще не дійшли і до підніжжя Кара-Дагу, а скільки втрат. Сотенні командири оточили Іхсана. Він постановив перейти до підніжжя гори в темряві і пояснює їм маршрут.

Чекаємо темряви. Прислухаюсь до себе й до оточення. Так, я маю рацію. Найстрашніше на війні—це страх. Нарешті, ніч. Коло десятої години ми рушаємо, переходимо рівнину. Північ. Ми коло підніжжя Кара-Дагу. Він стремить над нами, як чорна мара. Грецькі ракети чудово освітлюють поле бою. Гаряча перестрілка. Коло Кара-Дагу розсипались, дряпаються на гору чорні тіні. Рухаємось чимраз інтенсивніше. Ноші трапляються все частіше, щораз більше і більше вбиває людей. І бій іде, лютий, безконечний. Греки засіли на вершку гори, за кам'яними скелями. Перша сотня вже близько від них, і друга підходить. Обох сотенних командирів убито. Полк перебито наполовину. Темрява густішає. Стрілянина припинилась. Чи наступають наші, чи зупинились? Збоку маленьке біле світло поволі посувається в темряві. Серед безконечних вогнів чую голос Іхсана. Він наступає з третьою сотнею. Ми пробираємося таким стрімким місцем, куди ходять тільки кози. Іхсан попереду, ступає рішуче, і маса не вагаючись іде за ним.

«Ах, матінко! Алла! Ах!» Зойки хапають за душу. Іхсан зачарований від вогню. Над головою його свистять кулі, праворуч і ліворуч падають бомби, а він все дряпається з рушницею в руках. Ось, ось ми будемо на горі. Чую, як Іхсан голосно лає греків.

Як він дивно кричить. Він пнеться, як скажений. Мільйон проклять приблудам, що засіли на Чорній Горі,— в серці Анатолії! І греки не пасуть задніх. Разом з бомбами вони кидають лайку, каміння і грязь. І підлими голосами кричать: «Туркоси, туркоси!» Там, на горі, між ними залишились герої з першої сотні, там іде рукопашний бій. Іхсан, повернувшись до солдатів, кричить:

— На гору! Аскери, на гору.

Червона ракета освітила Іхсана. Він скаче ліворуч, схопившись за скелю. Накопичується трупів, а аскери, посуваючись уперед, кричать:

— Алла! Алла! Алла! Алла!

На людей, що дряпаються вгору, сипляться бомби і кулі. Я нічого не розумію. Верещу і лаюся, як всі.

Одну мить бачу Іхсана на верху скелі.

Місяць показався з-за гори.

Гр-р-рр-рр. Залп. Нас прикривають скелі. Він падає, як зрубане дерево, в обіймі тієї маси, що посувалась за ним.

— Іхсане, брате мій, Іхсане, Іхсане!

— Господи, господи!

Правда, греки залишили цю кам'яну скелю. Вогонь наче втихає. Підніcши його на руки, сходжу зі скель. До мене тягнеться декілька братерських рук:«Командир-бей, командир-бей!» Всі хочуть його обняти. Одному чаушеві з голови і грудей ллється кров, а він кричить з налитими кров'ю очима і лицем, почорнілим від пороху:

— Помстімось за командира, товариші! За мною!

І ця чорна маса знов на скелях.

— Алла, Алла, Алла, Алла! Гр-р-р-р..

32. Переклади з турецької. Ж. «Східний світ». 1929 р., № 1—2, стор. 320—323 [1].

ОМЕР СЕЙФЕДДІН [2]

ВІРА У МИЛОСЕРДЯ

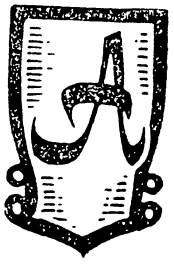

ХМЕД Ресід був голодний. Він уже вісім годин другий день блукав, як старий бродячий собака, якого вигнали з місця, по незнайомих вулицях, по невідомих кварталах. Від усіх дверей, куди він стукав, прохаючи: «Один шматок хліба!»— його одганяли. І не було у нього нічого, щоб продати. Зняти з ніг обдерті штани він не міг. Його чорна кепка була така брудна, така пошматована, що, коли б навіть задурно він оддавав її, ніхто не насмілився б доторкнутися до цього старого лахміття руками. Він сів біля хвіртки якихось воріт. Руками, задубілими від холоду, він взявся за живіт.

— «Нарешті мені треба вмерти»,— сказав він.

Тому що жити після такого зледащіння, дійсно, велике стидовище. Він пригадав своє минуле життя з його світлими успіхами. Він був першим у кожному класі. І закінчив він першим по державному праву та юриспруденції. Навіть в Європі, в Сорбонні він здавався чимсь надзвичайним. Професори дивувалися з нього. Жоден з закордонних студентів не міг тоді здогнати його в успіхах. Коли він повернувся до Туреччини, йому, звичайно, не могло бути пристойної долі в тамтешньому оточенні. Він став консулом. Але потім... Еге, потім... Тут якийсь туман закрив його спогади, й він не міг пригадати, як це так трапилося, як до цього дійшло. Він одружився. Він розлучився. Він не міг пригадати, щоб зробив щось безчесне чи був злодієм. Всі люди одштовхнули його від себе,— він залишився в житті цілком самотнім. Ні друга, ні товариша, ні родича... Нікого, зовсім нікого... Правда, він трохи грав у карти.

— «Але ж хто не грає в карти?» — сказав він.

Ця розвага була втіхою всіх його товаришів.

Він помітив, як швидко розбіглися всі його знайомі, ледве дізналися, що він залишився у розпачу, без грошей, без усього. Люди жорстокосердно поставилися до нього, поширюючи про нього всякі побрехеньки, як от: «Він з'їхав з глузду. Він грає у карти. Може бути, що він навіть захворів на пранці». Але він твердо був переконаний, що його голова ще не втратила розуму. Проте він не міг переплигнути через шляхи свого життя, через ворота своїх діл, які підносилися перед ним, як непролазні мури.

Кожна людина, до якої він звертався, казала з жалкуванням:

— «Ресіде! Ресіде! Що це з вами сталося?»

І, як від лепрявого, втікала від нього. Не стало у нього місця де спати й хатини, яку можна одвідати. Він прилучився до гурту волоцюг

жебраків, які мешкали під мостом. Разом з ними він почав здобувати собі їжу по накидках сміття. Падаючи все нижче, він, не зважаючи на своє виховання, дужість, знання, досить легко розгубився. Як і всі люди, він сам дивувався на своє становище.

— «Що зі мною трапилося? Що зі мною сталося?» — казав він.

* * *

Ресід піднявся з того місця, де сидів. Вже наступила глуха ніч. Він поклав руки в кишеню. Він дрижав від холоду. Від болю у спині він не міг струнко стояти. Він пішов, згорбившися. Прямував він до моря. Кинутися в темні хвилі... Ковтати воду декілька хвилин... Потім назавжди визволитися від цього нещастя, від цього злеДащіння, цього турбування... Але ж море, мабуть, дуже холодне.

— «Коли б було багаття, коли б я кинувся у середину його полум'я, я б умирав огрітий, огрітий!» — сказав він. Йому спало на думку написати листа. Але зараз же він обурився:

— «Для чого? Що? Кому?»

Чи не цим немилосердним людям, які забули за нього? Він, справді, досить добре вивчив все те, що вигадали схоластики брехливого світу, брехливої філософії, кажучи: «Виховання, доброчин, людяність». Він знає, що громада людей — це ліс, повний всередині доісторичних хижих тварин. Логіка, поезія, краса, добро були тільки у книжках.

Від цих думок йому стало не так холодно, а навіть сонні вулиці штовхали його кинутись у море. Адже він повинен був умерти. Жити, він не вартий був жити. Люди жорстокіші за тварин, більші хижаки, ніж леопарди, лютіші за тигрів.

Коли він так підготовлювався до радісного заспокоєння від смерті, до нього наблизилося декілька тіней.

— «Стій!» — гукнули вони до нього.

Мимоволі він зупинився.

— «Руки догори!»

Він не злякався, але швидко здивувався. Це були злодії. Він підняв свої руки догори. Злодії підійшли й обшукали його. Нічого не знайшовши, вони спитали:

— «Грошей нема?»

— «Нема».

— «Чого тут шукаєш?»

— «Нічого».

— «Кажи правду!»..

Цей наказ був такий владний, що він ледве не сказав, що прийшов, щоб кинутися в море з голоду. Але він про це промовчав.

— «У мене нема місця, де спати, я й блукаю»,— сказав він. Одна з тіней наказала:

— «Коли так, то ходім з нами!»

У Ресіда не залишилося вже сили волі. Він пішов за злодіями. Їх було четверо. Коли проходили повз ліхтар, він подивився на їхнє обличчя. Одяг їхній, як і у Ресіда, був дуже виходжений. Пройшовши трохи, вони показали йому на ріг одного будинку й сказали:

— «Ти стій ось тут! Якщо хтось зверху йтиме, ти, кахикнувши, тікай з цієї вулиці. Дивись, щоб хто не пішов за нами. Ми повернемося хвилин через десять».

— «Добре»,— сказав Ресід.

Злодії пошилися серед вулиць. Ресід дрижав. Він зрозумів, що він зробився «підручним» у злодіїв. Чи не треба йому кинути їх і втекти? Але ж він дав слово вартувати. Коли б він їх покинув, це було б легко-

духістю. А коли він не покине! — У темряві його сумління бурхотала глибока буря. Він присів на тому місці, де залишився, схопився руками за голову й почав обмірковувати. Його душа, як і тіло, замерзла від холоду, як лід. Він не відчув, скільки часу він так залишався. Злодії штовханом примусили його прокинутися від дрімоти.

— «Чи ти заснув? Га?»

— «Я не заснув»...

— «Вставай, підемо!..»

Він підвівся. І вдруге мимоволі він пішов за ними. Ця друга проходка скінчилася скорше. Всі вони зібралися під ліхтарем. Злодії протягнули Ресіду якийсь папірець.

— «Що це?»— спитав він.

— «Бери, хлопче, свій пай».

— «За що саме?»

— «Та ну ж бо бери!..»

Він тремтячи простягнув руку і взяв папірця.

— «Іди далі, куди хочеш! За нами не ходи!» — сказали йому злодії й пішли.

Ресід подивився на папір, що йому дали,— це був банкнот у дві з половиною ліри.

* * *

У темряві його сумління нібито раптом народилося сонце. Його взяло каяття за те, що він думав про природну зрадливість людей. У нього вже зникли сумні гадки про життя. Він знайшов людей, які визнавали, що таке «справедливість» і з милосердя допомогли йому, голодному жебракові. Великодушність, добрість, жаління,— все це не було лише в його мріях. Доказом цього була ця папірчина у дві з половиною ліри, яку він мав у руках. Ресід посміхнувся. Він знайшов знову старе почуття, як грішник, який знову набув загублену віру. Він пішов вулицею просто вгору. Адже там ще відчинена бакалійна крамниця: він два дні нічого не їв. Ресід вже не почував, як болить йому голодний живіт, спина, руки й ноги.

33. З книги: Омер Сейф-еддін. Оповідання. Переклад з турецької. Х., 1932, стор. 91—95, 116—123 [1].

ОМЕР СЕЙФЕДДІН

ВПЛИВ ПОЯСА

СИДІВ із своїм приятелем-офіцером у чигальні «Валіде». Якийсь дебелий, з великими вусами, у величезній шапці, молодець щось пояснював з виразною черкескою вимовою громадянам у великих і маленьких капелюхах, що сиділи напроти нього. Здавалося, що він ніби тільки но приїхав з Кавказу.

— Очевидно, шляхи одчинилися,— сказав я.

— Які шляхи? — подивився на мене мій приятель.

— Які ще можуть бути шляхи? Чорноморський шлях.

— Звідки ти знаєш?

— Подивись на цього черкеса! Він безперечно недавно приїхав.

— На якого черкеса?

Я показав на дебелого червонопикого черкеса. Мій приятель так зареготав, що якби ще трохи, то задушився б.

— Чого ти смієшся? — спитав я.

— Аюл [2], він не черкес! — відповів він.

— Хіба? А що ти скажеш про його вимову?

— Він перекривлює черкеську.

— Невже він хоче, щоб із нього сміялися.

— Ні.

— Так для чого ж?

— Щоб його вважали за черкеса.

Я ще раз подивився на молодця у величезній шапці. Звільна, похитуючи головою [3], ляпаючи по довгих острогах посрібленим прутиком, що був у нього в руці, він розмовляв ламаною говіркою черкеса, який зле розуміє по-турецькому. На стільці він сидів так, ніби це була коняка.

— Не шуткуй! — сказав я.— Це справжній черкес!

— Їйбо, ні! — забожився мій приятель.

— Звідки ти знаєш?

— Як же мені не знати? Це мій шкільний товариш.

— Правда?

— Так, але п'ятницями [4] він одягався, як черкес.

Я зацікавився.

— Ти кажеш, що він не черкес,— а може він грузин?

— Ні.

— Чеченець?

— Ні.

— Лезгін?

— Ні.

— Так хто ж?

— Турок, син турка.

— Тутешній?

— Стамбулець. Його мати з родини Керміян-Заде[5]. Його батько, що мав чин генерала, був кастамунець уже з зіпсованою мовою.

— В такому разі, чого цей турок бажає, щоб усі його мали за черкеса? — спитав я.

Мій приятель знову засміявся:

— Ось я тобі поясню, чому це! — сказав він.— Цього фальшованого черкеса зовуть Махмуд бей. У гімназії до другого класу в нього жодного національного почуття не було. Але того року на рамазанські канікули[6] один його товариш привіз з Карамусали[7] чудовий черкеський пояс. Ми всі бачили цей пояс. Дійсно, це була мистецька річ. Він був темно-синього, майже чорного кольору, і три кінці, оправлені в срібло, звисали від нього. Махмуд бей надягав цей пояс на саму талію. З того дня він перестав розмовляти з турками і все дружив із черкесами. На другий рік, здобувши фальшоване тезкере[8], він поїхав до Карамусали, хоч там він нікого не знав і нічого в нього не було. Коли ми вчилися в харбіє[9], Махмуд бей уже втратив турецьку вимову. Але ж він не навчився і черкеської. Те, що він засвоїв, було тільки звичайною черкеською вимовою. Ми, шуткуючи, прозвали його «черкес-Махмуд». Він за це не гнівався і навіть цим пишався. Якось заприятелював він із одним пашею—відомим черкесом. Укупі з ним його вислали із Стамбула. Він утік на Кавказ. Тамтешні місцевості, що нічого спільного не мають із його батьківщиною, він об'їхав і оглянув, як свій рідний край. Одружився з одною черкеською дівчиною. Після «конституції»[10] він вернувся до Стамбула. Усю свою діяльність, усю свою увагу він присвятив черкеству. Цією чудернацькою вимовою, що ви чуєте, він усюди почав пропагувати Адиге[11]. Він обіцяв віддати кошти, що залишилися йому від його батька—кастамунського паші[12], тому авторові, що напише «Історію черкесів».

Я подивився на цього турка — фальшованого черкеса, що його я вважав за новоприїжджого з Кавказу.

— Невже серед його родичів нема черкесів?

— Ні, їйбо! — сказав мій приятель і ляпнув рукою по кам'яному столику.—Це—справжнісінький турок! Я ж кажу! Хоч він не знає жодного слова черкеського, але ж цей черкеський пояс, привезений з Карамусали, став для нього ніби талісманом. Отже, з того часу він закохався в усе черкеське.

Півгодини мій приятель оповідав мені смішні пригоди «черкеса» Махмуд бея. Цей зокола одчайдушний сміляк і герой за все своє життя ще жодного разу не був на війні. Він був надто лякливий. Користуючися допомогою знайомих, він увесь час світової війни просидів по тилових установах.

Коли ми так розмовляли, «черкес» Махмуд бей сміявся собі далі й шуткував по-черкеському з тими, що були з ним. Зупинившися біля буфету, він виймав гроші. Я дивився, як він виймав портмоне з кишені своїх штанів. На поясі, що йому двадцять років тому привезли з Карамусали в подарунок, блискуче миготіли посріблені кінці.

Невже не знайшлося в Туреччині якого-небудь завалящого пояска, що привернув би увагу одного з своїх земляків до своєї країни?

МИЛОСТИНЯ

Недвижно лежачи на ліжку, Дурмуш-Ага безперестанку дивився на стелю. Вже дві години, як він усе нібито лічив старі балки. Його обличчя було кольору землі. Його руки, що лежали поверх червоної ковдри, зовсім не були подібні до людських членів,— так вони висохли, були такі безсилі, нежиттєздатні...

Ледве чутним хрипким голосом він промовив:

— Ох! Я вмираю!

Стара, дуже горбата жінка, що сиділа біля комина, підвелася. Вона подивилася на хворого.

— Ну, ти! Мовчи, мовчи! Не базікай, як божевільний!

— Я сказав, що вмираю, жінко.

— Ну, мовчи, мовчи!

Дурмуш-Ага не підводив своєї голови з подушки в пошивці з темної тканини. Він не міг поворухнутися ні туди, ні сюди. Він тільки повертав свої очі. Щоб побачити те, що було перед комином, він повертав білки очей, наближаючи чоловічки аж до самого краю орбіт. Ось у такому стані бідолаха був уже цілий місяць. Хоч він день у день усе слабішав і наближався до свого кінця, його жінка повторювала, що в нього нічого особливого немає, і не припускала його до думки про смерть. Жодним місцем тіла, крім очей, він вже не рухав. Тулуб його зовсім уже одмер. Ні їсти нічого, ні навіть жодної краплини води випити в такому стані він не міг. На думці він казав:

— У мене залишилася тільки душа. Але й вона вийде.

У його грудях, трохи нижче горлянки, було палке клекотіння. Мабуть там і була ця душа. Вона мусила вилетіти з носа чи з рота разом із його видихом. Він простогнав:

— Ах, що я таке зробив, що цього діждався?

Він був безглуздий. Він одволікав усяку справу. Відклавши з своїх заощаджень гроші собі на прощу до Мекки, він під усякими причіпками — «Ну, в цьому році, ну, в наступному!» — хоч і був уже готовісінький до подорожі, так і не поїхав зовсім.

У нього було два сини, але один одного був гірший. Навіть, як він був іще дужий, вони казали, дивлячись йому просто в вічі: «Коли ж він здохне?», тощо.

Треба ж було б, щоб іще до початку своєї хвороби він, виділивши щонебудь із своїх коштів для милостині й богоугодних діл, оддав це якій надійній людині. Нині ж це було зовсім уже неможливе. Невже він зможе прожити ще до вечора?

Він сказав:

— Нубо, поклич Хаджі-Агу [13]!

— Що ти хочеш робити?

— Поклич, я скажу йому свій заповіт!

— Ось мовчи, мовчи! Не базікай, як божевільний!

Очі хорого заблищали, як розтоплена цинобра. Його бліді губи дрижали. Він стиснув свої щелепи. Цей Хаджі-Ага, що був його сусіда, завжди радив йому що-небудь відкладати на богоугодні діла. Він казав:

— Не почуєш, як прийде смерть. Одного дня вона всіх нас передушить. Поки чоловік живий і здоровий, він мусить скласти заповіт і залишити хоч трохи на поминки за його ім'я й милостиню. Адже після його смерті ніхто не подарує для цього ні шматка хліба, аж нічого. Не знайдеться навіть нікого, хто б прочитав Ясин чи Фетха [14]. Можна залишитися без пам'ятника.

Тимчасом у скриньці Дурмуш-Аги відкладено гроші навіть на те, щоб викопати колодязя [15]. Він хотів примусити жінку покликати свого

сусіда, щоб зробити заповіт: як використати гроші, що він заощадив собі на прощу до Мекки, на ремонт мечеті. Але ж жінка була дуже вперта, вона не дозволяла йому навіть вимовити слова про смерть, що його вже перемагала. Він втратив уже силу голосу. Коли б він і загукав: Хаджі-Ага! Хаджі-Ага! — то ніхто б не почув цього. Він бачив, як його жінка перед комином, розв'язавши вишневу хустку, розчісувала своє волосся, пофарбоване хною [16]... Це була надзвичайно вперта жінка. Вона не слухалася нічого, а в голові в неї все переверталося навпаки: кажучи «Ной», вона не хотіла сказати «пророк» [17]. Дурмуш-Ага, коли був молодим, тяжко бив її за таку впертість. Але ж скільки він не старався в такому занятті, він не міг одучити її від цього. Цей норов перейшов цілком до її дітей. Обоє вони були вперті своєю поведінкою, вони тероризували все село. Із своїм батьком і поміж себе вони поводилися брутально. Вони почали сваритися за спадщину, ще коли не прийшла до нього смерть. Ні за те, щоб замовити намогильний пам'ятник, ні щоб прочитати за нього ясин чи влаштувати мевлюд [18], вони не дбали, вони навіть не цікавилися довідатися, де його поховають.

Палке тремтіння в середині його грудей почало пекти, як огонь, як отрута. Тепер він каявся за свою недбайливість. З останніх сил він прошепотів до своєї жінки:

— Ох, я вмираю! Поклич бо цього Хаджі-Агу.

— Ну, мовчи, мовчи!.. Що ти будеш робити з цим пройдисвітом?..

— Я йому щось скажу...

— Скажі мені!..

— Жінко, я вмираю!.. Поклич-но цього Хаджі — хай скажу йому своє останнє слово!..

— Ну, мовчи, мовчи!.. Відкрий свій рот на добре.

Місячне проміння, пройшовши через вікно, освітлювало волосся його жінки, пофарбоване хною. Кінчивши його розчісувати, вона знову пов'язалась хусткою. На її маленькім, зморшкуватім негарнім обличчі її великі блакитні очі здавалися зовсім чужими. Під її великим носом були вузькі, стиснені губи, що мов завжди про щось міркували. Вона перегортала в печі. Вітер з печі викидав попіл і вугілля. Вона підмітала своїми засохлими руками ті місця, де розсипався попіл.

Хворий нібито чхнув і щось вигукнув. Вона повернулася. Подивилася. Спитала:

— Чого тобі треба?

Ага не відповів. Він доходив. Жінка встала. Вона наблизилась до ліжка. Нахилилася й подивилася на обличчя чоловіка. Його очі були заплющені.— Ти заснув чи що? — брав її сумнів.

Доторкнулася до його грудей. Вона не вірила в його смерть.

— Він заснув! — сказала вона й чекала, чекала. Але Дурмуш-Ага не прокинувся від цього сну. Його сини, як голодні вовки, накинулись на майно: ще не просохла земля на батьковій могилі, а вони вже вчинили галасливу сварку. Речі, яких було по дві, вони ділили — одну одному, другу — другому, проте непарних речей вони не могли аж ніяк поділити. Приміром: шубу батькову, шовковий килим, молитовні килимчики тощо вони поділили поміж себе, розрізавши їх посередині на дві частини. Та й хата була непарна. Її вони зруйнували. Двері, вікна й руїни вони поділили все по половині по справедливості. Цей сварливий поділ тривав майже місяць. Будівлі Дурмуш-Аги зовсім знищено. На найліпшому місці в селі віяли вітри, а в саду сидів пугач...

Хаджі-Ага одного разу, проходячи повз це спустошення, побачив двох синів свого сусіда. Вони обидва вхопились за худого собаку.

— Я візьму!

— Ні, я візьму!

Так сперечаючись, вони стояли. Хаджі-Ага підійшов до них і запитав:

— За що ви сваритесь?

— Не заважай! — сказали вони, щоб одкараскатися від нього.

Хаджі-Ага зрозумів, від чого галас. Від їхнього батька залишився ще собака, якого вони тримали руками. І обидва вони не хотіли одмовитись від свого права. Кінець-кінцем вони поклали й цю тварину розподілити, перерізавши її на дві частини. Хаджі-Ага сказав:

— Облиште! З цього собаки ні м'яса не їдять, ні кістки не коштують грошей, ні шкура ні на що непридатна!

Старший сказав:

— Отже, дядьку, що ж мені робити?

— Зроби богоугодне діло!..

На цей раз запитав молодший:

— Що ж то за богоугодне діло?

— Одмовтеся від того, щоб розрізувати цього собаку, облиште його, нехай він виє за душу вашого батька.

Обидва брати подивились один на одного. Це була цілком слушна порада. Вони одмовилися взаємно від своїх прав. Залишившись без господаря, собака від голоду, браку води, холоду вив і стогнав усю зиму на місці руїн хати. Населення села, якому дуже дошкуляло це денне й нічне виття, вважало, що голодний зойк цієї нещасної тварини залежить від її почуття до померлого господаря.

— Коли б покійний Дурмуш-Ага не був такий скупий та привчив був своїх синів любити себе, як цього собаку, він не залишився б ні без намогильного пам'ятника, ні також без мевлюду, ні без діл милостині, і він не лежав би під землею без богоугодних діл на сьогодні! — казали вони.

34. З книги: Рефік Халід. Ятик Еміне. Переклад з турецької. Х.—К., 1931, стор. 12—16, 43—44 [1].

РЕФІК ХАЛІД [2]

ЯТИК ЕМІНЕ

(Уривки з повісті)

Е було маленьке містечко Акарі [3], яке лежало від Анкари на відстані двох днів їзди великим шляхом. Подорожній. два дні постійно підіймаючись на висоти, охлявши від непомірних зусиль і перебуваючи в пригніченому настрої, не знайде в цьому містечку ані кав'ярні, щоб де було присісти, ані заїзного двору, щоб поспати.

Ніхто ніколи не зрозуміє й досі, для чого мешканці цього містечка з таким зусиллям дерлися сюди по безконечних переплутаних дорогах, щоб опинитись врешті на цій голій сухій країні. Країна ця була холодна й неприступна взимку, безводна й прикра влітку. А крім того ще тут таке бездоріжжя й так високо, що, здається, люди на ці висоти прийшли не по чагарниках, а просто звалилися десь з неба. і, одрізані від зовнішнього світу, вони так і залишилися одірваною купкою. Серед узгір'я Хіман [4] на найвищому місці, як обсерваційний пункт, стояло це містечко, похмуре й непривітне з своїми цегляними хатинами й вулицями без дерев. Все своє життя борючись, бігаючи, клопочучись і, нарешті, не досягаючи своєї мети, люди опинилися тут ось в такому прикрому становищі. Яку ціль мала та перша людина, проходячи, щоб пройти сюди, спалені сонцем долини й неприступні гори? Може ті перші забігли сюди, втікаючи від якоїсь небезпеки, або якогось страшного потопу, чи що? Зараз ніхто цього не знає, принаймні щоб віддати себе на таку жертву, треба було не одну важливу причину мати. Через те, що не було змоги сполучатися з сусідніми поселенцями, природно, це містечко залишилося дуже відсталим, занадто сонливим, без жодного руху. Тут не помічалося ні запалу юнацтва від почуття перших кроків життя, ні насолоди спокійної старості з люлькою в зубах і з оповіданням про пережите за молодих років. Жінки тут були без почуттів, мов камінь, — вони згасали без пристрастей, як колоди. Але всі вони мали молоді, жваві й здорові тіла. Як чинари на вершку цієї гори, куди не могли доступитися лихоманки й де не знаходили собі ніякого притулку хвороби, вони тут тягли своє довге, набридле життя. Що то за непорушне, яке то сонливе життя було! Як ота духова нерухомість, так і сама негода тут була неодмінна, без змін: раз у раз ішов сніг, було суворе гірське підсоння. В селах цієї місцевості неможливо було побачити обличчя якоїсь жінки відкритим: ніхто з тих, що жили в цьому містечку, не порушував кач-гоч [5]. Невістка в кожному домі ховалася від свек-

ра, а зять не знав обличчя своєї свісі[6]. Без музики, без розваг, без святкувань, без гулянок проходили всі події життя. Крім частих весіллів та народин, не було інших радощів і турбот. У жінок ніякого кокетування, у чоловіків ніякої відваги. Рідко коли приходили до розлуки, або до палкого кохання. Випадків невірности траплялося один на тисячу.

І ось у центрі вілайєту, даючи привід для нескінченних хвилювань, жила Ятик Еміне, яку заслали в це глухе містечко, щоб поліпшити її власну поведінку. Жандармський мюлязим[7], почувши шелест біля дверей, набрав цілком серйозного вигляду. До хати увійшла боязка, засоромлена маленька-маленька жінка в хустці з вигорілої вовни чорного кольору під напнутим чаршафом[8] з нансуку, жінка з руками, схованими під пелерину. Вона зараз же зупинилася біля входу. Мюлязим не ждав цього. У нього склалося таке уявлення, що жінка, яка ось зараз увійшла, подібна буде до тих жінок, що він їх зустрічав на вулиці з солдатами, жінки з цигаркою в руках, з рум'янами на обличчі, без пече[9], з гнилими зубами, з розмагніченою ходою, словом дебела жінка, що одразу ж розпочинає з вами одверту розмову, жінка, яку нарешті таки схоплять і викинуть за двері жандарми. Вони стояли один проти одного. Мюлязим, побачивши, що увійшло зовсім не те, на що він чекав і готувався, зніяковівши, почервонів. Потім, нахиливши голову до паперів і вдаючи, що ніби читає, запитав:

— Еміне? Яник Еміне?

Вона нічого не відповіла. Навіть не поворухнулася. Помітив, що вона, щільно закривши обличчя й сколовши під підборіддям шпилькою покривало, уважно стежила очима з-під темнофіалкової з білими смугами тканини. Йому впало в очі, що кінець її носа, випинаючи натягнене покривало, здавався посередині обличчя білою круглявою плямою. Сабрі почав її скоса розглядати. Але вона так була закутана й, сказати, неокреслена, що не могла збудити до себе ні пристрасті, ні огиди. Взуття її із стоптаними закаблуками, з задертими носками було все вкрите пилом. Та й китайка її чаршафа подекуди полиняла, пом'ялася.

— Ну чого ж ти мовчиш? Ти й є та сама Еміне?

Жінка трохи поворухнулася. Потім вона промовила робленим, хрипким і грубим голосом:

— Так, це я. Моє ім'я Еміне. Ім'я мого батька Абдулла, а неньки Хермез... Я народилася 320 року за грецьким численням[10] і так зареєстрована в метриці. Вони написали в папері Яник Еміне, але це помилка,— мене найменували Ятик Еміне[11]...

Призвичаївшися в судах та в'язницях повторювати таке багато разів, знаючи це напам'ять, вона слова ці проказала одним духом. Мюлязим перепинив її, сказав:

— Ну слухай, чи ти Ятиқ Еміне, чи Яник Еміне, а щоб цих дурниць не було, я не потерплю цього. Тут не Анкара. Шануйся мені, поводь себе смирно. Бо бува почую я про тебе що-небудь соромицьке, то я візьму тебе під караул і одшмагаю як ослюка того, якого женуть по воду, я всі кістки тобі повивертаю. Зрозуміла? Тепер марш.— Жінка нічого не відповіла. Шкутильгаючи, як паршиве маленьке щеня, чіпляючись за стінку й за одвірки, вона вийшла надвір.

. . . . . .

* * *

В середині жовтня була холодна ніч, ішов дощ із снігом, і віяв великий вітер. Дал-Сабрі лежав у своїй кімнаті. Вони з його приятелем чаушем[12] підсунули до себе жаровню й балакали в темряві, палючи цигарки. Дим від їхніх видихів клубився над полум'ям червоного вугілля,

згортаючись, як квітки бавовни, потім ті квітки розбивалися одна об одну й танули. А що якби вони пішли навпростець, якби вони постукали у двері, може б з цього й вийшло що? Еж вийшло у грузина [13], а чого б і їм не пощастило? Проститутка[14] всієї околиці не мала б права їм одмовити... Врадивши так, вони підвелися й, завинувши свої голови добре покривалами, вийшли в завулок. Вони не бачили землі, по якій ішли, хлюпаючи по калюжах та по багнюці, — вони йшли швидко, не розмовляючи. Нарешті, дуже запрівши, не зважаючи на холод, вони дісталися до хати. Чауш натиснув на двері — вони були не засунені на засув. Дивно, — а де ж це хатні двері? Мацаючи руками по стіні, вони потроху посувалися. На їх обличчя падали й приліплювалися пластівні снігу.

— Нам доведеться так до ранку тут блукати,— казали вони. Потім намацали руками цегляну лавку долі.

— Ось і двері знайшлися! — вигукнули вони. Почали шукати ручку. Але й ці двері були розчинені. Невже жінки не було вдома?

Вони увійшли всередину. Тут не почувалося жодного шелесту, хоч вони й притишили свій віддих.

— Гей-гей! Еміне! — вигукнув Дал-Сабрі. Але не було відповіді. Він шукав у кишені сірників і не знаходив їх. Почув, що знаходить у кишені рукою то ножик, то якісь папірці, то ще щось. Нарешті, він налапав напівпорожню пачку сірників. Він обтер їх об сірчаний папір. Вони не горіли, очевидно, від вогкості. Зіпсувавши таким чином чотири—п'ять сірників, він освітив млявим фосфорним блиском, ніби місячним промінням, темну середину кімнати. Маленький, слабенький вогник. У кутку, зібгавшися вдвоє, на шматку килимчика лежала якась постать. Радісно вони вигукнули: — Га, тут!

Сірник погас. Але хіба й без сірника не можна? Чауш, зорієнтувавшись у темряві, попростував у куток. Він простяг свою руку і раптом переляканим тоном вигукнув:

— Ой, вона вмерла!

Ятік Еміне з голоду й холоду загинули, мабуть, зовсім ще недавно.

— Пробач мені. Іч яке виходить підле діло.— І цей тип ще раз пошукав її, щоб потримати її хоч мертву.

— Гей, гей! Я спізнився — вона вже мертва, — сказав він. Деякий час вони стояли, як дві підлі тварини, що їм на думку спали брудні речі. Потім проказавши:

— Гайда, пішли! — штовхаючи один одного, вийшли і серед снігу, що крутився від вітру, лаючися, побралися додому.

35. З книги: Амін Рейхані. Революція. Переклад з арабської та вступна стаття А. Ковалівського. Х., 1932 [1], стор. 61—63, 64, 67—68, 70—71.

АМІН РЕЙХАНІ

РЕВОЛЮЦІЯ [2]

(Уривки)

Е революція,— день її суровий, жахний.
Хвилюються, мов анемони, прапори, підбурюють далеке,
освітлюють близьке.
І віддають барабани луну дивовижного співу.
І сурми скликають усіх, хто чує, хто відкликається.
Й жарини з очей народу кидають полум'я,
Й вогонь питає, чи лишилось що-небудь ще, й меч відповідає, й жах робить сивим.
Горе в той день тиранам; горе їм від усіх
непокірних приниженних,
Від упертих невільників, що прагнуть права.
Горе тим, що надуживали могутністю, що були в безпеці.

Та година є для тиранів.
Це революція. Сини її босі. Її юнаки
поробились гордими мужами.
Мужи її могутні, зневажливі, й жінки її
розгнівані.
Промовці її й промовниці блискучі, й бунтівничі
привідці її й представниці.
Горе в той день тиранам!

Попередь їх про кайдани й полум'я, про
розривні бомби й день тяжкий,
День, коли вони не стримають і не накажуть,—
і не звільняться й не втечуть.
Горе в той день тиранам!

І звільниться в народів влада схованого
духу й запалить від свого
вогню вулкани.
І здійметься в масах непохитний дух, дух
усіх певних, щирих проводирів.
Тоді дадуть пригнобленому меча злочинного
гнобителя,
І він дасть скуштувати руїнникам пекучість
болючої кари,— не в пеклі,
а на цій землі.

Горе в той день тиранам — від усіх розгніваних
бунтарів-невільників!
Горе в той день руїнникам — від ясної
перемоги червоних прапорів!

ЛІКУЙ МЕНЕ...[3]

(Уривки)

ЛІКУЙ мене, богине долини[4], лікуй мене.
Богине лук, сціли мене, богине пісень, захисти мене.
Заспівай мені на кіфарі твоїй тих мелодій,
що їх відбивають луною тепер
птахи лісові та косики[5] садові.
Проспівай мені співів тих, що в дарунок
дала ти пастухам черед.
Звука сопілки твоєї у темряві ночі й звука
органу твого світлим ранком
дай почути мені.
До голосу рабів твоїх на берегах річок та
дітей твоїх у пустелі поведи мене,
Пошир тепер же навколо ліжка мого по
полях заховані пахощі,
Пролий тепер же над головою моєю те, що
роки лишили ще в моєму келиху.
Вкрий мене любов'ю твоєю, намасти мене
ароматом твоїм, оживи мене
шептом губів твоїх та дотиком
пучок твоїх.
Повтори слухові моєму тепер же з тих мелодій,
що їх мене вчила, а я забув.
Дай почути тепер же мені, що ти проказала
від себе у зборах митців
вавілонських та грецьких.
Лікуй мене, богине долини, лікуй мене.
Богине пісень, кращим зроби мене [...].

Торкнись мене пучками твоїми —
і повернеться до мене краса.
Відвідай мене у чаруваннях — і від віянь
твоїх зміцніють струни.
Обмий рани мої хвилями божественних
твоїх дарів,
Пов'яжи струни мої чарами музичних
чар твоїх.
Поверни мені велич поетичного життя, що
страждання відняли в мене.
Притули мене до серця твого, дочко
предвічності й вічності,—
і зникне з очей моїх сум
поколінь.
І безплідність дідів дасть плоди у мені.
Від дня уходу твого до тебе є очі за давніх
часів.Я не бачив прекраснішого
за любов до тебе та ніжність.
Доки ж тепер ця розлука й суворість і це
віддалення й забуття?
Згадай мене хоч раз у моїй темряві,
Відвідай мене хоч раз у сні моїм.
Підтримай мене, поки ти пов'ялиш дні мої.

36. З книги: Мохаммед Джемальзаде. Новели із збірки «Що було й чого не було». Переклад з перської мови Б. Нікітіна, О. Сафарова та Н. Фурсенко. Передмова М. Дьяконова. Х., 1932 [1].

МОХАММЕД ДЖЕМАЛЬЗАДЕ [2]

ДЕРЖАВНИЙ МУЖ [3]

И пишеш, як сталося, що я державною особою зробився та в люди вибився? Аджеж ти сам мусиш знати, що чотири роки тому я був тіпальником — бавовну бив. Було кранів зо два, а було й туман [4] іноді заробиш, але щовечора хоч мен хліба та сирів [5] із п'ять м'яса я додому приносив. Одначе жінка моя нерозумна щоночі гризла мене.

— Гей-гей,— каже,— іди в дзик-дзику своєму поринай. Матнею собі тряси та бавовну бий. А ввечері з пухом у бороді, як із павутинням додому приходь. А ось сусіда наш Хадж-Алі отой, що рік тому й дихати майже не смів та жалівся все, помалу, диви, і в люди вибився та справи всякі вирішати почав, а жінка його похваляється ще, що відтоді, коли він зробився депутатом меджлісу [6], щомісячно сто туманів готівкою та тисячу подан дістає, а ти отак до самої могили бавовну битимеш. Е,—каже,—що б тобі хоча б крихту отого в голові мати.

Властиво кажучи, жінка моя правду казала. Отой Хадж-Алі спершу звичайнісіньким голодранцем був. Але поганявши трохи собак та помоловши всюди язиком, згодом і в люди вибився. Ім'я його почали прописувати по газетах та називати його демократом. А ще, крім того, що він у всякі справи втручатися став, він іще й депутатом зробився та засідаючи в меджлісі, із самим шагом та везирями здоровкався. Воно, з другого боку, з мене й самого, правду мовити, цієї роботи клятої, ремесла, що гірше його в світі нема, вже досить було. А дзизкання лучка було мені огидніше за голос Некіра та Монкера [7]. І завжди, як тільки я брав до рук чак [8], мені так ніяково робилося і здавалося, нібито я ослячий хвіст у руках держу. І вкінці дійшло до того, що після того, як жінка моя, бодай її, отак щоночі мене гризла, поклав я сам, що слід мені ремество моє кидати та йти стежкою хадж-алієвою. Та так сталося, що доля моя сама мене надибала і бог сам зробив так, як мені й мріялося.

Не знаю, що вже там трапилося, тільки по базарах пішли чутки, щоб усі зачиняли крамниці та збиралися на сход. Я й собі, як той швендя-осел безпритульний, свою ятку замкнув та, блискавкою майнувши до базару, почав там бешкетувати та галасувати таке, що й розібрати не можна було. А ще перед тим я чув якось, що в таких випадках говорять, та й почав собі, так само, як ото я вдома з жінкою, таке верзти, що аж диву дався.

— Гей, перси! — кричу.— Гей, щирі перси! Вітчизна наша гине! Де ж край ганьбі нашій? Єднання!.. Спільність!.. Братерство!.. Прийдіть усі, з'єднаймося кінець-кінцем! Або вмремо, як мученики, та йменння свої

славою вкриємо, або переможемо й Персію від сорому та ганьби врятуємо! О щирість аллагова!.. О справедливість!..

Усі торговці, хоча й не так же хапаючись, але бачу, свої крамниці теж позамикали, і здавалося, немов оце вже сонце заходить, і ось усі, помалу так упоравшись, куплять собі хліба з водою та попрямують додому. Побачивши таке невчасне закриття базару та метушню, підручні, що порозходилися були по кав'ярнях, мали надію, що, бог дасть, усі ятки та крамниці зостануться зачинені кілька день і вони матимуть можливість збігати до Імамзаде Давуда [9]. І, мабуть, це було не безпідставне. Потроху й мені ця справа стала підозрілою, і виходило ніби так, що все це є наслідок мого голосіння та верзіння. Я ж розпалився, як той самовар із вогнем та варом кип'ячим, і, майже полум'ям обернувшися, почав такими гострими словами кидати, що потім аж сам собі дивувався. Навіть до того я договорився, що виходило, що як шаг нам не поможе, то я й його самого з трону скину. Це, звичайно, вразило.

Спершу з різних кутків та боків до мене підходили кілька разів друзі та знайомі та казали пошепки:

— Шейху Джа'фере, не дай аллаг лиха тобі. Чи ти не здурів часом, що дурниці такі верзеш? Тіпальникові та в такі справи?.. Піди, нехаї тобі розум налагодять.

Але ці слова вуха шейха Джа'фера минули. І біль за вітчизну мене так охопив, що мій голос став іще гучніший і вигуки лунали попід базарним склепінням, заглушаючи навіть викрики торговців морозивом та огірками. Згодом кругом мене зібралась велика юрма ледарів та калік, і я побачив себе начальником цілої армії, як той коваль Каве [10], що про нього вчив у школі мій син, а потім розказував мені. Тоді я, як скажений верблюд, кинувся до меджлісу. Юрма ж кругом мене все більшала, і коли ми дійшли до дверей меджлісу, нас було вже не менш, як із тисячу. Але тут нам заступив дорогу стражник. Я хотів був натиском проскочити, та хлопець показався бувалий і стояв нерухомо, немов його й блохи не кусали. Ніякою силою проскочити було не можна, бо цей турок мови не розумів, а на поясі в нього стирчали набої і з усієї його пози було видно, що ніякими балачками його не проймеш. Тоді я повернувся до юрми і кажу:

— Громадяни! Слід коритися законові. Але ми повинні уповноважити когось, щоб він повідомив депутатів про те, що він, мовляв, прийшов від стотисячного натовпу, який вимагає справедливості. Ще він мусив би сказати, що депутати—слава та гордість нації—повинні свої обов'язки виконати як слід. І якщо нація справді існує, то вони повинні душу покласти за неї. Щодо мене,—кажу, — то мене не довелося б просити, щоб я став до народної справи.

Зараз же Сеїд Джовейні, що був у меджлісі за служника, у якого з-під збитої набік чалми стирчав пучок волосся, випнувши груди, заявив, що він піде й перекаже про це. Він увійшов, і не минуло й кількох хвилин, як він вийшов, і до меджлісу запросили «пана шейха Джа'фера». Загнувши кирпу, я надзвичайно поважно ввійшов до меджлісу, але сам собі думаю: що ж ти, розумна твоя голово, говоритимеш, як тебе запитають зараз? Хай аллаг вивозить, думаю. Я збирався був поспитати служника меджлісу, що мене закликав, а тепер дорогу вказував, мовляв, що ж то воно, голубе, трапилося саме, що вони там вимагають і чому ж справді базари позакривано?.. Але я не вправився, бо враз опинився перед депутатами. Від несподіванки я впустив одну із своїх пантофель та так і ввійшов — одна нога вбута, друга — боса.

Це було вперше, що я побачив такі великі збори. Хай бог милує! На стільцях один попліч одного сиділи самі крохмалені комірці, лава за

лавою, як на молитві в мечеті або як понанизувані на чотках зернини. Де-де, як на чотках великі зернини, сиділи чалми й тюрбани. Попереду, на тому місці, де в мечеті міхраб [11], сидів якийсь вельможа і біля нього—двоє—троє його підручних із перами та зошитами в руках. Вони, мов виписуючи всі кари та нагороди за кожний людський учинок, виводили таку силу паперу, що аж темно було.

Ну, отже, я вже не буду тобі забивати голову подробицями. Один із цих крохмалених комірців, сивий уже, що сидів у першім ряду, звернувся до мене з такими словами:

— Шановний пане, шейху Джа'фере! Уряд узяв надзвичайних темпів та поклав немало сили, щоб розв'язати справу згідно з волею народу. І ми не втрачаємо надії, що результати будуть бажані. Від вельмишановного пана ми просимо, щоб він, як оборонець народних прав, не мовчав перед нами, а говорив усе, і нема сумніву, що всі сподівання народу будуть взяті до уваги.

Потім іще кілька чоловіка плело щось таке, що й зрозуміти не можна було. Щодо мене, то я з усіх цих речей зрозумів тільки, що той сивий був прем'єр-міністер, а інші — депутати; це були демократи, ліберали, ліві, праві та всякі там інші, хай їм чорт.

Коли я вже виходив із меджлісу, мені спало на думку, що я мушу щось пояснити народові і з того, що я чув, утяти щось таки гідне. Але я побачив, що ввесь народ геть розійшовся. Очевидячки, «щира та шановна нація» на шляху оборони своїх прав нікчемну штовханину вважала за неприпустиму, і через те всі вже порозходилися. А оті сліпі та каліки, що ув'язалися були за мною від птичого базару, грали кінець майдану в бабки, не звертаючи на мене ніякісінької уваги. Мабуть, вони вже й думати забули про те, як недавно тільки так кричали: «Хай живе шейх Джа'фер», що аж небові жарко було. Я теж немов про них і сном і духом не знав, стороною почимчикував додому, щоб скоріше розповісти про новини жінці.

У кав'ярні, на розі майдану, я побачив Сеїда Джовейні, що запросив був «пана шейха Джа'фера» до меджлісу. Він мирно сидів на полу, з чалмою на вусі і пив собі чай. Здавалося, що він геть забув, як кілька хвилин тому він стояв у самісінькій середині між урядом та «щирою вельмишановною перською нацією».

Обмірковуючи справи, я прямував додому та думав собі, що, хоча сьогодні жінка та діти мої змушені будуть лягти спати не ївши, проте я став державною людиною.

Звістка про мою відважність досягла додому раніше від мене, і не вспів я ввійти у двері, як назустріч мені кинулася мати мого Хасана і, виказуючи тисячі ознак своєї любові до мене, промовила:

— Ось коли ти вже людиною таки став. Учора до тебе і діла нікому не було, а сьогодні ти аж до шага та між вельможі потрапив. Кругом тебе ж солдати та люди тисячами. Говорив ти, як соловейко співав. Люди кажуть, що сам прем'єр-міністер тебе у вуста цілував. Чудово! Ой, як чудово! Хай тепер жінка Хадж-Алієва з заздрощів у сухоти впаде.

Я побачив, що моя жінка забрала собі в голову, що я й справді вже Ростемом [12] зробився. Одначе я, не зморгнувши оком і не перестаючи гнути кирпу, промовив пишаючись:

— Так. Слід уже стати до керування народними справами.

З тим я виложив їй усе те дивне, що я чув та бачив у меджлісі, і чого мені нікому було розповісти перед його дверима, і цим зовсім збив її з пантелику.

Другого ранку всі столичні газети рясніли подробицями про вчорашні події. Зокрема газета «Ясна істина», що ще й досі ставиться до

мене прихильно. У першому ж номері, що прочитав мені, запинаючись, Хасан, вона писала:

«Хоча бавовна — рослина, а залізо—мінерал, але Джа'фер—тіпальник та коваль Каве — самоцвіти з однієї копальні і троянди з одного саду. Обидва вони — щирі сини Ірану та оборонці його незалежності й волі».

Того ж дня до мене прийшов якийсь чоловік і заявив, що він репортер і хоче мене інтерв'ювати. Він почав про таку нісенітницю мене розпитувати, що далебі збожеволіти можна було. Чого вже він так розпинався,— не знаю. Навіть іще краще: прийшов якийсь франк [13], щоб сфотографувати мого портрета. Жінка моя всяко його облаяла і не пустила навіть у двір, бо перси, — казала вона, — ніяких там фокусів не визнають [14].

Першою ознакою того, що я зробився політиком, були газети, шо з того дня одна за одною падали на мене просто дощем, як сарана на поле. І для мене не було іншої назви, як: «заступник народних прав», «батько вітчизни та слуг її», «Платон сучасності», «Арістотель нашої доби», і не було навіть прізвища, що ним би мене не охрестили. Шкода тільки, що жінка моя значення цих слів не розуміла, та й я, правду мовити, теж недалеко від неї пішов у цім.

Близько полудня того ж дня до мене завернув Хадж-Алі. Пихнувши з кальяну та пустивши дим угору, він сказав:

— Хочу побалакати з тобою сам на сам. Мені стало відомо, — правив він далі, — що хвороба моя також і на тебе перейшла, і видно, що ти теж хочеш підробити трохи. Дуже добре. Я бачив це на власні очі тисячу разів, але не розумію, чого це політика така ж заразлива, як і сифіліс. Хоча суперник суперника не дуже любить, але розумні люди повинні бути вищі від цього. Я хочу ось про що мовити. Хоча ти вчора й пройшов столітню путь і ім'я твоє чути всюди, по всіх базарах та по всіх провулках, але ж на цій ділянці роботи ти ще новак, а я, як уже там не кажи, одною сорочкою більше за тебе на цій путі зносив. Дамо краще руки один одному і за обопільною підтримкою разом підемо політичним шляхом. Адже ж ти знаєш, що дві голови краще, ніж одна, а тим паче це так у політиці, бо як тільки яка-небудь ватага базарних голодранців бере верх,— вона ніяк не хоче поступитися своїм місцем для когось іншого. Ти вважаєш, мабуть, що тобі сьогодні пощастило, що ти запанібрата тепер із міністрами та депутатами або що тепер ти пухкий хліб їстимеш? Це так. Але прийде завтра, коли на твою голову посиплеться такий град наклепів та обмов, що навіть жінка твоя у твоїй власній хатині вважатиме за потрібне такого поганця, як ти, вбити навіть.

По цій промові Хадж-Алі так потяг із кальяну, що з нього аж вода вийшла і хмарами дим пішов.

Хоча з того, що казав Хадж-Алі, я нічого майже не зрозумів і навіть не старався зрозуміти, одначе я знав, що Хадж-Алі поспитав уже і пня, і колоди, що взагалі ця людина в усяких таких справах та в шахрайстві надто досвідчена. Обмізкувавши трохи, я, навіть не порадившись із жінкою, пообіцяв йому, що так у думках, як і у вчинках буду з ним у спілці. З тим ми склали умову, за якою я мусив старатися, щоб Хадж-Алі знов обрали депутатом, а він також щодо мене. До того ж Хадж-Алі мусив бути ще моїм щирим керівником у політичних справах.

Під час тої ж ради Хадж-Алі дав мені багато дуже цікавих порад. І, як він казав, моя нога ступила на перший ступінь політичної діяльності. Побачивши, що вогонь у кальяні ввесь вигорів, Хадж-Алі підвівся і, маючи вже піти, спитав мене:

— Коли ж і де ми матимемо наступну конференцію?

Слова «конференція» до того часу мої вуха ще ніколи не чули, і тим я не міг нічого йому відповісти, а стояв, як дурень, мовчки. Цей пройдисвіт зрозумів, звісно, в чім тут сила:

— Ти,— каже,— звичайно, можеш не розуміти, бо так само, як ювеліри мають свій жаргон, так і політики мають спеціальну мову, що й ти згодом розумітимеш. Ось, наприклад, хоча б оце слово «конференція», себто засідання, бесіда; звичайно, кажуть так: «коли ми ще побачимось?». А політики кажуть інакше: «коли ми ще матимемо конференцію?».

Хадж-Алі на кожній такій конференції вчив мене кількох отаких слів, і відтоді кілька з них іще зосталося в мене в голові: «принциповий» — це значить побожний; «однодумець» — значить друг, знайомий; «активіст» — себто базікало; «негречність» — це значить лаяння; «хай живе» — значить дай боже йому здоров'я; «кон'юнктура» — це сприятливі обставини тощо.

Коли Хадж-Алі пішов, я зараз же до жінки:

— В мене,— кажу,— має бути конференція.

Вона очманіла наче трішки, а я тут же й пішов собі. Попрямував я просто до базару, побачити, що на білім світі діється. З того, як до мене на вулицях та на базарі привіталися бакалійники, я здогадався, що слава про мої подвиги вже їх досягла, і мені тут же спало на думку, що днів отак із десять—п'ятнадцять я зможу, мабуть, набирати в їх без грошей. «Хай живе, — усміхаюся собі, — шейх Джа'фер, вождь перського народу. Каве сучасний. Хай живе!..».

По дорозі до мене пристало кілька прислужливих чоловіків, що почали леститись та щось один поперед одного оповідати та жалітися на чиїсь то там утиски, немов я суддя який був або квартальний. Одного якийсь то там, не пригадую вже, пан вигнав із хати, а майно все собі позабирав; іншого якийсь улем [15] примусив розійтися з красунею-жінкою, а сам потім узяв з нею законний шлюб. Отже, доки я дійшов до базару, я вже знав цілу низку злочинів, що підлягають цивільному або духовному судові, які вчинені були в Тегерані за сто років. Я ж розсипав усякі обіцянки та побажання, як пісок.

— Дай боже довго жити тобі,— кажу.— Хай знищить аллаг усіх ворогів та суперників твоїх, тощо.

Між іншим я зробив висновок, що кожну таку державну особу шарпають усі з ранку до вечора чи то позовники, чи то винувачені. Все одно, як Анушірванового ланцюжка правосуддя [16]. Житло ж його — це все одно що бест [17] для вбивців, шибеників та взагалі всяких злочинців.

Отак помалу я дійшов і до базару. В душі я дуже погорджував, а зокола, надавши своїй пиці. скільки це мені вдалося, солодкості та ввічливості, я з такою попускливою ласкою відповідав на всі запитання, що ти сказав би, що я в цім районі років із п'ятдесят був муллою. А люди, знай, вітаються до мене — як ся маю та чи не стануть вони чим у пригоді мені тощо. А я так, наче в мене в хижі лежали всі скарби світу, відповіді давав стисло й таємниче, ось так, приміром: «Хай бог милує», «Ніякої біди нема ще», «Сподіваймося», «Ця справа тонка», «Наближається вже критичний момент». Ну, і тому подібне. До того ж я, де слід і не слід, уживав тих слів, що мене навчив Хадж-Алі — в політиці вправлявся. Помалу отак я добрався до своєї ятки і став, не знаючи, що його робити. Кишені мої сяли, як у нареченої дзеркало, і я не міг знайти в них навіть і сліду від шага дірявого. Хоч усі привітні компліменти бакалійників та зеленярів і доводили, що мені можна буде раз-другий поставити на огонь гороховий суп у горщику, але я добре знав, що позичений хліб далі горлянки не йде, і сказав собі: «слід, голубе, подбати про хліб, бо кавун — це сама вода».

Найгірше ж — це була плата за Хасана в школу, що на початку кожного місяця падала на мене, як зла недоля або гнів аллагів, та життя мені туманила. Я вже кілька разів забирав був його із школи та віддавав до майстра, але зараз же в двері чувся стук, висовувалася модірова [18] чалма, і він промовляв таку силу віршів із Корану та притч, що мені ставало цілком ясно, що коли я хоч із-під каменя не дістану п'ять кранів та не віддам їх на початку місяця за Хасана в школу, то буду найклятішим єретиком та найнерозумнішим віроломником.

Згадавши нечистого, я почав був відмикати свою ятку, щоб узятися вже до роботи, заспокоюючи себе тим, що праця та майстрування санові моєму аж ніяк не пошкодять, бо навіть сам святий пророк садівничив. Але, як тільки мені пригадалося жінчине бурчання та дзизкання лучка, в мене аж волосся догори стало, а руки й ноги ом'якли наче. У цю мить чиєсь різке привітання геть зламало мою задуму, і я побачив біля себе якогось чоловіка, що всі його члени, здавалося, були понанизувані на пружини, уся його постать була наче викарбувана з суцільної підлесливості та ввічливості. Його уста ніби хотіли сказати, що він мій слуга, що він ниціє передо мною; шия його то гнулася, то випростовувалася, мов хотіла сказати: «я раб порога вашого». Одним словом, він був, як той Деджель [19], що в нього, як кажуть, кожна волосина на тілі лестощі ллє. Так він улещував мене довгенько. Спочатку він був доброзичливцем та молільником моїм, потім він став слугою та рабом і, кінець-кінцем, навіть собакою мого порога. Спершу він бажав мені прожити сто років, але згодом він почав мене обдаровувати, як із халіфової кишені, і сто років обернулися на тисячу. Мені, їйбогу, здавалося, що він вивчив усю книгу величань, а тепер читає її напам'ять. Цей кат не давав мені навіть рота розтулити. Він то посувався назад, то виходив наперед, прикладав руки то до грудей, то до голови, то до очей і, трясучи головою й бородою та посміхаючись, молив бога за душу мою, за дітей моїх, за дітей дітей моїх, за батька мого, за діда та прадіда... до того, що терпінню моєму прийшов край, і я, як ошалілий, кинувся додому. Мій величальник ув'язався за мною, і, як нагодований німицею собака, крутився кругом мене та верз якусь нісенітницю. Та ми дійшли до хвіртки в моє подвір'я. Я штовхнув її — вона, на щастя, була незамкнена — і, увійшовши, вже думав, що позбувся цього добродія, але ні, — він теж увійшов і, спокійно замкнувши за собою хвіртку, сказав:

— Слава богу, тепер ми можемо спокійно перекинутися кількома словами.

Штуки цього двоногого барбоса мене зовсім збили з пантелику, і мені вже кортіло дізнатися, в чім же тут саме сила. Одначе цей добродій, облишивши мою душу, почав молитися за душу та за щастя домівників Хаган-ос-селтене. Його губи ворушилися, як у млині жорна, і, як борошно, сипали молитви. «Ну,— думаю собі,— мабуть, це божевільний якийсь. Але раніш, ніж збожеволіти, він, очевидячки, був якоюсь персоною. Одначе, що мені, власне, до того, чи зверне аллаг свою ласку на родину Хагана-ос-селтене, чи хоч тисячу років не знатиме її...».

Саме, коли я про це думав, цей соромітник облишив раптом Хагана-ос-селтене і причепився до душі Фегфур-ед-довле [20], прем'єр-міністра тодішнього. Тут млинок, замість молитов та величань, почав молоти вже обмови та прокльони. Виявилося тут, що цей чоловічок, який був красний величальник, такий же був і красний лихословець і що взагалі язик у нього нагострений. Чого тільки не довелося тому бідному Фегфур-ед-довле перетерпіти; він його і зрадником, і негідником, і безчесником узивав. Виходило, що цей чоловічок знав докладно всю біографію Фегфур-ед-довле та його родини, аж споконвіку, навіть те знав, що вже порохом притрусило. Тут я вже не стерпів та як крикну:

— Голубе! Ти що, сороку проковтнув чи що? Чи просто здурів? Чого це ти язиком плещеш та мені вже зо дві години покою не даєш? Чого тобі від душі моєї треба? До кого ці слова твої і чого ти до мене нещасного причепився? Якщо ти,— кажу,— молитися бажаєш та душу свою спасати, то облиш мене, прошу, та йди собі з богом!

Він, побачивши, що далі вже нікуди і що терпінню моєму прийшов край, спинився, а потім солодко так усміхнувся та й каже:

— Не доводь боже, щоб я став причиною прикрості вам. Їйбогу це тільки від надмірної щирості та прихильності до вас, і молитви ці якось мимохіть у мене вийшли... Гаразд! Але ви, звичайно, оббіліть мене перед Хаган-ос-селтене. Він дуже щиро до вас ставиться, навіть більше, ніж я міг це вам розповісти. Я висловив, як міг, його надзвичайну прихильність до вас. Ось побачите, як він віддячить за послуги, коли дістанеться влади. Я з його волі вам переказую, що паша шейха Джа'фера славлять тепер по всіх колах та зібраннях, і всі сподіваються, що з вашою допомогою все лихо, що накоїв отой Фегфур-ед-довле, буде знищене. Хаган-ос-селтене не належить до тих людей, що забувають своїх прихильників та відплачують фальшивими грошима. Якби ви тільки знали, скільки я зробив для того Фегфур-ед-довле, щоб він став вельможею! А тепер він буцімто й ім'я мого ніколи не чув, уваги на мене менше, як на собаку, звертає. Але Хаган-ос-селтене — людина справедлива і вдячна, і він скорий на витрати на тих, хто йому помагає. Ось тут вам надіслано деяку суму, що вам належить, і, як мені відомо, після неї буде ще. З тим уповаймо на бога!..

Не встиг я й оглянутись, як він уже щез. А на руці в мене лежав гаманець із грошима. Поки я вагався, цей чоловічок відімкнув хвіртку і зник, як дух.

Спершу я ніяк не міг уторопати, що це все значить, але скоро я почав пригадувати слова мого знайомця, уся ця справа мені стала ясною. Просто Хаган-ос-селтене волів стати на місце Фегфур-ед-довле і, почувши про мене, хоче мене використати, щоб скинути того. «Гаразд,— собі думаю,— слава богу, таки й я вже в люди виходжу». У цю мить гаманець, що лежав у мене на долоні, впав і всі його нутрощі, що складалися з двокрановиків, туманів отак на десять, розкотилися по брукові подвір'я, по всіх кутках, як курчата, за якими женеться собака. Ту ж мить розчинилася хвіртка, почулося вітання і з хвіртки висунулася Хаджі-Алієва голова. Побачивши двокрановики, він скривив пику й мовив:

— Я бачу, брате, що замість бавовняних пасів із старих ковдр, до твого подвір'я тепер справжні державні карбованці носять. Гаразд! Хвала аллагові! Ну, що ж, як не кажи, а шум від крил Гавриїлових [21] куди кращий за дзизкання лучка. Маючи в руках опікунові гроші, ти, мабуть, уже й ятку з усіма її клопотами з голови викинув і старий лучок, гляди продав?..

Я хотів був йому збрехати щось, але потім думаю: «Адже ж ми з ним дружню угоду склали, і якось недобре буде мені, якщо я про всі ці важливі новини йому не розповім». Отже, я йому всю справу докладно й виложив.

— А тепер,— кажу,— скажи мені все, що ти з цього приводу думаєш, щоб між нами ніяких непорозумінь не було.

Хадж-Алі головою похитав та й каже:

— Дуже добре. Твої справи, я бачу, стоять чудово. Хаган-ос-селтене, отже, почин тобі зробив, але я забув тобі нагадати один пункт, якого не слід забувати знов. Звичайно, ти сам собі суддя, вирішуй сам і роби, як знаєш, але мій обов'язок порадити тебе по-братерському.

«Ну,— думаю собі,— мабуть, він уподобав оце собі кілька туманів і збирається своїми словами довести своє право на них». Але ні, мета Хадж-Алієва якась зовсім інша була.

— Пане шейху Джа'фере, ти мусиш знати, що кожне діло потребує певних вкладів. Від сліпого Хосейна, що на розі вулиці продає кукурудзу, та аж до пана Хаджі Хосейна, начальника монетарні, усяк, хто бажає дістати яку користь, мусить мати капітал. Щоб бути політиком, теж треба мати щось таке відповідне...

— Себто ти хочеш сказати, що треба письменним бути?— перебив я йому.

— Ні, нащо політикові про письменність дбати? Адже ж він не збирається нотарем бути...

— Тоді,— кажу,— ти, мабуть, хочеш сказати, що треба на діловодстві обізнаним бути?

— Трясця твоєму батькові! — каже.— Навіщо ж політикові знати діловодство, як він ніколи діловодом не буде?

— Тоді чого ж ти хочеш?— питаю.— Може ти хочеш сказати, що треба Мекку, Кербелу та Мешгед одвідати?

— Та ні,— каже, адже ж політика не є тобі найманий богомолець або верблюдячий погонич. Річ іде про чесність; політик повинен бути чесний. Письменність, діловодство, благочестя — все це слова, основний капітал політика — це чесність і годі.

— Чесним бути? — питаю. — Це як?... Не можна, значить, на чужих жінок дивитись, або людей обдурювати?..

— Та ні,— каже,— що це має спільного з чесністю? Чесність — це значить не брати хабара. Політик — це така людина, що ніколи не бере хабара.

— Як же це так?—кажу.—Адже ж хабара й муллам, і моджтегідам дають.

— Це правда,— каже він,— колись було, що бідняки давали хабара найбільшим князям, шейхам та муллам, але відтоді, як у нас стала конституція, справа обернулася зовсім на інше. Хани, найбільші міністри та губернатори самі тепер дають хабара своїм людям.

— Гаразд, але ж у такім разі,— кажу,— це ж не хабар, а просто милостиня.

— Милостиню,— каже,— дають ради благочестя, а хабара, це як раніше було, коли хто хотів, щоб його висунули на посаду, ото він і надсилав шагові та міністрові з тисячу або зо дві туманів, от його справа й посувалася. Тепер же для цього самого роблять так: беруть оті ж таки одну-дві тисячі туманів, розкладають їх по п'ятдесят динарів по багатьох гаманцях і розсилають трьом або чотирьом десяткам отаких, як ти, політиків і, таким способом, дістають те, чого бажали. Отож більшість тих політиків, що ти їх завжди бачиш, тільки те й роблять, що вдень і вночі торгуються на цьому аукціоні.

— Але ж ти кажеш, що політик не повинен брати хабара.

— Так,— каже,— не брати спершу хабара — це значить мати ключа до дверей. Так само, як уночі, коли ти не маєш перепустки, тебе не пропустять вулицею, то так само тебе не пропустять у політики, якщо ти братимеш хабара. Інша річ, коли ти держатимешся вже міцно, коли ти сам уже станеш одним із вартових, а, як відомо, вартовому не треба перепустки. Звичайно, якщо ти зможеш зробити так, що ніхто, навіть діти й жінка твоя цього не помітять, тоді бери. Інша річ, коли ти станеш уже політичним діячем, але й тоді на це треба великого вміння, і не кожен до цього здатний. Ось коли ти вже станеш межи політиків, тоді кругом

тебе будуть усякі пани, ахунди [22], мулли тощо, але взагалі брати хабара так, щоб ніхто про це не знав, річ надто важка.

Отже, Хадж-Алієву промову я прослухав добре і зрозумів, що зробив помилку, і, можливо, на все місто вже йде слава про те, що я не постидався й там і тут простягати руку до хабара. «Ну, — думаю собі,— шейху Джа'фере, хіба личить таке бороді твоїй? Тепер уже, мабуть, усі, і друзі, і вороги, по всіх кутках наговорюють на мене, що ось тепер, мовляв, він уже й хабара бере. То, — думаю,— мені треба зараз же прикласти всіх сил та вжити всіх заходів, щоб ця копійчана справа не знайшла собі далі дороги. Я вийшов із дому й пішов просто до меджлісу. Дійшовши, я побачив, що біля нього галасують якісь люди. Я не розібрав як слід, у чім тут річ, але почувши, що вони кричать: «Зрада!..» «На шибеницю!..» «До в'язниці!..», я зрозумів, що це знову оті політичні пройдисвіти підкопуються під якогось нещасного та підбивають на нього оскаженілий народ. У цю саме мить мене оступили, почулися вітання та скрики і хтось гукнув, що «пан шейх Джа'фер» має щось сказати. І не встиг я схаменутися, як мене підняли на руки й поставили на якусь лаву, а юрма, роззявивши роти, очі та вуха, ждала слів шейха Джа'фера, що мають бути присудом зрадникові.

Хоч-не-хоч, а я мусив щось сказати і, пригадавши шість-сім слів, що мене навчив Хадж-Алі, та додаючи до кожного з них, до речі чи не до речі, аж до осточортіння, такі слова, як «зрадник вітчизни» та інші, я примушував його тремтіти перед гнівом та помстою нації.

— От іще одна новина,— правив я далі,— вони хотіли були й мене зробити таким зрадником, як і вони самі, але не в ту дірку влучили! Бачив я вже такі гаманці! Навіть якби в цьому гаманці було не сто туманів, що ними вони хотіли силою заткнути мені рота, а всі п'ятсот, то й тоді вони не примусили б мене зійти з широкого шляху служби вітчизні!

Тут мені захотілось підсолодити свою промову яким-небудь прикладом із патріотизму в європейських країнах, як це роблять завжди промовці, бажаючи блиснути собою, але я нічого такого не знав, вигадати щось таке сам я не міг, бо ще не мав такого досвіду та красності, як інші промовці. А через те я облишив цю думку і наче випадково, витягши з кишені гаманець Хаган-ос-селтене, звернувся до нього з жартівливим віршем, що мені якось несподівано спав на думку. Коли люди припинили оплески, я гукнув Хашімі, що був у моїй ятці за підручного і що тепер плескав серед юрми та зводив страшенний галас.

— Бери цього гаманця,— сказав я йому,— віднеси його його власникові та перекажи, що людини, вірної своїй вітчизні, ним спокусити не можна!

Тільки що Хашімі зібрався спитати в мене, куди ж його властиво нести, як знявся страшенний галас: «Хай живе шейх Джа'фер! Довічне життя йому!..» Люди мене оступили, як того сліпця, що святий Аббас ізцілив. Очуняв я аж тоді, коли мені пощастило вибратися з натовпу і коли коло мене вже нікого не було. У мене аж голова розболілась, і я хотів був закурити, але побачив, що в цім тиску, — від його шуму дзвеніло ще в мене у вухах,— кисет мій з тютюном, чубук та ще деяка дрібниця,— усе зникло. Найбільше в мене боліло серце за двома чи трьома двокрановиками з гаманця Хаган-ос-селтене, що заховалися були в глибині моєї кишені і на які я хотів був купити дечого попоїсти. Коли це біля мене почувся знайомий голос; від нього я аж здригнувся. Дивлюсь, це той самий чоловічок, що приніс був мені гроші від Хаган-ос-селтене. Я зібрався був вилаяти його як слід і довести тим мою відданість вітчизні, але побачив, що юрми, потрібної для цього, вже нема і через те мій запал пропаде без користі або, як кажуть політики, «національна

мужність тут не до речі». Головне ж мені не дав заговорити цей чоловічок, бо зараз же запріг віслюка у свій млинок лестощів та виспівувань і почав своє, як і тоді, безупинне верзіння. Коли закінчились усі виспівування, він, не зітхнувши, одбубнів іще кілька привітань від Хагана-ос-селтене і сказав:

— Я сподобився чути сьогодні вашу промову. Ви були чудові. Безумовно, ви говорили так, як того вимагала ваша справедливість. І все, що вдіє люба,— солодке. Ваше навчання цілком слушне. Ви — Платон нашої доби, і нема сумніву, що вам виллють пам'ятника з самого золота. Тепер, звичайно, ім'я ваше живе на устах у всіх по всіх країнах Європи. Я цілком певний, що тепер через вашу ласку Хаган-ос-селтене скоро стане міністром і безумовно, що з вашої ласки щось перепаде й нам. І ви всіх нас заставите молити за вас аллага!

Отак, аж доки я дійшов додому, цей пройдисвіт тіпав язиком. Я не знав, як позбутися цього поганця, якого ще світ не знав. Ускочивши в двір, я мерщій замкнув за собою хвіртку, і тут, уже на самоті, почав одсапуватись та обмірковувати справи. Але тут почув раптом якийсь галас; це сварилася чогось моя баба з Хашімі.

— Ага, шейху! — гукала вона.— А йди, лишень, послухай, що цей поганець учинив. З тих грошей, що ти відіслав був, він узяв собі п'ятнадцять кранів і каже, що це йому плата за місяць. Отак покинь кішку біля м'яса. Хіба ж ти цього пройдисвіта не знаєш? Якби тільки моя воля, то я б його!..

Виявилося, що гаманця, якого він дістав від мене на сході, Хашімі, не знаючи куди нести, приніс додому і взяв собі з нього п'ятнадцять кранів, як плату. «Ну, що ж,—думаю,—мабуть, це воля аллага; ми ж повинні коритись його волі та славити його ласку». Для годиться я полаяв трішки Хашімі, а він поклав ті п'ятнадцять кранів собі в кишеню і був тим дуже задоволений.

На завтра ім'я моє було знову в усіх на устах. Я чув навіть, що на базарі присягалися, начебто бачили на власні очі, як я несподівано відмовився від цілої тисячі туманів золотом, надісланих мені. І ще казали, що нібито сам шаг обіцяв купити мені ціле село, аби тільки я не ставав йому на заваді...

Отак помалу я став одною з найвидатніших осіб у місті. Хадж-Алі приходив кілька разів до мене та все дорікав, що я його наче забув і ніколи не завертаю до нього. Розкинувши трохи розумом, він знову взявся до своєї роботи, і пізніше я чув якось, що він живе добре, і скоро його живіт повен, політика в нього з голови вискочила.

За кілька місяців, коли настав час виборів, мене обрали кількома тисячами голосів від обох партій — демократичної та ліберальної.. Одначе, побувши депутатом кілька місяців, я побачив, що це справа небезпечна. Хоч живеться депутатові й ситно, але йому треба ввесь час бути бойовим півнем та парадувати то тут, то там. До того ж іще до ніжок ханових та міністрових уклонятися. Поживши отаким поважним життям рік—другий, я вже далі не видержав, і, виклопотавши собі посаду в оцім містечку Наїні [23], що не знає тих галасливих майданів, я переїхав сюди з жінкою і з дітьми і от уже кілька років живу собі так спокійно. Син же мій недавно оце став на чолі освітньої справи в Ірані і має ся дуже добре. Я теж цілком задоволений. І тепер я хотів би тільки, щоб ніхто мене не знав і не вважав за політика.

37. Із статті: Д. П. Л. Вірші Ірану (перські вірші). «Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців». Х., № 1, жовтень 1926, стор. 15—17 [1].

З ПЕРСЬКИХ ВІРШОВАНИХ СЕНТЕНЦІЙ

АРІФ [2]

ТО лиш працює, лиш той
Вартий і щастя, і волі,
І світ переможе лиш той,
Хто працює. Ти ж, брате, се знай.

* * *

Хай дервіш я й злидар,
Але не дам свій бриль
Старий із повсті
За всі корони королів.

* * *

Червоний мак горить, де лллялась кров борців за волю,
І кипарис схилився сумно, пам'ятаючи струнке тіла героїв,
Замовк і соловейко, бо жаль сховать свій нишком краще,
Троянда в тузі, як і я, дере своє убрання [3].

IMAMI

Тільки раз на рік буває
Весни свято молодої.
Вічне свято є для мене
Час побачення з тобою [4].

38. Переклад Д. П. Л. Вірші Ірану. Гафіз. «Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців». Х., № 2—3, січень 1927, стор. 42 [1].

ГАФІЗ [2]

ГАЗЕЛЬ [3]

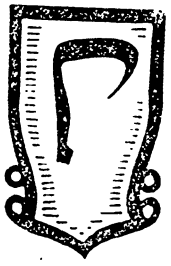

ЕЙ, юначе мій, співай
Знову, знову, йще й ще
Вина собі підливай
Знову, знову, ще та ще.
Від жінок своїх ревнивих
Заховай красуню-любу
І цілуй її ти міцно
Знову й знову, ще та й ще.
Ах, вона така принадна
І пахуча, як весна,
І тепер пропав мій спокій
Знову й знову, ще та й ще.
Вітре ранній, линь як швидше
У садок моеї люби
І співай любов Гафіза
Знову й знову, ще та й ще.

Переклад Д. П. Вірші Ірану. Джелал-ед-дін Румі. «Бюлетень ВУНАС» Х., № 4—5, 1927, стор. 30[4].

ДЖЕЛАЛЕДДІН РУМІ [5]

Я ХУДОЖНИК смілий; що мить я творю образ
світлий і прекрасний,

Коли ж тебе побачу — все мовчки нищу, без жалю й
докорів.

Я тисячу уяв в світ викликаю, безсмертний дух
життя їм даючи.

Але прийде твій образ — все палю в огні, без жалю
й без думок.

Д. П. Л. Вірші Ірану. Баба Тагер Уріан. «Бюлетень ВУНАС» Х., № 1, жовтень 1926, стор. 17 та № 4—5, 1927, стор. 30.

БАБА ТАГІР УРІАН [6]

ОДИН розлуки, а цей побачень хоче;
Той страждати, а цей одужать хоче,
А я з розлуки і побачень, одужань і страждань
Хочу лиш те, чого кохана хоче.

* * *

Я — та огненна птиця, що в мить одну
Запалює весь світ могутнім махом крил [7].
Коли б художник смілий мій образ на стіні зробив,
Спалив би він будинок цей на попіл.

39. Переклади з перської мови П. Лозієва. Ж. «Східний світ». 1930. № 10—11, стор. 338—340, 343[1]

ОМАР ХЕЙЯМ[2]

РОБАЙЯТИ

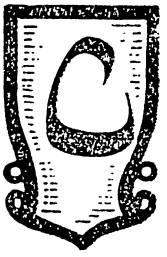

I

КАЖИ мені, чи знаєш Ти,
Хто в світі без гріха...
Скажи мені, як той живе,
Що зовсім без гріха.
Коли роблю я зло і Ти
Караєш мене злом,—
То визнай Сам, Великий, теж,
Що й Ти не без гріха...

IV

Уставай но, приходь, будьмо грати на чангу[3] з тобою,
Нап'ємося вина, увійдемо в неславу немалу.
Продамо седжаде[4] за єдину з вином піалу,
І цю чашу святу[5] розіб'ємо об камінь зухвало.

V

Чув я голос на світанку
Із винниці тихим ранком...
Гей, гульвісе, годі спати!
Час, шаленцю, вже вставати,
Келих окрай наллємо.
Будем пити-гомоніти,
Будем щастям нашим жити,
Хай вже потім помремо...

VII

Ти не згадуй за день, що пройшов, проминув.
І на завтра, яке не прийшло, не жалкуй.
Що було, те пройшло. Що буде — не прийшло.
Те, що єсть, воно єсть, і радій, не сумуй.

VIII

Дай мені буханку
хліба на два дні,
В глечику старому
дай води на дні —

Враз служить покину
жебракам — рівні,
Зайва річ служити
ще й своїй рідні.

XXIII

Я бачив птицю... Сиділа вона
На гостроверхих стінах Туса [6].
Таку розмовоньку вела
Із головою Кей-Кавуса [7].
«Подівся десь і говір бубенців,
І плач літаврів — море...
Що сталося?.. Чому мовчить?..
О, горе, горе, горе...»

40. Переклад з гінді О. Баранникова. Ж. «Червоний шлях», 1926, № 1, стор. 60—68 [1].

ПРЕМ ЧАНД [2]

САВТ [3]

ПАНДИТ [4] Девдат одружилися вже давно, але дітей у них не було. Доки були живі їхні батько й мати, вони все налягали на сина, щоб вони оженилися вдруге, проте пандит джі [5] не згоджувалися, бо вони щиро кохали свою дружину Говадарі, й задля майбутнього щастя од дітей вони не́ хотіли руйнувати свого сучасного сімейного ладу. Крім того, вони були чоловіком, де в чому перейнятим новими поглядами. Вони кажуть, бувало, що через дітей побільшуються обов'язки батька й матері і доки в чоловіка немає сили на те, щоб він міг якомога краще викохати й виховати дітей, доти од його дітей не може бути ніякого добра ні країні, ні касті, ні йому самому. Спочатку коли-не-коли побачать, бувало, як сміються та граються діти, і на їхнє серце налягає вже туга, але тепер і вони, як багато їхніх земляків, стали жити цілком захоплені матеріальними турботами. Проте тепер, замість чиїх-небудь балачок, на них більше впливали книги святого закону: тепер, коли вони тільки згадували про дітей, то їх брав великий острах [6].

Але Годаварі не так хутко втратила надію. Спершу вона шукала допомоги у богів та святих, в ладанках та подушечках, в замовах та заклинах, але як побачила, що всі ці ліки зовсім не помагають, вона стала думати про найтрудніші ліки, що важили для неї не менше, як сама смерть.

Вона жила місяці, цілі роки, тонучи в морі таких сумних думок. Вона довго напоумляла [7] своє серце, але та думка, що увійшла в душу, ніяк не виходила. Їй треба було взяти на себе страшний тягар, вбити своє серце. Бо, може, разом з тим, що вона зробить, вона втратить і не оціненний скарб, любов своєї дружини [8]... Проте хіба ж це може бути? Те дерево любові, що вона кохала цілих п'ятнадцять років, хіба ж воно не зможе перемогти й одного подиху вітра.

Нарешті Годаварі схилила голову перед своїми страшними думками; вона стала тепер готуватися до того, щоб взяти в хату щасливу савт.

2

Пандит Девдат аж похололи, коли почули про цю думку Годаварі. Вони подумали, що вона дізнається [9] їх любові, або ж хоче цим ще дужче привабити їхнє серце. Вони тільки усміхнулися на її речі [10], та й геть їх з голови. Але Годаварі з вагою стала говорити: «не ставтесь до цього, як до чогось смішного, я кажу од щирого серця, що для того, щоб поба-

чити обличчя вашої дитини, я готова, щоб мені й жорна поклали на груди».— Після цих слів її їхнє зневір'я зникло. Вони були так захоплені високим і чистим настроєм, що пригорнули до себе Годаварі й сказали: «Ні, цього я не зроблю, в мене немає бажання мати дітей».

Годаварі наполягаючи сказала: «коли в Вас немає, то в мене є! Коли не ради себе, то хоч для мене Вам треба це зробити».

Пандит джі були людиною щирої вдачі, і вони не пристали на її гадку.

Але як їм говорили про це щодня, то їм довелося таки піти на згоду, але вони все надолужували. Пандитові джі не довелося брати на себе ніяких турбот, Годаварі сама якнайкраще упорядкувала для них всю справу. Вона задля цієї справи не тільки знайшла в себе власних грошей, але оддала навіть і свої коштовні убори й одіж. Великою колючкою на цьому шляху була обава [11] людської осуди. У Девдата в голові були такі думки: «а що ж то скажуть про мене люди, коли я одіну й піду у високому весільному капелюсі з короною? Мої приятелі, що служать зо мною в одному уряді, будуть глузувати з мене і будуть дивитися на мене усміхаючись і переморгуючись! Ті їхні підморгування будуть гостріші від ножа. Що мені сказати їм на це?».

Проте Годаварі пішла на своє село, взялася як слід за справу і перемогла їхній опір. Нова жінка увійшла в хату. Годаварі була така рада, ніби оженила свого сина. Вона гарно співала й грала. Вона й гадки не мала, що скоро їй замість співів доведеться ридати.

3

Минуло декілька місяців. Годаварі так навчала свою савт, ніби була їй свекрухою, хоч вона ніколи не забувала того, що справді вона їй зовсім не свекруха. З другого ж боку, й Гомті добре знала своє становище і тому, хоч навчання Годаварі й не було таке тяжке, як справжньої свекрухи, але й воно було не до вподоби Гомті. Їй було соромно говорити Годаварі про свої деякі найдрібніші потреби.

Через деякий час у вдачі Годаварі почала виявлятися певна зміна. Коли увіходили чи ішли з хати пандит джі, вона почала дивитися на них жорстокими очима. Її природну повагу до себе наче ножем одрізало. Вона не могла стерпіти ніякої дрібної дрібниці. Коли пандит джі приходили з служби додому, то Годаварі сідала біля них на декілька годин і все говорила про Гомті. У її речах було багато такої дрібниці, що у пандита джі наче камінь падав з серця, коли вона кінчала говорити. Трудно зрозуміти, чому Годаварі зробилася така масткослівна [12]. Може, тепер вона почала боятися Гомті, може, вона вважала, що та перемогла її своєю красою, своєю молодістю, своїми повними молодої соромливості очима. Зруйнувавши гатку, вона хотіла невеличкими грудочками зупинити водяний струмінь. Одного дня Годаварі звеліла Гомті зварити солодкого рису [13]. Було це, здається, в день якогось невеличкого свята. Гомті сказала, що немає цукру. Тільки це почула Годаварі, страшенно обурилась: «було стільки цукру, і за такий короткий час увесь вийшов! Кому доводиться робити розриваючись надвоє, той знає, як воно достається, а що знає той, хто тільки їсть!».

Коли пандит джі прийшли із служби, то маленька дрібниця дійшла їм до ушей, досягнувши величезних розмірів. На деякий час у душі пандита джі виникла обава, чи не заслабла часом Гомті на ненатлість [14].

Така ж оказія трапилась і вдруге. У пандита джі був почечуй, і тому вони зовсім не їли червоного перцю. Годаварі, коли варила вариво, то ніколи червоного перцю не клала. Якось Гомті, разом з іншими присмаками, поклала в чечевицю [15] трошки й червоного перцю. Пандит джі

їли мало чечевиці Годаварі накинулась на Гомті, штовхнула її й сказала: «бодай ти краще спалила свого язика».

4

Пандит джі були людина проста, без вигадок: ходили на службу, обідали, та скоро й спати лягали. Вони передплачували одного щотижневого журнала, але бувало інколи й цілими місяцями не розкривали його. Задля такої справи треба було хоч трошки потурбуватися та попрацювати, — вони од неї тікали за верству. Іноді у них на службі давали театральні квитки, але пандит джі ніколи не користувались ними, й інші службовці випрошували у них і брали собі. Рамлілу [16] або якого іншого видовища вони, мабуть, ніколи не бачили після того, як дістали посаду. Годаварі добре знала їхню вдачу, і пандит джі вважали, що для того, щоб усе було гаразд, у кожній справі треба робити так, як про те думає Годаварі.

Проте й м'яке, як бавовна, робиться жорстким, коли його здавити, тому й пандитові джі ці співи і вдень і вночі остили. Коли-не-коли і в них накипало в серці. Своя воля, хоч була майже завмерла,— бо вони ж з неї не користувалися,—тепер потроху почала оджувати.

Пандит джі гадали, що для Годаварі було тяжкою втратою те, що в хату увійшла савт, але їм було ніяково висловитися про це. «Проте ж тягар, увесь, який він є, думали вони, на мені. Чого ж вона насідає на Гомті, чого вона через мене так жорстоко поводиться з нею. Яке щастя тут і Гомті, для чого їй поневірятися, терпіти таке знущання! Попався чоловік, та й то старий і завжди слабий, увійшла вона в хату, та й то в таку, що коли сьогодні відставлять мене від посади, то завтра нічим буде й печі витопити. В такому становищі, певно, дуже нечемне таке немилосердне поводження з нею Годаварі.

Очі в Годаварі були не такі вже нетямлючі, щоб вона не помітила, що робилося в душі пандитові джі. Всі ті думки, що в них народилися в серці, для Годаварі всі були написані у них на обличчі. І те, що вона взнала, з одного боку, розпалило в неї в серці страшенно лютий огонь заздрості до Гомті, з другого ж боку, заставило її дорікати пандитові джі за їхню жорстокість та самолюбство. Наслідком цього було те, що сварки щодня було чимраз більше й більше.

5

Час за часом Годаварі кинула балакати з пандитом джі про Гомті, нібито для неї Гомті і в хаті не було. Вона вже не примічала, як та їсть та п'є, чи як убирається. Одного разу декілька день у неї не було ніякої присмаки на після обід. Пандит джі були людина терпляча. Вони певно бачили, що вона робить не гаразд, але боялися підняти великий сполох [17] у морі свого спокою, і тому ніколи нічого не говорили. Проте ж після ось якого нечемного вчинку увірвався й їхній великий терпець. Одного дня з великим страхом вони сказали Годаварі: «чого-ж це немає ніякої присмаки на після обід?».

Годаварі суворо наче одрізала: «Коли Ви не приносите, то звідкіль вона візьметься? В мене немає ніякого прислужника!». Ці жорстокі слова наче стріла вразили Девдата. До цього дня Годаварі ще ніколи не говорила їм таких гнівних речей.

Вони сказали: «Говори чемніше, нічого тут сваритися». Годаварі похнюпила голову й сказала: «Як іде в мене з душі, так я і говорю, де мені взяти таких солодких речей, як де в кого другого!». Девдат, трохи розпалившися, сказали: «Ось уже деякий час як я зовсім не пізнаю твоєї вдачі! Що тобі скажеш, ти зразу лютуєш».

Обличчя Годаварі почервоніло од вогню гнівного. Вона то сяде, то встане, губи почали тремтіти. Вона сказала: «Хіба тепер Вам може бути до вподоби що-небудь, що зробила я? Тепер я вже вся, од голови до ніг, сама хиба. Тепер другі можуть годити Вашому серцеві, я вже не зможу. Візьміть же ось ключа од скрині, заберіть свої гроші до пайси [18]. Такої сварки щодня моя душа не може перенести. Доки могла терпіти, терпіла, тепер уже далі не можу».

Пандит Девдат наче зомліли. Порушення їхнього спокою, що його вони так боялися, увійшло до їх у хату та ще у найстрашнішій формі. Вони навіть не могли нічого сказати. В цей час вони боялися, що коли сказати ще що, то справа піде ще гірше. Вони вийшли й стали міркувати: «В чому я нечемно поводився з Годаварі?». Вони не могли уявити собі, що буде з хатнім господарством, коли воно вийде з рук Годаварі. «Хто зна, яким чином вона впоряджала все при таких мізерних прибутках. Тепер господь знає, як його й улаштувати. Треба її улестити. Коли не так, то що ж робити! Бо що ж може зробити Гомті! Увесь тягар впаде на мою голову. Вона, певно, дасть згоду, але це буде дуже трудно».

Проте, всі ці добрі бажання пандита джі пропали даремно. Ключ од скрині, наче тая труйна гадюка, так-таки й лежав у дворі аж три дні. Ні в кого не було відваги, щоб підійти до нього.

Четвертого дня пандит джі, наче граючи на своє життя, підняли таки того ключа... В той час їм здавалося, ніби хтось навалив цілу гору їм на голову. Для ледачих людей хоч на півроку вхилитися од звиклої стежки здається великим нещастям.

Хоч пандит джі й знали, що через свою посаду вони не можуть впоратися з цією справою, проте у них не могло бути такої сміливості, щоб оддати ключа Гомті. Але це було тільки для позору. Ключ був у них, але поратися доводилося Гомті. Таким чином із рук Годаварі випали й останні засоби розпорядження господарством. Ту шану і честь, що зв'язані із назвою господині, Годаварі втратила разом із ключем. Дивлячись на це, і їхня наймичка і сусідські жінки стали поводитися з нею зовсім по-іншому. Годаварі була тепер як цариця без царства. Тепер вона розпоряджалася тільки тоді, коли це дозволяли другі.

6

З того часу, як сталася ця зміна в господарюванні, сталася й зміна у вдачі Годаварі. Заздрість назавжди оселилася в її душі. І вдень і вночі йшли пересуди в сусідських хатах: «дивіться, мовляв, яка в світі правда! Нещасна силоміць примусила одружитися вдруге, щиро свідомо рубонула сокирою по своїх ногах! Вона бач сама з себе зняла свої вбори й одіж, оддала все, а тепер от плаче-ридає, аж серце крається. Савт завжди савт, але й чоловік на неї ані гляне. Оттаке-то! Наче тую невільницю, зневажають її в своїй хаті, нудить світом бідолаха. Коли так жити, то краще вже не жити...».

І коли слухала Годаварі такі речі, повні співчуття до неї, вогонь заздрості розпалювався в ній ще більше, їй того було й не зрозуміти, що таке співчуття у вічі випливало головним чином із того ганебного в людській душі, через що людям особливо приємно, коли другий гине чи страждає.

Чого була зовсім певна Годаварі і чого так страшенно боялися пандит джі, те не збулося. У хатньому господарюванні не було ніякої завади, ніякої зупинки. Певно, од незвички господарити порядкування пандита джі було не таке хороше, як порядкування Годаварі, коштів витрачалося трохи більше, але справа йшла все-таки добре. Для Годаварі, певно, все, що робила Гомті, здавалось хибним. В заздрості є во-

гонь, але в ній немає доброї прикмети вогню: вона замість того, щоб поширити серце, тільки ще більше звужує його. Одного разу, це було восени, йшли дощі, і декілька день ані на хвилину не було сонця. Одежа, що лежала в скрині, попріла, олія згіркла. Годаварі дивилася на це, але їй усе було байдуже. Ще й надто: вона могла ще сказати декілька злих докірливих слів, тобто «коли захотіли господарювати, то треба й робити до ладу».

І у вдачі пандита джі почала тепер виявлятися нова риса. Доки поралась у хаті і несла весь тягар господарювання Годаварі, то вони ніколи ні в чому не помічали недостатків. Їм не доводилось ходити на базар навіть по городину або по садовину. А тепер Годаварі бачила, як вони на день кілька разів бігали на базар. Господарство не було як слід упоряджене, тому їм доводилося іноді робити гарячку, і за тим чи іншим бігти на базар. Годаварі дивилася, дивувалася на це й казала: чи то ж воно ті самі магарадж [19], що колись не бралися ані за холодну воду? Тепер же дивлюся, на день десять разів стоять на базарі. Тепер щось ніколи не чути від них, що це перебанчає [20] їм у їхніх учених справах».

Одного разу Годаварі довелося впевнитись, що пандит джі зовсім не вміють базарювати як слід. Тому, коли їй треба було що з одежі, то вона доручала купити своєму сусідові старому Лала сагібові [21].

А пандит джі й зовсім забули про те, що для Годаварі коли-не-коли треба хоч сарі [22]: коли з їхніх плечей знімали яку турботу, то вони завжди були тому раді. Вони й самі носили ще ту одіж, що її купила й дала їм Годаварі: пандит джі ніколи не впадали за новим кроєм та новою модою. Але тепер їм довелось ходити на базар і купувати навіть і одіж. Одного разу у Гомті не було й сарі. Пандит джі пішли на базар і вибрали дуже добре вбрання. Крамар взяв, що схотів, — до того ж вони зовсім не вагалися й не торгувалися. Гомті показала це вбрання Годаварі. Годаварі подивилася, одвернулася і суворо сказала: «Добре, ти навчила їх вже й одіж купувати. А я прожила з ними ось уже шістнадцять років, і мені і ввісні не снилось, щоб вони купили мені одіж!».

Такі випадки ще більше розпалювали вогонь заздрості в Годаварі. Доки вона думала, що пандит джі жорстокі по своїй удачі, доти вона була ще задоволена. Тепер же, коли вона побачила цю їхню нову делікатність, для неї стало ясно, що того, чого вона не могла досягти сотнями жертв, те все має ця молодиця за одну свою молодість. Вона тепер переконалася, що те, що вона вважала за щиру любов, то справді була сама облуда, вони дбали тільки про свою користь.

7

Божою волею в цей час заслабла Гомті, в неї не було сили ні встати, ні сісти. Годаварі почала поратися, але їй не вірилося, що Гомті дійсно заслабла. Їй здавалося, що вони удвох удають це для того, щоб примусити її пекти й варити. Сусідським жінкам вона говорила: «тільки невільниці така зневага, як мені тепер».

Пандит джі в цей час, коли треба було сідати їсти, все, бувало, тікають з хати. Вони, не знати чого, боялися розмовляти з Годаварі на самоті: «Бо зна, може вона почне ще які суворі й жорстокі балачки», і тому, коли треба було сідати обідати, то вони все боялися, коли б не прийшов такий страшний момент. Годаварі своїми суворими очима пройняла їхні думки й побачила, що в них на серці, але, придушивши гнів, мовчала.

Але одного дня вона не втерпіла й сказала: «та й що ж це воно, Ви вже заріклися й слово сказати мені! Я бачу там з другими цілісіньку

ніч балакаєте невгаваючи, а коло мене боїтесь навіть і рота розкрити. Хіба не бачите, що робиться в хаті? Все ж іде, як Ви хотіли, хіба не так?».

Пандит джі похнюпили голову й сказали: «що ж, як іде, хай іде. Чого мені тепер турбувати себе цим. Коли ти хочеш зрівняти хату з багном, то яка моя воля».

На це Годаварі сказала декілька суворих слів. Знялася буча. Пандит джі встали із стільця. Годаварі захлинаючись просила, щоб вони сіли, але вони не залишилися там ані на хвилину. З того часу вона кинула й варити, і всій хаті довелося поститися.

Що було гарного у Гомті, так це те, що вона могла все витерпіти, все найсуворіше, найжорстокіше, але терпіти голод їй було страшно тяжко, тому вона не давала ніякого обіту. У розмовах для неї непомітно проходив піст Джанмаштамі [23]. Але тепер їй ще дужче хотілося їсти, коли вона була хвора. Коли вона побачила, що вже півдня, а про їжу й натяку немає, тоді бідолаха послала на базар за мітчаї [24]. Може, воно було й так, що вона зробила це для того, щоб ще дужче роздратувати Годаварі, бо ніхто ж не вмирає, коли раз не попоїсть. Годаварі запалилася уся від голови до ніг. Вона теж послала по мітчаї і після багатьох років вперш наїлась як слід мітчаї. Яка ж чудна та заздрість!

Та сама Годаварі, що в неї ніколи не бувало й риски аж до півдня, тепер не могла втерпіти, щоб зранку не поснідати чим-небудь ласеньким: їй тепер стало дуже хотітися їсти й пити. Заздрість зробила з неї нову жінку.

Настав день великого свята, поста Джанмаштамі. Пандит джі втратили на ці декілька днів свою апатичність. Вони з великою охотою почали робити сцену для вистави народження Крішни. Годаварі наложила на себе обіт — постити цього дня, пандит джі зробили те ж, бо були хвалебник Крішни [25]. Щоб догодити їм, Гомті також задумала постити, але вона дуже здивувалася, коли прийшла до неї наймичка і сказала: «старша пані не буде поститися, дайте їй попоїсти чого-небудь солоденького».

Коли вже смеркалося, Годаварі звеліла покликати візника й повести її до святині. Гомті це було дуже не до вподоби, бо ціни на візників того дня були дуже високі, до того ж і святиня була не дуже далеко. Тому вона розсердилась і сказала: «Навіщо марнувати гроші! Хіба ж далеко святиня, чому б тобі не піти пішки. Загадувати легко, а розплачуватися доведеться тому, хто й так робить наче той воляка».

Три роки тому назад Гомті слухала такі речі од Годаварі, тепер і Годаварі довелося почути те ж саме од Гомті. Другі часи!

Тепер і варила і пекла Годаварі абияк, вона зовсім не дбала, як раніш, про те, щоб у всьому догодити пандитові джі.

Одного дня вона сказала наймичці, щоб та взяла і стовкла приправу. Коли поклали її в чечевицю, то трошки переперчили. Пандит джі злякалися і не їли її. Як і інші флегматичні люди, вони дуже любили ущипливе [26], проте не могли їсти через свою хворобу. Коли про це почула Гомті, то насупивши брови сказала: «хіба в неї на старість язик витягся, чи що!».

Майже такі самі пекучі слова одного разу сказала й Годаварі, тепер їй самій довелося слухати й терпіти.

8

Сьогодні Годаварі прийшла до Ганги, щоб вона пригорнула її. Пройшло три роки з того часу, як вона ходила до Ганги з молодим та з молодою, кидала в неї квіти й пила молоко [27]. Сьогодні вона при-

йшла оддати своє життя. Сьогодні вона бажає відпочити у святих хвилях Ганги[28].

Годаварі тепер не могла більше оставатися в тій хаті ні одної хвилини. В тій хаті, де вона колись жила царицею, зробитися наймичкою — яка горда жінка може це перенести?

Тому декілька днів пандит джі, після того як багато разів чули од неї погрози вкоротити собі віку, розсердилися й суворо сказали: «Коли б же ти дійсно як-небудь вкоротила собі віку!». Годаварі й досі не забула тих повних отрути слів. Палючих речей вона не забувала ніколи! Сьогодні й Гомті теж сказала тії жорстокі слова, і хоч вона навчилася цього у самої Годаварі, проте Годаварі начебто забула, що вона говорила сама. У неї в ухах дзвеніли різкі слова Гомті та пандита джі. «І пандит джі не зупинили її... Мене так тяжко зневажають, а вони й рота не роззявлять».

Сьогодні, коли в хаті всі поснули, Годаварі вийшла з хати. Небо було вкрите чорними хмарами, лив дощ; потоки сліз заливали її очі. Які тонкі й делікатні ланцюжки любові, та й які ж і міцні вони проте! Тонкі й делікатні перед зневагою й міцні перед розстанням. Годаварі кілька годин стояла коло дверей і ридала й ридала. Скільки минулого їй згадалося! Ох, колись для неї була тут і любов, була повага, було й щастя життя! Але скоро згадалися їй і ті жорстокі слова пандита джі, і з очей існову полилися сльози.

Годаварі пішла од хати.

Коли б у цей час прибігли простоволосі, босі, мокрі од дощу пандит Девдат джі, схопили її тремтячими руками, пригорнули її до свого тремтячого серця й сказали: «люба!». Коли б навіть більш нічого й не вийшло з їхніх уст, то хіба ж то Годаварі встояла б на своїх думках.

Був місяць куар[29]. Уночі рев гангових хвиль був ще страшніший, як удень. І коли блискала блискавка, то й хвилі, що підіймалися, наче гори, теж блищали в повітрі. Здавалося, ніби повітря, як той скажений слон, бавиться й шпує. Перед очима було страшне видовище життєвої війни.

І у серці Годаварі в цей час декілька хвиль-думок піднялися, із великою силою вдарилися одна об одну, переплелися одна з одною й зникли... де? у темряві. Хіба ця ревуча й кипуча Ганга могла заспокоїти Годаварі. В її хвилях не було солодкого як амброзія[30] дзюркотіння, в них не було й признаки милосердя. Вони мали в цей час страшний вигляд, були готові на немилосердну кару.

Що думала Годаварі, коли сиділа на березі, хто може це сказати? Чи не було в неї навіть і тепер думки, чи не прийдуть часом пандит Девдат. Які міцні ланцюги любові!

В тій темряві, пригнічена заздрістю, жорстокістю і безнадійністю, вона, безсильна, впала на груди Ганги. Хвилі підскочили й проковтнули її.

9

Настав ранок. Годаварі не було в хаті. У неї на ліжку лежав папірець із такими словами.

«Пане, господине мій, хіба я кохала кого другого в світі, крім Вас? Я все оддала задля Вашого щастя. Тепер для Вашого щастя треба, щоб я зникла з світу, тому й своє життя я тепер оддаю Вам. Прошу простити за все, що я робила не гаразд. Нехай господь зробить Вас щасливим назавжди».

Пандит джі, тільки побачили того папірця, зомліли і впали. Гомті почала плакати. Та хіба ж то були сумні сльози?..

41. Із статті: Проф. П. Г. Ріттер. Рабіндранатх Тагор — музика. «Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців», 1927. № 4—5, стор. 29[1]. Переклад з бенгальської мови.

РАБІНДРАНАТХ ТАГОР[2]

ТИ МЕНІ ЗНАНА, ЧУЖИНКО

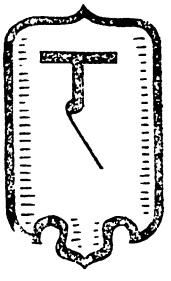

И мені знана, ти мені знана, чужинко.
Ти живеш ген на тім березі, чужинко.
Я бачив тебе восени, на світанку,
Я бачив тебе і весняної ночі.
Я забачив тебе теж і в серці своїм, о чужинко.
До неба просторів я дослухався,
Спів твій тоді я почув, я почув,
І життя тобі я віддав, о чужинко.
Наблукавшись по світі, сиджу я
Ось на останці в країні новій.
Я гостем до тебе вертаюсь, чужинко.

42. Переклади з бенгальської мови проф. П. Ріттера. Ж. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 182 і 185. Там же, 1928, № 3—4, стор. 267 [1].

РАБІНДРАНАТХ ТАГОР

ІЗ ЗБІРНИКА «ГІТАНДЖАЛІ» [2]

* * *

Б ЛАГАННЯ і обряди, молитви, поклони
Облиш їх всі!
Чому стоїш в кутку, самітний в храмі,
Де двері всі зачинені?
І заховавшись в темряві, ти перед ким
В душі своїй схиляєшся таємно?
Відкрий же очі, в душу подивись:
Нема у цій будівлі бога,
Він там, де на полях рільник
Ретельно землю розгортає,
Де робітник камінні брили
При дорозі розбиває.
Він з ним вкупі в соняшную спеку і негоду,
Обидві руки в нього пилом узялися.
Як він, скидай свій одяг, сам іди курявим шляхом!
Визволення? Де визволу шукати?
Сам будівник скував себе кайданами свого створіння,
І в них закутий він усюди.
Вже годі молитов: покинь квіток гірлянди!
Нехай закурений, подертий одяг твій.
З'єднайся з ним в однім великім вчинку!
Нехай струмками піт струмиться!

* * *

На березі край світового океану
Зійшлися діти.
Над ними неосяжнее склепіння неба нерухоме,
Блакитною водою піняться, танцюють хвилі,
На березі тремтить великий гомін:
Зійшлися діти.
Собі будівлі роблять із каміння,
Мушлями граються,
Із листу човники собі будують за забаву
Та граючись пускають їх в блакитную безодню,
Жартуючи, руками хлюпають по хвилях.
Зійшлися діти.
Пірнати або плавати не вміють діти
І навіть закидать мереж вони не вміють.

Норець уміє добре діставати перли,
Купець возити крам свій кораблем.
А діти тільки камінці збирають,
Зібравши, потім знову розкидають,
Але мережі закидать вони не знають.
А океан все підіймається, сміється та шумує,
І посміхається прибій морський, мов сяє,
А хвилі дітям все виспівують пісень,
Що смерть віщують,
Як матері, що діток колисають.
З дітьми укупі море грається, жартує,
Але прибій морський їм усміх посилає.
На березі край світового океану
Зійшлися діти.
Лютує буря під склепінням неба
І гинуть кораблі в безодні моря,
І смерті вістуни усюди бродять.
А діти граються та граються.
На березі край світового океану
Зійшлися діти на велику зустріч.

* * *

Не чуєте, не чуєте ви? Кроки як лунають?
Це він іде, іде, іде!
Хвилини і віки, і дні, і ночі все минають —
Ось він іде, іде, іде!
Усі пісні, що їх колись співав я,
І різні настрої в них відбивав я,
Вони лише про те одне гадають:
Ось він іде, іде, іде!
Не перший раз квітневих днів стежками лісовими
Це він іде, іде, іде!
В липневу ніч за хмарами, сумними, громовими,
Ось він іде, іде, іде!
В години прикрості, найбільшої недолі,
У грудях кроки ті мені втішають болі.
Від них і щастя радощі мене вітають:
Ось він іде, іде, іде!

43. Переклад з бенгальської мови П. Г. Ріттера. Ж. «Східний світ», 1928 р., № 5, стор. 239—240.

РАБІНДРАНАТХ ТАГОР

ПОЕМКА ПРОЗОЮ[1]

РАПЛЕЮ по краплі, перетворившись дощем, клониться з неба хмара, неначе щоб земля її затримала: так жінки звідкись приходять, щоб їх прикували до землі. Їм світ невеличкого простору, небагато в ньому людей.

У таких його межах повинна міститися уся їхня доля, усі їх страждання, усі острахи. Тому й мають вони на голові серпанок, на руці — обручку, навколо двору — стіну. Жінки, ніби цариці обмеженого раю.

* * *

Але якого бога радісний посміх нагадує ця маленька безупинно рухлива дівчинка, що народилась у нашому сусідстві. Мати, сердючись, зве її «ледащо», а батько, сміючись, зве її «чортеня».

Наче струмок біжучого водоспаду вона йде, перестрибуючи через кам'яні пороги. Серце тремтить їй завжди, немов лист бамбукового гаю.

Сьогодні я бачив, як ця спритна дівчинка стояла на веранді, спираючись на поруччя, мов веселка — лук Індри[2] після зливи. Її великі, великі чорні очі сьогодні не моргають весело. Вона, як пташечка, що сидить на гілці тамалового дерева[3], попустивши крила у похмурий день.

* * *

Декілька днів тому сонячна спека була величезна. Обрій здавався блідий, листя дерев, безнадійно мертве, посохло, пожовкло.

У той час раптово чорна велетенська розпатлана хмара розгорнула свій намет з краю до краю неба. Останній черговий промінь сонячного заходу блиснув, мов меч, що витягли з піхов. Опівночі я бачив, як усі двері й вікна тремтіли й гуркотіли із ляском; вихор вхопив за чуба сон всього міста.

Я підвівся й побачив: ліхтар на вулиці світив крізь густі струмки дощу, подібно смутним очам п'яного. Але дзвін церковний доходив, ніби вкритий серпанком.

Уранці злива ще збільшилась, і сонце не зійшло.

* * *

Під отаку-то зливу моя маленька сусідонька стояла мовчки на веранді, спираючись на поруччя. Її сестра підійшла до неї та й каже: «Мати кличуть».

А вона тільки вперто хитнула головою, аж коса їй розвіялась. Пі дійшов до неї брат з паперовим човником, сіпнув її за руку, але вона відштовхнула його. Проте брат настоював, щоб вона з ним гралася. Тоді вона вдарила його.

* * *

Дощ ішов та йшов. Морок ще густіший став, але дівчинка стояла нерухома. На світанку віків, на початку створіння перше слово вимовила мова вод[4] і прославав голос вітру. І через мільйони мільйонів віків те слово, що його не згадаєш і не забудеш, у такому дощовому дзвоні долунало до дівчинки та покликало її. І, почувши цей дзвін, вона загубилась у безмежності.

Який безмежний час, який величезний світ, скільки віків гралося на землі життя? Уся ця далечінь, уся ця величність дивились у той день в обличчя цієї маленької спритливої дівчинки, у сутінку хмар під лагідний шум дощу.

А тому вона стояла нерухома, розкривши свої великі, великі очі, неначе постать самої вічності.

44. З книги: Проф. Павло Ріттер. Хмара-Вістун (Megha-duta), старо-індійська елегія Калідаси. Х., 1928, стор. 46—47. Переклад з бенгальської мови.

РАБІНДРАНАТХ ТАГОР

НАРИС ПРО ЕЛЕГІЮ КАЛІДАСИ «ХМАРА-ВІСТУН»[1]

(Уривки)

СІ ці розкидані по старовинній Індії річки та гори, та міста, імення їхні такі красиві: Уджаїні, Аванті і Відиша, Ветраваті і Рева, Шіпра! В іменнях цих усіх сама краса, принада, чарування! Адже й вони самі з старих новими стали, їхнє життя і побут вже змінились, занепали, потім те ж і їхні імення. Здається, що вже знайдений той шлях, щоб увійти аж у серце цих усіх Аванті і Відиші, що вони лежать на берегах потоків Реви, Шіпри чи Нірвіндхьї. Отже, скрізь можливо через ці чудесні звуки знайти собі в них пристановище.

Отже, понад якими там річками чи містами не летіла хмара вістуном від Якші, а зітхання подорожнього, пригніченого розлукою, її, напевне супроводить...

Пригадую, давно читав я, що якийсь поет англійський[2] написав, немовби люди всі відділені один від одного, неначе ті отоки серед моря, ген безмежного, солоного від сліз. Коли ми почнемо здалека оглядатися навколо та розшукувати один одного, то нам здається, я гадаю, що ми всі колись були в великому тепер невідомому світі, та раптово через якийсь прокліп, перетворилися у шум морський і наче бризки порснули, пригнічені розлукою...

І на зразок того, як подорожньому виникає тужний спогад про жінку, коли він погляне на хмару в перший день липневий: хай і нам настане день зустрітись! Адже коли в нас, людей, буває поєднання тривале, то буває й зла розлука. От завдяки поетові минуле може вмить перетворитися в Алаку чарівничу, місто невмирущої краси. І ми, пригнічені розлукою із тими, хмару посилаємо за вістуна до них, з сучасного вмирущого в той потойбічний світ.

Але минуле чи сучасне не існує; проте розлука необмежена для деяких людей. Коли ми схочемо з'єднатися з ким-небудь з тих, що там перебувають десь, на неприступнім березі Манаса-озера, ми можемо отут в світі лише прагнути до нього. Де чи в якім проміжжі знайдемо безкрайнє врятування? Чи можливо це людині, ще такій нікчемній, досягти до центра безмежності і радощів невичерпаних? Тепер лише через словесне здійснення, в омані, що накреслилась лише, як вогник, що блукає по землі у темряві...

Але ми, спробувавши всіх цих страждань від самітності на верховині тій гірській пустельній, починаємо угорі, на півночі, шукати хмару в просторі. А на землі-красуні тут є Рева, Шіпра і Аванті, і Уджаїні, усе картини щастя та краси, блаженства та величності.

45. З книги: Проф. Павло Ріттер. Хмара-Вістун (Megha-duta), старо-індійська елегія Калідаси. Х., 1928, стор. 40—43[1]. Переклад з санскриту.

КАЛІДАСА

ХМАРА-ВІСТУН[2]

УРИВОК з поеми: Засланий з Гімалаїв на південь «Якша» доручає хмарі розповісти дружині, яка залишилась в його оселі, про те, як він тужить за нею у розлуці (частина II, строфи 34—49).

34

Тим часом, о хмаринко, коли милая у сні спочине,
Ти зупинись і грім затримай свій, хоч на чвертину ночі!
Її обійми, коли їй приснiться, що мене зустріла,
Ліани-руки хай не розірвуть раптово над коханням!

35

Але тихеньким вітерцем, що духом жасміновим пахне,
З краплинами дощу дружину посвіжи і, розбудивши,
Розмову з нею громом ти почни, без блискавки, сміливо.
Вона ж дивитиметься пильно у віконце, де ти станеш.

36

— Ти не вдова: друг чоловіків ось стоїть тут недалеко.
Я — хмара, в серці свойому тобі вість добру зберігаю.
Тихеньким громом подорожніх втомлених я приспішаю,
Що мріють, як би коси розв'язать своїм жінкам далеким.

37

Вона, коли почує це, зирне зітхаючи на тебе,
Як Сіта, коли Вітрів син їй Рами посланцем з'явився[3],
І нетерпляче вислухає все про мене, бо для жінки
Почути через друга про кохання це не менш, як зустріч.

38

Тоді, шановний, щоб себе й мене задовольнити, скажеш:
— Коханий твій перебуває в горі, в пустелі Рами,
Живий він, про твоє здоров'я хоче вістоньку дістати. —
Таке вітання всім, що підлягли недолі, є звичайне.

39

— Своє гарячее і схудле тіло він з твоїм змарнілим,
З слізьми гарячими, що їх ти ллєш—свої ще гарячіші,
З зітханнями свою міцнішу тугу і важкі зітхання,
Віддалений від тебе долею, бажає сполучити.

40

— При подругах бажаючи твого обличчя доторкнутись,
Він пошепки тобі казав таке, що міг казати вголос.
Тепер, коли його ні бачити не можеш, ні почути,
Слова кохання свойого сумного він мені сповірив:

41

— «Твій стан струнký в ліан гнучких, у сарни швидкої твій погляд,
У сяйві місяця — обличчя, кучері — в павиних перах,
В тоненьких хвилях річки ніби брів твоїх тремтіння бачу,
Але, на жаль, ніде, гнівлива, я тебе цілком не стріну».

42

«Накресливши тебе, палку-гнівливу, камінцем на скелі,
Як скоро хочу біля ніг твоїх себе намалювати,
З очей раптово ллється злива сліз і погляд застилає:
Адже жорстока доля й тут зустрітись нам не дозволяє».

43

«Коли твою бажану постать доведеться в мріях бачить,
Намарне привид цей затримати руками намагаюсь.
Богині лісові тоді не зможуть через спочутливість
Мене з гілок не покропити свіжої роси перлами».

44

«Коли на південь долетить вітрець холодний з Гімалаїв,
Що гарно так пахтить бруньками й свіжим соком деодарів,
Волію обіймати подих запашний його, бадьорий...
Він може обіймав тебе ген там, на півночі далекій?».

45

«Коли б перетворилися довжезні ночі ці в хвилини,
І день у всіх своїх частинах не такий палючий стався!
До тебе марно прагне серце, ти з тремтливими очима!
Воно замучене вогнем зітхань через страшну розлуку».

46

«Міркуючи про себе щиро, дух мені міцніє трішки.
Тому і ти, моя красуне, розпачу не підкоряйся!
Нікому не буває доля тільки щасна, чи нещасна:
Нас кидає горі, додолу, ніби колесо обвідку».

47

«Коли прокинеться над змієм сплячий Вішну [4], геть з
прокльоном! [5]
Ти поки що чотири місяці чекай, стуливши очі!
А потім нашій пристрасті, що за розлукою зміцніла,
Ночі холодної при сяйві місяця дамо вже волю».

48

— Він ще додав: «Пригадуєш, колись на ліжку ти заснула
В моїх обіймах, потім, злякана, прокинувшись, ридала.
Вкінець на запитання, посміхаючись, ти відказала:
— «Примріялося, ніби з іншою мене ти зрадив, хитрий!».

49

«Цю вістоньку про мене та моє здоров'я май за певну
І не турбуйся мною. Адже ж то неправда кажуть люди:
Розлука — смерть коханню. Ні! Хто не куштує втіх кохання
В розлуці з милою, лише вогонь кохання розпаляє!»

46. З книги: Калідаса. Шякунтала. Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича. Х., 1929, стор. 37—39, 116—119, 144—148, 178—181, 190—192.

КАЛІДАСА

ШЯКУ́НТАЛА[1]

Пролог

ОДОЮ, що була творця створанням першим;
Вогнем, що пожира священні праві жертви;
Брагманом, образом слуги богів предвічних;
І місяцем і сонцем, що определяють
Часу хід нашого; Етером, що розносить
У світі звуки і все обіймає;
Землею, матір'ю усякого насіння;
Повітрям, яким дише вся тварина —
Всіма отими восьмома речами,
В яких з'явився бог, — нехай вас захищає
І береже великий Шіва бог!..

(Перед завісою)

Директор. *(заглядаючи за лаштунки, до головної артистки).* Шановна!.. Коли ти вже готова
З убранням, то виходь
Артистка *(виходячи).* Я ось, мій пане!
Приказуй, що тепер робити мушу?
Директор. Дивись, яке блискуче зібрання перед тобою!
То все учені люди й дуже розбірчиві.
Ми ж відограти маєм перед ними
Нову пієсу Калідаси, що зоветься
«Шякунтала» або іще «Приміта — перстень»
Нехай же кожний з вас, артистів,
Як може постарається.
Артистка. Але ти, пане,
Так добре приготовив оцю п'єсу,
І ми всі вивчили так добре свої ролі,
Що все, сподіємося, вийде якнайкраще.
Директор. Але того не досить, о шановна!
Артист, хоч як би добре ролю він не вивчив,
Ще вміння тим він не покаже, поки
Знавець його похвалить.
Артистка. Так, це правда.
Приказуй же, що мушу я робити?
Директор. Не інше що, як заспівати
І слух публічності насолодити звуком.

Артистка. Яку ж я пору мушу оспівати?
Директор. Найкраща з пір — то літо золотеє...
Як гарно вдень купанням освіжитись:
Повітря аромати паталя[2] приносить
І до спочивку кожна полянка манить.
А вечір, то часом буває кращим дня!
Артистка. То правда! *(Співає.)*
Дівчата закохані квітку зривають,
Квітку зривають,
Пилочком наповнену квітку шіріші,
Квітку шіріші[3].
Дівчата закохані... Добре вважайте,
Добре вважайте.
Бо в квітці шіріші сховалася пчілка,
Сховалася пчілка!
Директор. Чудово!.. Досконало!.. Глянь — в театрі
Всі слухачі мов поніміли й непорушно
Сидять, мов намальовані. Так що ж би
Заграти нам, щоб зовсім їх задовольнити?
Артистка. Ти сам недавнечко сказав, о пане,
Що нині маємо ми відограти
Оту «Шякунталу», незрівняну пієсу.
Директор. Ах, дякую тобі, що нагадала!
Бо я твоїм співанням так зачарувався.
Що все забув. Цілком, як цар Духшянта,
Що, гонячи газель, забув усе на світі.

(Обоє виходять)

Завіса розкривається.

Дія четверта

Сцена друга

[Прощання Шякунтали з лісовою оселею]

Шякунтала *(до подруг)*. Милі сестри...
Хоч серце в мене повне тим бажанням —
Аби скоріш побачити свого супруга,
Та покидати ліс оцей мені так тяжко,
Що від жалю я ледве йду ногами.
Пріямвада[4] Не ти одна сумуєш. Глянь навколо —
Весь ліс наш у печаль повився, чуючи розлуку.
Дивися: лані травку з рота ронять, пави
Залишили танець свій, а ліани,
Мов сльози, перев'яле листя попустили.
Канва[5]. О, ви, гаїв священних дерева, на котрих
Живуть незримі боги лісові! Почуйте
Ви голос мій!.. Вона відходить!..
Вона, що не хотіла пить сама аж поки
Не напоїла влагою коріння ваше!..
Вона, що так любила прикрашатись — а ніколи
З вас не зірвала і маленького росточка!
Вона, що їй була великим святом
Та хвиля, коли квітка розпускалась —

Вона, Шякунтала, іде у дім супружий.
Благословіть же ви її на шлях далекий!

(Чути голос пташки «кокілі»[6])

Сарнгарава[7] (*прислухаючись*). Почули дерева твоє, учителю, прохання —
Мов браття рідні, дозволяють віддалитись
І голос свій цій пташці доручили.

Голоси в повітрі. Нехай твої шляхи встеляє
Лотоса зелень коло вод,
Нехай від спеки захищає
Дібров тебе тінистий звод.
І курявою най лиш буде
Летючий пил із рож квіток,
Нехай і вітер лиш приємний
Літає вздовж твоїх стежок.

(Всі слухають у великім здивуванні).

Гаутамі[8]. Дитино!.. Невидимі лісові істоти,
Мов рідну тебе люблячи, благословляють
У путь далеку. Уклонися ж перед ними.

(Шякунтала віддає кілька поклонів)

Шякунтала. Татусю.. Хочеться мені іще проститись
Із «Світлом Місяця» — з ліаною сестрою.

Канва. Я знаю, що ти любиш цю сестрицю
Свою лісну, дитино. Йди, прощайся.

Шякунтала (*обіймає рослину*).
Сестриченько!.. Ти «Світло Місяця» моє кохане!
Ну, обійми ж мене своїми гілоньками...
Я завтра вже далеко десь від тебе буду...
Татусю!.. Ти люби мою ліану,
Піклуйсь про неї, як про мене піклувався.

Канва. Дитино!.. Ще донині клопотався
Про тебе я. Тепер собі знайшла супруга ти по мислі —
Й моя опіка припинилась. І твоя ліана,
Дивися, теж знайшла собі супруга, —
Оцей могутній сахакар... І тут моя опіка
Теж зайва стала.. Та про вас обох я
Не перестану думати... Тепер — пора в дорогу.

Шякунтала (*до подруг*). Сестриченьки!.. Передаю у ваші руки
Мою ліану дорогу!..

Обидві. А нас — в чиї ж ти руки
Передаси? (*Залилися сльозами*).

Канва. Анасує, Пріямвадо — не плачте.
Повинні б ви Шякунталу ще ободряти,
А не...

Шякунтала. Татусю, ондечки самичка лані.
Ти бачиш, як поволі вона ходить?
Для неї скоро прийде час родити.
Так от, коли усе щасливо їй скінчиться —
Пришліть до мене, тату, кого-небудь
Із тою новиною. Не забудьте ж!..

Канва. Ні, я твого прохання не забуду.

Шякунтала. А хто ж то ще чіпляється за край мого убрання
І наче не пускає звідси?

Канва. Твій пестунчик,
Що поранив колись колючою травою губи,
А ти гоїла йому їх зцілющим зіллям
Та годувала із руки пшоном і травкою м'якою.

Шакунтала (*до козенятка*). Синочечку!.. Чого ідеш за мною?
Коли сама я все, що мені рідне, покидаю?
Не бійся, милий мій; як після смерті
Твоєї матері тебе я годувала
І виростила, бач, великого якого,
Так татко мій тепер про тебе буде піклуватись.
Іди ж, мій любий... ну, іди... вертайся...

(Плачучи, йде далі)

Канва. Не плач, дитино... Будь тверда. Дивися
Пильніше на дорогу, бо спіткнешся.

Дія шоста

Картина І-ша

Вулиця перед дворцем

(Входить начальник міської сторожі та два наглядачі; вони штовхають перед собою зв'язану людину)

1-й наглядач (*б'є чоловіка*).
Ану, кажи, мошеннику, де ти цей перстень
Знайшов?

2-й наглядач (*б'є*). Це перстень царський. Бач і ім'я
Царське тут вирізане!

Рибалка. Будьте милосердні,
Панове!.. Я не злодій!... Бідний чоловік я...
І не зробив я жодного злочинства.

1-й наглядач. Ого!.. Ти, може, скажеш, що позичив
Сам цар тобі цей перстень, мов якому
Благочестивому брагману?

Рибалка. Вислухайте ж, прошу.
Рибалка простий я... у Сакраватарі живу я...

2-й наглядач. Ти, злодію!.. Хіба цікаво знати,
Де ти живеш та що ти робиш?

(Замахується)

Начальник. Сушако [9] — спокій дай. Нехай усе розкаже.

2-й наглядач. Як ти звелиш. Розказуй.

Рибалка. Я содержу
Свою сім'ю, вважайте... той... рибальством;
То сіткою ловлю, а то на вудку — як прийдеться.

Начальник (*посміхаючись*).
Нівроку, благородне ремесло [10].

Рибалка. А що ж, мій пане:
Тим ремеслом, що від батьків нам переходить,
Ніколи гребувати не годиться.
І жрець святий жорстоко, бачиш, робить,
Коли звірят на жертву убиває;
Але хіба не може бути він і милосердним?

Начальник. Ну, годі! Далі!
Рибалка. От ловлю я рибу
І коропа піймав — здорового такого!
Приніс додому. Моя жінка
Взялася розчиняти — коли в пузі,
Дивлюся — перстень цей діамантовий!
Ну я, само собою, перстень той хотів продати —
А тут мене ви й зцапали, панове.
Оце і все, по істинній по правді.
Тепер що хочете зо мною те й робіте.
Начальник (*нюхає перстень*).
Джануко [11]! А, здається, правду він говорить...
Цей перстень дійсно рибою смердить.
Тепер би тільки
Довідатись, як він у воду міг попасти.
Ану, ідімо у дворець.
1-й наглядач (*штовхаючи рибалку*). Ану, посовуйсь, стерво!

(Ідуть)

Начальник (*зупинився*). Ну, от ми і прийшли. Оце, Сучако,
Піду я у дворець цареві дати знати,
Що перстень ізнайшовся. Ви ж чекайте
Та добре стережіть оцього чоловіка.
Обоє. Хай милостиво цар тебе зустріне.
Начальник. Спасибі.

(Пішов. Довга мовчанка)

1-й наглядач. Ну, оця волинка, мабуть,
Надовго затяглась.
2-й наглядач. А ти гадав, так легко
Аж до царя достукатись?
1-й наглядач. Кортить мене, їйбогу,
Оцього шибеника придушити.
Рибалка. Ох, мої кохані!
За віщо ж хочете невинного убити?
2-й наглядач. Дивись! Начальник наш біжить! Та ще з папером!
Там певно від царя приказ.

(До рибалки)

Ну, начувайся!
Або побачиш ще дітей, або й ні: підеш
На жир шакалам.
Начальник (*від бігу задихався*). Гей скоріше!
Рибалка. Ох, пропав я!
Начальник. Розв'язуйте його!.. Казав він щиру правду.
Сам цар це потвердив!..
1-й наглядач. (*розв'язує*). Та розв'язать не штука.
2-й наглядач. Ну, щастя ж, брат, твоє! А ще би трохи —
Прийшлось би в двері смерті заглядати.
Рибалка (*низько кланяється начальникові*).
Тобі лиш, пане, я завдячую життя урятування...
Начальник. Та добре, добре! (*Дає золоту обручку*). Ось
тобі цар посилає
Дарунок, що ціною буде не дешевший персня.
Рибалка. О боги!.. Що за щастя!..

1-й наглядач. Справді щастя!
Бо був уже на шибениці наче
І от нараз немов би на слоні вже їде.
2-й наглядач. А мабуть, дорого цінив наш цар оцей свій перстень,
Коли таку за нього дав він нагороду.
Це, певно, камінь там якийсь коштовний дуже.
Начальник. Та ні, не в камені там річ.
1-й наглядач. А в чому ж?
Начальник. Здається, перстень цей щось нагадав цареві,
Бо, лиш поглянув він на нього — як заплаче!
Так і заливсь слізьми — а ми ж то добре знаєм,
Що це на нього зовсім непохоже.
1-й наглядач. Виходить, добре ти цареві прислужився.
Начальник. Та, правду кажучи, не я, а цей рибушник.
Рибалка. А знаєте що, люди добрі? Хай вже буде
І ваша половина тут!
1-й наглядач. Оце так діло!
Ах, рибачок наш милий! Ну, тепер навіки
Ми приятелі! А що всяке добре діло
Розпочинати з випивки годиться,
Так от ходім — тут є шиночок гарний недалечко.

(Усі пішли)
(Завіса)

Дія сьома

[Цар Духшянта та Маталі в небесній колісниці Індри; летять у повітрі][12]

Духшянта (*Вглядається в місцевість, де їде*).
Скажи мені, о Маталі, — тепер, здається,
Ми починаємо спускатись і вступаєм
На шлях, де ходять хмари — правда?
Маталі. А як же ти помітив це?
Духшянта. Та бачу
Дощу краплини на колесах, а між спиці
Грозові чатаки[13] у менті пролітають,
А коні то аж сяють в світлі блискавичнім.
Маталі. То правда. А через хвилину, царю,
Ти будеш в світі тім, що ним ти правиш.
Духшянта (*дивлячись вниз*).
Яким незвичним світ наш людський видається,
Коли летиш так прудко вниз!.. Яри й долини
Неначе падають дедалі нижче й нижче,
А гір вершини наче вище випливають.
І ліс уже не видається непробитним —
Окремо видно і стволи, й гілки, і навіть гнізда;
Потоки, що здавалися вузенькими стрічками,
Бач, обернулися у многоводні ріки —
Неначе хто узяв і землю кинув
Уверх і от летить вона мені назустріч.
Маталі. Дивитися ти добре вмієш.
(Дивиться вниз зачарований)
О, яка ж, прекрасна,
Земля!..

Духшянта. А що то за гора видніється далеко?
Її похилості доходять аж до моря.
А з заходу та сходу — глянь, як з неї,
Неначе з хмари в час заходу, ллється
Розтопленеє золото.

Маталі. А це і єсть святиня —
Гора золотоповерха Гемакута [14], Скеля Золотая,
Що в ній кімпуруші живуть [15]. В тім місці
Пустельники доходять вищого блаженства.
І Каш'япа, богів та демонів владика,
Тут проживає із супругою своєю.

Духшянта (*з побожністю*). Такої нагоди не можу пропустити —
І мушу поклонитися святому.

Маталі Це добра думка. Я направлю колісницю.
(*Направляє*). Ну, от ми й на землі.

Духшянта (*здивовано*). Але ж бо як це дивно!
Колеса крутяться — а я не чую звука!
І куряви немає!.. І не трусить!..
Спустились ми на землю — а неначе
І досі у повітрі летимо!..

Маталі Така вже колісниця! [16].

З т і є і ж д і ї.

[Уривок: цар Духшянта й Шякунтала пізнають один одного]

Духшянта (*схвильовано дивиться на Шякунталу*).
Це вона... Шякунтала кохана...
В одежі темній... личко схудло...
Волосся в одну косу сплетене...
О, чиста душе!..
За мною, безсердечним, сумувала...

Шякунтала (*дивиться на зблідлого царя*).
Ні... це не чоловік мій... Але хто ж він,
Що міг моє дитя обіймами сквернити,
А талісман не оберіг від того?

Хлопчик (*підбігає до матері*). Матусю! Що це за добродій?
Мені «мій сину» каже і мене він обіймає?

Духшянта. Кохана!.. Глянь на мене... Вся моя
жорстокість
Минулася... Хіба мене ти не пізнала?

Шякунтала. (*до себе*). Зітхни ж, о серце... О, зітхни іще раз!..
Моєї долі гнів скінчився, і вона вже
Змилосердилася. Воістину, супруг переді мною!..

Духшянта Любимая моя... Зціли мене!.. От знову
Стоїш, прекрасна, ти мені перед очима.
Моє засліплення минуло — Рогіні [17] чарівна
Єднається із Місяцем своїм.

Шякунтала. О, побіди ж, о побіди, властитель!.. [18].

(Кидається йому в обійми: ридання не дають їй говорити)

Духшянта (*голубить її*). Прекрасна... Хоч твоє побід бажання
Сльозами перелите, — а все же побідив я!
Бо знову бачу твоє личенько кохане
І знов уста твої блідорожеві бачу...

Хлопчик. Матусю... Хто це?..

Шякунтала. Запитайся долі, синку! (*Плаче*).
Духшянта (*падає їй до ніг*). Моя ти вічна!.. Викинь
же із серця
Весь біль. Забудь, що я тебе зневажив так.
Кохана!..
Якась тоді мов тьма оповила мою всю душу.
Я був як той сліпець, що геть скидає
Вінок прекрасний з голови — боїться,
Аби то не була змія...
Шякунтала. О, встань же, мій супруже!
Це, мабуть, я прогнівала яким учинком
Всесильну долю, бо інакше, то чи міг би
Супруг мій, лагідний такий і добрий,
Зі мною так жорстоко повестися?
Але скажи мені — що сталося такого,
Що ти мене, нещасну, пригадав наново?
Духшянта. Тепер, коли вже витягнене жало
Печалі з серця, — буду я оповідать:
Колись не помічав я сліз цілих потоків,
Що аж по вустонька твої стікали, а тепера
Сльозиночку я бачу, що на віях
Тремтить іще — дозволь же осушити поцілунком,
Тоді я зовсім заспокоюся душею.

(Осушує сльози поцілунками)

Шякунтала (*приглядається*).
А це той самий перстень?
Духшянта. Так, той самий.
Це він і пам'ять повернув мені.
Шякунтала. О доле злая!..
Навіщо відобрала ти у мене оцей перстень
В'ту хвилю саме, коли я переконати
Могла супруга, що слова мої правдиві?..
Духшянта. На знак того, що нам весна вернулась,
Нехай повернуться моїй коханій і прикраси

(Хоче надіти їй перстень)

Шякунтала. Йому не довіряю я... Нехай супруг мій його носить
Маталі (*входить*). На благо вам!.. Вітаю я тебе,
великий царю,
Що ти з супругою своєю наново з'єднався
І можеш сином тішитись.

47. Переклади з санскриту П. Ріттера. Ж. «Східний світ», 1928, № 3—4, стор. 260, 262, 263[1].

БХАРТРХАРІ[2]

НЕЩАСНЕ КОХАННЯ

РО неї завжди згадую, вона ж мене не любить,
Вона бажає другого, а той кохає другу.
А мною захопилася ще друга, зовсім інша.
Ой лихо всім! Їй і йому, мені і тій, і Камі[3].

ЖІНКА — ДЖЕРЕЛО РАДОЩІВ І СТРАЖДАНЬ

Ось, люди, правду вам кажу я безстороннє:
На цьому світі справді так воно є всюди:
Нічого кращого за жінку тут немає,
Причини іншої для лиха теж немає.

НІКЧЕМНІСТЬ ЖИТТЯ

Сто років — строк життя найвищий. Половину віддається ночі,
А половина з другої відходить на дитинство та на старість,
А решту заповняють хворість та розлука, горе, слугування.
Життя — немов бульки на океані хвиль. Чому ж радіють люди?

МАРНІСТЬ СВІТУ

На мить — мала дитина, а на мить — юнак, що закохався.
На мить — жебрак злиденний, а на мить і багатир заможний.
Дідусь, нарешті, хворий, як актор вже в зморшках постарілий,
Заходить за завісу Ями[4] на кінці життя людина.

БЛАГОРОДНІСТЬ, СВОЯ КОРИСТЬ, ЗЛОБА

Допомагають добрі люди іншим, не вважаючи на себе,
Але звичайні люди — лиш тоді, як те не шкодить їхнім справам.
То вже чорти, не люди, що собі на користь іншим шкоду чинять
А що за люди ті, що перешкоджують без користі для себе?

МІЦЬ НАУКИ

Наука — вищая краса людей, це скарб, прихований таємно!
Наука — радість, щастя, славу нам дає, учителів навчає.
Наука — приятель, в чужій країні — це для нас кумир найвищий.
Науку, а не скарб, царі шанують. Без науки — ми, як звірі!

ЗАХІД ЖИТТЯ

Приходить старість, молодість минулась.
Розумні! Вищої мети шукайте!
Життя доходить краю. Час минулий
Не зупиняється і не вертає!

48. З рукописної збірки П. Г. Ріттера: «Антологія стародавньої індійської літератури». Зразки перекладів з мови палі [1].

З ЛІТЕРАТУРИ НА МОВІ ПАЛІ

ВОГНЕВЕ КАЗАННЯ

(МАГАВАГГА, I,21) [2]

ПІСЛЯ того, як Святий (Будда) перебув в Урувелі [3] стільки, скільки схотів, помандрував він до гори Гаї з великим натовпом ченців, а саме з тисячею джатілів [4]. І залишившись на горі Гаї разом з тисячею ченців, казав тоді Святий ченцям:

— Усе палає, ченці. А що саме палить усе?

— Око палить, зір палить, сприймання оком палить, уявлення оком палить, відчуття, що постає з уявлення оком, палить теж, чи буде воно приємне чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, все ж воно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди воно палить, через народження, старість, смерть, через розмаїтість горя, суму, страждання, нудьги й розпачу палить воно. Так кажу я вам.

— Вухо палить, звуки палять, сприймання вухом палить, уявлення вухом палить, відчуття, що постає з уявлення вухом палить теж, чи буде воно приємне чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, все ж воно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди воно палить, через народження, старість, смерть, через розмаїтість горя, суму, страждання, нудьги й розпачу палить воно. Так кажу я вам.

— Ніс палить, пахощі палять, сприймання носом палить, уявлення носом палить, відчуття, що постає з уявлення носом, палить теж, чи буде воно приємне, чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, все ж воно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди воно палить, через народження, старість, через розмаїтість горя, суму, страждання, нудьги й розпачу палить воно. Так кажу я вам.

— Язик палить, смак палить, сприймання язиком палить, уявлення язиком палить, відчуття, що постає з уявлення язиком, палить теж, чи буде воно приємне, чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, все ж воно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди воно палить, через народження, старість, смерть, через розмаїтість горя, суму, страждання, нудьги й розпачу палить воно. Так кажу я вам.

— Тіло палить, дотик палить, сприймання тілом палить, уявлення тілом палить, відчуття, що постає з уявлення тілом, палить теж, чи буде воно приємне, чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, все ж воно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через

вогонь гріха, через вогонь облуди воно палить, через народження, старість, смерть, через розмаїтість горя, суму, страждання, нудьги й розпачу палить воно. Так кажу я вам.

— Розум палить, думки палять, сприймання розумом палить, уявлення розумом палить, відчуття, що постає з уявлення розумом, палить теж, чи буде воно приємне чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, все ж воно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди воно палить, через народження, страждання, смерть, через розмаїтість горя, суму, страждання, нудьги й розпачу палить воно. Так кажу я вам.

— Коли добрий учень, озброєний навчанням, візьме це все під увагу, він збудеться втіхи від ока, від зору, від сприймання оком, від уявлення оком, від відчуття, що постає з уявлення оком, чи буде воно приємне, чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він збудеться втіхи від вуха, від слуху, від сприймання слухом, від уявлення вухом, від відчуття, що постає з уявлення вухом, чи буде воно приємне чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, — він збудеться втіхи.

— Він збудеться втіхи від язика, від смаку, від сприймання язиком, від уявлення язиком, від відчуття, що постає з уявлення язиком, чи буде воно приємне чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, — він збудеться втіхи.

— Він збудеться втіхи від тіла, від дотику, від сприймання тілом, від уявлення тілом, від відчуття, що постає з уявлення тілом, чи буде воно приємне чи неприємне, чи буде воно ані приємне, ані неприємне, — він збудеться втіхи.

— Він збудеться, нарешті, втіхи від розуму, від думки, від сприймання розумом, від уявлення розумом, від відчуття, що постає з уявлення розумом, чи буде воно приємне чи неприємне, чи будо воно ані приємне, ані неприємне, — він збудеться втіхи.

— А збувшись втіхи від них, він збудеться і пристрасті до них; збувшись її та визволившись, він стає вільний і доходить до свідомості: «Я є вільний, знищено нові народження [5]; я дійшов святості, виконано те, що слід було виконати», і визнає: «Немає вже більше нічого після цього існування».

Поки тривало це казання, тисяча ченців дійшли визволу від прагнення втіхи на землі, а серця їхні звільнилися від пристрасті.

ЗАПИТАННЯ МІЛІНДИ (МІЛІНДА ПАНГО) [6]

[Немає постійної особистої тотожності] [7]

Цар (Мілінда) казав:

— Преподобний Нагасено! Той, хто постає, чи той самий він, чи інший?

Преподобний відповів:

— Ні, він не той самий, і не інший.

— З'ясуй це порівнянням.

— Як ти гадаєш, великий царю, коли тепер ти дорослий, то хіба ти той самий, як тоді, коли був ніжним хлопчиком чи дитинчам, що пацає ніжками?

— Ні, преподобний, я був інший, яко ніжний хлопчик чи дитинча, що пацає ніжками, і інший тепер, коли дорослий я.

— А коли так, великий царю, немає в тебе ні матері, ні батька, ні вчителя, ні навчання, ні виховання, ні мудрості. Адже, великий царю, хіба мати зародка є інша, ніж мати дитини й дорослої людини? Хіба той, що вчився є інший, коли вже навчився? Хіба хто зробив злочин, є інший, коли йому за це відтято руки й ноги?

— Ні, преподобний. Але що ти мені відкажеш?

Преподобний мовив:

— Великий царю, я й сам був колись ніжним хлопчиком, був дитинчам, що пацає ніжками, а тепер я доросла людина. Через зв'язок з тілом всі ці стани складають єдність.

— З'ясуй це порівнянням.

— Отже, великий царю, коли людина запалить світник, хіба не горітиме він цілу ніч?

— Так, преподобний, горітиме.

— Як же так, великий царю, хіба полум'я на початку ночі те саме буде, як і опівночі?

— Ні, преподобний.

— Хіба полум'я опівночі те саме буде, як і наприкінці її?

— Ні, преподобний.

— А хіба, великий царю, на початку ночі був інший світник, опівночі інший світник і наприкінці ночі ще (інший)?

— Ні, преподобний.

— Отже, великий царю, така сама й безперервність явищ. Інше народжується, інше зникає; виникає ані попереднє, ані наступне; тому й людина не є ані те саме, ані інше; так виникає безперервність явищ.

— Ще раз з'ясуй це порівнянням.

— Великий царю, коли свіже молоко згодом перетворюється на вершки, а вершки на масло, а масло на топлене масло, хіба можливо, великий царю, все чітко відокремити?

— Ні, преподобний, все це виникає через безперервний зв'язок.

— Отак, великий царю, виникає і послідовність явищ. Інше народжується, інше зникає; виникає ані попереднє, ані наступне, тому й людина не є ані те саме, ані інше; так доходить вона останнього об'єднання свідомості.

— Ти мудрий, о Нагасено!

49. Переклади з санскритської мови проф. П. Ріттера. Ж. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 186—188.

З ГІМНІВ РІГ-ВЕДИ [1]

ДО ЛІСОВОЇ ФЕЇ [2]

(X, 146)

ЛІСОВИЧКО, лісовичко!
Заховалась ти в лісочку.
Шляху до села не найдеш?
Жах тебе перемагає?

Як цвіркун в гаю озветься
Та цикади зацвіркочуть,
То, немов звук ніжний віни [3],
Лісовичку вихваляє.

Тут ніби корови паслись...
Ось будинок я вже бачу!
Ось під вечір лісовичка
Подає скрипіння возу.

От мов хтось коровок кличе,
Хтось тут дерева рубає,
Хтось увечері в лісочку
Ніби пробі! пробі! кличе.

Лісовичка не нашкодить,
І ніхто не нападає.
Ягідок солодких з'ївши,
Відпочинь собі, як хочеш!

Запашну та духовиту,
Що без труда поживляє,
Всім створінням рідну мати
Вихвалив я лісовичку.

ДО ВІТРУ

(X, 186)

Вітре! Дхни на серце наше
Тихим, дивним лікуванням!
Нашому життю дай визвіл!

Ти нам батько рідний, Вітре,
Ти нам приятель, ти брат нам!
Дай нам сили, щоби жити!

Вітре! Там в твоїй домівці
Є великий скарб безсмертя:
Дай нам звідти, щоб прожити!

КОСМОГОНІЯ [4]

(X, 129)

Буття чи Небуття тоді не було.
Повітря не було, склепіння неба.
Що рухалось? Де? Що захищало?
Була вода! Глибокая безодня?

І смерті не було, безсмертя також,
Між днем і ніччю не було відміни.
Те [5] дихало саме, одне, без вітру.
І крім Того, більш не було нічого.

Пітьма була колись пітьмою вкрита,
Цей всесвіт ввесь був океан безсвітний.
Зародок той, що Хаосом був вкритий,
Один від сили спеки народився.

Любов спочатку виникла від нього,
Що стала першим для думок насінням.
Зв'язок між Сущим і Несущим розшукали,
Слідкуючи думками в серці, мудрі.

Думок тих промінь наскрізь простягнувся,
Що на горі було? І що зісподу?
Там сім'яносці, тут же їх сприймання:
Долі зусилля, зверху поривання.

І хто не зна, і хто про те повіда?
Звідкіль цей всесвіт народився та виник?
Боги пізніш від нього народились?
І як воно втворилося, хто знає?

Творіння не, звідкіль воно втворилось?
Чи створено було його, чи інше?
Його дозорець, що на вищім небі,
Той певно зна, чи, може, й він не знає?

50. Переклад Маргарити Сенгалевич з рукопису. Ж. «Червоний шлях», 1934, № 5, стор. 99—103, 106—109.

ЕМІ СЯО [1]

НА СИЧУАНСЬКОМУ ШЛЯХУ [2]

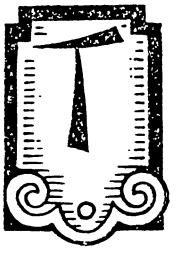

ЯЖКИЙ Сичуанський шлях,
Мов путь на небо тяжкий»—
Так сказав колись великий поет Лі Бо [3].
Сонце — гаряче і сердите палить землю.
Він іде по Сичуанському шляху — маленький загін: п'ятсот жінок і триста поранених.
Ноги Чжан Цін-цю стомились, але вона посміхається навіть тоді, коли ноги їй кривавляться об каміння.

Тонкий жовтий порох здіймається на шляху. Нестримно палить сонце.

— Зуби твої зовсім пожовтіли, Цін-цю, а які вони були біленькі! Тож не один задивлявся на них, Цін-цю.

— Жартуєш, Лю-Ерсао [4].

— Хіба можна жартувати з командиром!— хитає головою стара селянка.

Але Цін-цю кладе руку на плече селянці.

— Чи ти забула, що ми сестри?— говорить вона і додає, обертаючись до Лю-Ерсао: — Твої насмішкуваті оченята стали зовсім вузенькими від пороху, Лю-Ерсао, — я вже думала, вони втратили свою зоркість!— І вона виблискує білою ниткою зубів.

Жартуючи легше іти навіть по Сичуанському шляху.

Але Чжан Цін-цю наближає вуста до вуха Лю-Ерсао.

— Як поранені, Лю-Ерсао? Чи витримають вони ще один перехід,— запитує вона.

Лю-Ерсао повертає своє вкрите жовтою машкарою пороху обличчя, туди, де довгою, полинялою на сонці стрічкою розгортається загін — вона зводить брови.

— Ми не могли дати пораненим жодної краплини води з ранку, — говорить вона.

Цін-цю обводить очима місцевість.

— Наче на небо, важко йти по Сичуанському шляху [5]... Багато лі [6] треба ще пройти загонові.

Ящірками в'ються стежки — зникають між камінням. За кожним камнем — можуть виглядати ворожі очі... багато очей.

— Ні краплинки води від ранку! — повторює Лю-Ерсао.

Цін-цю йде вздовж загону. Вона мусить перевірити сили. Жінки підтримують поранених — чоловіки йдуть, ледве пересуваючи важкі, мов з вати зроблені, ноги. Крізь нашвидку накладені пов'язки просочу-

ється кров. Губи потріскалися — і кривавими струпами лежать на побілілих обличчях.

Жодної краплинки відрання!

Жінки стомилися не менш від поранених. Їхні очі злиплись від пороху і поту, але вони підтримують слабих, тяжко поранених несуть на ношах.

Дивіться, він хоче підвестить — протестує молода жінка.

Поранений з тугою, набухлою від поту і крові пов'язкою на чолі, говорить:

— Ви зовсім знесилені, сестри! Я спробую, можливо, ноги мої ще послужать мені.

— А ти гадаєш, що ми вже такі слабенькі? — заперечує жінка. — Хіба мало носили ми відер води за своє життя!

— А я от таких, як ти, молодців виносила на оцих от плечах, — говорить стара селянка в злинялому халаті.

Жінки усмішками підбадьорюють поранених, підбадьорюють одна одну.

Але від гострих командирових очей не сховаєш утоми.

Чжан Цін-цю відходить набік. Вона кличе сестер Лін Лань і Сю Ін Сестри найкращі дозорці в загоні. В селі вони перегукуються з порогів своїх фанз. У загоні вони завжди нерозлучні.

Чжан Цін-цю коротко віддає накази:

— Треба взнати, чи безпечне для відпочинку найближче селище.

Чутка про близький відпочинок швидко облітає загін. В надії на близький відпочинок навіть найслабші прискорюють кроки. Але Чжан Цін-цю наказує не поспішати — вона хоче почекати дозорців.

Сонце, йдучи на захід, стало зовсім червоним. Сині холодноваті тіні лягли на шлях. Чжан Цін-цю вдивляється в далечінь. Люди йдуть мовчки, чути тільки, як сковзають ноги по вогкому від вечірньої роси камінню. Тонка, бліда риска місяця з'являється на небі.

Лін Лань повертається.

— Там все спокійно! — говорить вона.

Чжан Цін-цю наказує рухатись швидше.

В далечині вже видно жовті квадрати вікон найближчих фанз. Білі струмки диму підіймаються над хатами. Це невелике селище Кушуба — розкинуте серед кам'янистих гір.

Люди повертають голови до освітлених вікон і поширеними ніздрями втягують теплий дух житла. Спереду на шляху темніє якийсь силует, — можливо, хтось кинув каміння, сіре, мертве каміння. Але ні, воно ворушиться.

— Стій! Хто йде!— кричить Чжан Цін-цю, наближаючись.

Жінка кидається набік. Темносиня ганчірка низько насунена на очі. В руках у жінки кошик з торбинками рижу і брудні сині ганчірки. Можливо, це жебрачка. Їх багато вештається по Сичуанському шляху.

Можливо також, це — господарка зруйнованої білими фанзи. Місяць світить їй просто в обличчя. Широка тінь від пов'язки лежить на її очах.

— Чи можете ви дати нам напитись?— запитує Чжан Цін-цю. Стара хитає головою.

— Ні, пане! ні! — бурмотить вона.

— Я не пан, бабуню! — всміхається Чжан Цін-цю.

— Ну, то пані! В місячному світлі очі старої дивляться недовірливо і пильно.

— Багато, ах, багато людей ходить по Сичуанському шляху.

Лю-Ерсао наближається до розмовців.

— Ти помилилась, бабуню. Це і не пані, — говорить вона.

Стара здригається і підводить голову.

— Що тобі, бабуню? — запитує Лю-Ерсао.

Жінка робить різкий рух у бік Лю-Ерсао.

Пов'язка сповзла з її голови. Чжан Цін-цю здається, що ця жінка не така стара, як їй видалось раніш.

Жінка сміється стиха, захлинаючись.

— Ходім. Ходім! — бурмоче вона і тягне Лю-Ерсао за рукава. Жінки зупиняються біля каміння.

Місяць світить їм просто в лице.

— Ти і зараз не пізнаєш мене, Лю-Ерсао? — запитує жінка, ховаючи усмішку в кутках уст.

Поплутані пасма білого волосся перуки падають їй на спину.

Чорна, низько підстрижена чолка лежить на її чолі.

— Лі Сань-чань! — вигукує Лю-Ерсао.

— А ти і не пізнаєш мене, подруго!

— Ну, та хіба пізнати тебе, коли ти виглядаєш бабунею. Але як опинилась ти тут?

— А хіба не варто знати червоним, хто ходить по Сичуанському шляху, Лю-Ерсао! — всміхається Лі Сань-чань.

— А це хто, командир? — запитує вона, вказуючи на Чжан Цін-цю.

— Так, це командир! Вона політрук нашої армії.

Сань-чань швидко наближається до Чжан Цін-цю.

— У мене є для вас новини, товаришко! — Сань-чань шукає в кошику, риється в ганчір'ї.

— Невеличка записка, командире!

Чжан Цін-цю підносить до очей жовтий зім'ятий папірець. Місяць світить ясно, і вона добре бачить кожний значок.

— Основна частина армії залишила Тунаньбо[7], значить, треба йти на північ.

Чжан Цін-цю шматує папірець.

— Чи давно вони пішли? — запитує вона.

— Тільки вчора на світанку вони ночували у селі. Але і ви не заперечили б трохи відпочити. Вірно ж? — запитує вона.

Швидкі тіні плазують по стежках. Селянки запрошують поранених до фанз, самі розташовуються біля порогів — на циновках.

— Я улаштую вас у себе, — сказала Лі Сань-чань, зупиняючись біля низенької фанзи.

У дверях з'явилось худорляве хлоп'яче обличчя з швидкими, цікавими оченятами.

Це десятирічний син Сань-чань Лін-мін. Хлопчик кинувся до матері.

— Ти з червоними? — запитав він, але, побачивши червону хусточку і наган біля пояса Чжан Цін-цю, він заплескав у долоні.

— Тихше! Тихше! Лін-мін, не галасуй, — з усмішкою зупинила його Сань-чань.

— А ти боїшся білих, хлоп'я? — всміхнулась Цін-цю. Лін-мінові очі блиснули.

— Хіба ертукруань[8] боїться білих, командире? Я сам ходив з цим кошиком по стежках і у мене ще є бамбукова палиця, де можна ховати записку і навіть листа. Хлопчик хитро зіщулився.

— А скільки тухао і джентрі[9] знайшли ми в селі, коли вони сховались від червоних.

— Ну, годі, Лін-мін, гостям треба відпочити. Скажи бабуні, щоб заварила чай! — сказала мати.

— Хороший син у тебе! — ласкаво усміхнулась Цін-цю, дивлячись услід хлопчикові.

Так, у нас у Кашуба хороші ертукруані. І Лін-мін теж не раз допомагав мені. Він знає Сичуанський шлях на декілька лі вперед.

Циновки розкладено коло порога. Чжан Цін-цю, Лю-Ерсао, Сань-чань відпочивають на них.

Добре відпочити після тяжкої дороги!

Чай парує. Хлопчик дмухає на вогонь, вогонь пробігає по сухому хмизу. Хмиз потріскує. Червоні кружечки світла танцюють на хлоп'ячому обличчю.

Бабуня, згорнувши вузлуваті руки на колінах, розповідає про те, як білі грабують сусідні селища.

В очах у жінки тривога.

— Так! Життя важке! Генерали минулої осени зібрали податок вже за 30 років уперед. Чим годувати дітей! — зітхає стара.

Сань-чань наливає чай. Тепла срібляста пара підіймається від чашок.

— Чи не можна тут відпочити пару день, — звертається Лю-Ерсао до Чжан Цін-цю. — Поранені дуже знесилені!

Але Сань-чань хитає головою — вона не радила б затримуватись тут — сильні частини генерала недалеко. А селянський загін ще не настільки міцний, щоб допомогти сутичці, — але вона не закінчує і відсуває чашку.

— Що таке? — запитує Чжан Цін-цю з тривогою.

— Слухай! — хитро зіщуляє повіки Сань-чань.

Жінка прислухається — так, це пісня. Звуки наближаються, Чжан Цін-цю пізнає їх. Ці звуки дуже добре знайомі командирові Червоної Армії.

Серед фанз промайнули сині сорочки і червоні краватки, чути тупотіння десятка молодих ніг.

— Сюди, сюди, товариші! — гукає Лін-мін.

Маленький загін селянської молоді вишиковується перед фанзою.

— Ми прийшли вітати Червону Армію,—говорить старший хлопчик. І він підводить голову, оглядаючись на свій загін і додає урочисто:

— Ми «молодая гвардія робочих і селян»! [10].

— Салют командирові! — вигукує ватажок.

Хлопці підносять палиці і салютують ними так, як це роблять солдати гвинтівками.

Лю-Ерсао нахиляється до Цін-цю і говорить:

— Мій хлопчик був би теж тут, коли б він був живий!

— А скільки вас тут у Кушуба? — запитує Чжан Цін-цю ватажка.

— Нас два загони, командире, — відповідає ватажок.— Один залишився тут, другий пішов з Червоною гвардією, а ще декілька хлоп'ят, — ватажок наближається до Чжан Цін-цю і говорить стиха, — пішли до білих, ти розумієш, для чого, командире... — І він посміхається хитро примруженими очима.

Потім він додає голосно:

— Ми всі в розпорядженні місцевого комсомолу, командире. Я вже комсомолець!

— Молодці! — каже Чжан Цін-цю і кличе Лін Лань і Сю Ін. Вона доручає розвідницям разом з загоном молоді вартувати сьогодні вночі.

Чжан Цін-цю остання опустилася на циновку.Огні в Кушуба давно загасли. Жінки розташувались у селянських фанзах. Сон довго не заплющував очі командира. І тільки коли тонка риска місяця зникла на

зблідлому небі, сон поклав свою теплу руку на стомлені повіки Чжан Цін-цю [11].

. . . . . .

— Командире!

Чжан Цін-цю розплющила обважнілі повіки. У ранковому світлі обличчя Лю-Ерсао біліє, наче сторінка паперу.

— Тривога, командире! — повторює вона і рука Чжан Цін-цю інстинктивно лягає на кобуру.

— Що трапилось?

— Ворог наближається відтіля! — вказує рукою Лю-Ерсао на гори — їх не менше полку!

За пару хвилин загін на ногах. У вікнах видно перелякані обличчя селянок. Десь голосно кричить дитина.

— Треба захищатись, що б не було! — каже Чжан Цін-цю і наказує готуватись до оборони.

Загін потрапив у туге кільце ворога.

Злегка зіщуливши припухлі від безсонної ночі повіки, офіцер вдивлявся у далечінь.

В блідому ранковому світлі було видно окремі фанзи і групи жінок у червоних хусточках, що рухались між ними.

Очевидно, жінки готувались до оборони.

Офіцерові очі недбало сковзнули по червоній нітці жінок і зупинились на червоному язичку прапора, що полум'янів у долині.

— 800 метрів!.. По ворогу!.. Стріляти! — скомандував офіцер.

Голос офіцера у вогкому ранковому повітрі прозвучав різко, мов удар хлиста по воді.

— Стріляти! — звук обірвався. Офіцерові очі звузились у нитку.

Звук обірвався, і була тиша, і була страшною і незрозумілою ця тиша — тому, що перший звук мусив був породити другий, такий звичайний для офіцера звук...

Але було тихо.

Офіцер ще чекав, не розуміючи, не вірячи тому, що трапилось. Потім він обернувся. Солдати стояли суцільною сіро-жовтою масою. Він не бачив ще окремих облич, але вже знав, що ці обличчя ворожі.

— Стріляти! —повторює офіцер, але йому здається, що його вигук мов пружнястий дитячий м'ячик, відскакує від міцного муру і котиться у порох Сичуанського шляху.

Жінки ще не розуміють, що відбувається там, на узгір'ї.

Чжан Цін-цю бачила помах офіцерової руки, і тепер оця дивна тиша.

Але хвилина, друга, — і вони починають розуміти.

— Вітаємо революційних солдатів!—кричить Лю-Ерсао і зриває з голови червону хустку.

— Вітаємо революційних солдатів! — підхоплюють десятки голосів.

— Червона Армія — справжній ворог японського імперіалізму,—вигукує Сань-чань.

— Ідіть до нас. Хай живе Червона Армія!

Жінки забувають про небезпеку. Вони біжать туди, на узгір'я, де зараз така тиша.

— Я примушу вас стріляти, сволота! — кричить офіцер, і його пальці лягають на курок. Холодно виблискує дуло кулемета.

— Я заставлю вас! Але офіцер не закінчує. Він чує вигук і стрілянину позад себе.

— Баогао! Сотні селян Кушуба наступають з тилу, — кричить ординарець.

Офіцер блідніє.

— Стріляти! — вигукує він.

Старий солдат у сірому злинялому одягу виходить наперед і різко повертається до солдатів:

— Хлопці! Я воював десять років, але ніколи наша армія не захищала населення. Ніколи не бачив я, щоб нам наказували стріляти в імперіалістів. Всюди і завжди примушували нас стріляти в селян і робітників, а тепер вимагають, щоб ми воювали з жінками, не буду!

Легкий дріж побіг по туго обтягнених шкірою офіцерових щелепах.

Солдат підняв гвинтівку і з силою кинув її на шлях.

— Собака!

Офіцерові пальці натисли курок і... в ту ж хвилину солдат махнув руками, наче ловлячи щось у повітрі. Червона цівка повзла по мундирі і по біло-блакитній нашивці «неба і сонця».

— Стрі... але жовто-сіра хвиля захлинула командира,—десятки ніг били, топтали його.

— В'яжи руки!

— Собако!

— Черепахо! [12].

Тіло командирове промайнуло над юрбою і важко впало на каміння.

Жінки наближались. За ними йшов загін селян.

Солдати стояли розгублені, переступаючи з ноги на ногу, не знаючи, що робити. Вони кинули свої гвинтівки, зв'язали своїх командирів і тепер, раптом, загубили певність.

Жінки підійшли ближче.

— Ну, то що тепер будете робити з нами? — запитав з-під навислих повік, з непевністю дивлячись на Чжан Цін-цю, молодий солдат.

— Червона Армія захищає робітників і селян! Чи знаєте ви це, товариші? — запитала Чжан Цін-цю.

Солдат опустив повіки.

Солдати стояли мовчки, переглядаючись, ще не певні остаточно, що їм робити далі, що далі буде з ними.

— Може, повернешся додому прати пелюшки замість мене, хлопче? — задиркувато вигукнула Лю-Ерсао, просто дивлячись на молодого хлопця, що стояв у першій шерезі.

Солдат обернувся, і густа червона фарба поповзла по його опаленій сонцем шиї і по тугих щелепах.

— Коли підете додому, то ми будемо воювати за вас! — каже Чжан Цін-цю.

— Ні, командире! — тряхнув рішуче головою хлопець, і гоміданівський значок полетів на шлях.

Солдати зривали значки, значки падали і непотріб'ю лягали на шляху.

— Хай живе революційна Червона Армія!

— Ваньсуй!

— Ваньсуй!

Ранкова свіжість обвівала обличчя. Мов укриті тонким лаком, виблискували в ранковому сонці дахи Кушуба.

Лю-Ерсао зняла червону хусточку. Вітер розвивав червону тканину між її пальцями. Лю-Ерсао відірвала довгу тонку бинду. Червона пов'язка спалахнула на рукаві злинялої на сонці сорочки солдата. Солдат поправляв бинду, розглажуючи тканину негнучкими тремтячими

пальцями. Іноді його очі зустрічались з очами жінки, і він трохи ніяково посміхався.

Чжан Цін-цю прийняла командування.

Зв'язані командири лежали біля каміння.

— Собаки! — говорить старий селянин, стискаючи кулаки. — Хай знають, як допомагати генералам здирати податки!

— От тобі за несплачені даяни! — вдаряє молодий солдат офіцера.

— Розстріляти? — запитує солдат у старій шинелі, вказуючи на зв'язаних.

— Почекайте, товариші, — зупиняє Чжан Цін-цю. — Треба відвести їх до штабу. Там ще добре побалакають з ними!

Вона віддає наказ збиратись.

Озброєні піками селяни приєдналися до загону. Чоловіки несли поранених. Жінки, виблискуючи на ранковому сонці багнетами, конвоювали заарештованих офіцерів.

Лін-мінь, світячи п'ятками міцних засмаглих ніг, біг поруч конвоїрок, його довга бамбукова палиця лежала на плечі, мов справжня гвинтівка.

Біля останньої фанзи Чжан Цін-цю і Лю-Ерсао простились з Лі Сань-чань. Кошик з мішечками рижу був знову в її руці.

Молода селянка стояла на порозі фанзи. Сонце вже піднеслось високо, і воно відбивалось в очах жінки.

Хусточки жінок і пов'язки на рукавах чоловіків спалахували на сонці.

Люди йшли тісною суцільною масою — полк обігнув гору і — почервонів Сичуанський шлях.

51. Переклади з корейської мови Ф. Бахтинського. Ж. «Східний світ», 1929, № 1—2, стор. 336[1].

КОРЕЙСЬКІ ПІСНІ

3

Пісня часів до японського панування [2]

(Скорочено).

ИЛИЙ слізьми умивається,
Милий з милою прощається.
— Ой, піду я, мила, світ за очима.
Бо ти гарна на вроду
Та убогого роду,
А мій батько губернатор
Не пускає тебе брати.

А я піду до Хан-Ян [3] вчитися.
Та вивчуся — повернуся —
То підем до батька проситися,
Щоб дозволив нам оженитися.
Мила умліває й ледве промовляє:
— Не кидай ти мене, сиротини,
Бо без тебе не житиму й хвилини.

Милий жалісно кривиться
До милої ласкаво хилиться:
— Не можна так говорити,
Бо й мені без тебе не жити.
— Ой, підемо разом на Хан-Ган [4] широку
Та втопимось у воді глибокій.

Мила сльози втирає,
До милого так промовляє:
— Шкода мені коханнячка мого
Й тебе, юнака молодого.
Не треба нам, серце, топитися,
Іди, лишень, до Хан-Ян вчитися.
А йтимеш стороною чужою,—
Я думками буду з тобою.
— Ой, бідна ж я, нещаслива.
Що ж це я, дурна, наробила.
Як ти будеш у Хан-Ян учиться,
То не схочеш на мене дивиться,

Побачиш міську кралю
Й забудеться наше кохання.
Ой, минулася моя весна дівоча.
А далі заплачуть осінні ночі.

Милий од воріт повертається,
До милої ясно всміхається.
— Неправда те все, мила,
Що ти говорила.
Бо після весни ще літо буває,
Аж тоді осінь наступає.
Та не осінні лиш сльози,
А й в зимі люті морози,
А за зимою знов весна обертається,
І радість знов починається.
О, наше кохання згадається
І недоспівані пісні доспіваються.

4

Шумлять і грають
Струмки весняні,
Весело сяють
Зорі рум'яні,
Весно недовга,
Землі оздобо,
Стань, не лети,
Юнацтво ясне —
Пора прекрасна
Така, як ти.
Струмки засохнуть,
Зорі погаснуть,
Життя зів'яне,
Старість настане.

6

Пісня військова [5]

Забрали японці усі наші сили,
Й усі наші надії пропали.
Настала гаряча пора,
І народ, як схоче осягнути долі,
Прапор повстання має піднести.
А молодь повинна йти попереду.
А що я умію?
І що я знаю потрібне?
Як би у Толстого учивсь я письменству,
Книжки я писав би для своєї країни;
Як почув би од Маркса закони життя,
То щастя б народу своєму придбав;
Коли б я те знав, як Ленін учив,
Я б гасла комуни в краю засвітив.
А так я нічого не знаю,
І порожня у мене душа.
Забрали японці усі наші сили
Й всі наші надії пропали.

7

(Скорочено)

Там, на далекому сході,
Притаїлося тихе село.

Там місяць всміхається й привітно світить,
І червоно-рожевії квіти
П'ють вранішню росу;
Їхні пахощі чисті
І промінисті.
Щоб сонце не сходило, просять:
— Усесвітній царю!
Ти даєш життя,
І все живуще од тебе зростає
Й ім'я твоє прославляє.
А рожевії квіти —
Несміливі діти боязкої ночі.
Твої вогненні очі
Нас спалять умить,
Царю благий. Зажди хоч хвилину —
Дай ше пожить.
Сонце не чуло, як квіти благали,
Й зійшло. І все живуще його прославляло.
А квіти червоно-рожеві
Умерли [6].

52. Переклад К. Накагакі і Г. Носкіна через есперанто з японської мови Ж., «Червоний шлях», 1933, № 7, стор. 91—92, 97—100 [1].

С. ТОКУНАГА [2]

ГОЛОД ЗА БАГАТОГО ВРОЖАЮ

Новела

(Уривки)

Дошка сповіщень:

У Токіо ви теж не знайдете роботи

Де шлях через поле роздоріжжям галузиться до станції, стояв чоловік років тридцяти, дивлячись на дошку сповіщень юнацької асоціації [3] села Жооген, Інашіку-гун [4], Ібаракі-кен [5].

Понад рижовими полями, здебільшого скошеними, повисли важкі хмари, майже нерухомі, й безупинно блідим струмінням ллє дощ. Саквояж, що йому на спині, був зовсім мокрий, бо на нього крапала вода з нахиленої паперової парасольки [6]. Чоловік у «гоокамурі» [7] та в «гантен» [8] з індигової бавовни стояв довгий час, поки наостанку не пішов, прямуючи ліворуч — до станції.

«Не знайдеться роботи?» Проте, її немає і в рідному селі, якби він повернувся. Він прийшов, облишивши дружину та дітей на хліб братові, що в нього судом забрано землю. Жнива здебільшого скінчилися, і не було селянина, який найняв би людину, сплачуючи по одному єну [9] на день лише за обмолот та розсипання рижу по товарах [10].

Що другі та треті сини [11] бідних селян охоче пішли до міст і викликали заздрощі в перших синів, це вже стара справа. Тепер юнаки, викинуті з промисловості, повернулися до села й не мали землі для рільництва. Вони не мали інших засобів, як пограбувати ферми зі своїми братами, або сподіватись на потрібність рук у фермерських роботах.

«Ну, щось таки буде, бо Токіо великий», — прийшов він, міркуючи. Проходячи алеєю, повз заду зерносховища, він опинився перед вокзалом.

Підійшовши до паркану станції, чоловік знову спинився, наче прикутий.

Ви вмрете з голоду, якщо підете до Токіо

Афіша з червоними літерами перепоною стояла йому на путі. На-

хиливши паперову парасольку, чоловік у гоокамурі не зміг навіть зітхнути.

Спереду голод і позаду голод — суха рука, що держала парасольку, заклякло тремтіла.

«Ей, ти, що тут робиш?» — Наблизившись з рипінням чобіт позад нього, хтось торкнувся його парасольки.

Чоловік у гоокамурі мовчки обернув голову. Там стояв поліцай із вокзальної варти.

«Куди ти підеш?» — випитливо дивлячись з-під каптура на чоловіка в гоокамурі, запитав поліцай.

«Так, пане...» — чоловік без причини вклонився поліцаєві.

«Навіть, якщо ти підеш до Токіо, ти не знайдеш ніякої роботи!

. . . . . .

«Ти звідки?»

«З села Габара, пане, я звуся Орігара Кіжуу...».

Поліцай записав у книжку й по хвилині мовчання сказав:

«Повертай додому, тобі буде краще повернутись додому».

. . . . . .

«Іди геть!» — погрозливо закричав тоді. Безвільно людина в гоокамурі повернула дорогою, що нею щойно прийшла. Сіра хмара вкрила небо, безупинно блідим струмінням ішов дощ. Польовим шляхом, рівниною Гітачі, безвільно йшов чоловік у гоокамурі й хутко зник у дощовім тумані.

. . . . . .

Два мітинги

Місцем мітингу та доповіді про якийсь земельний конфлікт у Габара був будинок Адачі-Мацузоо, члена селянської групи в конфлікті.

Коли три товариші прибули до місця, вимучені сильним дощем, хата вже була переповнена людьми.

Селянську хату під солом'яним дахом оточено парканом з поліцаїв, що між ними була також і сільська поліція з чотирьох сіл — Генсеїда, Намаїта, Жооген та Габара.

Промови всіх ораторів спинено одну по одній і тепер чекали на прибуття Такі з двома помічниками. Спинено навіть консультант-адвоката, що перший інформував про становище судової боротьби, про те, що пропозицію куркулів про копроміс, передану через банду найманців, відхилено.

— Я не брешу, я кажу правду, ну, якщо...

З обуренням на обличчі, що ніби казало: «майте хоробрість, якщо хочете спинити»,—вийшов на імпровізовану трибуну селянин з волохатим обличчям і обернув вогневі очі до поліцая, що сидів біля столу.

— Хоча я вперше промовляю про такі справи, я казатиму правду! Сьогодні я з моєю дружиною пішов розплатитися з продавцем угноєння, везучи бідою 15 гьоо [12] рижу, тоді, ви послухайте, продавець угноєння каже, що не стає ще три гьоо.—

Селянин з засмаглим обличчям з високими вилицями розмахував рукавами можірі[13]: «18 гьоо продавцеві угноєння, 40 гьоо ренти, 15 гьоо як процент за позичені гроші, 8 гьоо сільського та префектурного податку, 15 гьоо міським яткам на річну розплату і т. д., і т. д...,— це із 120 гьоо, що ми всього зібрали. Присутні, обміркуйте! Скільки залишається нам?».

Збентежились біля входу й присунулись слухачі, що їх густо давило ззаду до столу президії [14], зробленого з двох хлоп'ячих столиків, поставлених один на один, і укритого червоним прапором секції.

— Кажуть, цей рік був урожайним. Правда, я вперше на своїм житті зібрав 120 гьоо рижу, але що робити з такою мізерною ціною по 6 єн за гьоо. Ми мусимо приносити по 3 шоо [15] лущеного рижу за пару табі [16], 5 шоо за сорочку.

Ані молоді, ані старі селяни з мозолястими, засмаглими широкими руками не звикли до оплесків, але червоними очима вони відповідали безмовне: «так, так».

— Правда, не знайшлося б дурнішого за селян. І лише гадаючи, що наступний рік буде кращий, ми пробідували вже десятки років. Наші покоління сторіччями марно сподівалися з дурною терплячістю, і тепер ми голодуємо, вдягаючись у дрантя, працюючи до виснаження. Обміркуйте ви, присутні, бо ж ми такі дурні!

Між покриками почулися удари в кількох місцях. Приголомшені закинутою «дурістю», слухачі почули, що щось спухло їм у грудях, закрило горло й дражнило так, що не можна було підвестися.

— Проте, ми не можемо залишатися назавжди дурними! Куркуль Ітоо-Гон побачить, що дурні зроб...

— Спиніть!— закричав чиновник у мундирі, що сидів збоку, підводячи плече для нападу. Молодого селянина, що не хотів облишити трибуни, жорстоко виштовхнула людина, яка стояла позад нього.

Слідом за ним з'явився Такі, секретар округової спілки.

Скинувши забризкані штани, він стояв у триковій білизні. Але промова була спинена, як тільки він вимовив два слова:— «Ми селяни».

Тоді один юнак з довгим волоссям встав поміж юнаками, що сиділи купою біля задимленого шоожі [17] комірки [18] й підійшов до трибуни, ледве пробиваючи дорогу межи тісно посілими присутніми. То був Кацу, що вдень його бачили в пивниці.

— Я є Окіта-Кацу, що вступив до спілки тільки сьогодні ввечері. Я повернувся до села, вигнаний із скляної фабрики в Токіо.

Водячи рукою по краю стола, що сягав йому лише до стегон, бо був високий на зріст, він уклонився двічі, соромлячись од незвичності.

— Будьте хоробрі!

— Ми покладаємось на вас!

Юнаки біля шоожі підбадьорювали нового товариша. Видно було, як червонілися щоки в Кацу; слова приходили не відразу.

— Б... багато безробітних у Токіо. Занадто багато, тому вони вигнали нас у села.

Слухачі мимохіть посміхнулися.

— Так, і моя дочка теж повернулась!

— Мій син теж повернувся, напевно, і його вигнали!

Селяни закричали, ніби виправдуючи його:

— І повернувшись до села, ми не знайдемо землі для рільництва!

Кацу промовляв, наче розмовляв з кимось удвох, і на всі слова його слухачі стверджуюче хитали головами.

— Шукати роботи в Токіо марно... Ні бідняки з сіл, ні ми, безробітні, що повернулися до села, не уникли б голодної смерті, коли б ми нічого не робили в теперішнім становищі.

Тут усі слухачі мовчали й дивилися на губи Кацу.

— Тепер для нас путі немає!

Кацу розмовляв повільно, але слухачі добре розуміли. Тепер вони безпорадні.

— Ми, — тепер атмосфера в залі дійшла критичної напруженості, — проти безробіття!

Спільне почуття бігло по серцях слухачів.

— Проти безробіття, породженого капіталістичним куркульським урядом!

Кацу не чув, що закричала людина біля його вуха, він лише побачив, як перевернулися столики. Він відчув на своїй руці гострий біль, наче руку хтось одірвав.

«Розійдіться! Розійдіться!».

Стикнувся, відштохвнувся, закружляв він у хвилях сполоху і, визволившись з юрби, що вирувала, опинився на руках у юнаків, членів юнацької секції спілки, які перебували біля амадо[19] хати, де тепер учинився срамотний бій.

«Розійдіться!».

На дощі, який дедалі дужчав, по темнім подвір'ї бігали люди з шаблюками.

— Напружся, товаришу! Як ся маєш?

— Вже добре! — відповів Кацу, стискаючи голову рукою.

— На демонстрацію! На демонстрацію до Жоогенської школи!

Ховаючись у темноті та тулячись до мурів комори, селяни не хотіли розходитись по дощі.

— Процесією до нижньої школи Жоогену!

— У цій школі зараз зійшлися куркулі!

У вогкім повітрі залунали гострі покрики.

Бадьорі юнаки з юнацької секції, босі, в темряві бігали по селу.

Чорна колона рушила темною дорогою. То чорною масою, то розгорненим поясом без співів ішла процесія, і тільки кожного разу, коли перші ряди колони розривали перешкоду з вартових поліцаїв, які забігали, щоб стати на заваді процесії, голосне «ура» порушувало мовчання і довго лунало в широкій рівнині Гітачі під низькими хмарами дощової ночі.

53. З книги: Японська лірика феодальної доби Переклад з японської мови та стаття Ол. Кременн. Х., 1931 [1].

З ЯПОНСЬКОЇ ЛІРИКИ ФЕОДАЛЬНОЇ ДОБИ

Пісня землекопів[2]

руже! І лани
І пасовиська наші
Опрацьовуймо.
Там, де струмок тече,
Черепаха бавиться.

Вірші, присвячені природі

На гілку сливи
Прилетів соловейко.
І хоч про весну
Пісні співає, але...
Сніг все йде без кінця.
Збірка «Кокінсю», X вік.

Соловейкові
Співи вже чути,
А ще від снігу
Біліють гілки сосни
На горі Осака
Дайдзо-тенно. Збірка «Сінкокінсю», XIII в. [3]

Вітер низовий
Весни переможної
Навіть і льоду
Не порозтоплював ще
І співів соловейка.
Сітаго, X вік.

За моїм домом
Соловейко сумує,
Жалісно співа,
Що у садку пустіє
І квіти облітають [4].
Канеморі, X вік.

Квіти на сливі
Ароматні, рожеві,
Щойно розцвіли.
А сьогодні уранці
Випав білесенький сніг
Збірка «Сінкокінсю», XIII вік.

Моя хатинка
У сосновому гаї.
Тут близько море.
Верхів'я Фудзі-гори
Я бачу з вікон своїх.
Ота Докан, XIII вік[5].

Лише для тебе
На весні у поле йду
По перші квіти,
А на мої рукава
Падає сніг без кінця.
Коко Тенно.

Ти давно пішов
І не повернувся ще.
Шукати в горах?
Чи назустріч виходить?
Або знов ждати, ждати.
Іва-но-хіме. Збірка «Манйосю», VIII вік

Як ніч надійде
У затишку дерева
Ночівлю зроблю.
І сю ніч квіти вишні
За господаря стануть (мені).
Тайра-но Таданорі, X вік[6].

Рефлексії

Кольори квітів
Никнуть навіть безслідно,
Так надаремно.
В світі старію і я,
Вперті думки без кінця.
Оно-но Коматі, IX вік[7].

Коли дізнаюсь,
Що скоро старість прийде,
Замкнувши двері,
Скажу: «його немає»
І не зустріну її.
Невідомого автора. Збірка «Кокінсю», X вік.

К краю Сінано
Із верхів'я Осама
Димок повстає,
Чи не гнівають його
Чужих людей погляди?
«Ісе моногатарі», X вік[8].

Коли б у світі
Минущих квітів вишні
Не було зовсім —
Весною наше серце
Веселе було б завжди.
Арівара Нариxіра, IX вік. Збірка «Кокінсю», X вік.

Серце Ямато [9],
Островів розкиданих
Узнати схочеш —
Іде ранкові пахощі
В горах вишневих квітів.
Норінага [10].

Танка, що має подвійний зміст, отже передається двома перекладами

От бачу я того,
Хто, як рибалка в морі,
І здається і почастує
Мене морською травою.

Або: Ось бачу я ту,
Хто, як черниця,
До світу має огиду
І здається і почастує (подарує)
Мене побаченням (або подарує поглядом).
«Ісе моногатарі», X вік [11].

Зразки хокку [12]

А гілці сухій
Крук зупинився.
Осінній захід.

Дні холодніші,
Дощику дрібного згук,
Самота вночі.

...Піймав злодія,
Глянув — і в ньому впізнав
Свою дитину.

...Ставок порослий...
На крижаній поверхні
Вечірня роса.

...В крамницях квітів
Пора гасити світло.
Ллє весняний дощ.

54. Із статті: Ф. П у щ е н к о. Японське письменство. Ж. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 193. 196—197 [1].

З ЯПОНСЬКОЇ ЛІРИКИ ФЕОДАЛЬНОЇ ДОБИ

(інше видання)

Ута [2]

БЕСНЯНІ мої роки,
У який край світу
Ви помандрували,
Невідомому дідові
Лишивши моє тіло?

Танка [3]

Як чуємо про смерть, —
«Чуже, мов, лихо те»,
Міркуємо собі...
Ніж вмерлая людина,
Се [4] менше ще живе.

Танка

Ось тут моя хатина,
Біля — сосновий гай,
Близесенько і море,
І Фудзі верховину
Я з ганку бачу вкрай [5].

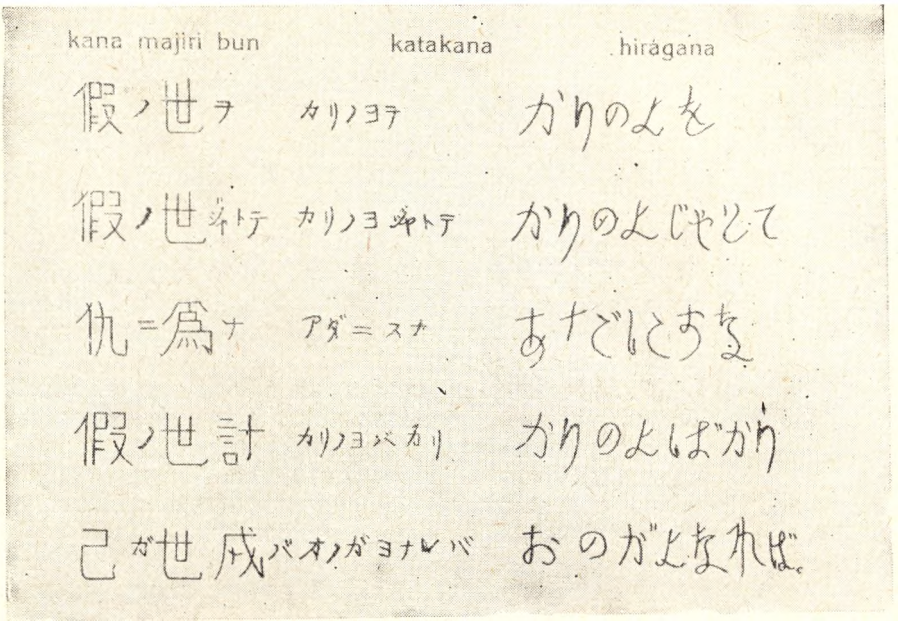

romaji [6]

Kari no yo wo
Kari no yo ja tote
Ada ni su na
Kari no yo bakari
Onoga yo na reba.

Переклад за текстом ідеограм [7]

Се минуче життя,
Як аби лише життя
Ми не маєм його
марнувати,
Най для нас воно
хоч і минуче життя
Так, єдине ж,
що дано нам мати.

Переклад, зроблений за фонетичними транскрипціями [8]

Минуче життя
За минуче життя
Не вважай,
Бо минуче життя.
Лиш твоє.

55. Переклади з японської мови Ф. Пущенка Ж. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 203—304[1].

ЖАБА З ОСАКА Й ЖАБА З КЬОТО[2]

КОЛИСЬ у Кьото була собі жаба, що доброї слави зажила за розум. Зроду ж не бувши вона в місті Осака, їй закортіло притьмом там побути; тож чона якось і рушила в подорож.

А посередині віддалі межи містами шлях перейшов через гірське пасмо, високе та довге. На превеликую силу дісталася жаба на верх отих гір. Аж зирк: з супротивного боку, від Осака, скаче, на гору йще одна жаба. Привітившися чемно обидві, спинились вони відпочити там трохи від втоми й тим часом про дещо й розмовились. Жаба із Кьото перша спитала:

— Чи ви бува куди не мандруєте? Щось по вас знати, либонь, ви здорожені. Де ж ваша путь?

— Я, бачте, з Осака; зроду не бачила Кьото, се й чимчикую на його поглянуть. І ви, певно, теж десь далеко?

Жаба із Кьото й собі відповіла:

— А я сама з Кьото, прямую тепер до Осака; маю велику охоту побути у вашому місті.

Тее-онее, сидять — розмовляють, а вже не про що, як про ту половину дороги, що кожна з них відбула, про втомність мандрівки, пригоди дорожні та тощо. Бідкались дуже обидві кумасі, що мають попереду ще чівдороги такої важкої. Тут жаба з Осака й каже товаришці:

— Плентатись геть так далеко в такеньких умовах — річ нецікава й непевна. Але, на щастя, тут місце високе і зручне. Нумо, погляньмо звідси на Осака й Кьото, відтак і вернімось до дому.

Вельми вхвалила дотепну сю думку жаба з Кьото.

— На що пак, мовила, й краще. Маєте рацію, пані.

Й наші обидві мандрівниці жаби сп'ялись на задній лапки і ну розглядатись уважно, куди якій треба. Аж жаба, що з Осака, раптом гукнула:

— Агій[3], моя ненько; Осака й Кьото притьмом однакові.

Та, що з Кьото, й собі:

— Ади, Осака теж ані трохи не різниться з Кьото.

Так то щиро здивовані сим, вони й не туди, щоб узять на увагу переміщення їхніх очей[4].

Задовольнивши цікавість ущерть, вони й розлучились, подибавши кожна в той бік, звідкіля прибрела.

Перекладі

часів від
Великої Вітчизняної війни

56. З вірменської поезії. Переклади Владислава Тичини-Береста [1].

ОВАННЕС ТУМАНЯН [2]

ПЛУГАТАР

О, РИ, мій плуже! Гей, воли!
Дотягнемося може...
Нема вже ніг дійти гори,—
Прийди на поміч, боже!

Дай сили! Тяжко під ярмом
Іти волам на гору.
Хльосни їх, синку, батогом!—
Кінця немає горю.

Одних боргів не злічиш, брат.—
Сусід он позиває...
І за молебні без оплат
Піп душі проклинає.

Сім'ю недоїмки звели,
Побори та податки...
Та вже нову... Гей, гей, воли!—
Затіяли розкладку.

Чи довго жити ще в пітьмі?
Неволя скрізь... А хата?
Лиш тільки голими дітьми
Та голодом багата.

Ори, мій плуже! Гей, воли!
Дотягнемося може...
Нема вже ніг дійти гори.—
Прийди на поміч, боже!

1869 р.

ОВАННЕС ОВАННЕСЯН[3]

* * *

ВЕСНА хвилиною майне,
І проліски зів'януть.
Не встигнеш глянути, а вже
Й осінні дні настануть.

Постійна лиш одна любов,
У неї вічна сила!
Її ніхто ще не зборов,
Вона ж усіх скорила.

СІЛЬВА КАПУТІКЯН[4]

ВДАЛИНІ ВІД ВІРМЕНІЇ

ЮБОВІ мова зрозуміла всюду.
Не знаєш ти вірменської, а все ж —
Коли в коханні признаватись буду,
Пориви серця зразу ти збагнеш.

Але між нами стало щось горою.
Не ображайся, друже, — зрозумій:
Вже скільки днів ми ходимо з тобою,
А сумувать доводиться самій.

З Вірменії вісток мені немає;
Там за горами синіми вона...
Й коли дзвенить життя в твоєму краї,
Мовчить в мені далека сторона.

І Арарат... Цей велетень біблійський —
Здається вам, як марево... А нам —
Він отчий дім від самої колиски,
Надгробку мармур і безсмертя храм...

Чи зрозумієш біль віків у слові?—
Вся туга предків в серці у моїм...
Ні, краще я на рідній твоїй мові
Про це тобі іще раз розповім.

57. З осетинської поезії. Переклад Владислава Тичини-Береста.

КОСТА ХЕТАГГАТИ (ХЕТАГУРОВ) [1]

ТУГА ЗАКОХАНОГО [2]

ВІД щастя сп'янів,
Коли милу зустрів.
Та життя мені й досі нема...
Бо не знаю — чомусь
На красу як дивлюсь,
Смуток серце моє обійма...

Брови — дуги... А зір —
Що веселка між гір
В переливах троянд і лілей...
Її ніжні пісні,
Як у ранній весні
Перегук солов'їних ночей...

І від цього мій сум.
Де подітись від дум?
Над безоднею кожен мій крок..
О, дівчино моя, —
Як не впевнений я
У коханні вродливих жінок...

58. З сучасної китайської поезії. Переклади Вєтрова Б. В.[1].

З СУЧАСНОЇ КИТАЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

МАО ЦЗЕ-ДУН

Тэляньхуа

(поэтические сновидения [2])

(Посвящается Ли Шу-и)

потерял любимую Ян, ты потеряла Лю[3].
Сережки ивы[4], колыхаясь в воздухе, улетают за облака.
Чем можешь утешить, У Ган?[5]
В чаше У Гана лишь коричное вино[6].

За облаками в медленном танце Цан Э[7].
Машет широким рукавом. О «янлю» — сережки ивы...
На далекой земле погибли герои[8],
И горько плачет одинокая Цан Э.

ВАН ЮЙ[9]

Песни Паньчжихуа [10]

Какая земля — такие люди

Если богатство хочешь найти,
В Пань-
чжихуа
скорее иди!
Здесь каждый камень
железо хранит
В пути на каждом ли,
Червоным золотом
здесь горит
Каждая пядь земли.
Если ты дружбу хочешь найти,
В Пань-
чжихуа скорее иди!
Здесь верность
в каждом
сердце тверда,

Как будущая сталь,
И каждая девушка
здесь чиста,
Словно
горный
хрусталь.

ВАН ЮЙ

Паньган

(Сталь Паньчжихуа)

Песок и ветер,
песок и ветер.
Скрипит
и свистит
кругом.
Цепляясь за скалы,
в мутном рассвете
В Паньчжихуа
идем.
Пусть горный хребет
не сломить нам сразу,
Но сил
никому
не жаль.
И в каждом взгляде,
в каждой фразе —
Сталь,
сталь,
сталь!
Будущей
жизни
ритм
могучий
С ветром
стучится
в грудь,
И верим,
верим,
на черных кручах
Мы проложим путь.
И домны станут
на месте этом,
Касаясь небес
слегка,
И будет, будет
звенеть по свету
Сталь
Паньчжихуа!

59. З праці Б. В. Вєтрова «События 4 мая 1919 года в Тяньцзине».

ОТРЫВОК ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ ТОВ. ДЕН ИН-ЧАО[1] О ВЛИЯНИИ СОБЫТИЙ В ПЕКИНЕ 4 МАЯ 1919 ГОДА[2] НА ДРУГИЕ ГОРОДА КИТАЯ

СОБЫТИЯ В ТЯНЬЦЗИНЕ[3]

После события 4 мая того года, когда пекинские студенты провели демонстрацию под лозунгами: «Наказать изменников родины!», «Не подписывать Версальского договора!», и когда студенты, клеймя изменника, подожгли Чжаоцзялоу [4], на следующий день после получения этих известий в Тяньцзине поднялись тяньцзиньские студенты. Обсудив эти события, они сразу же откликнулись на патриотическое движение своих пекинских товарищей, устроив седьмого числа демонстрацию. Очень скоро организовалось также «Тяньцзиньское студенческое объединение», организовалась женская организация «Тяньцзиньское женское патриотическое объединение», возглавляемое студентками. Позже был образован «Тяньцзиньский всеобщий союз спасения Родины».

В то время мы горели светлым огнем патриотизма. Кроме вышеуказанных лозунгов, мы громко провозглашали: «Долой 21 требование!» [5], «Возвратить Циндао!», «Долой японские товары!», «Да здравствуют китайские товары» [6], «Не будем вангону!» [7]. А в это самое время Бэйянское милитаристское правительство [8], используя полицейские силы, проводило политику подавления студенческого патриотического движения. Штыки и пули — был ответ правительства. Полицейские арестовывали студентов, давили их пожарными машинами во время демонстраций.

Мы закалялись в борьбе, и наша сознательность росла. Поэтому потрясшие Китай после первой мировой войны новые идейные и культурные веяния, а также успех русской Октябрьской революции оказали влияние на китайскую молодежь, связав движение 4 мая с новыми прогрессивными принципами. Патриотическое движение 4 мая и движение за новую культуру имели именно антиимпериалистический и антифеодальный характер, однако в то время в наших идеях была еще неясность и неопределенность. Только после образования Китайской коммунистической партии выяснилось, что китайская революция — антиимпериалистическая и антифеодальная, и наше сознание прояснилось.

В «период 4 мая» мы еще не знали лозунга: «Единение интеллигенции с рабочими и крестьянами», а только знали, что Ленин — вождь русской революции, что он начертал путь освобождения для угнетенных рабочих и крестьян. И все же у нас была тогда своего рода стихий-

ная программа, интуиция, прорвавшая рамки студенческой кружковщины: освободить государство нельзя, если опираться лишь на студентов, — необходимо пробуждение других граждан. Поэтому мы придавали очень большое значение агитационной работе, организуя лекционные группы.

Я тогда выполняла обязанности заведующей лекторами «Женского патриотического объединения» и руководила лекционным отделом «Студенческого объединения». Наши лекторы повсюду регулярно читали лекции. В первое время студентки, подвергавшиеся наибольшему гнету феодальных пережитков и обычаев, не могли еще подобно мужчинам появляться на уличных лекциях, а ограничивались только чтением лекций на агитпунктах, в школах для населения, а также на некоторых общих собраниях.

Каждый раз слушателей было много. Наши лекторы призывали всех единодушно подняться на защиту Родины, призывали наказать изменников, а после падения Корейского государства [9] описывали муки порабощенного народа. Мы также говорили о необходимости свободы собраний для патриотических элементов, протестовали против репрессий Бэйянского правительства по отношению к студентам. Наши лекторы иногда плакали, и слушатели также выражали свои чувства очень бурно.

Кроме того, мы посещали отдельные семьи сравнительно заброшенных и бедных районов, агитируя непосредственно на дому. Были люди, встречавшие нас с энтузиазмом, были люди, запиравшие двери на замок, или выставлявшие нас вон, однако столкновения не лишали нас присутствия духа, заставляя еще чаще стучаться к людям....

...С другой стороны, мы придавали большое значение письменной агитации и использованию газет. Тяньцзиньское студенческое объединение издавало каждые три дня «Газету студенческого объединения», позже ее сделали ежедневной и такой же большой по формату, как сейчас «Жэньминьжибао». Каждый раз продавалось до 20 тыс. экземпляров и выше, а это было не малым количеством. Главным редактором газеты был Чжоу Энь-лай. «Женское патриотическое объединение» издавало еженедельник. Эти две газеты печатали тогдашние новости внутренней и международной жизни, новости общегосударственного патриотического студенческого движения, а также вели борьбу против репрессий. Кроме того, в передовых освещались вопросы политического характера, печатались и произведения художественной литературы и т. п.

Что касается конкретных требований студентов в период «движения 4 мая» по вопросам демократии и науки, то я буду исходить из наших местных таньцзиньских условий и тех событий, в которых я участвовала. Перечислю некоторые:

Так как Бэйянское правительство во внешней политике раболепствовало перед японцами, а во внутренней — защищало изменников родины и непрерывно подавляло студенческое движение, мы не имели свободы. Мы настоятельно требовали введения демократических свобод: свободы созыва собраний, создания организаций, свободы слова, печати и других демократических свобод. Нас подвергали преследованиям, но мы продолжали бороться.

Например, в год «движения 4 мая», в день празднования годовщины Синьхайской революции — 10 октября [10], созванный Союзом спасения Родины общегородской митинг в Тяньцзине потребовал наказания изменников родины, отставки Цао Жу-линя, Лу Цзун-юя, Чжан Цзунсяна [11], усиления бойкота японских товаров и постановил провести демонстрацию. Накануне демонстрации разнеслись слухи, что начальник

полиции Ян И-дэ (кроме своего имени, известный еще по прозвищу Ян Банцза, т. е. Ян-колотушка) запретил студентам собираться и подготовил вооруженные силы, чтобы разогнать нас. Однако мы ни на шаг не отступили, приняв меры на случай борьбы с вооруженной полицией. Место сбора и расстановка людей были таковы, что городское население окружило трибуну, а затем организованные студенты образовали вокруг площади еще и внешнее кольцо. Студентки находились в первых рядах и были готовы к тому, чтобы в случае вооруженного нападения их можно было с самого начала вывести из кольца.

Кроме того, каждый наш человек был снабжен флажком, прикрепленным на специально купленных крепких бамбуковых палочках: мы были готовы превратить их в оружие борьбы. Плюс к этому, направляясь к площади Нанькай, горожане и студенческие отряды должны были идти большими массами и в заранее назначенное время.

Действительность не обманула наших расчетов, массы полицейских были введены в действие, окружив нас всех на месте сбора [12]. Мы все-таки провели митинг организованно и продолжали соблюдать порядок вплоть до момента начала демонстрации, когда столкнулись наши и полицейские.

Студенты двинулись вперед, они продвигались и кричали: «Полицейские, будьте патриотами!», «Не бейте студентов-патриотов!». В это время полицейские пустили в ход оружие, избивая прикладами наших. Некоторым только разбили очки, но очень многие жестоко пострадали. Что касается нас, то мы действовали бамбуковыми палочками, сбивая с полицейских шляпы, когда же они нагибались, чтобы поднять шляпы, мы использовали этот момент, чтобы продвинуться вперед.

В этот критический момент пришла помощь извне — к счастью, подъехал агитавтомобиль Союза учащихся. Атакой с двух сторон был сделан прорыв, и большой отряд, следуя за автомобилем, прорвал кольцо и вышел в город.

Демонстранты окружили полицейский участок, требуя Ян И-дэ, чтобы предъявить ему протест. Эта группа была разогнана лишь с рассветом следующего дня.

Происшедший инцидент вызвал возмущение среди массы студентов. Несмотря на силу феодальных привычек и обычаев, пренебрегая всем, они на следующий день вышли на улицу. Проведя повсюду на улицах митинги протеста против избиения студентов, они направили этот протест Ян И-дэ.

После годовщины 10 октября репрессии усилились, и через некоторое время в том же месяце Тяньцзиньский всеобщий союз спасения Родины был закрыт. Ма Цянь-ли, Ма Цзюнь и другие — всего двадцать четыре руководителя — были арестованы [13]. Затем закрыли и Тяньцзиньское студенческое объединение, а мы, вследствие изменившихся условий, не могли действовать открыто. Сняв у одного студента маленькую комнату в качестве места сбора, мы продолжали борьбу.

Так, в середине октября мы потребовали снять печати с помещений Союза спасения Родины и помещения Студенческого союза, освободить арестованных. Мы подняли всех тяньцзиньских студентов, окружили провинциальное управление и потребовали ответа у губернатора Цао Жуя, однако он не вышел к нам. Тогда мы послали представителей к нему, но главный вход провинциального управления был уже заранее заперт, и наших представителей не пустили.

Четыре наших представителя — Чжоу Энь-лай, Го Лун-чжэнь, Юй Фан-чжоу и др. — через мэнькандун [14] все-таки проникли внутрь, однако их там жестоко избили и арестовали. Оставшиеся снаружи студенты возмутились еще больше и не расходились вплоть до полуночи.

Реакционное правительство предприняло последние меры: прикладами и пожарными машинами студентов разогнали, учинив погром, — очень многие студенты были избиты до крови, несколько тяжело раненных отправили в больницу. С этих пор мы уже знали звериное лицо реакционного правительства, знали, что борьба за патриотические свободы и демократические права не может быть бескровной.

В последующий период, во второй год «движения 4 мая», наша работа направлялась против незаконных арестов: мы изыскивали пути и средства, чтобы добиться публичного суда над нашими представителями, чтобы нас поддержал народ, и вот летом все двадцать восемь подвергшихся аресту студентов были освобождены.

Мы не только вне школы выступали против реакционной политики властей, но и внутри школы боролись против гнета директора и преподавателей, запрещавших нам принимать участие в движении учащихся, ходить на собрания. Например, 7 мая 1920 года мы у себя в женском училище устроили собрание, посвященное «дню позора Родины» [15]. Произошла стычка со школьными властями, и, хотя место собрания перенесли из школы, однако, возвратившись в школу, учащиеся увидели объявление, в котором сообщалось, что из школы будет исключено свыше двухсот человек.

Мы были возмущены, но ни капли не боялись. Весь коллектив держался стойко: все мы отказались от пищи, а ночью, собрав свои вещи, решили перейти в другую школу. Однако школьное начальство не позволило нам выйти, заблокировав дверь телефонной будкой. Школа взволновалась, шумела всю ночь напролет до следующего утра, и весь коллектив еще раз решил покинуть школу.

Скрывшись от полицейского надзора, мы организовали в пригородном саду собрание, а затем остались там на целую неделю. В конце концов при поддержке общественности и родителей мы принудили дирекцию школы отменить опубликованный приказ об исключении нас из школы, и затем все вместе вернулись в школу с победой.

В этот период, еще не зная наилучшего пути служения народу, мы однако были пламенными патриотами, боролись за освобождение Родины, за национальную независимость, за демократические права. Мы жертвовали всем и наш дух был неисчерпаем...

60. З індонезійської поезії. Переклади з індонезійської мови В. В. Бадяна[1].

З ІНДОНЕЗІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

КЛАРА АКУСТИА[2]

Приветствие миру[3]

АМАТ, издавна
Во всем скромен и прост,
Я с нехитрым умом,
Но люблю свой очаг и семью.

Я слышу призывный клич:
Будьте друзьями вы
С разными взглядами, с разной кожей,—
Белые, желтые, черные!
Прийди, мир, прийди!

Я Амат, сварщик на заводе,
Получаю зарплату всегда ничтожную,
Но всегда простою душою
Мир я люблю —
Империализм ненавижу!

М. Р. ДАЙОХ[4]

Мотыжная песня[5]

МОТЫГОЮ вверх, мотыгою вниз!
Изо дня в день мотыгою бью и бью!
Хорош и ладанг и савах,[6]!
Но жара печет, хлещут дожди!
Тело устало, полно печали!
Дождь и жара исполнены злобой!

Мотыгою вверх, мотыгою вниз!
От усталости я задыхаюсь!
Как огненный кратер жара вверху!
А снегу[7] подобна вода внизу!
Но мотыгою бить продолжаю,
Хотя сам я как будто вареный!

Мотыгою вверх, мотыгою вниз!
Солнечный палит нещадно огонь!
Словно плетью сечет меня дождь,

Весь измучен, но должен работать!
Мотыгою вверх, мотыгою вниз!
Горькая доля мотыжить поле!

Мотыгою вверх, мотыгою вниз!
Бедный труженик, полон печали,
Изнурительно должен работать
В поту, на ветру, под ударами ливня.
Должен, ведь нет мне иного пути,
Чтоб жестокий не взял меня голод.

Мотыгою вверх, мотыгою вниз!
Работа уж слишком тяжелая!
Я бессилен, и тело мое старо,
И оно уже очень устало!

Когда ж освобожусь я ничтожный? [8]
Отдохну от усталости этой?

ИНТОЙО [9]

Наше дерево [10]

И грозный гул, и потоки дождя,
И ветра порывы в смене сезонов [11], —
По собственной прихоти-воле,
Бед и несчастий природа полна.

Но отважно, подобно скульптуре,
Молча в раздумьи стоит часовой, —
Времени страж — могучее дерево
С чудной развесистой кроной густой.

Священное дерево древних заветов,
Не знает оно болезни и смерти,—
Вечного времени верный близнец.

Дерево то —«Индонесиа Райа» [12],
Символ Отчизны Великой оно,—
Все, что в нас лучшего ей отдано!

Новые пантуны [13]

АЛМАЗ, ювелиром точеный, блистает
Светло на груди у дочери милой, —
В великой державе звездою сияет
Ученый разумный и трудолюбивый.

* * *

Зрелы орехи кокоса, когда
Плотно ядро и крепка скорлупа,—
Людей возвеличивать будет всегда
Сила народа и общность труда [14].

ЗІ СТАРОЇ МАЛАЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ[15]

Гуриндамы[16]

(двустишья)

До смерти своей не забудешь ошибку,
Причинившую сердцу страданья тяжкие.

* * *

Если неверное сердце у мужа, —
Горе жену его вскоре иссушит.

* * *

От бед не спастись человеку ленивому, —
Друзья помогают трудолюбивому.

61. З досліду С. І. Авербуха «Населення Північно-Західної Індії в боротьбі проти військ Олександра Македонського» [1].

ФЛАВІЙ ФІЛОСТРАТ ПРО ПОХІД ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО В ІНДІЮ. УРИВКИ З ЙОГО «ЖИТТЄПИСУ АПОЛЛОНІЯ ТІАНСЬКОГО»[2]

II. 9

Александр в Нисе

Участники индийского похода македонской армии и его античные историки рассказывают, что Александр совершил торжественный обряд поклонения. Дионису на вершине горы близ селения Нисса. Филострат приводит по этому поводу другие данные.

ИТЕЛИ же Нисы[3] сообщают, что Александр не поднимался на гору, хотя и стремился к этому, будучи честолюбив и питая слабость к преданиям старины. Однако, боясь растущего здесь винограда[4], которого македоняне не видели долгое время, он отвел их прочь от этого места, чтобы они не впали в тоску по оставленным домам и не могли удовлетворить свою страсть к вину после того как уже приобрели привычку к воде. Поэтому Александр миновал Нису[5], почтив Диониса и совершив жертвоприношение в его честь у подножия горы[6]. Знаю, что иные не будут благодарны мне за написанное здесь, поскольку вместе со спутниками Александра они не написали об этом правды. Все же я испытываю потребность установить истину,—ведь если бы они хвалили Александра не из трусости, они не лишили бы его причитающейся ему за это похвалы. Ибо он не поднимался на гору и не совершал там празднества, как они утверждают, потому что, как я думаю, больше заботился о силе войска, чем о таком восхождении и празднестве?

II. 10

Скала Аорн

Аорн — защищенная природой и искусством фортификации крепость к западу от верхнего течения Инда. Эта крепость была захвачена македонянами с помощью предателей из числа местных жителей и перешедших на сторону Александра соседних с Аорном царьков.

Дамис[8] говорит, что он не видел скалы Аорн, находящейся не очень далеко от Нисы, так как дорога отклонялась от этого места в сторону, а их проводник боялся сбиться с прямого пути. Слышал же, что она была захвачена Александром, Аорном же названа не потому,

что поднималась на пятнадцать стадий [9],— ведь священные птицы легко пролетали над ней,— а потому что на вершине этой скалы, как говорят, находилась расселина, в которую попадали летящие над ней птицы, как это можно видеть также в преддверии афинского Парфенона и во многих местах фригийской и ликийской земли. Поэтому-то скала и названа Аорном и действительно является таковой [10].

II. 12

Священный слон Таксилы [11]

Согласно местному обычаю Аполлоний три дня был гостем правителя Таксилы. В этой и некоторых других главах (см. II, 20, 23, 24) содержатся сведения об этом городе и его достопримечательностях. Одной из них был священный слон.

О возрасте этих слонов и их долголетии сообщают и другие писатели. Спутники же Аполлония говорят, что встретили такого слона близ Таксилы, самого большого города Индии,— местные жители умащали его благовониями и украшали лентами. Ведь, говорили они, это был один из тех слонов, которые сражались на стороне Пора против Александра, так что впоследствии он за проявленное им рвение в бою был посвящен Александром Солнцу. Спутники Аполлония говорят также о золотой повязке вокруг его клыков или рогов, с греческой надписью на ней: *«Александр, сын Зевса* [12]*, посвятил Аякса* [13] *Солнцу»*. Ибо он назвал его так, полагая, что величию животного должно соответствовать и великое имя [14]. Местные же жители считают, что после этой битвы протекло триста пятьдесят лет [14], не говоря уже о возрасте этого слона в год самой битвы [14] .

II. 20

Картины в храме Таксилы

Во времена Аполлония в Таксиле и в других местах Северо-Западной Индии существовали произведения искусства, отображавшие отдельные события похода македонской армии в Азию. Филострат подробно описывает некоторые из них.

Спутники Аполлония говорят, что видели храм [15] перед стеной, который имел не более ста стоп в объеме и был построен из пурпурного ракушечника; внутри его находилось обнесенное колоннадой святилище, слишком маленькое в отношении к пропорциям храма, но достойное внимания, ибо на каждой из его стен находились бронзовые картины, изображающие деяния Пора и Александра [16]. Рельеф был выполнен желтой медью, серебром, золотом и бронзой, тогда как слоны, кони, воины, шлемы, щиты, копья, дротики, мечи—все были сделаны из железа, и, если верить их рассказу, в пользующейся доброй славой манере, достойной сравнения с манерой Зевксиса или Полигнота и Евфранора [17]. Она же состояла в том, что покрытая густой тенью часть картины контрастировала со светлыми деталями и все изображенное здесь дышало жизнью, как бы простираясь вглубь и выступая наружу, и настолько обнаруживало гармонию рабочего материала картин, что они казались написанными в красках. Доставляло удовольствие также и содержание картин [18], ибо Пор после смерти Македонянина посвятил их храму и на них были изображены победитель Александр и раненый Пор, отныне получающий Индию как собственный дар Александра.

II. 20 (Продолжение)

Пор и Александр.

Сообщение, проливающее свет на политику Пора после ухода Александра из Индии. Остальные известные нам источники хранят об этом молчание.

Говорят, что Пор горевал об Александре и боготворил его как благородного и доброго царя. При жизни же Александра, после его ухода из Индии, он никогда не называл себя царем, хотя и имел на это разрешение Александра, и не приказывал ничего индийцам, иначе как сатрап Александра, исполненный скромности и движимый заботой угождать ему во всем.

II. 21

Тайные замыслы Пора накануне сражения с Александром на Гидаспе

Силе македонян Пор решил противопоставить искусство дипломатии. Этот вывод дополняет и кое в чем существенно меняет характеристику Пора, известную нам со слов античных биографов Александра.

Я не хочу пройти мимо того, что написано о Поре. Поистине, когда накануне переправы Македонянина [19] некоторые советовали Пору заключить военный союз [20] с теми, которые жили за реками Гифазис [21] и Ганга, ибо тогда Александр не смог бы сразиться с военным союзом всей Индии[22], Пор ответил: «Если мнение моих подданных таково, что я не в состоянии обезопасить себя без такого союза, то мне лучше не быть царем». Когда же некто сообщил ему, что и Дарий [23] подвергся участи быть плененным, он сказал: «Царь, но не человек»[24]. Когда же погонщик подготовил слона, на котором Пор должен был отправиться в битву и сказал: «Он, о царь, поведет тебя», Пор ответил: «Все же я поведу его, потому что хочу остаться похожим на самого себя». На совет же совершить жертвоприношение реке, чтобы она опрокинула средства переправы македонян и сделалась непроходимой для Александра, ответил: «Это не то оружие, посредством которого, их можно разрушить». Когда же после битвы, в которой он показался Александру божественным и превосходящим человеческую природу, один из его родственников сказал ему: «Если бы ты, о, Пор, подчинился Александру до его переправы, ты не потерпел бы поражения в бою, не погубил бы столько индийцев и сам не был бы ранен», Пор ответил: «Я слышал о честолюбии Александра и понял, что если подчинюсь ему, он будет считать меня рабом, если же сражусь с ним — царем, а его изумление мне было предпочтительнее, чем его жалость, и я оказался прав. Ибо явив себя Александру таким, каким он меня увидел, я в один день все и потерял и сохранил» [25]. Вот что известно об этом индийце. Говорят также, что он был самым красивым из индийцев и ростом превосходил всех мужей, которые жили после героев Трои, и что он был совсем еще молод, когда вступил в сражение с Александром.[2].

II. 24

Статуи Александра и Пора в храме Таксилы

Филострат возвращается к описанию храма Солнца в Таксиле и его достопримечательностей.

Спутники Аполлония говорят, что видели храм Солнца, в котором находился посвященный слон Аякс и статуя Александра из золота и другая.— Пора, из черной бронзы. Стены же храма были из камней

пурпурного цвета и из-под них золото издавало сияние, подобное сиянию солнечных лучей. Статуя же божества [25б] была украшена жемчужинами в символической манере, применяемой всеми варварами для украшения священных для них предметов.

II. 33

«Огнестрельное оружие» древних индийцев

Река Гифазис — крайний восточный рубеж, достигнутый македонской армией. В разговоре с Аполлонием правитель Таксилы рассуждает о том, смог ли бы Александр покорить индийцев, живущих за Гифазисом, если бы отважился туда проникнуть.

Оксидраки [26]...— племя свободное и всегда подготовленное к войне, истинной же мудростью они, говорят, не обладали. А настоящие мудрецы жили между Гифазисом и Гангой в стране, которой так и не достиг Александр, не потому что он там чего-то боялся, но, я думаю, потому что знамения грозили там ему гибелью [27]. Если же он и перешел бы Гифазис, то овладел бы только окрестными землями, но не крепостью [28], в которой они жили, даже если бы имел в своем распоряжении десять тысяч Ахиллов и тридцать тысяч Аяксов. Ибо они не воевали с теми, кто нападал на них, но, будучи людьми святыми и любимыми богами, прогоняли их, совершая чудеса, осыпая ударами грома и озаряя светом молнии [29].

II, 42

Памятники на Гидаспе

Филострат, который царей-строителей и мудрецов ставил выше царей-завоевателей, с удовольствием сообщает о памятниках, изображающих примирение Александра и Пора.

Выйдя из Таксилы и проведя два дня в пути, Аполлоний и его спутники достигли поля, где, говорят, Пор сражался с Александром. На этом месте они, говорят, видели ворота, как бы запирающие пустое пространство, но поставленные в качестве «трофея»[29а], ибо на них была воздвигнута статуя Александра, изображающая его стоящим на четырехпарной боевой колеснице в той позе, в которой он предстал в Иссе [30] перед сатрапами Дария. Неподалеку же друг от друга, говорят они, были воздвигнуты еще двое ворот, увенчанных, одни — статуей Пора, другие же — статуей Александра, договаривающихся после боя, ибо один изображен приветливо встречающим, а второй — воздающим ему почести [31].

II. 43

Памятники у крайнего предела, достигнутого Александром на Востоке

Распространено мнение, что древняя Индия не хранила воспоминаний об Александре. Свидетельство Филострата показывает ,что в Северо-Западной Индии помнили о походе Александра по крайней мере еще во времена Аполлония.

Перейдя реку Гидраот [32] и миновав земли многих племен, Аполлоний и его спутники достигли Гифазиса; стадиях же в тридцати поодаль они подошли к алтарям, на которых было написано: *«Отцу Аммону* [33],

и брату Гераклу[34], *и Афине Провидице*[35], *и Зевсу Олимпийскому и Кабирам Самофракийским*[36], *и индийскому Солнцу*[37], *и Аполлону Дельфийскому»*[38]. Говорят они и о медной посвятительной колонне с надписью: *«Здесь остановился Александр»*[39]. Эти алтари были поставлены, я думаю, самим Александром, чтобы отметить границу своих владений, колонну же по ту сторону Гифазиса поставили индийцы, дабы выразить свою радость по поводу того, что Александр не пошел дальше[40].

62. З підготовлюваної праці С. І. Авербуха «Флавій Філострат про Індію».

ФЛАВІЙ ФІЛОСТРАТ ПРО ІНДІЮ. УРИВКИ З ЙОГО «ЖИТТЄПИСУ АПОЛЛОНІЯ ТІАНСЬКОГО»[1].

II. 19

Жертвоприношения царя у реки

Времена года в Индии таковы, что зима согрета солнцем, лето же удушливо знойное. В соответствии с этим превосходно устроило божество то, что в этой стране часты дожди. Спутники Аполлония слышали от индийцев, что их царь приходит к этой реке (Инду) в то время года, когда она поднимается, и приносит ей в жертву быков и черных коней, ибо белыми индийцы пренебрегают, как полагают, потому, что черный цвет является их собственным цветом[2]. Говорят, что он совершает еще и обряд погружения в реку золотой чаши, напоминающей ту, которой меряют зерно. Для чего царь это делает, индийцы не знают, спутники же Аполлония предполагают, что погружение чаши или способствует обилию тех плодов, которые земледельцы отмеривают такой чашей, или сдерживает разлив реки, который затопляет большие участки земли[3].

II, 20

Одежда индийцев. Торговые связи Индии с Египтом

Перейдя реку Инд, Аполлоний и его спутники были встречены проводником сатрапа, который сопровождал их в Таксилу, где находилась резиденция этого индийца. Одежда же живущих за Индом, говорят они, сделана из местных сортов льна, сандалии — из коры[4], головной убор они носят во время дождя. Из виссона же[5] изготовляется одежда самых видных из них. Этот виссон, говорят, дает дерево, ствол которого напоминает белый тополь, а листья — иву[6]. Виссон, говорил Аполлоний, был приятен ему, так как напоминал его собственный плащ темного цвета. В Египте же виссон привозят из Индии, где он применяется во время совершения священнодействий[7].

II. 23

Облик Таксилы

Пока Аполлоний разговаривал с Демисом, явились люди от царя,— вестники и переводчик. Они сообщили ему, что царь делает его своим гостем на три дня, так как закон не разрешает чужеземцам оставаться в городе дольше, и что они готовы проводить его в резиденцию царя. Как этот город защищен стенами я уже сказал [8]; спутники же Аполлония говорят, что он, наподобие Афин, беспорядочно разрезан узкими улицами, а дома, если смотреть на них снаружи, имеют один этаж, если же изнутри, то в них обнаруживают подземные помещения, которые опускаются вглубь настолько же, насколько наземные простираются вверх.

II. 26

Наемные воины на службе в Таксиле

Правитель Таксилы говорит Аполлонию о своей приверженности к миру и о том, как ему удалось сохранить хорошие отношения с соседними народами.

...И вот даже с врагами делю я свои богатства,— сказал он. Ибо всякий раз, когда живущие по соседству варвары переходили границу и нападали на мою страну, я привлекал к себе деньгами одних и делал их защитниками своих владений, чтобы они оттесняли других варваров, блуждающих у моих границ, и не идущих на подобные соглашения со мной [10].

II. 30

Выбор ученика для обучения у брахманов и администрация в Северо-Западной Индии начала I в. н. э. (Рассказ правителя Таксилы)

У нас немногие берутся за философию; признаются же они достойными этого следующим образом: Юноше, достигшему восемнадцати лет [11], возраста когда, как я полагаю, и у вас определяют эфеба [11а]. надлежит перейти реку Гифазис и явиться к тем мужам [12], которых предстоит посетить и тебе. Перед этим он должен сообщить во всеуслышание, что он хочет изучать философию, чтобы те, которые сочтут его недостаточно чистым, могли воспрепятствовать ему в этом. Чистыми,— я тебе перечислю,— должны быть его отец и мать, чтобы у них нельзя было обнаружить ничего бесчестного, а также их предки вплоть до третьего поколения должны быть нестроптивы, воздержанны, несвоекорыстны. Когда же никакой шрам или клеймо не будут на них обнаружены, тогда наступает время испытания самого юноши,— сначала его памяти, затем таких его качеств как скромность, но не притворство, отсутствие склонности к пьянству, обжорству, хвастовству, легкомыслию, высокомерию, злоречивости, выяснение того послушен ли он отцу, матери, учителю, наставнику и, самое главное, не злоупотребляет ли он тем, что дает цветущая пора его жизни. Эти сведения о его родителях и предках собираются из устных свидетельств и из записей в общественных хранилищах документов. Ибо после того как умирает индиец к две-

ри его дома приходит чиновник, которому закон предписывает составить отчет [13] о жизненном пути этого человека. И если он обманет сам или позволит обмануть себя, его подвергают наказанию и лишают права занимать какую-либо иную должность, поскольку он извратил сведения о человеческой жизни [14]. О самом же юноше узнают путем непосредственного наблюдения за ним. Много ведь в характере человека разъясняют его глаза; многое же находится у него между бровей и на лице и познается мудрыми и учеными людьми, как если бы они рассматривали в зеркале отражение мыслей человека. Поэтому-то философия здесь достойна уважения и высоко ценится индийцами. Вот почему необходимо, чтобы каждый, желающий ее изучить, был испытан множеством способов. Я рассказал тебе здесь как это делают у нас наставники и как они испытывают тех, которые приходят к ним изучать философию.

III. 10

Роль брахманов в древне-индийском обществе

Отсюда они четыре дня шли по цветущей и возделанной стране, пока не достигли крепости, где жили мудрецы. Проводник же, принудив верблюда склониться, соскочил с него, испуганный и покрытый испариной. Аполлоний понял, что с ним происходит, но рассмеявшись этому страху индийца сказал: «Мне кажется, что он похож на того кто, достигнув гавани после длительного морского перехода, все таки терзаем заботами на земле и боится в защищенной пристани. В то же время он приказал своему верблюду опуститься на колени, так как он был приучен делать это. Вот насколько проводник боялся приблизиться к мудрецам. Ведь индийцы боятся их [15] более, чем своих царей, потому что сам царь, на чьей земле они живут, обо всем, что говорит и делает, вопрошает этих мужей, как если бы они были посланцами бога, а те указывают знаками, что ему следует делать, а что не следует [16].

III. 11

«Тилак»— знак касты

Аполлоний и его спутники решили сделать остановку в соседнем селении, отстоящем от холма мудрецов менее, чем на один стадий, когда они увидели быстро бегущего юношу, чернейшего из всех индийцев, у которого между бровями само собой светилось нечто, напоминавшее лунный серп. Я слыхал, что в более позднее время такой знак был и у Менона из Эфиопии, ученика софиста Герода [17]. Он ярко блестел в пору его юности, с достижением же возраста мужа его блеск ослабел и прекратился вместе с цветущей порой его жизни [18]. Что же касается золотого якоря, который, как они говорят, держал этот индиец, то индийцы пользуются им в качестве жезла глашатая, полагая, очевидно, что якорь способен все удержать [19].

III. 15

Еще о брахманах и их образе жизни

Филострат приводит выдержку о брахманах, взятую им из беседы Аполлония с египтянами, и комментирует ее с помощью записок Дамиса [20].

Каковы эти мужи и как они живут на холме рассказал сам этот муж (Аполлоний). Действительно, в одной из бесед с египтянами он говорит «Видел я индийцев-брахманов, живущих на земле и все же не на земле

не окруженных стенами, но как бы защищенных ими и, ничего не приобретая, владеющих всем». Так изящно выразился сам Аполлоний. Дамис же говорит только о том, что они спят на земляном полу, устланном ими самими выбранном видом травы. Кроме того, он наблюдал их парящими в воздухе на высоте двух локтей над землей не ради того, чтобы вызывать удивление, ибо эти люди отвергают тщеславие, но чтобы, удалясь вместе с Солнцем от земли, совершить действие, угодное божеству. ...О волосах они заботятся, отращивая их, как в прежние времена лакедемоняне, турийцы, таренцы, а также мелийцы [21] и те многие, которые разделяли этот лаконский обычай. Голову они венчают белой повязкой [22], ходят босые, а их одежда имеет вид такой же как ексомис [23]. Сырьём для одежды им служит особый сорт шерсти [23], который производит земля, цветом белый, вроде памфилийского, но более мягкий и жирный как масло, отжатое из олив.

III. 53

О местности в дельте Инда

И вот они увидели устье Инда, где находился город Патала, со всех сторон обтекаемый Индом. Это было то место, куда прибыл флот Александра под командой многоопытного в морских делах капитана Неарха. Что же касается свидетельства Гортагора [24] об Эритрейском море [25], именно, что над ним не виден Медведь [26] и что плывущие морем в полдень не отбрасывают тени, а ясно видимые созвездия изменяют свой обычный порядок, то это подтверждается Дамисом. Его следует считать заслуживающим доверия и основанном на действительном наблюдении этого участка неба [27]. Спутники Аполлония упоминают и небольшой остров, называемый Библос, — здесь было много ракушек и устриц, которые прилеплялись к камням и вдесятеро превосходили по размерам греческие. Встречается там и камень — жемчужина в белом черепке, которая занимает место сердца в такой устрице.

63. Заснування міста Києва за оповіданням вірменської хроніки VIII віку. Переклад із старовірменської (грапару) Г. П. Пінгір'ян [1].

ІСТОРІЯ ОБЛАСТІ ТАРОН[2]

(Переказ про заснування Києва, вставлений в оповідання, присвячене запровадженню християнства у Вірменії у п'ятому віці [3].

ДИВНО було бачити їх [кам'яних ідолів] [4], бо вони були чорні, волохаті, зі страховинним виглядом, через те що родом вони були індійці. А причина, чому вони знаходились тут, така:

Деметр та Гісане[5] були родом індійські князі і брати. Вони зловмислили проти свого володаря Діна-скея. Дізнавшись про це, володар вирішив або вбити їх, або вигнати. Але вони, як почули про те, втекли до вірменського царя Вагаршака [6], і той дав їм у володіння область Тарон, де вони збудували місто й назвали його Вішап. Прибувши потім до Аштішану, вони поставили тут ідолів, яким індійці вклонялися.

Одначе через п'ятнадцять років [згаданий вірменський] цар вбив [цих двох] братів, не знаю, з якої причини, **і дав владу трьом княжим синам** [7] **— Куару, Мегтесу й Хореану** [8].

Отже, Куар збудував місто Куарс і назвав його за своїм ім'ям Куарсом. А Мегтес збудував у полі своє місто і назвав його Мегті. А Хореан збудував своє місто у землі Палунів[9] **і назвав [його] за своїм ім'ям Хореанс** [10].

Через деякий час, порадившись [між себою] Куар, і Мегтес, і Хореан піднялись на гору Каркея [11] **й знайшли там чудове місце зі здоровим повітрям: там було привілля для полювання й прохолода, а також рясно трави й дерев** [12]**; і збудували вони там селище** і поставили двох ідолів — одного на імення Гісане, другого на імення Деметр[13].

Оповідання «Стародавнього київського літопису» про заснування Києва з додатками пізніших літописних редакцій [14]

Поляни ж жили окремо [від інших племен] і управлялись своїми родами, бо й до цих [згаданих далі] братів були поляни:

Кожний жив зі своїм родом у своїх місцях *і країнах*, управляючи кожний своїм родом [15].

І були три брати, — одному ім'я Кий[16], другому Щек, а третьому Хорів, а сестра їхня [була] Либедь. І сидів Кий на горі, де нині в'їзд Борічев [17], *і був з родом своїм,* а Щек сидів на горі, що нині зветься Щековиця, а Хорів на третій горі, яка від нього прозвалась Хорівиця. І збудували го́род, і назвали його *в ім'я свого старшого брата* — Київ.

І був навколо города ліс та бір великий, і [вони] займались полюванням на звірів. І були вони мудрі й розумні, і звалися поляни, від яких є поляни в Києві до сьогоднішнього дня [18].

Були ж вони погані, які «приносили жертви озерам і криницям і гаям», як і інші погані [19].

Деякі ж, не знаючи, казали, що Кий був колишній перевізник, бо [мовляв] біля Києва тоді був перевіз з того боку Дніпра,— через це й казали: «На київ перевіз». Одначе, якщо Кий був би перевізником, то не ходив би до Царгорода. Але от Кий княжив у своєму роді й ходив до цісаря, тільки не знаємо, до якого саме. Та тільки знаємо, що, як кажуть, [він] мав велику пошану від [того] цісаря, при котрому приходив. Коли ж він повертався, то прийшов до Дунаю, й подобалось йому [одне] місце, і зрубав він собі невеличкий город, і хотів [тут] осісти зі своїм родом, і не дали йому ті, що жили поблизу. А це городище й досі придунайські мешканці звуть Києвець Коли ж Кий прийшов до свого города Києва, тут скінчив своє життя. І брати його Щек і Хорів і сестра Либедь тут померли. Після цих братів їхній рід почав тримати князівську владу у Полях, а у Деревлях [було] своє, а дереговичі [мали] своє, а словіни своє у Новгороді, а інші на [річці] Полоті, де полочани [20].

64. З книги: А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии. Издательство ХГУ. Х., 1956, стор. 134—135, 55, 57 [1].

КНИГА АХМЕДА ИБН-ФАДЛАНА [2]

Наблюдение северного сияния [3]

(За Мешгедським рукописом, стор. 205б, рядки 1—11)

Я ВИДЕЛ в его стране [4] столько удивительных вещей, что я их не перечту из-за их множества, как, например, то, что в первую [же] ночь [5], которую мы переночевали в его стране, я увидел, как перед [окончательным] исчезновением [света] солнца в обычный час [молитвы] небесный горизонт сильно покраснел. И я услышал [высоко] в воздухе громкие звуки и сильный гомон. Тогда я поднял голову, и вот недалеко от меня облако, красное, подобное огню, и вот этот гомон и эти звуки [исходят] от него. И вот в нем подобия людей и лошадей, и вот в руках отдаленных, находящихся в нем фигур, похожих на людей, луки, стрелы, копья и обнаженные мечи. И они представлялись мне то совершенно ясными, то лишь кажущимися. И вот рядом другой, подобный им, черный отряд, в котором я увидел также мужей, лошадей и оружие. И начал этот отряд нападать на тот отряд, как нападает эскадрон на эскадрон. Мы же испугались этого и начали просить и молить, а они [жители страны] смеются над нами и удивляются тому, что мы делаем.

Он сказал: Мы [долго] смотрели на отряд, нападающий на отряд. Оба они смешивались вместе на некоторое время, потом оба разделялись, и таким образом это явление продолжалось некоторую часть ночи. Потом оно скрылось от нас. Мы спросили об этом царя [6], и он сообщил, что деды его говаривали, что эти [всадники] принадлежат к верным и неверным джиннам [7]. Они сражаются каждый вечер и, подлинно, с тех пор, как они существуют [на свете], ни одной ночи они не бывают отсутствующими в этом [сражении]. «И мы всегда это таким образом видели» [8].

Паралелі з тієї ж книги.

Ф. Р. КРЕЙЦВАЛЬД. КАЛЕВІПОЕГ [9]

(Переклад з естонської мови)

(З 16-го сказания. Калевіпоег з товаришами, їдучи на кораблі «Леннук» до далекої півночі, бачать північне сяйво).

Смотри! Призраки северных сияний.
Из-под неба в сраженье
Серебряными копьями сверкая,

Золотыми щитами потрясая,
Виднелись вдали, озаряя корабль алым светом.
[И вот] уж исчезла у мужей отвага,
Парни задрожали от страха.
Но Калевитов сын,
Над огнями шуткой посмеявшись, [молвил]:
«Пусть взмахи северных сияний,
Серебряных копий сверканья,
Золотых щитов потрясанья
Огненную дугу нам создают,
При светлом мерцании которой
Мы дальше видим (наш) путь!
Луна не захотела нас сопровождать,
Солнце давно (от нас) скрылось.
Милостивый Уку [10] поместил [на небе].
Фехтованье северных сияний».

А. ПУМПУРС. ЛАЧПЛЕСІС [11]

(Переклад з латиської мови)

(З першого сказання. Паколс [12] на раді богів каже про північне сяйво)

В аду будет чужестранцам место,
Но латышских героев тени
И впредь по Прибалтике будут носиться,
В северном сиянии и в ужасах
Сражаясь, на чужеземцев будут наводить страх.
Но, приходя в ночь усопших [13], будут благословлять
Латышей истинных сынов!

[З четвертого сказання. Лачплесіс з товаришами зустрічає в північному морі Дочку Півночі [14]].

Такова была Дочь Севера,
О которой многие сказания говорят,
О которой рассказывают пловцы [на лодках].
Как она распоряжается в бурю,
Как она, сопровождаемая ужасами, поднимается
В воздух далеко на севере,
Где она в больших дружинах направляет
Души воинов,—
И когда они бросают копьями
В своих военных действиях,
Тогда на земле люди опасаются:
— «Придут войны, эпидемии!»

85. З праці А. Ковалівського «Нариси з Алі ал-Мас'уді» [1].

АБУ-Л-ХАСАН 'АЛІ АЛ-МАС'УДІ [2]

З книги: «Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння»

РОЗДІЛ ШІСТДЕСЯТ ШОСТИЙ

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО БУДИНКИ, ВШАНОВУВАНІ У СЛОВ'ЯН [3]

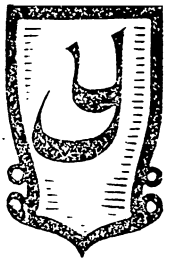

СЛОВ'ЯН є будинки, які вони поважають. З-поміж них є один [що стоїть] на тих горах, про які кажуть філософи [4], що вони належать до високих гір світу [5]. Є відомості про те, яким чином збудований цей будинок, про розташування різних сортів каміння в ньому та про різноманітність їхніх кольорів, про отвори, прорублені в ньому, в найвищій його частині, й що в цих прорублених отворах [відбувалось] від сходу сонця, й які в ньому були покладені [на збереження] дорогоцінні камені та про накреслені в ньому знаки, що вказували на майбутні явища, та від яких подій, до того як вони відбудуться, попереджають ці дорогоцінні камені та про появу звуків для них [6] з висот його [будинку], та що трапляється з ними під час слухання цього [6].

І [є у них] будинок, який створив один з їхніх царів на Чорній горі [7], яку оточують дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаками, усі дуже корисні [8]. І у них в ньому є величезний ідол в образі Сатурна [9], зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він рушить кості мертвих з могил. Під правою його ногою є зображення чогось на взірець комашні, а під другою [його ногою] вороночорні зображення граків та інших [птахів — ?] і дивовижні зображення чогось подібного до абісінців та негрів [10].

І у них є ще інший будинок на горі, яку оточує затока моря, споруджений з каменів червоного мармуру та каменів зеленого ізмарагду. Всередині його величезна баня, а під нею ідол, частини тіла якого [зроблені] з чотирьох [сортів] дорогоцінного каміння: зеленого хризоліту, червоного карбункула, жовтого корналіну та білого кришталю [берила], а голова його з червоного золота. Насупроти нього другий ідол у вигляді дівчини. Йому звичайно приносять жертви та куріння [ладону].

Походження цього будинку пов'язують з одним мудрецем, який був у них за давніх часів. Ми вже раніше розповідали його історію [11] і про те, що він зробив у землі слов'ян, які він створив у них фокуси й хитрощі, й про змайстровані [ним] величезні отвори, якими він привабив до себе їхні серця [та] оволодів їхніми душами [і] з допомогою яких він опанував їхніми розумами, незважаючи на суворість звичаїв слов'ян та на різноманітність природних якостей [окремих племен], про що вже говорилося у попередніх наших книгах [12].

66. Попередні переклади А. Ковалівського: «Оповідань Павла Халебського про Україну 1654 і 1656 років»[1].

ПАВЛО ХАЛЕБСЬКИЙ[2]

ПОДОРОЖ МАКАРІЯ, ПАТРІАРХА АНТІОХІЙСЬКОГО[3]

[Перша зустріч з Богданом Хмельницьким][4]

Що стосується гетьмана Хмеля[5], то він зі своїми полками стояв поза містом[6]. Йому надіслали повідомлення про наше прибуття. В середу пізнім ранком прийшла звістка, що гетьман їде, щоб вітати превелебного патріарха. Ми вийшли зустріти його з нашого помешкання, яке містилося на шляху до фортеці, де для гетьмана було приготоване житло. Він під'їхав до міської брами з великим почтом, серед якого його ніхто не міг би пізнати: усі були в красивому одягу з коштовною зброєю, а він одягнений в просте коротке вбрання й носив малоцінну зброю. Побачивши нашого патріарха здалека, він зійшов з коня, що зробили й інші, хто був з ним, підійшов до нього, вклонився й двічі поцілував край його шат, приклався до хреста й поцілував йому праву руку, а наш превелебний патріарх поцілував його в голову. Де очі ваші, господарове Молдавії та Валахії? Де ваша величність та пиха? Кожний з вас нижче будь-якого з його полковників, йому підлеглих: господь через свою правосудність та справедливість вкрив його дарами й наділив щастям у мірі, недосяжній царям.

Він зараз же взяв під руку нашого владику патріарха й пішов з ним крок за кроком, поки не увів його всередину фортеці, причому плакав. Вони сіли за стіл і разом з ними полковники.

Читачу! Коли б ти бачив розумність його мови, його лагідність, покірливість, сумирність та сльози, бо він був дуже радий нашому владиці патріарху, надзвичайно його полюбив і казав: «Дякую богові, що він зробив мене гідним побачитись з Вашою святістю». Він багато розмовляв з ним про різні справи, і все, про що прохав його наш патріарх, він покірно виконав. А саме: господар Валахії кір Констянтин та вельможі валаські дуже боялись гетьмана, що він несподівано з'явиться у них зі своїм військом за винищення, загарбання в полон і таке інше, зроблене господарем Матвієм, коли його військо розбило козаків[7]: вони дуже прохали нашого владику поклопотатися за них перед гетьманом й прислати їм від нього листа, що заспокоїло б їхній розум. Гетьман виконав їхнє прохання й надіслав їм бажане. Також і новий господар Молдавії Стефан[8] сильно його боявся через убивство його сина Тимофія[9] та через інші ганебні вбивства, які молдавани заподіяли козакам. Він його також простив і надіслав йому листа у відповідь на його листи до нього.

По цьому гетьман розпитував нашого патріарха багато про що. Потім ми піднесли йому дарунки на блюдах, вкритих за їхнім звичаєм хустками, а саме: відламок каменю з кров'ю господа нашого Ісуса Христа зі святої Голгофи, посуд зі святим миром, коробку мускусного мила, напахане мило, мило халебське[10], ладон, фініки, абрикоси, килим великий та коштовний малий, риж, посуд з кавовими бобами, цебто з кавою, через те що він дуже її любить[11], та касію[12].

Насупроти нього сидів його міністр та найвищі його сановники: «писар»—[що значить по-грецькому] «грамматікос» та десятеро «полковників». Усі вони, за звичаєм, з голеними бородами. Таке значення має назва «козак», цебто: той, що має голену бороду й виблискує вусами. А значення назви «полковник» те саме, що паша або емір.

Цей Хміль — чоловік літній, але рясно наділений дарами щастя: щирий, спокійний, мовчазний, що не відсторонюється від людей — усіма справами займається особисто, поміркований у їжі, питві та одягу, наслідуючи способом життя великому з царів Василію Македонянину[13], як про нього повідує історія. Кожний, хто його побачить, здивується йому й скаже: «Так оце він, той Хміль, що його слава рознеслась по всьому світу». Як нам передавали, в європейських країнах[14] складали на честь нього поеми та оди про його походи, війни з ворогами віри та перемоги. Нехай його зовнішність непоказова, але з ним бог,— а це велика річ. Молдавський господар Василь був високий на зріст, суворий, мав статечний вигляд, слово його виконувалось беззаперечно, він славився по всьому світу й володів великим майном та багатством. Але все це не допомогло йому, і як у перший свій похід, так і в другий, і в третій, і багато разів він зазнав поразки. Який контраст, Хмеле, між твоїм [славним] іменням та вчинками й твоїм зовнішнім виглядом! Далебі бог з тобою. Він є той, що поставив тебе, щоб визволити твій народ від поневолення, як колись Мойсей визволив ізраїльтян від поневолення Фараоном: той утопив єгиптян у Червоному морі, а ти знищив та вигубив ляхів, ще гидотніших [за єгиптян], своїм гострим мечем. Хвала богові, що здійснив через тебе усі ці діла!

Якщо траплялось, що хто-небудь приходив до нього зі скаргою під час їжі або звертався до нього з промовою, то він говорив звичайно нишком, щоб ніхто не чув: такий завжди їхній звичай. Щодо того, як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого патріарха посадив на перше місце, відповідно до пошани, яка йому личить: не так, як господарі Валахії та Молдавії, які самі займали перші місця, а архієрея садовили нижче себе.

Потім подали до столу миски з горілкою, яку пили ложками[15] ще гарячу. Гетьманові поставили вищий сорт горілки у срібному келиху. Він спочатку пропонував пити нашому владиці патріархові, а потім сам пив і частував кожного з нас, бо ми стояли перед ним. Поглянь на цю душу від праху земного! Нехай бог продовжить її існування! У нього немає виночерпія, ані особливих людей для подачі йому страв та напоїв, як це звичайно у царів та правителів. Потім були подані розмальовані глиняні полумиски з вареною солоною рибою та з іншими стравами у невеликій кількості. Не було ані срібних блюд та келихів, ані срібних ложок, ані чогось подібного, хоча у кожного з його слуг є по декілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками та скарбами ляхів зі срібла та золота. Але вони усім тим нехтують, перебуваючи в поході. Коли ж бувають вдома, на батьківщині, тоді інша річ.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провів його до брами фортеці й сів у свій екіпаж, запряжений одним конем. Не було царських карет, оздоблених дорогоцінними тка-

нинами й запряжених великою кількістю коней, хоча у гетьмана таких є тисячі. Він зараз же поїхав під зливою, подаючись до свого війська. Він від'їхав, надіслав нам грошей на дорогу з пробаченням, а також дав листа в усі підвладні йому міста для [надання нам] їжі й питва, безплатних коней та повозок, а також листи до московського царя та воєводи Путивля [16]. От як це сталося.

[Про рівень освіти на Україні в XVII ст. [17]]

Починаючи з цього міста [18] й по всій землі русів, цебто козаків [19], ми помітили прекрасну рису, яка викликала наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи. Крім того, священики навчають сиріт і не залишають їх тинятися по вулицях невігласами. Як ми помітили, у цій країні, цебто у козаків, є величезна кількість удів та сиріт, бо з часів появи гетьмана Хмеля й до теперішнього часу не припинялись страшні війни. На протязі усього року, увечері, починаючи з заходу сонця, ці сироти ходять по всіх домах просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві приємним, чудовим мотивом. Їхній спів чутно на великій відстані. Коли вони закінчать співати, то одержують з того дому пожертву грішми, хлібом, стравою або чимсь іншим, придатним для підтримання їхнього існування, поки вони не закінчать науки. Ось чому більшість з них письменні. Кількість письменних особливо збільшилась з часу появи Хмеля (дай, боже, йому довго жити!), який звільнив ці краї й визволив ці мілійони православних від ярма ворогів віри, ляхів.

Примітки

І

1. Єгіше — видатний вірменський історик. Він був єпископом в Аматуні в 450 р. й помер, за деякими відомостями, у 480 році. Відомо також, що він брав участь у повстанні вірмен проти перського панування в 450—451 році.

Переклад основного історичного твору Єгіше зроблений Е. Діллоном[1] на підставі чотирьох видань оригіналу та одного рукопису. Крім того, він узяв до уваги головні переклади цього твору на західні мови, причому не тільки дав їм загальну оцінку у своїй передмові, але постійно полемізує з ними в численних коментарях до окремих місць свого перекладу. Щодо російського перекладу П. Шеншієва «История Егише Вардапета. Борьба христианства с учением зороастровым в пятом столетии в Армении. Перевод с армянского П. С. Шеншиева. Тифлис, 1853», то, як наочно показав Е. Діллон, він зроблений не з вірменського оригіналу, а досить вільного французького перекладу 1844 р. Гарабеда Кабараджі і повністю зберігає всі його хиби. Значення згаданого французького перекладу зменшується також тим, що він був зроблений ще до видання в 1861 р. дуже важливого поправленого рукопису твору Єгіше. Таким чином, російський переклад П. Шаншієва втратив зараз будь-яке наукове значення.

Передруковуючи уривки з перекладу Е. Діллона, я опускаю його численні примітки суто філологічного характеру.

2. Вардан Мамікопян—керівник об'єднаного повстання вірмен, грузинів та албанів проти влади сасанідського Ірану в 450—451 роках. Загинув під час Аварайського бою в 451 році.

3. Тобто тяжкими податками, грабіжництвом та різними іншими утисками.

4. Маги — загальна назва жерців зороастрійської релігії. Могпети (більш вживане «мобеди»), за поясненням Е. Діллона,—«сановники» зороастрійської релігії. Вони були вченими й часто одержували досить високі посади у державі. Майже всі судді були могпети. Так, один могпет був призначений головним суддею у Вірменії, інший—начальником експедиції, що мала завдання привернути вірмен до зороастризму не тільки проповіддю, але й силою. За часів Хосрова І Анушірвана (531—579) могпети-судді, між іншим, були зобов'язані стежити за тим, щоб урядовці не вимагали більше податків, ніж встановлено законом.

5. «Великий везир» — переклад, звичайно, умовний, оскільки «везир» — арабський термін, і посада з такою назвою виникає за часів Аббасидів. У вірменському оригіналі тут стоїть «взурк грамапатар», що відповідає сучасному перському: — «бозорг фермандар» («Фермандар» у сучасній перській мові — «губернатор»).

---

[1] Див. вступну статтю, стор. 49—51.

Мігрнерсех—видатний політичний діяч часів правління Баграма V Гура (121—438). Єздегерда II (438—457), а може, ще кінця правління Єздегерда I (помер у 420 р.). Він був тісно зв'язаний з могутнім зороастрійським духівництвом, на свої кошти будував зороастрійські храми й силкувався привернути до зороастризму християнські країни сасанідської імперії.

6. Цебто «Ірану і Не-Ірану».

7. Хараман—вірменська форма імені злого божества—Арімана.

8. Зрван, або Зерван—бог безмежного часу, або вічності. Уявлення про Зервана не було властиве первісному дуалістичному зороастризму. Але пізніше, із зростанням монотеїстичних тенденцій, філософська течія зерваністів намагалась перемогти цей дуалізм, вважаючи Зервана за батька обох — і Агурамазди (Ормузда) і Анграмаїн'ю (Арімана). Е. Діллон висловлює думку, що Мігрнерсех був прихильником цієї секти.

9. «Яшт»—термін зороастрійської релігії. Означає виконання обрядів і висловлення на честь якогось божества певних магічних формул, що при повному внутрішньому переконанні повинні принести бажаний добрий наслідок. У даному разі Зрван зробив «яшт» на честь свого майбутнього сина Ормузда.

10. Цим висловлений був сумнів, що, за теорією авторів послання, і викликало народження не тільки доброго, але й злого божества.

11. Ормізд, у грецьких авторів Ормузд,—добре божество у зороастризмі.

12. Деви—злі духи або велетні в зороастризмі та в фольклорі Ірану.

13. За офіційною релігією зороастрійського духівництва державна влада царя і вищих класів походила від Ормузда, за навчанням маніхеїв і особливо маздакітів—навпаки, від Арімана. При цьому маніхеї тікали від світу, шукаючи рятунку від зла в аскетизмі, а маздакіти підняли повстання, щоб змінити несправедливий суспільний лад.

14. За біблійним оповіданням Адам та Єва були вигнані з раю і зробились смертними за те, що з'їли плід з забороненого дерева, але якого саме—не вказано.

15. Бант'орак або Pantheros. У єврейському антихристиянському трактаті Sefer tholedoth Joshua—«Книга поколінь Ісуса» говориться, ніби Ісус Христос був незаконним сином цього чоловіка. Трактат відносять до другого віку нашої ери. Так чи інакше, цю легенду вже оповідає відомий антихристиянський письменник другого віку Цельс (Див. Origen conta Celsum. Lib. I, 28).

16. Візантія.

17. Мігрнерсех натякає тут на успіхи Єздегерда II в боротьбі проти візантійців та на значні суми грошей, одержані ним від імператора Феодосія за припинення війни (Е. Діллон).

18. Після того як перси та їхні прихильники почали знущатись з християнських святощів, вірменські єпископи з'явились до спарапета (воєначальника), де зібралось багато вірменських військ. На їхній заклик ці війська та начальники поклялись помститись ворогам.

19. Нахарари—вірменська феодальна аристократія, князі.

20. Цебто до табору персів.

21. Арташат — славнозвісне місто, збудоване Арташесом I (189—161 до н. е.) при злитті Аракса та Мецашора. Колишня столиця Вірменії.

22. Перед цим дано докладний опис того, як шикувалось і готувалось до бою перське військо.

23. Іранців, персів.

24. Мушкан Нісалавурт (або Нісалаворт)—верховний командуючий іранською армією.

25. Тобто Вардан Мамікоян.

2

1. Заняття Д. М. Овсянико-Куликовського санскритом та стародавньою індійською культурою належить до першого періоду його наукової діяльності, в основному пов'язаною з Україною. Зокрема в Харківському університеті він викладав у 1888—1905 рр. Отже, переклади з санскриту, які трапляються в його працях цього періоду, цілком відповідають обсягові даної збірки, хоча й були надруковані в Петербурзі. У своїх «Ведичних нарисах» Д. М. Овсянико-Куликовський розвиває ідею своїх попередніх досліджень ідеології арійців стародавньої північно-західної Індії епохи Вед, а саме: культи вогню (Агні), напою соми та бога громівника Індри у Ведах відбивають ідеологію не окремих родів або сімей, а союзів общин. Таке значення має в гімнах епітет Індри viçvacarshani—«всенародний», «загальний», «союзний». Виходячи з цієї точки зору, Овсянико-Куликовський пояснює деякі малозрозумілі місця тексту Ріг-Веди. Спроба такого тлумачення подається у перекладі передрукованого в цій книзі гімну Індрі.

2. Ріг-Веда — найдавніша пам'ятка індійської літератури, складена десь за дві тисячі років до нашої ери, довгий час зберігалася в усних переказах (Див.: Антологія, 49). Двадцять перший гімн з IV книги Ріг-Веди має 11 віршів. У своєму перекладі Д. М. Овсянико-Куликовський третій вірш переклав скорочено і зовсім не переклав останні три вірші, бо вони не були йому потрібні для потвердження відповідних висновків. Його переклад має, звичайно, не художній, а суто науковий характер.

3. Dyaus—стародавній бог світла й неба, що відповідає литовському dievas, латинському deus, Jovis (= Diovis) та грецькому Διός.

4. Жрець в даному разі—це вогонь, або в уособленій формі бог Агні. Див. прим. 6.

5. Сома—бог алкогольного напою «сома», що добувався з невідомої нам рослини за допомогою спеціального преса.

6. Жрець-огонь названий тут великим візником через те, що спалюючи жертви, він таким чином «відвозив» їх до богів.

7. Пояснення Д. М. Овсянико-Куликовського: «Якщо предметом культу, божеством, для якого запалений даний вогонь, є Індра, божество не приватне, не сімейне, а загальноарійське, патрон союзів,— то цей вогонь уже не може бути підтримуваний хатніми засобами (роду) Аушіджів; маючи житло в їхньому домі, він, одначе, став загальною приналежністю, і його не можна підтримувати таємно: його культ зробився культом відкритим, всенародним, приступним також для жерців з інших родів» (стор. 5).

8. Тлумачі Вед пояснюють, що «гора» тут визначає хмару, з якої Індра ударом блискавки ніби здобуває дощ.

9. Жерці у стародавній Індії вважали, що гімни, які вони співають, не тільки потрібні людям, щоб привернути увагу богів, але й допомагають самим богам у їхній боротьбі, посилюють їхню могутність.

3

1. Підібрані тут уривки з різних гімнів Ріг-Веди показують, за висловом Овсянико-Куликовського, «наївно-релігійне ставлення» пер-

вісних аріїв до вогню. Тут ми бачимо не тільки милування красою, блиском та силою Вогню, але Вогонь уявляється як жрець, що спалює жертви й відправляє їх іншим богам. У цифрових позначеннях гімнів римська цифра означає книгу Ріг-Веди, наступна «арабська» — номер гімну, цифра в дужках — номер вірша.

4

1. Мова по-санскритському «vac» — «вач». У пізнішу ведійську добу вона уявлялась як космічна істота, повсюдна, всеосяжна, що через магічні формули молитв керує світом богів і людей.

2. Тут перелічені основні ведійські божества. Оскільки слово Адіт'ї стоїть у формі множини, то тут ідеться про так званих синів богині Аді, ті, до яких в першу чергу належали Мітра, Варуна, Арйаман, Бгага й Амша, а пізніше Сурйа (сонце), Ушас (зоря) і ще пізніше Індра. (Див. Дм. Овсянико-Куликовский. Ведийские этюды—«Сыны Адити». ЖМНП, 1892, № 12, Отдел науки, стор. 287—306). Це не суперечить тому, що далі Мітра, Варуна і Бгага згадуються знову окремо.

3. Д. М. Овсянико-Куликовський вважав, що цей вірш чужий даному гімнові. Це, на його думку, видно як з віршового розміру, так і з імен богів, які в ньому згадані.

5

1. П. Г. Ріттер почав переклад славнозвісного роману Дандіна ще в 90-х роках, перебуваючи у відрядженні в Берліні, а закінчив його, повернувшись на Україну, але до появи двох німецьких перекладів — Мейєра (Лейпціг, 1903) та Габерландта (Відень, 1903). Виданий його переклад був тільки за радянських часів, а саме: вступна стаття і перші два розділи прологу були надруковані у «Східному світі», 1927, № 1, стор. 155—181, а потім увесь роман з усіма коментарями вийшов окремою книгою як додаток до другого номера того ж журналу за 1928 рік. В основу перекладу покладено санскритський текст, виданий у Бомбеї за редакцією індійського пандита Кашінатх-Панду-ранг-Параба. До перекладу додано вступ «Дандин, его время и произведения», написаний з властивою П. Ріттерові яскравістю та ерудицією, а також докладні примітки.

2. Дандін—індійський письменник, що жив у V—VI віці, незабаром після Калідаси. Він був видатний стиліст і представляв певну літературну школу того часу. Свої літературні погляди виклав у теоретичному трактаті «Свічадо поезії». П. Г. Ріттер вважає, що його роман «Пригоди десятьох юнаків» є перший за часом індійський роман. На підставі різних історичних та географічних даних М. Коллінз (M. Collins) навіть намагався встановити більш-менш точну дату написання цього роману і визначив її 585 роком.

П. Г. Ріттер у своїй вступній статті дає таку характеристику цьому творові: «В романі можна знайти чимало живих і цікавих рисок побуту та звичаїв. Тут і двірське життя з його постійними інтригами, і сцени у гральному домі, в гаремі й в'язниці, і найдокладніший опис «зразкового» виховання гетери, і дебют у спектаклі-концерті її сестри, причому передбачлива матуся повинна заздалегідь заручитись оцінками знавців-критиків; тут і масові експропріації у місті, що перетворюють заможних у жебраків, і навпаки, здійснювані юнаками царського роду, які поміж інших наук пройшли також курс злодійства. Очайдушне молодецтво під гаслом «гроші—основа всього» іде поряд з чутливістю, сльозами та зомліваннями. Непереможна тропічна пристрасть закоха-

них, які готові подолати всі перешкоди; ніжна, зворушлива любов дітей до батьків та жінок до своїх чоловіків,—усе це зливається в різнобарвному блискучому калейдоскопі.

Підходити до роману Дандіна з вимогами суворого моралісга так само неможливо, як і до «Декамерона» Боккаччо. Вартість його і полягає в одвертому реалізмі, який викриває перед нами такі сторони індійського життя, що якось розчиняються у прозорій ідеальній сфері драм та поем Калідаси. А от хто знає оповідання Рабіндранатха Тагора, наприклад, серію «Голодне каміння» і його романи «Дім та світ», «Го́ра», знайде в них нитки, які зв'язують їх з романом Дандіна, де, крім того, відбилось стародавнє мистецтво індійців — майстрів і аматорів оповідати» (П. Г. Р і т т е р. У вступній статті до роману Дандіна, стор. 5—6).

3. Головний герой роману — принц Раджавахана, син Раджаханси, колишнього магараджі царства Магадхі, позбавленого влади своїм суперником царем Малави. Дев'ять юнаків, які потім теж стають царями, — це його товариші. Завдання юнаків полягає в тому, щоб повернути царство Магадхі царю Раджахансі. Одначе з самого початку принц Раджавахана змушений був на короткий час спуститись у підземне царство, щоб допомогти одному брагманові, а його товариші, не знаючи, куди він зник, відправляються кожний окремо розшукувати його. Потім вони всі разом рятують Раджавахану від великої небезпеки, і в ході цих подій кожний розповідає йому про свої пригоди. Оповідання Апахаравармана — четверте по порядку.

4. Місто Чампа — зараз Бгагалпур на річці Ганга в провінції Біхар.

5. У середньовічній Індії кожна «освічена» людина, отже, й гетера, повинна була володіти 64 науками й мистецтвами. Повний їхній перелік є у спеціальних «підручниках кохання», як-от у Ватсьяни. Сюди входять: співи, музика (гра на інструментах), танок, малярство й мистецтво декорування, прикрашення й оздоблення за допомогою квітів, дорогоцінного каміння, одягу тощо, кулінарне мистецтво, рукоділля, різного роду фізичний та розумовий спорт, гри, літературні вправи і т. ін. До програми виховання десяти юнаків, героїв роману Дандіна, входили, крім вивчення священних книг і пов'язаних з ними допоміжних наук, також знання поем, драм, романів, легенд та казок, місцевих мов різних народів Індії, законів, граматики (санскритської), астрономії, логіки, філософії школи Міманса, політичних трактатів Каутільї (Артгашастра) й Камандакії, віртуозна гра на віні та інших інструментах, мистецтво співів та риторики, уміння чаклувати за допомогою амулетів, заклять, зілля тощо, їздити на конях і слонах, володіти всякого роду зброєю, сміливо й хитро обдурювати і красти, грати в кості й т. п. Усі ці науки вони вивчали під керівництвом відповідних учителів (Дандин, Похождения десяти юношей, стор. 20).

У «Підручнику кохання» Ватсьяни даються докладні вказівки, як повинний поводитися світський денді того часу. Ось переклад відповідного уривка, який П. Ріттер подає у примітці до даного місця в Дандіна:

«Запасшись знаниями и устроив себе дом на деньги, добытые подарками, победами, торговлей, платежами, либо полученными в наследство, или теми и другими путями вместе, надо начать жизнь светского человека (горожанина — нагарика). Он должен жить в столице, большом городе, городе или местечке, где есть отличные люди, соответственно роду своих занятий. Там, близ воды, пусть он построит себе дом с садом, обширным двором для работ и двумя опочивальня-

ми. В наружной опочивальне должна стоять мягкая постель с подушками в обоих концах и вогнутая посредине, с белым покрывалом, а возле нее другое ложе. У изголовья — местечко для травяной подстилки и скамья для жертвоприношений: там должны лежать оставшиеся после ночи притирания и венки, корзиночка с вареным рисом, сосуд с ароматами, лимонная корка и бетель, а на полу плевательница. На гвоздике висит лютня, стоит мольберт, ящик с красками, лежит какая-нибудь книжка, венки из желтого амаранта; неподалеку на полу ложе из сена, чтобы преклонить голову, доска для игры в кости. Снаружи клетка с ручными птицами, в особливости местечко для столярных и резных работ и других занятий. В саду, в тени, качели с мягкой подушкой, а на земле скамья усеянная цветами. Таково устройство его жилья».

Далі перелічуються «заняття» цього салонного лева. «После обеда и занятия своим туалетом — веселые развлечения. Вечером музицирование, затем любовные свидания и т. д. Пирушки, посещение садов, в определенные дни собрания в храме богини красноречия (т. е. в «литературно-художественном» клубе.— *П. Р.*), спектакли, собеседования в домах гетер или людей своего круга, причем происходит «обмен мыслей по части поэзии и искусства». (Дандин. Приключения десяти юношей, стор. 78—79).

6. Шіва — бог аскетів. Кама — бог кохання. За легендою, Кама хотів вразити Шіву своєю стрілою, щоб він закохався у прекрасну богиню Парваті, але Шіва, побачивши Каму своєчасно, спалив його своїм огненним поглядом.

7. Брахма — вище абстрактне божество індуїстів.

8. Основами моралі в Індії здавна вважались три принципи: дхарма — релігійний закон, заслуга й моральна цнота, артха — багатство, гроші, добробут та матеріальна користь, кама — кохання, насолода. При цьому порушення одного з принципів дозволялось і виправдувалось, якщо при цьому людина виграє на двох інших принципах. (Примітки 8, 9, 11, 13, 14, 17 належать П. Ріттеру).

9. Ця «скандальна хроніка» богів, викладена тут вельми освіченою гетерою, засвідчена у літературних пам'ятках.

10. Апсараса, або апсара — небесна німфа.

11. Весняне свято, свого роду індійський карнавал — веселощі, любовні інтриги, урочисті процесії, вшанування бога Ками, кидають одне на одного квіти, ласощі тощо.

12. Гетери в Індії були в напіврабській залежності від царя. Вони не мали права без його дозволу кинути свою професію і повинні були віддавати йому частину своїх заробітків.

13. Карнісута — автор авторитетного підручника шахрайства і злодійства. Це було спортивне мистецтво, якому навчали навіть царських дітей. Сам Карнісута вважався за ідеального шахрая і злодія.

14. Азартні ігри були здавна поширені в Індії. В одному з гімнів Ріг-Веди (X, 34) вже змальований гравець, який дощенту програвся в кості.

15. Шия бога Шіви має темносиній колір внаслідок того, що він випив колись небезпечну для всього світу отруту.

16. Корнак — людина, що сидить на слоні й керує ним.

17. У драмах та новелах буддійські черниці грають роль вісниць, передатчиць або просто звідниць.

18. Вбивство брамана вважалось в Індії найтяжчим гріхом.

19. Про це докладно оповідається вище в тій же «авантюрі».

20. Маур'я — могутня династія стародавньої Індії (322—185 рр. до н. е.).

21. Авантісундарі, дочка Манасари, раджи царства Малава, того самого, що розбив і скинув з престолу батька Раджавахана магараджу Раджаханса.

22. Балачандріка — подруга царівни Авантісундарі.

23. Раджавахана — принц, головний герой роману.

24. Індра — бог-громівник у стародавній Індії.

25. Цей традиційний опис жіночої краси повторюється в романі кілька разів у різних варіантах.

26. Лакшмі — жінка Вішну, богиня краси, Афродіта старої Індії.

27. Дивись прим. 5.

6

1. Перекладач С. Ребрик, закінчивши Лазаревський інститут східних мов у Москві, згодом багато років працював у російському банку в Тегерані. Він прекрасно володів перською мовою. Це до деякої міри вплинуло на його переклад таджицького роману С. Айні «Одіна». Оскільки в той час таджицькі книги, в тому числі й твори С. Айні, друкувались арабськими літерами, особливості таджицької вимови не відбивались на письмі. Через це С. Ребрик дає в перекладі перські транскрипції таджицьких слів та власних імен, починаючи з імені героя роману «Адіне», замість правильного «Одіна». Це відбилося і в покажчику «Пояснення слів» наприкінці книги. В наведених нами уривках ці недоліки частково виправлені.

2. Садреддін Айні (1878—1954) — уславлений письменник, основоположник радянської таджицької літератури, академік Академії наук Таджицької РСР. Роман «Одіна» вийшов друком у 1924 р. Події роману в основному стосуються 1917 р. і закінчуються 1918 роком, тобто ще до революційного перевороту в Бухарському еміраті (1920 р.). Основні герої роману — бідаки Одіни, його кохана Гюль Бібі та інші — гинуть або лишаються в жалюгідному становищі. А разом з тим показано, як серед таджицьких мас назрівало революційне піднесення.

3. Кугістан — «гірська країна». В даному разі гірська частина Таджикистану.

4. Сайгак, або сугак — рід дикої степової кози — saiga tatarica

5. Це був бавовноочисний завод в Андіжані, докладно описаний С. Айні в одному з попередніх розділів роману. В даному розділі уперше в таджицькій літературі показано значення впливу російських робітників на розвиток революційної свідомості робітничого класу народів Середньої Азії.

6. Падшаг — цар, імператор, але в цьому романі також бухарський емір.

7. Теньга́ — бухарська срібна монета, близько 20 копійок.

8. Дегкон — селянин.

9. Аскер — жовнір, солдат.

10. Гюль бібі — наречена Одіни.

11. «На́кші мулла́» — назва таджицької пісні.

12. Інакше кажучи, до кордону Бухарського емірату. Ішли вони з «Туркестану», тобто з території, приєднаної до Росії.

13. Зекятчі — збирач податків.

14. Хакім — у Бухарській державі правитель округи, губернатор.

15. Шаріат — мусульманський закон, заснований на Корані та хадисах.

16. Зекят — в даному разі податок.

17. Єхдан (таджицьке — яхдон) тут «скринька оббита шкірою».

18. Інакше джедіди—буржуазні бухарські ліберали. Див. прим. 32.

19. Мангити — династія, що панувала у Бухарі від 1785 до 1920 року.

20. Астарханіди (Астраханська династія), або Джанідн, нащадки астраханських ханів, що знайшли притулок у Середній Азії і панували тут з 1599 до 1785 року. У другій половині XVIII віку фактичну владу в державі захопили їхні везири з племені Мангит, які в 1785 р. скинули останнього номінального хана Джанідів.

21. Мухаммед-Рахім Мангит в 1753—1758 рр. проголосив себе еміром. Все ж в 1758—1785 рр. ще номінально правив Абулгазі, останній нащадок попередньої династії.

22. 1755—1756 рік.

23. 1756—1757 рік.

24. Дюшембе — зараз столиця Таджикістану.

25. 22 рамазана 1171 р. — 26 травня 1758 року.

26. Фортеця всередині міста, цитадель.

27. Даніял Мангит так само панував у Бухарській державі, коли формально правив останній представник попередньої династії.

28. Це вже справжні еміри династії Мангит: Хайдар-Тюря (1800—1826), Насруллах (1827—1860), Музаффареддін (1860—1885).

29. Кушбегі — перший міністр еміра.

30. Абдулахад та Алім-хан — останні еміри Бухари.

31. Начерк історії підкорення вільних горян емірами з династії Мангитів, поданий як частина роману, є наслідком історичних досліджень С. Айні, який у 1921 р., зараз же після падіння емірату, написав працею «Історія Мангитської династії бухарських емірів».

32. Джедіди один час повставали проти еміра, вимагаючи певних буржуазних реформ, але разом з тим були проти народної революції.

33. Гюль-Бібі, наречена Одіни, була силоміць видана за сина баїатія Ібада, а наречена Ібада Гюль Ендам — за ненависного їй старого Еман Баки, який зжив зі світу вже трьох своїх жінок.

34. Шог Назар — батько Гюль Ендам.

27

1. Передмова С. Ребрика містить у собі біографічні відомості про С. Айні, про його літературну діяльність, а також загальну оцінку роману «Дохунда». При цьому автор користувався такими джерелами: статтею «Садреддін Айні» в газеті «Тоджикистони сурх» за 3 жовтня 1931 р., промовою С. Айні на урочистому засіданні ЦВК Таджицької РСР 27 вересня 1931 р. (у тому ж номері згаданої газети), щодо поетичної творчості С. Айні — статтею Б. Нікітіна «Поезія таджиків» у «Літературній газеті» за 12 вересня 1932 р. та іншими матеріалами. Садреддін Айні закінчив свій роман 10 березня 1930 року. Переклад С. Ребрика був закінчений у жовтні 1932 року (позначення наприкінці передмови).

Назва роману походить від слова «дохунда», яким бухарці називали бідняків з Кугестану — гірської частини Таджикістану. Герой роману Йодгор був походженням саме такий «дохунда», але далі в ході подій, відбитих у романі, ця назва стає його прізвищем.

2. Роман С. Айні «Дохунда» становить собою цілу епопею життя таджицького народу від часів панування еміра бухарського ще перед Жовтневою революцією до скинення його в 1920 р. та боротьби з басмачами в 1920—1926 роках. Закінчується роман проголошенням

в 1929 році Таджицької Радянської Соціалістичної Республіки. Дати уявлення про епопею «Дохунда» в уривках неможливо. У цій збірці подається кілька епізодів, що мають закінчений вигляд.

3. Частина друга, розділ перший. Батрак, батько юнака Йодгора, помер, залишивши сина самого в Бухарі з обов'язком відробляти великий, цілком безпідставний борг одному багатієві. Йодгорові лишається тільки тікати. Розділ подається у скороченні.

4. На мусульманських кладовищах плити на могилах стоять сторч і здебільшого мають вгорі щось у формі голови з тюрбаном.

5. Казій — суддя.

6. Діви — казкові велетні. Пері — легендарні красуні, феї.

7. Частина друга, розділ одинадцятий. Малюнок старого побуту знаменитої бухарської медресе (вищої духовної школи). Два приятелі— Хает-Вовк та Есамеддін бенкетують і п'ють вино, яке забороняє правовірний іслам.

8. Ішан — вища духовна особа в Бухарі.

9. Кабоб — страва з печеного м'яса, шашлик.

10. Газель — ліричний вірш певної форми, переважно любовного змісту.

1. Суфії — мусульманські містики, які вживали й вихваляли вино. Отже, називаючи себе суфієм, муеззін натякає на те, що він, мовляв, теж прихильник вина.

12. Чоруки — шкірні постоли, звичайне взуття селян.

13. Частина третя, розділ третій.

14. Арк — цитадель міста Бухари.

15. Слово «обхона» складається з двох таджицьких слів: «об» — вода й «хона́»—дім, приміщення.

16. Далі оповідається про жорстоке покарання, вчинене урядом еміра бухарського над учасниками невдалого повстання (початок 1918 р.), які мали намір скинути владу еміра.

17. Ходжі Сіродж — брат Садреддіна Айні. Його смерть справила величезне враження на письменника. Йому він присвятив елегію «На смерть мого брата Ходжі Сіроджеддіна» (переклад на російську мову див: Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней. Под ред. И. Брагинского и др. М., 1951, стор. 496—497).

18. Міргазаб — «правитель гніву», цебто, начальник в'язниці.

19. Частина четверта, розділ двадцять другий. «Сардор» — командир, начальник, отаман.

20. «Вілает» — округа, провінція.

21. Курбан — мусульманське свято «жертви». Є два свята під такою назвою: великий та малий курбан.

22. Аскер — солдат. Червоний аскер — червоноармієць.

23. Новкар — слуга, зокрема озброєний слуга хана, бая, поміщика тощо.

24. Енвер паша (1881—1922) — молодотурецький генерал, деякий час фактичний диктатор Туреччини, прибічник імперіалістичної Німеччини. Під кінець життя він діяв у Таджикістані, намагаючись організувати басмачів для боротьби проти Радянської влади. Обставини його смерті змальовані в цьому розділі.

25. Частина четверта, розділ тридцять перший.

26. Оскільки дія відбувається в Дарвазі, можливо, що це є фортеця Кала-і Хумб.

27. Тар — музичний струнний інструмент.

28. Мабуть, мова тут іде про Шугноу, місто в Дарвазі. Шугнан, по-таджицькому Шугнон,— далеко на Памірі й тамтешнє населення шугнонці зовсім відмінні від таджиків.

29. Насправді це героїня роману Гульнар, яка переодяглась для того, щоб розвідати, де перебувають басмачі Діловар-шог і Тайрот-шог та які в них сили.

30. Домбек — невеликий барабан.

31. Частина п'ята, розділ третій. Дано в скороченні.

32. Мається на увазі Середньоазіатський науково-дослідний інститут шовківництва, заснований у 1927 році.

33. Це особлива система, яка, мабуть, себе не виправдала. Використання листя кущової, низькоштамбової шовковиці в наш час починається на 2—3-му році її зростання.

34. Форма «Сангін-зода» почесніша, ніж «Сангін».

35. Лейлі (або Лейла) та Меджнун — славнозвісні староарабські закохані, оспівані в численних літературних творах арабською, перською, таджицькою та іншими східними мовами.

8

1. У вступній статті «Лагуті в революційній поезії Персії» Б. Нікітін дає на базі значної літератури загальну характеристику національно-визвольної боротьби та пов'язаних з нею ідеологічних течій в Ірані на початку XX віку і змальовує становище в країні після державних переворотів 1921 року. Він робить спробу накреслити загальний шлях розвитку творчості Лагуті, дає аналіз форми його віршів, зупиняється на питаннях їхнього перекладу. Свої переклади Б. Нікітін розглядає як ілюстрації до статті. До цієї збірки увійшли переклади таких творів Лагуті: «Кремль», «Завтра», «Ми переможемо» (уривок з поеми), «Перській жінці», «Пісня селянського хлопця» (на мотив російської пісні «Кирпичики»), робайати: «Багач щодня...», «Наша країна», «Стріла в серце...». «Моє серце».

У своїх перекладах Б. Нікітін намагається передати не тільки зміст, але й форму оригіналу, чого раніше перекладачі творів Лагуті не робили. В кінці книги дані «Пояснення» й «Бібліографічний покажчик». У «Поясненнях» є деякі прикрі недогляди. Так, про Хосрова I Анушірвана сказано, що він царював «на початку» VI віку н. е. та що комуністичний рух Маздака виник за його ж царювання. Проте навіть у книзі «Антология таджикской поэзии», М., 1951, стор. 592, в примітках трапляються подібні недогляди: «Таджмагал — знаменитый дворец Великих Моголов»; «Сулеймановы горы — горы в Афганистане» (хоча ці гори за останнього часу входили до території Індії, а з 1947 р. належать Пакистану).

2. Абулькасім Лагуті (1887—1958) — визначний поет-революціонер. Народився і першу половину життя провів в Ірані. У 1922 р. переїхав до СРСР, після чого виступив як таджицький радянський поет. Таджики вважають його своїм поетом.

3. Поема «Кремль», написана в 1923 році, була першим твором Лагуті після його переїзду до Радянського Союзу. За певний композиційний зразок для цієї поеми правила поема азербайджанського поета Хагані (народився біля 1120 р., помер 1199 р.) «Руїни міста Медаїн»

4. Нушірван, тобто, Анушірван,— сасанідський цар (531—579 роки н. е.) За часів його правління сасанідська держава переживала певний період внутрішньої і зовнішньої стабілізації. Через це історичні традиції змальовують панування Анушірвана як час миру й добробуту населення. Кажучи про сумні думки, що виникають при згадці про «мир» Анушірвана, Лагуті має на увазі поему Хагані, присвячену руїнам столиці тодішньої іранської держави Ктезіфону, або Медаїн.

5. Медаїн — арабська назва Ктезіфону. Слово це значить «міста» (множина від «медіна»), бо арабам кочівникам здавалось, що у величезній столиці Сасанідів не одно, а декілька міст.

6. Вірш написаний в класичній формі робайатів: чотири рядки з римою: ааба.

7. Вірш на шість строф, кожна з них—у формі робайатів. Тут наводиться переклад першої та третьої строф.

9

1. Ця збірка містить невеличку передмову Л. Пінхасика «Творчість Гасема Лагуті» та вірші: «Дочці Ірану», «Англійська колонія в Африці», «Другові в тюрмі», «Виконана обіцянка», «Меч-переможець», «Три краплі», «Тарасу Шевченку». Збірник виданий з нагоди 30-річчя творчості А. Лагуті. Перекладач — відомий український радянський поет Терень Масенко (нар. 1903 р.).

2. Зіндан — в'язниця.

3. Мова йде, певне, про повстання в Тебрізі в лютому 1922 року. Активну участь у ньому взяв Лагуті. Після поразки повстання він змушений був тікати до Радянського Союзу (Див.: М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. М., 1952, стор. 298—299, а також: Лагути. Избранное. М., 1954. стор. 4— передмова Е. Бертельса).

4. Три краплини: прозорочиста — крапля поту, червона — крапля крові й чорна — крапля атраменту. Після промов перших двох виступає остання.

5. Пізніше, відвідавши Україну в 1936—1937 рр., А. Лагуті у Каневі написав ще вірш «На березі Дніпра», теж присвячений Т. Шевченкові, та вірш «Павлу Тичині, депутатові Верховної Ради УРСР від Канівської виборчої округи» (Див.: Антология таджикской поэзии. М., 1951, стор. 539 та 540).

10

1. Відомому українському радянському поетові академіку Павлу Тичині (нар. 1891 р.) належить чимало перекладів з вірменської мови, яку він здавна і пильно вивчав (див.: Антологія, **11**, **12**), а також з турецької (там же, **28**, **29**).

2. Вагран Алазан — вірменський радянський поет і прозаїк, один з перших організаторів пролетарської літератури у Вірменії. Тепер мешкає в Єревані, його твори користуються значною популярністю.

3. Занга — інша назва річки Раздана, лівої притоки Аракса, що тече повз Єреван.

4. Масіс — вірменська назва гори Арарат.

11

1. Єгіше Чаренц — псевдонім видатного вірменського радянського поета й романіста Согомоняна (1897—1937).

2. Цебто індійців. Зараз в українській мові «індус» вживають тільки в значенні «індуїст», тобто прихильник стародавньої індійської релігії «санатана».

12

1. Акоп Акопян (1866—1937)—вірменський радянський поет, основоположник вірменської пролетарської літератури. Зроблений П. Тичиною переклад вірша «Завод» уперше був надрукований в «Бюлетені ВУНАС»„1926, № 1 (жовтень), стор. 14.

2. «Чугун» — тобто чавун.

3. Ованнес Ованнесян, або Іоаннесян (1864—1929), — поет, класик нової вірменської літератури. Див. 56, прим. 3.

4. Алагяз, або Алагьоз — колишня назва Арагаца, гірського масиву у Вірменії.

5. Слово «яр» (перського походження) значить «кохана», «коханий».

13

1. Олександр Ширванзаде — псевдонім видатного вірменського письменника Олександра Мовсісяна (1858—1935), що одержав звання народного письменника й заслуженого діяча культури. До кращих його творів належать романи «Намус» («Честь»), «Хаос», повість «Артист» тощо. Багато зробив для зміцнення зв'язків між братськими радянськими народами.

2. Переклад повісті «Артист» даний у «Червоному шляху» з деяким скороченням. Тут вміщуємо тільки один, найбільш яскравий епізод. В центрі оповідання — вірменський хлопець Леон, що живе із своєю матір'ю в Одесі. Він—музично обдарована людина, природний артист, весь час проводить в оперному театрі і сам з захопленням грає на музичних інструментах. Його мати всіма засобами силкується цьому перешкодити, вдає з себе тяжко хвору тощо, наполягаючи на тому, щоб син кинув мистецтво й заходився добре заробляти, бо живуть вони у великих злиднях. Тим часом захоплення Леона музикою підтримує ще й те, що в Одесі давно грає італійська сперна трупа і хлопець постійно знаходиться в оточенні італійських артистів. Він закохався в двадцятирічну італійську дівчину Луїзу, яка згодом виїхала до Італії вчитися співати. Леон з великими труднощами збирає гроші, щоб теж податися за нею. Одначе, коли ці гроші в нього викрали і до того ж Леон дізнається, що в Італії Луїза вийшла заміж, він кінчає самогубством.

3. В оповіданні розповідь ведеться від першої особи. Автор і Леон —обидва вірмени й розмовляють вірменською мовою. Але, оскільки вони перебувають в італійському оточенні, хлопець вживає італійське звертання «синьйор».

4. Кеццес — браво.

14

1. Збірка містить оповідання таких авторів: Х. Зейналли, Б. Тіблі, Сімурга (чотири оповідання), С. Гусейна (три оповідання), Г. Назарли (два оповідання), Сулеймана Сакі Ахундова (два оповідання), А. Абдулгасана, А. Ахвердова. Додана вступна стаття Х. Зейналли «Азербайджанська література (загальний нарис)». В якій мірі перекладач користувався азербайджанськими оригіналами, сказати важко. Одначе редактор збірки О. В. Багрій (1879—1949), літературознавець, дослідник поезії Т. Шевченка, тривалий час професор Азербайджанського університету в Баку, був знайомий з азербайджанською літературою і мовою.

Загальна (не фахова) рецензія К. Мислівця на цей збірник вміщена в журналі «Червоний шлях», 1930, № 9, стор. 135—137.

2. У збірці прізвище автора оповідання — «Абульгасан». Безперечно, вірніше у вступному начерку Х. Зейналли — «Абдул Гасан» (стор. 28). Справа в тому, що на стор. 28—30, де подані деякі відомості про

письменника, сказано, що він у той час був «молодий народний учитель з Ширванської округи, з села Баскал». Письменник не тільки змальовував життя народу цієї місцевості, яка, до речі, мала «деяке містичне минуле»—відзначалась поширеністю суфійських вчень, але й виступає як пролетарський письменник ширшого масштабу. Отже, навряд чи міг він у наш час дістати стару почесну назву за своїм сином: «Абу-л-Хасан».

3. Зберігаю цю назву, хоч оповідання в оригіналі зветься «Софи», або, за транскрипцією перекладача, «Соафі». (Див. прим. 4).

4. Пояснення слова «соафі» перекладачем — «аскет, мудрець, відлюдник». В азербайджанській мові за сучасним правописом «суфи» — суфій, тобто прихильник містичного, пантеїстичного вчення; «суфилик» — суфізм. Варіанти «софи» та «софу» означають: людина, що суворо дотримується мусульманської віри та всіх приписів шаріату. У даному випадку мається на увазі останнє значення.

5. Джанамази — килимок, що на ньому творять молитву. Назва складається з двох слів, сполучених азербайджанським (і турецьким) «ізафетом»: «джа» — місце, «намаз» — молитва, цебто «місце молитви».

6. Йдеться про піст у місяці рамазан, коли нічого не їдять і не п'ють цілий день від зорі до зорі.

7. Миччу — значить «протялим голосом».

8. Джузе—«частина» Корану. Розділи в Корані звуться «сури», але Коран також поділений на 7 частин — «джузе». Кожна з них читається протягом одного дня на тижні.

9. Мешед, вірніше Мешгед, — місто у східному Ірані, у Хорасані, яке шиїти вважають за святе, бо там похований «восьмий імам» Ахмед Різа. Вони масами ходять туди на прощу. Деякі шиїти навіть вважали, що сходити до Мешгеду — більша заслуга, ніж сходити на прощу до Мекки.

10. Мешаді — почесна назва людини, яка побувала на прощі у місті Мешгед.

11. В таких стінних нішах ховають подушки та ковдри на день.

12. Кербалай, або, вірніше, Кербела — місце в Іраку, де був забитий Хусейн (в азербайджанській вимові Гусейн), син Алі й дочки Мухаммеда Фатими. Шиїти вважають це місце святим і ходять туди на прощу. Кербелаї — людина, що побувала на прощі в Кербелі.

13. Йдеться про землетрус 1902 р., хоча дужчий землетрус, що зруйнував Шемаху, був у 1859 році.

14. Муссават значить «рівність». Так звалась реакційна буржуазно-націоналістична партія в Азербайджані. Мусаватистський уряд панував у 1918—1920 роках.

15. Джаннат — арабське «сад», у Корані — в значенні «рай».

16. Мосліхуддін Са'ді, або Сааді, Ширазький (біля 1184—1291 рр.) — великий перський письменник, автор дидактичного збірника оповідань та віршів «Голестан» та поеми «Бустан».

17. Са'ді. Голестан (або Гюлістан—«Квітник»), розділ 1, оповідання 4, початок четвертого вірша. Зміст його такий: скільки б дощ не йшов, однак «на вербі груші не виростуть».

15

1. Чіковані Симон (нар. 1902 р.) — грузинський радянський поет. Лауреат Державної премії (1947 р.). Автор поеми «Пісня про Давида

Гурамішвілі», де він оспівує дружбу народів Грузії та України. Перекладач на грузинську мову «Слово о полку Ігоревім» та віршів Шевченка.

Книги С. Чіковані виходили у видавництві «Молодь» у 1939 та 1951 роках. Повніша збірка творів: Симон Чіковані. Поезії. Переклади з грузинської за редакцією Миколи Бажана (ДВХЛ, К., 1951).

Микола Платонович Бажан (нар. 1904) — відомий український радянський поет, академік. Йому належать переклади з грузинської мови поеми Шота Руставелі та книги Д. Гурамішвілі «Давитіані». Написав також цикл віршів «Грузинські поезії».

2. У вірші «Здвиг річки» змальоване будівництво в гирлі річки Ріон каналу, який до 90% води з річки направляє коротким шляхом у море і тим самим охороняє місто Поті від поводей. Будівництво остаточно було закінчене тільки в 1939 році. Вірш подається у скороченні.

3. Чаладіді — містечко й залізнична станція за 15 кілометрів на схід від Поті.

16

1. Місце видання цієї збірки не вказане, але друкувалась вона в Харкові у друкарні ім. М. В. Фрунзе. Вона містить український переклад усієї поетичної спадщини славнозвісного грузинського поета — всіх 36 його ліричних віршів, поеми «Доля Грузії» та трирядкового «Напису на азарпеші князя Баратаєва». Перекладач — відомий український радянський письменник Іван Кулик (1897—1937).

Переклади супроводяться докладною вступною статтею про життя й творчість Н. Бараташвілі (1817—1845), примітками, що містять загальні пояснення до окремих віршів, репродукціями двох уявних портретів Н. Бараташвілі та його автографа. Перекладач користувався грузинським оригіналом, причому йому допомагали відомі грузинські поети Тіціан Табідзе, Валеріан Гапріндашвілі та критик Йорданішвілі (див. ж. «Червоний шлях», 1936, № 1, стор. 179). До речі, Т. Табідзе у той час був досить близький до літературного життя Харкова. Так, у «Червоному шляху» (1930, № 7—8, стор. 126—138) був уміщений його нарис «Сучасна грузинська література».

Другий український переклад вірша «Мерані» належить М. Бажану і був надрукований у газеті «Заря Востока» (Тбілісі) 1 листопада 1945 р. (№ 216).

2. Мерані, за поясненням І. Кулика,— стрімкий, баский кінь, басун» (стор. 119). Однак вірніше було б сказати, що Мерані є казковий крилатий кінь — поширений образ стародавнього грузинського фольклору. Шота Руставелі у своїй поемі «Лицар у тигровій шкурі» порівнював коня Тарієля з Мерані. І. Кулик зберігає тут слово Мерані як власне ім'я. У здійсненому нещодавно польському перекладі цього вірша (Яна Брауна та Мечислави Бучкувни) заголовок «Мерані» передано: «Pegaz» У тексті ж залишається «Meran» без будь-якого пояснення (Przegląd orientalistyczny», Warszawa, 1959, № 2(30), (стор. 195—196).

Вірш «Мерані» був написаний Н. Бараташвілі в 1842 році. Хронологічні зіставлення та інші міркування давали привід деяким літературознавцям робити припущення, що в даному разі поет писав під впливом відомої касиди А. Міцкевича «Фарис» (вид. 1822 р.). Проте достатніх аргументів для цього немає. З другого боку, ми подибуємо той же самий мотив у творах деяких пізніших поетів, певне, в цілковитій незалежності від Н. Бараташвілі й А. Міцкевича.

Так, аналогічний зміст має вірш Шандора Петефі «Az én Pegazusom» — «Мій Пегас», написаний у 1847 році. Дуже нагадує він вірш Н. Бараташвілі, особливо наприкінці, починаючи від слів «Visz csikóm, s csak szavamba kerülne» і до кінця «Rugd agyon az ilyen—olyan adtát» (Petöfi Sándor. Összes költeményei. Szépitorodalmi könyvkiadó. 1953, стор. 275):

Несеться огир мій, і тільки мовлю слово,
Як винесе мене за межі цього світу;
І якщо ллеться з нього піна,—це від
Вогнистості його, — не від утоми.

Не втомлювався мій пегас ніколи
І скоро ще не знатиме утоми,
Хай з ним не станеться цього, бо ще далекі
мій шлях і моїх прагнень межі.

Скачи, мій коню, скачи, коню любий,
Якщо ти яр спіткнеш або каміння,— перестрибни,
Якщо ж під ногу тобі потрапить ворог,
То забрикай його нікчемного такого.

(Переклад з угорської мови аспіранта ХДУ В. В. Свадеби).

Може, ще ближчий до «Мерані» своїм настроєм є відомий вірш І. Франка:

Безмежнее поле в сніжному завою,
Ох, дай мені обширу й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною
І в серці нестерпнії болі.

Неси ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутка гуляє,
А чень утечу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.

(Антологія української поезії. Держлітвидав України, К., 1957, т. 2, стор. 98).

17

1. У цьому номері «Червоного шляху» вміщено перший друкований варіант перекладеної Миколою Бажаном вступної частини поеми Шота Руставелі. Перекладу передує (стор. 87—88) цікава замітка, де М. Бажан досить докладно зупиняється на методі свого перекладу. «В строфічній побудові,— пише він,— в римуванні я хотів свій переклад наблизити до оригіналу, щоб бодай тінь його відбити. Шістнадцятискладовий руставелієвий вірш не дається відтворити достоту в нашому віршуванні. Проте восьмистопний трохей, а ще ліпше — чотирьохстопний пеон найбільшою мірою годиться для цього. Отже, пеоном, з певною тенденцією до розбиття його часом на трохеї, взявся я перекладати. Зберігаючи манеру римувати одною римою всі чотири рядки строфи, я не міг (і вже з цього видно, що претензії на достатній переклад з мого боку були б сміливі) вживати тих варіацій дактилічного та жіночого римування, що їх, з перевагою дактилічних рим, так блискуче застосовує Руставелі. Римування принаймні 5000 рядків з 6300 рядків

усієї поеми дактилічною римою, за бідноти, на мій погляд, словника дактилічних рим українською мовою — мені особисто не під силу, і я тут мав поступитися своїм бажанням перед своїми можливостями».

Перекладач також висловлює свою подяку Г. А. Наморадзе (див.: 18, прим. 1) «за його ласкаву допомогу й поради» в цій роботі.

2. Шота Руставелі — славнозвісний грузинський поет середньовіччя. Свою поему написав десь між 1198 та 1208 роками. М. Бажан тут пише його ім'я так: «Шота Руст'авеллі». Однак, якщо відзначити особливість вимови «послабленого т» у слові «Руставелі», то слід було б додержуватись його і в словах «Шота», «Тамар», тощо, як це робив у своєму перекладі К. Бальмонт.

3. Вступна частина поеми, крім загальних міркувань, містить також звеличення цариці Тамар (1174—1208). Щоб мати уявлення про те, як М. Бажан пізніше переробляв свій переклад славнозвісної поеми, подамо для порівняння перші її три строфи в останньому виданні під назвою: «Витязь у тигровій шкурі» (Держлітвидав, К., 1957, стор. 17).

Вступ

Той, що силою своєю сотворив будову світу,
Вклав у всі живі створіння душу, з духом неба злиту, —
Людям він оддав цю землю, многобарвну, повну цвіту,
Дав царям свою подобу, величаву й гордовиту.

Ти, єдиний боже, твориш в світі образ тіл усіх;
Дай же сил, щоб я у битві з сатаною не знеміг.
Сповни прагненням міджнура до останніх днів моїх
І, коли прийду до тебе, полегши тяжкий мій гріх!

Лева владного, що гідно носить спис, і меч, і щит,
І Тамар, царицю-сонце, світлий лал її ланит,—
Чи посмію їх вславляти, чи складу пісенний спит?
Як солодкий мед вкушати, так вдивлятись в їхній вид!

Пояснення М. Бажана наприкінці книги (стор. 294): «**Міджнур**— грузинська переробка арабського слова «меджнун» — «шалений од кохання». «**Лал** — рубін».

4. Таріель — головний герой поеми Ш. Руставелі.

18

1. Георгій Андрійович Наморадзе — грузинський письменник, журналіст і видатний діяч у галузі грузинсько-українських культурних зв'язків. Народився 14 жовтня 1882 р. в Горі. Друкуватися почав з 1902 р. в грузинських газетах. У 1907 р. переїхав до Києва, де вчився в університеті. Вмістив (1907—1915 рр.) в грузинських газетах багато статей про Україну, українських письменників та громадських діячів, зокрема про Т. Шевченка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Лисенка, Лесю Українку та інших. У 1908 р. група українців та грузинів у Києві заходилась видавати журнал «Огляд». Г. Наморадзе взяв на себе як на редактора й видавця дозвіл на видання журналу[1]. Однак воно не здійснилося. У 1908—1909 рр. він робив підрядкові переклади віршів Ак. Церетелі, І. Чавчавадзе, М. Бараташвілі тощо, які в обробці українських поетів друкувались у журналі «Рідний край».

[1] Цей документ у 1933 р. був переданий до Українського інституту ім. Тараса Шевченка.

Наприкінці 1924 р. Г. Наморадзе переїхав з Києва до Харкова. Спочатку працював у загальній системі ДВУ, а потім очолив у ньому сектор періодичних видань, який був напівсамостійною установою на окремому бюджеті. Тут з 1927 р. під керівництвом Г. Наморадзе вперше була запроваджена та система розповсюдження й розсилки газет та журналів, яка зараз загальноприйнята в Радянському Союзі. Г. Наморадзе був членом ВУНАС і в 1930 році у Дюшембе, як представник Асоціації, брав участь у нараді, скликаній з приводу вироблення нової таджицької абетки. Працюючи в Харкові. Г. Наморадзе переклав чимало творів з української мови на грузинську та навпаки. Українські переклади друкував по журналах «Червоний шлях», «Всесвіт», а переважно видавав окремими книжками, інколи без зазначення свого імені. Такі його переклади з М. Джавахішвілі, Паоло Яшвілі, Д. Суліашвілі, Н. Лорткіпанідзе, І. Татішвілі, Р. Коркія, Карло Каладзе тощо, всього до 25 книг. З українських радянських письменників на грузинську мову він перекладав твори Петра Панча, Остапа Вишні, Григорія Епіка та інших. У 1933 р. за дорученням Державного видавництва Грузії Г. Наморадзе разом із співробітниками Українського інституту ім. Т. Шевченка відібрав серію віршів з «Кобзаря» і зробив до них підрядковий переклад. На цій основі була видана збірка поезій Т. Шевченка в перекладах на грузинську мову, зроблених грузинськими поетами. У 1928 р., коли П. Г. Тичина почав вивчати грузинську мову, Г. Наморадзе читав разом з ним, у грузинському оригіналі вірші Д. Гурамішвілі. Так само він перший допомагав М. П. Бажану в його роботі над перекладом поеми Ш. Руставелі (див.: Антологія, 17 , прим. 1). У 1932—1933 рр. Г. Наморадзе був редактором грузинсько-українського словника, підготовленого в той час УРЕ, а також написав для самої енциклопедії ряд статей про Грузію та її діячів. Зараз Г. Наморадзе живе в Сартічала в околицях Тбілісі. За цей час вийшли його грузинські переклади Д. Косарика «Д. Гурамішвілі на Україні» (1957 р.) та В. Земляка «Кам'яний брід» (1960 р.), в українському перекладі (виконаному разом з О. Сорокою) — історичний роман М. Джавахішвілі «Арсен з Марабди» (К., 1959). 15 жовтня 1960 р., літературна громадскість України відзначила 60-річний ювілей творчої діяльності Г. Наморадзе (Див.: О. Новицький. В ім'я дружби літератур. «Літературна газета», 21.X 1960. З. Біленко. Чуття єдиної родини. Газ. «Вечірній Київ», 14.X 1960. З портретом юбіляра).

Збірка оповідань М. Джавахішвілі 1930 р. в українському перекладі Г. Наморадзе містить такі оповідання: «Ламбало і хаша», «Третій», «Хбача запізнився», «Два присуди», «Зустріч», «Безвинний Абдулла», «Чашечка». З цієї ж збірки у тому самому видавництві «Книгоспілка» вийшли окремими книжками в кольорових обгортках оповідання «Ламбала і хаша» та «Зустріч».

2. Михайло Джавахішвілі, видатний грузинський письменник-реаліст, народився 20.XI 1880 р. З 1893 р. вчився у сільськогосподарській школі в Грузії, потім у школі садівництва та виноградарства в Криму. Після того як злочинцями були вбиті члени його сім'ї та помер батько, він з 1902 р. працював у Алавердських мідних копальнях. Там він почав свою письменницьку діяльність. З 1903 р. жив у Тбілісі, де в ілюстрованому додатку до газети «Цнобіс пурцелі» вперше було надруковане його оповідання «Чанчура».

Великий вплив на його творчість з самого початку мали М. Горький, О. Бальзак та Гі де Мопасан. З 1904 р. М. Джавахішвілі працював у газеті «Іверія», а року 1906, коли його як редактора газети «Глехі» («Селянин») віддали до суду, втік до Швейцарії. Потім у Па-

рижі він слухав в університеті лекції з літератури, мистецтва та політекономії, подорожував у Бельгії, Німеччині, Англії, Італії, Північній Африці, був у Стамбулі. Року 1909 з чужим паспортом повернувся до Грузії, співробітничав у журналі «Ері», потім, коли журнал було закрито, просидів рік у в'язниці, був висланий до Ростова, де працював у страховому товаристві.

Після Жовтневої революції М. Джавахішвілі з 1923 р. остаточно звертається до літературної творчості. Він написав 5 романів та близько 30 оповідань. Більшість з них перекладена на російську, українську, вірменську, азербайджанську, турецьку, чеську, французьку та англійську мови. Сам М. Джавахішвілі перекладав на грузинську мову М. Гоголя, Г. Сенкевича, Гі де Мопасана та ін. (Відомості про його життя, взяті з його «Автобіографії», ласкаво подав Г. Наморадзе. Див. також: Тіціан Табідзе. Сучасна грузинська література Ж. «Червоний шлях», 1930, № 7—8, стор. 134). На початку 1934 р. під час творчої подорожі, повертаючись з Білорусі разом з К. Лорткіпанідзе, М. Джавахішвілі відвідав Харків («Червоний шлях», 1934, № 1, стор. 202. Грузинські письменники в Харкові). У 1958 р. видавництво «Радянська Грузія» розпочало видання його вибраних творів у 6 томах. До перших двох томів включені 27 оповідань, в тому числі «Ламбало і хаша» та два романи — «Джакос хізнебі» («Хізані Джако») і «Білий комір».

3. Ламбало є прозва, яку дав собі один з героїв оповідання, молодий азербайджанець з міста Урмії в Ірані. «Хаша» (точніше «кхаша») — асурський православний священик. Тут ідеться про одного з героїв оповідання—Хаша Лазур (див. прим.11). Події, зображені в оповіданні, відбуваються в іранському Азербайджані біля міста Урмія, в районі, окупованому російськими військами під час першої світової війни.

4. У перекладі написано «Чермного моря». Гадаю, що це непорозуміння. Озеро Урмія має багато спільного саме з Мертвим морем.

5. Кєбуд» по-перському також значить «блакитний». Зараз місто Урмія, як і озеро, позначаються на картах, як Різайє.

6. Ашшурбаніпал — ассірійський цар (668—631 рр. до н. е.), відомий своєю бібліотекою, Тігран II Великий—вірменський цар (95—56 рр. до н. е.), що воював з парфянами та римлянами, Вахтанг I Горгасал («Вовча голова») — грузинський цар (помер 502 р. після н. е.). Під «нащадками» цих царів автор розуміє асурів, вірмен та грузинів.

7. «Гоги й магоги», вірніше «гог та магог»,—назва легендарних північних народів, згадуваних у середньовічних оповіданнях про Олександра Македонського.

8. Буцефал — ім'я коня Олександра Македонського. Тут — як загальна назва македонських коней.

9. «Татари» — стара закавказька місцева назва азербайджанців. Ця назва вживається скрізь у цьому оповіданні.

10. Про асурів або «айсорів» див. далі «Антологія», 26, прим. 3.

11. «Червоний хаша» в значенні «рудий хаша». Тут мова йде про асурського священика («хашу») Лазара, агента російської окупаційної влади у північному Ірані за часів першої світової війни.

12. Муштеїд, правильно «муджтегід»,— вища духовна особа, законознавець шаріату.

13. Донгуз! Іть! — Свиня! Собака!

14. Ламбало — молодий азербайджанець з Урмії. Справжнє його ім'я Хасан. Прозва «Машади» означає, що він побував на прощі у «святому місті» Мешгед у східному Ірані. Кьопья огли — собачий син.

15. Околиці Тбілісі (примітка перекладача).

16. Валлаг — клянусь Аллагом.

17. Хаша Лазар багато нашкодив Ламбало і вони стали запеклими ворогами.

18. Оповідання ведеться від імені грузинського лікаря, завідуючого лікарнею Червоного Хреста при російській армії в північному Ірані.

19. Ітімад-уд-Доуле — перський валі (губернатор) цієї провінції. Незважаючи на свою високу посаду він був безсилий перед російською військовою окупаційною владою.

20. «Ви знаєте, мій дорогий друже» (фр.). Валі, будучи у приятельських відносинах з грузинським лікарем, розмовляє з ним французькою мовою.

21. Йдеться про Іранську державу. На її гербі зображувався лев з шаблею.

22. Сардар, або Сердар — начальник. Тут командувач корпусу російських військ генерал Чорнозубов.

23. Муштеїд Поль, тобто муджтегід Paul — перське слово при французькому імені. Тут мається на увазі православний російський єпископ Павел, що провадив завзяту колонізаторську політику царського уряду в окупованому районі північного Ірану.

24. Всі азербайджанці, яких мали покарати, вже давно сиділи у в'язниці в дуже важких умовах.

25. Гюрджі — грузин. Лікар, від імені якого ведеться оповідання, мав дружні стосунки з місцевим населенням.

26. Сарбаз, або сербаз — перський солдат.

27. Чапар — по-перському й турецькому «гонець, кур'єр». В даному разі це місцевий термін, значення якого автор не пояснює.

28. Цебто російського єпископа.

29. Комендант російської залоги міста в Урмії.

30. Далі рахунок ударів іде азербайджанською мовою. Згадані тут числівники такі (в приблизній українській транскрипції): бір — 1, ікі — 2, уч — 3, дорть — 4, беш — 5, алти — 6, докуз — 9, он — 10, он секіз — 18, он докуз — 19, йигирми — 20, йигирми дорть — 24, йигирми беш — 25.

31. Каіяфа — ім'я первосвященика-ката в євангельському оповіданні.

32. Стривайте, годі! (прим. автора або перекладача).

33. Машаді Іззать — батько забитого Ламбала.

34. Це чудовий нарис про психічні переживання сліпої змалку селянської дівчини, яка після операції стала бачити. Даю його закінчення, хоч перша частина не менш цікава.

35. Околиці Тбілісі. Зокрема Мтацмінда — славнозвісна гора над Тбілісі, де поховано чимало видатних людей Грузії.

36. Деві — казковий велетень. Від перського — «дев».

37. Це головні дійові особи оповідання: батько Тіни — Тома, сторож на залізниці, Соло — літній робітник, що посватав Тіну, коли вона ще була сліпа, а далі влаштував лікуватися в Тбілісі й тим зробив її видющою. Хбача — робітник, хлопець, Тінин товариш з дитинства, що був закоханий в неї, але не міг ні одружитись з нею ні вилікувати її. Маріама—доброзичлива жінка у Тбілісі, яка захистила самотню Тіну й допомогла їй знайти в лікарні свого нареченого Соло.

19

1. Роман М. Джавахішвілі «Джакос хізнебі» вийшов грузинською мовою 1924 р. Останнє видання 1959 р.— в другому томі «Вибраних

творів» М. Джавахішвілі. Десь біля 1930 р. в Харкові у двох видавництвах майже одночасно вийшли два українські переклади, але під двома назвами: «Покидьки життя» та «Завала». Переклади зовсім незалежні один від одного щодо мови й настільки відмінні, що, певне, зроблені з різних оригіналів. З'ясувати це питання має подальше дослідження.

У першому з позначених нами видань «Передмова» підписана літерами «Г. Н.». Автор її, безперечно, Г. Наморадзе, грузинський літератор, що мешкав тоді в Харкові і видав також збірку перекладів оповідань того ж М. Джавахішвілі. Безсумнівно, він був перекладачем і цього роману, причому перекладав його безпосередньо з грузинської мови.

Перекладач другого видання — Левицький. Можливо, що перекладав він з грузинського оригіналу, тільки, певне, з чиєюсь допомогою.

2. Хізані, в російській літературі й адміністративній практиці «хизан»,— за дореволюційних часів селянин, що користувався поміщицькою землею на умовах вічної оренди за певні постійні повинності, як-от: відробітки, здача частини врожаю. У наш час це слово залишилось тільки в значенні «переселенець (внаслідок якогось лиха)». Порівн. дієслова: «хізнавс», «гахізвна».

3. Дія роману М. Джавахішвілі (тут з нього наведено лише уривки) починається перед Лютневою революцією в Росії і триває до встановлення Радянської влади в Грузії. Але історичні події тих часів є лише фон у романі й дуже блідо змальовані автором. Побіжно згадані справжні революціонери села, які, нарешті, долають і позбавляють влади куркуля Джако. Зміст роману — історія взаємовідносин колишнього князя, безвольного інтелігента Теймураза Хевісталі, його дружини Маргарити (Марго) Капланішвілі та куркуля, колишнього управителя маєтків Хевісталі, Джако Джівашвілі, або Хізані Джако. Користуючись революцією, Джако загарбав собі маєток і майно Теймураза, а потім згвалтував його жінку, забрав її до себе, і, нарешті, одружився з нею. Разом з тим Джако немилосердно експлуатує селян. Одначе кінець кінцем з перемогою Радянської влади в Грузії пригнічені селяни виступають проти Джако, відбирають захоплені ним будівлі, землі та майно, а Теймураз знаходить своє місце в житті, працюючи в сільському кооперативі.

4. Без жодної підстави перекладач В. Левицький в цьому місці подав переклад (досить невдалий) перших чотирьох рядків вірша О. С. Пушкіна:

На холмах Грузии лежит ночная мгла:
Шумит Арагва предо мною.
Мне грустно и легко; печаль моя светла;
Печаль моя полна тобою.

(А. С. Пушкин. Полное собр. соч. в десяти томах. Изд. АН СССР, 1949, т. III, стор. 112).

У перекладі Г. Наморадзе тут українськими літерами дано початок дуже поширеного старовинного грузинського романсу:

Мхолод шен ертс, рац ром чемтвіс
Моуціа маглідан гмертс...
(Згадане видання, стор. 65)
Тільки тобі одній все те, що мені
Дав всевишній бог...

5. До цього уривка треба дати такі пояснення: Теймураз та його дружина Марго, остаточно втративши у Тбілісі будь-які засоби для

існування, вирішили переїхати на село до Джако. Теймураз поїхав туди раніше, а Марго удвох з Джако пізніше. Замість того, щоб до вечора прибути в село, Джако, ніби загубивши шлях, залишається з Марго ночувати в дикій місцевості на березі Ліахви. На ніч Марго лягає спати в наметі на гарбі, а Джако постелився під гарбою.

6. Дізнавшись, що його жінка зрадила йому з Джако, Теймураз вирішив все ж простити дружину й почав умовляти її кинути Джако та повернутися до нього.

7. Перед змальованими в цьому уривку подіями Теймураз застав Марго й Джако уночі, коли вони вдвох спали на ліжку. Теймураз хотів тоді ж убити Джако кинджалом, але не міг цього зробити, розхвилювався і знепритомнів.

8. Брінка — принизлива прозва, яку Джако дав Теймуразові.

9. Теймураз через слабість характеру не тільки дав розлуку Марго, але був у церкві на її вінчанні з Джако. Нарешті, він прийшов до неї на весілля, щоб перед усіма гостро викрити Джако і його шахрайську глитайську природу.

20

1. Чередниченко Варвара Іванівна — талановита письменниця, видатна діячка дошкільного виховання (автор 20 книжок для дітей різного віку, причому її збірка «Дзелень-бом» у 1915—1921 рр. витримала шість видань). Походила з Золотоніського повіту на Полтавщині. Народилась у Києві 4 (16) XII 1896 р. У 1913—1916 рр. вчилась у Києві в Фребелівському педагогічному інституті. В 1917—1921 та 1922—1924 рр. працювала в Полтаві у видавництві, лектором вчительських курсів, після встановлення Радянської влади завідувала відділами соціального, а потім дошкільного виховання, кафедрою соціального виховання в Полтавському інституті соціального виховання. У Харкові, після короткочасного завідування відділом дитячої літератури в Держвидаві (1921—1922 рр.), в 1924—1928 рр. займалась винятково літературною творчістю. Перше її оповідання «Трохим» було надруковане в журналі «Дніпрові хвилі» 16 лютого 1912 року. У 1923 р. вийшла «Артистка без ролів». У 1926 р. в журналі «Червоний шлях» був надрукований її роман «За плугом» — перший, як відзначала критика, радянський роман українською мовою. Десять років, з 1928 до 1938, В. Чередниченко прожила в Південній Осетії. Вона добре вивчила осетинську мову і брала активну участь в осетинському літературному житті. Була членом президії Першого з'їзду радянських письменників Північної та Південної Осетії й усіх наступних літературних конференцій, друкувала в газетах та журналах статті й оповідання з життя Осетії російською, осетинською та грузинською мовами. В українських журналах надруковано чимало її перекладів осетинської прози і оповідання Я. Лісашвілі «Корона» — з грузинської. У 1931 р. в Харкові вийшла її збірка «Осетинські оповідання». З 1938 р. письменниця жила в Києві, потім була в евакуації, нарешті, знову в Києві, де й померла 22 квітня 1949 року (Джерела: 1. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, документи біографічного змісту — ф. 75, № 226; ф. 95, № 176; ф. 95, № 394. 2. «Літературна газета» 1949, 28 червня).

2. В. Чередниченко підготувала колись до друку великий збірник перекладів творів осетинської літератури, що містив легенди про нартів, твори Коста Хетаггати (Хетагурова) та інших осетинських письменників до 30-их років нашого століття включно з численними ілюстра-

ціями. На жаль, цей збірник не був виданий. Посмертний архів В. Чередниченко, що зберігається в Інституті літератури АН УРСР, містить досить багато рукописів її творів, невиданих або виданих, статей, матеріалів, заміток різноманітного змісту, а також перекладів з осетинської мови. Із названого збірника збереглась, напевне, вступна стаття під назвою «Осетинська література» (ф. 95, № 157). Переклади з нартського епосу містяться у двох рукописах В. Чередниченко — ф. 95, № 130 (20 аркушів) та ф. 95, № 131 (50 аркушів). У них особливо

Варвара Чередниченко.

цікаве те, що, крім друкованих видань, перекладачка використала також рукописні збірки та усні розповіді, на що вказують її нотатки: «Зі слів Мухарбега Туганти та по записах Південної Осетії», «Пісня про нарта Ацамаза. Із збірника поезій Мухарбека Туганти на дігорському діалекті іронської мови «Дігорон каденга», переклала за допомогою автора» і т. ін. Цікаво також, що у варіантах, зібраних В. Чередниченко, відбиваються архаїчні риси життя родової доби. До перекладів В. Чередниченко дає докладні коментарії, які показують знання нею осетинської мови й побуту, містять цікавий матеріал. Безперечно, що згодом слід було б видати увесь цикл її перекладів нартських легенд. Вміщуючи тут невелику їхню частину (ф. 95, № 130, стор. 1—8 та прим. 1—25), упорядник змінив тільки правопис на сучасний. Транскрипція осетинських слів та імен збережена (дзабадз замість забадз і т. ін.). Примітки, крім 21 та 30, взято у В. Чередниченко.

3. Нарти — стародавні герої епосу осетинів, адигейців та деяких інших народів Кавказу. Назва «нарт» викликала багато різних пояснень так серед самих осетинів, як і серед західних учених дослідників. В Осетії є двоє сіл: Нар в Алагірській тіснині та Нари в Дігорії — обидва зв'язані з пам'яттю про нартів. М. В. Рклицький у своїй праці «К вопросу о нартах и нартских сказаниях» говорить, що ця назва пояснюється паралелями з санскритської та авестійської мов, де «нар» означає «чоловік», вірніше «звитяжець-вояк», а звук «т» міг з'явитися від санскритського ж слова «тавас» — «могутній», або староіранського «тава» — «дужий».

4. Боріатте — від осетинського слова «бор» — «жовтий».

5. Алиг — чоловіче ім'я, що зустрічається в Осетії.

6. Ахсартакатте. «Ахсар» — «мужність», «сила».

7. Борафарнуг — суто осетинське ім'я: «бора» («жовтий») — символ зерна й золота, «фари» — цим словом і досі визначається в осетинській мові матеріальний та всякий інший достаток, богатство.

8. Осетинське «дон» — «вода». Донбеттер — владар води, вірніше, моря.

9. Уацера, осетинське слово «уас» — «святий».

10. Адат — звичай, що править за закон.

11. Уастирджі: «уас» і «стир» — «великий святий». [Можна вважати за певне, що Уастирджі є змінене ім'я св. Георгія. Так само, як ім'я осетинського бога-громівника Уасілла означає «Святий Ілля». — *А. К.*].

12. Ієгар — хорт, мисливський собака. За Моїсеєм Хоренським (V вік), країна, де зараз Мінгрелія, звалась Єгар, або Єгяр.

13. Уризмаг. Часто вимовляється, як «Уризмег» [Див. прим. 27, — *А. К.*]. Походження цього слова невідоме.

14. Хамиц — це ім'я осетинською сучасною мовою не пояснюється. В Дігорії є рід Хамицати, що ніби походить від нарта Хамица.

15. Кустільте — вузька й довга діжка, що формою нагадує українське жлукто. В ній жінки носили (а подекуди й досі носять) воду з річки та джерел угору до своїх селищ. Кустільте прив'язується на спині.

16. «Народжені поза батьківським ходзаром» — безбатченки. Ходзар — дім осетина і символ громадянства: у старих записах і оповіданнях часто зустрічається звертання почесне до громади «Мої ходзари!» або до окремого чоловіка: «О, мій ходзаре»; при нещасті часто вживають: «Зруйновано мій ходзар»!

17. Уархог — чоловіче ім'я, яке ще в минулому столітті зустрічалось у селах.

18. Зі слів Мухарбега Туганти та по записах Південної Осетії. [В рукописі спочатку написано «Південного Ірістону», потім виправлено. Примітка стосується всього попереднього тексту — *А. К.*].

19. Дзабнадз — склеп-могильник на схилі гори у формі складеної з каменю каплиці. Дзабадзи часто мали два поверхи.

20. Сослан — точно «Слава аланів». Нарт Сослан осетинський в Кабарді повернувся в найменння більш сучасне: Соз-Ірі-ко, цебто «Слава осетина-сина», або «Сосаша», інакше «Сос-аша», або «аза» — «Слава азів» або «ясів» [У попередньому оповіданні, за варіантом В. Чередниченко, в Уацери лише два сини — Уризмаг та Хамиц. Сослан не згаданий — *А. К.*].

21. [За іншими варіантами Уастирджі спочатку повертає Уацері життя, потім робить її молодою дівчиною. Кінь та пес до неї не заходять, а стережуть її забадз дев'ять місяців, після чого народжується від неї Сата́на Усе це, певне, пізніша переробка. — *А. К.*].

22. Сирдон — осетинською мовою значить «народжений у воді» або «знайдений у воді», чи водяний звір — «сюрдон».

23. Нихас — «бесіда», «рада», місце бесіди під небом десь на селі на дубках, де збираються чоловіки, що є вдома, або старі діди, що в наскоки-наїзди та в мандрівки вже не спроможні їздити. У феодальній Осетії нихаси правили за щось подібне до «палати лордів» для свого села.

24. Сата́на, або Соса́на—«слава матерів»,—найголовніша героїня нартівського епосу Осетії, Кабарди та Балкарії. У феодальній Осетії— це ідеал мудрої дружини, що рятує часто не тільки свого чоловіка, а й усіх нартів порадами та зв'язками своїми з духами води, землі й неба, досвідченої і дбайливої господині, яка не шкодує нічого, щоб найкраще почастувати гостей, а в голодний рік рятує всіх нартів від голоду. Сата́ну всі молоді нарти називають матір'ю. У кабардинців Сатаней — більше розпусна, а не мудра жінка.

25. Дурдур — порода коней. У нартів було три породи коней: дурдур — кам'яниста, авсург — вітрогонна та алип—рідкісна.

26. Їхати на ішаку (ослі) — ганьба для чоловіка й нині в Осетії.

27. Ельда — ім'я, що не зустрічається в Осетії. У Кедріна та Зонари (XI—XII вік) є відомості про вдову царя абасів Георгія, родом аланку, Альду, що була спільницею грецького імператора Романа. В осетинській мові й зараз є звук середній між «а» та «е» [Див. прим. 13—*А. К.*].

28. Номилус: «номил»— іменя, «ус» — жінка», або «жінка по йменню» чи «по назві». Так звалися безправні жінки — наложниці осетинських родовитих багатіїв.

29. Кувд — «молитва». Це точний переклад слова, яке означає бенкет на честь святого або родинної події як-от народження сина тощо. Осетинський кувд має урочистий ритуал, де головує завжди найстарший з присутніх. За столами сидять лише старші та гості—молодь стоїть навколо і співає та услуговує. Старші жінки сидять за окремими столами і в себе тільки повторюють тости чоловіків. Найбільша ганьба для осетина — показати на кувді, що він упився. Ритуал кувду суворий, він вимагав красномовства у виголошенні тостів, знання пісень і вміння співати, дотепності в жартах та прислів'ях, стриманості в їді й поводженні перед старшими, уміння танцювати. Все це перетворювало кувд у найскладнішу містерію, побудовану на самодіяльності кожного учасника. До нього належать, між іншим, ритуал піднесення молоддю келиха старшому (це супроводиться піснею молодих), ритуал пиття гостем або старшим стоячи почесного келиха, що часто вміщує 5—8 чайних склянок вина, пива чи ячмінного самогону, також під пісню всього столу (її співають теж стоячи) та ін. Кувд для осетина був суворим іспитом, і не дивно, що коли чоловіки збиралися на кувд, то прохали свою родину молитися за них богу, щоб вони не впилися або як інакше не осоромили себе і свого роду.

30. [В рукописі це слово написане без «р». Можна прочитати і «онагу», що не відповідає змісту.— *А. К.*].

31. Написано за кн.: 1. Проф. В. Миллер. «Осетинские этюды», ч. I, 1881. 2. «Юго-осетинские сказания о нартах», іронською мовою, т. I, 1929. 3. А. З. Кубалов. Гегої нарти. 1906. [Замітка стосується частини «Народження та одруження Сата́ни»,— *А. К.*].

21

1. Збірник осетинських оповідань В. Чередниченко (1931 р.), крім двох творів, передрукованих тут в уривках, містить ще: Цомак. Тягар

життя (З минулих днів); Дзадтіати Олександер. Війна; Василь Беджізати. Край, де гинули голови. Особливо треба відзначити яскраво написану вступну статтю В. Чередниченко «Сучасна Осетія (Нарис)». Вона присвячена описові природи цієї країни, історичним подіям в Осетії післяжовтневої доби, великій проблемі об'єднання осетинського народу. Нарешті, В. Чередниченко характеризує в ній осетинських письменників та оповідання, вміщені у даній збірці. Багато в цій статті взято безпосередньо з оточення, в якому жила письменниця.

2. Коста Хетаггати, або Хетагуров — славнозвісний осетинський поет, письменник і громадський діяч (1869—1906). Хетаггати — справжня осетинська форма його прізвища. Оповідання «На турів» написане російською мовою. В осетинському перекладі А. Тотіати вперше воно вийшло друком 1922 р. у збірнику «Малусаг» («Проліски»). В. Чередниченко переклала це оповідання з осетинського тексту, друкованого в читанці «Гутондар». Див. також Антологію, 57.

3. Сена-Хох, Ура-Хох (Біла Гора) і Чірістії-цуби (Христове верхів'я)—осетинські назви гори Казбек, яку грузини називають Мкінтаві (Крижана Гора). Назва Казбек була поширена російським військом у XIX в. Так звали грузино-осетинського [Кабардинського. — *А. К.*] феодала, який вислужився до чину генерала і жив у селі, що його й тепер так звуть (це станція на колишньому Військово-Грузинському шляху). Власне ім'я Казбек — осетинське, його там часто можна чути (Прим. В. Чередниченко).

4. Цуцук Кусчітаг (псевдонім) — автор кількох нарисів про повстання 1920 р. проти меншовицької грузинської влади в Осетії, в якому він сам із старим батьком брав активну участь (В. Чередниченко. Сучасна Осетія, стор. 17).

5. В цьому оповіданні змальовано руйнування Південної Осетії, коли після повстання 8 червня 1920 року проти меншовицької влади карна експедиція грузинського буржуазного уряду вчинила розгром країни. Ось що пише про це В. Чередниченко у згаданій вступній статті: «Спогади про 1920 р. ще й досі викликають в Осетії сльози жінок і прокляття всіх, що його пам'ятають. Вісім районів Південної Осетії зрівняно з землею й на тих попелищах замучено сотні жінок, покалічено й забито сотні дітей. Числа статистики про це такі: загинуло 8312 (вбито й замучено); осель знищено 3268; культурно-освітніх і громадських установ знищено 30; урожай за 1919 і 1920 р. з 23 656 десятин, худоби забито 90 000 голів. Для маленької країни, що за царату була пригноблена економічно й культурно, ці числа жахливі. Всі, хто мав найменшу змогу, тікали через снігові перевали на північ... Тоді у Владикавказі до Червоної Армії осетини записувались тисячами» (стор. 9—10).

6. «Абреки» — тут грабіжники, що плюндрували Південну Осетію.

7. Горішня течія цієї річки у Північній Осетії, де знаходили притулок втікачі.

8. Кусчіта — село, що має грузинську назву Кошки (башта). [Примітки 8—17 належать В. Чередниченко].

9. Чірікувег, а по-грузинському тамада — голова народного бенкету чи хосту, який обирається з поважних старих людей, що вславилися своїм красномовством.

10. Брутсабдзелі — грузинська назва гори, в перекладі — «Сліпий саманник». Коли дивитися з долини Карталінії та Південної Осетії, — це найвища гора [Назва складається з двох слів: «брутіані» (скорочено — «брут») — сліпий та «сабдзелі» — саманник, цебто «саманник, який

не має виходу, дверей». Так у Карталінії інколи називають Ельбрус. Але є всі підстави вважати, що це Гуд-гора.— *А. К.*].

11. Джермух — гора супроти Кусчіта.

12. Мікал-Габір — Михайло-Гавриїл, в значенні «святиня».

13. Венельський Тутир — Венельський [у селі Венель, — *А. К.*] бог вовків.

14. Дівчача шабля — викувана дівчатами, особливо цінується.

15. Ципран — село біля Ванель і Кусчіта.

16. Дзау — село за 22 кілометри від Цхінвала [Див. прим. 17. — *А. К.*]. Тепер курорт з чудовим джерелом мінеральної води «Дзау-Суар».

17. Цхіналі — спотворена грузинська назва від «рцхіла» — граб та «велі» — долина, цебто «долина грабів». Осетини називають Цхінвалі Чреба від перекрученого грузинського слова «креба» — місце зборів та суду. І досі [1930 р. — *А. К.*] перед будинком ЦВК Автономної області Південної Осетії росте столітня липа, під якою грузинські феодали чинили суд та розправу [Цхінвалі — столиця Південної Осетії. — *А. К.*].

22

1. Кирій Олекса Андрійович, кубанський поет і перекладач, народився в селі Крупичполі Борзенського повіту на Чернігівщині 11(23) лютого 1889 р. Помер у Краснодарі 5 січня 1954 року. Твори його виходили у Краснодарі окремими книжками: Українською мовою: «Сибіряки», п'єса, 1909 р.; «Рідна нива», вірші 1910 р.; «Збірка поезій», 1926 р. (тут на стор. 6—14 автор дав свою поетичну автобіографію); «У ногу з днями», вірші, 1931 р. Російською мовою: «Адыге», поема, частина I і II, 1941 р.; «Великий план», статті, 1946 р.; «Адыге», поема, чч. I, II, III (155 стор.), 1948 р.; «Избранное», статті, 1952 р. З 1939 р. О. А. Кирій був членом Спілки письменників СРСР. За відомості про життя і творчість О. А. Кирія складаю подяку його синові, теж письменникові, О. О. Кирієві.

О. А. Кирій довгий час працював у Краснодарі секретарем адигейського суду і прекрасно знав адигейську мову. У «Східному світі» (1928, № 3—4, стор. 249—258) була надрукована його стаття «Черкеські пісні», що містить «Вступ» з цікавою характеристикою адигейської поезії та переклади: 1) Уривок з пісні, 2) Пісня про руського генерала Вельямінова, 3) Пісня про Шеретлуко Кизбіча, 4) Про виселення черкесів у Туреччину в 1864 р. До останньої пісні додана досить докладна історична довідка і репродукція малюнка П. Грузинського «Переселення черкесів». Переклади, наведені в цій статті, дуже близькі до оригіналу, внаслідок чого українською мовою мало досконалі з погляду віршової вправності. Їх цікаво порівняти з перекладами тих же творів у збірці О. А. Кирія «Черкеські пісні, легенди, міфи» 1932 року, частково наведеними далі.

2. Лаба (адигейська назва — Ляб) — річка в Краснодарському краї, ліва притока Кубані. В горішній частині Лаба дуже бурхлива й тече у глибокому байраці з стрімкими берегами, що поросли ялинами й смереками.

3. Темір Казек — північна зоря (Прим. О. Кирія).

4. Пісню про Шереглуко Кизбіча, ватажка адигейських загонів у 1810—1839 роках, що поранений вмер 29 лютого 1840 р., записав на адигейській мові лише в 1925 р. громадянин аулу Афисіп, Адигейський автономної області, Шохоляхо Алі з слів своєї баби, вдови Шевчен Ханеш. (Прим. О. Кирія). Т. Керашов у передмові до книги О. Кирія «Чер-

кеські пісні, легенди, міфи» (1932, стор. 5) дає Кизбічу іншу характеристику, вказуючи, що він належав до княжого роду Шеретлукових. Останні так гнітили вільнолюбних шапсугів, що, нарешті, вони повстали і прогнали князів. Саме Кизбіч утік тоді до бжедухів і підняв їх на

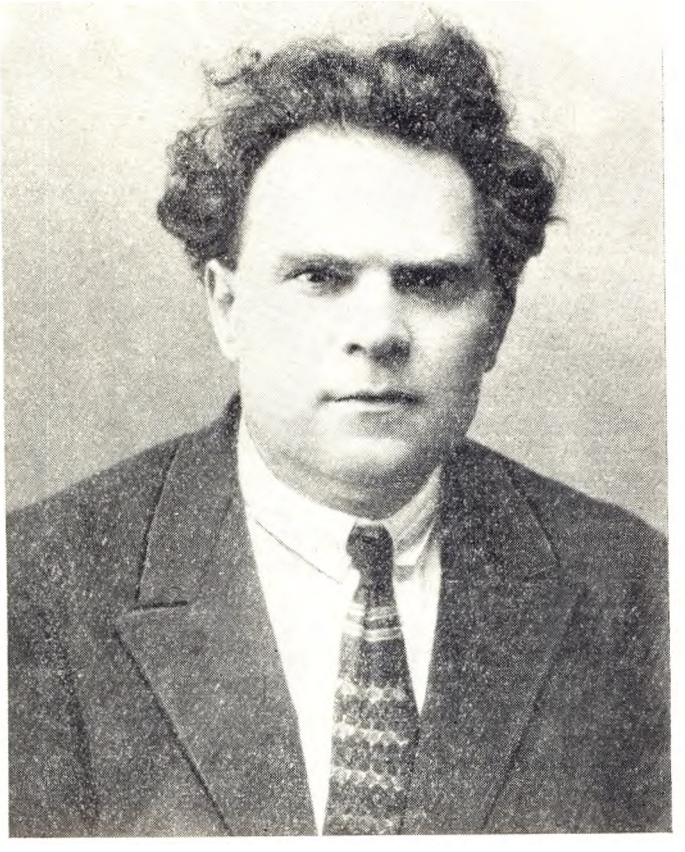

Олекса Кирій.

війну з шапсугами.—Одначе наприкінці пісні Кизбіч виступає як шапсугський герой («Східний світ», 1928, № 3—4, стор. 254).

5. Тамга — знак приналежності до сім'ї або роду.

23

1. Ця збірка Олексія Кирія містить на 104 сторінках переклади 28 поетичних творів, переважно поем (з них, за поділом перекладача, 22 «пісні», 6 «легенд», 6 «міфів»), десять сторінок приміток та цікаву передмову видатного адигейського громадського діяча й перекладача Тамбота Керашова, який на той час був редактором адигейської газети «Серп і молот». Передмова закінчується словами: «Будова черкеської мови і вірша зовсім відмінна від українських та російських. Тому точний переклад усіх особливостей черкеських пісень на українську чи російську мову майже неможливий. І за ту велику клопітну працю, яку поклав на цей переклад О. Кирій, він заслуговує великої нашої вдячності» (стор. 6).

Порівнюючи переклади тих же пісень, надрукованих у журналі «Східний світ», можна до деякої міри простежити цікаву роботу перекла-

дача. Щодо адигейських оригіналів, то О. Кирій наприкінці книги у примітках говорить: «Тексти черкеських пісень до перекладу дали ласкаво: Зав. Адигейським історично-етнографічним музеєм Навруз Ібрагім і черкеські письменники: Сефер Бей Сіюхов і Ібрагім Цей. Частину адигських текстів пісень взято із «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа» за 1898 р.» (стор. 120).

2. Інший переклад цієї пісні див.: Антологія, 22, також примітки до неї.

3. Інший переклад пісні див.: Антологія, 22 і примітки до неї.

4. Імена Бати-Мірзи, брата Ш. Кизбіча, та небожа Зачерія тут пропущені, щоб легше звучав український вірш.

5. Ім'я дочки Ш. Кизбіча—Гауше. Тут воно також пропущене.

6. Бзіюкська січа, яку почали дворяни, коли їх вигнали шапсуги, сталася між шапсугами та бжедухами 10 червня 1796 року на берегах Бзіюкозау, недалеко від теперішньої станиці Ново-Дмитріївської між правими берегами Афіпса і Шебша. В цій січі полягло понад 4000 вільнолюбних шапсугів. Та незважаючи на поразку, шапсуги добились свого: прогнали дворян і позбавили їх прав (Прим. 6, 8, 10, 13, 14, 15 належать О. Кирієві).

7. Адигейські співці відігравали велику роль у бойових діях і самі брали в них участь, часто виступаючи в передніх лавах. Наведена тут пісня підбадьорює військо племені бжедухів саме в той небезпечний момент бою, коли їх привідця Бахти-Гірей був убитий шапсугами.

8. Шовковий нагай мали тільки значні особи.

9. Нарти—це легендарні богатирі Північного Кавказу. За легендами, вони були величезні на зріст, надзвичайної сили. У адигейців, як і в осетинів та інших північно-кавказьких народів, є чимало оповідань про стародавніх нартів. Одначе Андеміркан був борцем проти панування в Адигеї татарських ханів; події мають цілком історичний характер. Отже, «нарт», тут вжито, мабуть, у загальному значенні «богатир». Т. Керашов у передмові до книги перекладів О. Кирія підкреслює демократизм Айдеміркана, на противагу феодальним лицарям. Він і був знищений аристократами саме як «плебейський князь» (стор. 5—6).

10. Інділля — ріка Волга. [Це стара тюркська назва цієї ріки; спочатку: Ітіль, Атил і т. ін. — *А. К.*].

11. Мабуть. мається на увазі відомий золотоординський полководець кінця XIV — початку XV ст. Єдигей (помер у 1419 р.), який власне ханом не був, але зажив великої слави на Північному Кавказі і став навіть героєм ногайського епосу.

12. Ошхамахо — назва гори Ельбрус.

13. Їініз — велетень.

14. Курш — гірське пасмо.

15. Гореніж — гірське пасмо зі східного боку Кисловодська.

16. «Пастух Алхаз» — велика поема на 176 рядків. О. Кирій відносить її до розділу «міфів», і дійсно вона заснована на поганських, домусульманських віруваннях адигейців. Зміст її такий. Молодий пастух Алхаз зустрів у горах богиню річок красуню Псегуаш і заприятелював з нею. Він дізнався від неї, що в лісі в певний час збираються божества, причому Мезітх, бог лісів, збирає диких свиней, вовчиць, ланей, самиць оленів тощо, і чудові дівчата доять їх. Почувши таке, Алхаз, не лякаючись вовків та інших небезпек, пробирається крізь лісові хащі й ховається у глибині лісу в дуплі дуба, звідки і спостерігає зібрання богів. Одначе володар лісів Мезітх побачив хлопця в дуплі й боги хотіли його знищити. На прохання Псегуаш вони залишили йому життя, тільки зробили його німим. У наведеному тут уривку — центральний епізод поеми.

17. О. Кирій дає такий перелік адигейських божеств: Тха — єдиний великий бог, Зекохт — оборонець їздців, Мезітх — бог лісів і заступник стрільців, Ахін — опікун табунів, Кодес — божество, яке адигейці уявляли собі у вигляді риби, що тримає море в берегах, Шібле — бог-громовержець, Псегуаш — дівчина-захисниця садів, Хепегуаш — дівчина морів; Еміш — захисник овець.

24

1. Кассандра Костан — псевдонім Олександри Костянтинівни Гаргала, яка народилась 20 травня 1897 року в грецькому селі Македонія біля

Кассандра Костан.

Маріуполя (тепер Жданов) в селянській сім'ї. У Харкові вона жила з 1922 по 1934 рік. Тут вона вчилась у Педагогічному технікумі ім. Г. С. Сковороди, а потім в Інституті народної освіти. Померла в Ленінграді 19 червня 1939 року. К. Костан з великим захопленням збирала твори меотійських (приазовських) грецьких письменників, а також фольклорні матеріали, складала словник сартанського діалекту меотійської грецької мови, працювала також над пристосуваннями грецького письма до особливостей цієї мови. Вона зняла копію з рукописів грецького поета Л. Хонагбея, які зберігалися в одного з його родичів. На жаль, майже всі ці матеріали загинули під час Вітчизняної війни.

Книга К. Костан «З літературної творчості маріупольських греків» містить загальну вступну статтю «Літературна творчість греків Маріупольщини», статтю (з перекладами до неї) «Твори невідомих та мало з'ясованих авторів». Тут перекладені такі твори: «Пісня про Кафу», яка

походить ще з часів до переселення греків з Криму у 1778 році; «Пісня про переселення з Криму» — про події 1771—1779 рр.; «Перша некрутчина», про те, як у 1874 році скінчився термін звільнення греків від військової служби за грамотою Катерини II; «Загин Тіракоса» — історія хлопця-бідняка з Сартани (тепер Приморське), що загинув на військовому пароплаві; «Вбивство Булія» — пісні, що змальовує класову боротьбу на селі в 1906 р.; «Про початок світової війни 1914 р.». Після цього йдуть статті К. Костан про життя і творчість окремих грецьких письменників та переклади їхніх творів у хронологічному порядку, а саме: Ілсівета Хараман (60-і роки XIX ст.), Дем'янс Бгадіца (1850—1906), Христофор Папуш (нар. 1885), Георгій Костоправ (нар. 1903 р.). До творів останнього поета додано його автобіографічний нарис. Наприкінці книги вміщені докладні примітки та бібліографічний покажчик. Титульна сторінка книги та «Зміст» дані також мовою меотійських греків грецькими літерами.

2. Цю народну пісню записано 1926 р. від Олімпіади Шабан (64-х років) у селі Македонії. Склад її народний, без рими, з мінорними пісенними вигуками «аре!», «ре!», що часто зустрічаються в давніх піснях. Зміст її стосується часів до переселення греків з Криму на Маріупольщину. Кафа, теперішня Феодосія, — колись велике торговельне місто, центр турецького панування над Кримом, з великою фортецею (Приміт ка К. Костан).

3. Каторга — великий корабель, галера, що згадується також в українських думах.

4. Палікар — молодець, див. прим. 33.

5. Леонтій Хонагбей (1853—1918) був видатним поетом, що писав мовою меотійських греків, блискучим імпровізатором. Його пісні були широко відомі серед народу. Під враженням «Наталки Полтавки» Івана Котляревського, яку він бачив у Маріуполі, Л. Хонагбей написав грецьку п'єсу автобіографічного характеру, де змальовує історію свого нещасливого кохання. Але разом з тим п'єса Хонагбея має також громадське значення: у ній автор гостро картає соціальну нерівність в тодішньому грецькому селі. Не бачачи виходу з цього становища, Леонтій Хонагбей висловив свій сум у ряді філософських песимістичних віршів.

Наведений тут уривок з п'єси Л. Хонагбея поданий також у статті К. Костан «З літературної творчості маріупольських греків — Вибрані уривки з «Грецької п'єси» Л. Хонагбея» (ж. «Східний світ», 1928, 3—4, стор. 229—248).

Дійові особи: Кушкоші — бідаки, що силоміць віддають свою дочку Марію за багатого, але ненависного їй Бариса Лафазана. Івдутія — сестра нареченої. Андон Іллічс — її брат. Мколас Лафазан — батько нареченого.

6. «Хош мали бахар кокусун!»—вітання татарською мовою. За перекладом О. Акчокракли: «Гони скотину, щоб запахло весною». Можливий, здається, і такий переклад: «З гарною скотиною весна хай пахтить». (Примітки 6, 8—34, 36 належать Кассандрі Костан, яка спеціально вивчала грецький чабанський побут).

7. Сват з боку нареченої.

8. Мунухар — «дарунок»—власне, баран-валах, якого дарували батькам молодого в день весілля.

9. Іркек — «баран», з татарської мови (в турецькій мові — будь-яка звірина чоловічого роду).

10. Дорт муюзлидка — «чотири тавровані», з татарської мови.

11. Хамирсха, чабатриг — тавра, які вирізували на вухах овець, щоб господареві можна було їх пізнати.

12. Хузгуч — молодий валах.

13. Хама — рід тавра.

14. Джантаур,— коли до пари запряжених коней допрягли ще одного; тушаїл — ремінь, яким укріплюють сідло, щоб воно не зсувалось назад; хамут — хомут; хулах — смуга, або ручка, яку захоплює косар, коли косить; ігіргач — дуга; харасабан — коли поле відводять під баштан, то на другий рік його називають харасабан, або туєр; хирдиш — цілина; чирмаух — трава «березка»; харгатамур — коренище пирію; балтамур — солодкий корінь; харахувра — переліг, рік-два неоране поле, де наростає багато трави; харапчан — пирій; тошхабурга — «тош» — груди, «хабурга» — ребра, цебто грудинка (за поясненням О. Акчокракли); джансуек — «джан» — душа, «суек» — кістка, разом — частина м'ясної туші (О. Акчокракли); хазанаях — хатнє начиння; кірічке — рід затишку для овець від бурану, робиться з кількох кусків повсті, які прив'язуються сторч на богунах; дільбірі — коцюба; чумілек — копиці (О. Акчокракли); ікрек — ?

15. Руїст — перекручене юрист, нагадує грецьке слово «павук» [«руї».— *А. К*].

16. Дурум — тачка, що в ній возили поживу чабанів [Вона являла собою цілу хатку на колесах, де містилось також різне чабанське приладдя.— *А. К*.].

17. Хишла — перебування овець у затишку. Коли гурт овець стає в затишку кірікчеїв, кажуть, що він спустився до хишли.

18. Подивитись у лопатку — рід гадання. Зарізавши вівцю, чабан роздивляється її лопатку, щоб угадати яка буде зима, голод чи врожай, смерть господаря і т. ін.

19. Харахлівський — від села Харахла або Малий Янісал. Тірнухор— дослівно [по-грецькому.— *А. К*.] «нове село», яке саме — невідомо.

20. Ігреть — багно, місце, де стояли вівці.

21. Джелбашки — вівці, що пішли вперед або не стоять на одному місці, непосидючі.

22. Кумсі — ?

23. Під звіром треба розуміти вовка [Його тут не називають для того, щоб часом не накликати на своїх овець.— *А. К*.].

24. Анабаш — доросла вівця.

25. Утагасис — одна з гідностей в організації чабанів [мабуть, той, що ставить курінь, — від турецького «отак», род. відм. «отаги» — курінь, а може, кашовар, що розводить ватру, «оджак», род. відм. «оджаги», грецьке — «уджах.— *А. К*.].

26. Кукрек — ?

27. Какац — в'ялена на сонці баранина [по-грецькому.— *А. К*.].

28. Анамаджіс — той господар, що віддав свої вівці до загального гурту, коша.

29. Агалар — панове (турецьке).

30. Твір цей написано в 1903 р. після втрати Л. Хонагбеєм усього майна в 1901 році.

31. Маре — у грецьких селах Приазов'я форма звертання до молодшого або рівного.

32. Тут в оригіналі вжито неможливого для перекладу виразу Ζαμανια κι τιρυς «Заманя» — слово турецько-арабського походження з грецьким закінченням множини й означає «часи». «Тірус»—суто грецьке слово, що значить теж «часи». Разом увесь вираз має передати велич-

ність часу і його минучість. В іншому місці, у вірші Г. Костоправа, перекладено рядок з тим же висловом: «Так величезні йдуть часи».

33. Словами «славетних хлопців та дівчат» передано два слова оригіналу: Παλικαρια, κυρασεις. Палікар—молодий герой, молодець; курасея — те саме стосовно до дівчини — стрункa, вродлива, розумна.

34. Цей вірш надруковано в газеті «Колехтівістіс» 1. XI 1931 р. і передруковано ще раз у газеті «Комуністіс» (Ростов-Дон) 8. XII 1931 р. На жаль, ця поема в обох виданнях не закінчена. Основна частина, де йдеться про організацію повстанського загону, лишалась невидрукованою.

35. Тлуп-зурна́ — «коза», народний чабанський інструмент, що складається з «тлупу», цебто міху, зробленого із шкури ягняти, та приробленої до нього «зурни» — особливого роду дерев'яної сопілки. Міх надувають, і інструмент видає протяжні мелодійні звуки.

36. Див. прим. 32.

25

1. В цьому номері «Бюлетеню» на стор. 34—43 наведено «Короткий життєпис Леона Хонагбея» та дві пісні поета в оригіналі, грецькою абеткою, пристосованою К. Костан до мови меотійських греків.

Подані в тому ж «Бюлетені» переклади майже дослівні. Частково обидві пісні використані Л. Хонагбеєм в його грецькій п'єсі. Див. К. К о с т а н. З літератури маріупольських греків, 1932, стор. 70—72.

2. Про Леонтія Хонагбея див. 24, прим. 5.

3. Ця пісня цікава тим, що вона точно датована і є чи не найстарішою з усіх відомих творів Л. Хонагбея. Поет, якому тоді було лише 17 років, вирішив був поїхати на Кубань, де він сподівався заробити «великі гроші» й одружитись з Марією Кушкош.

4. «З золотими лучками». Див. К. К о с т а н. Згадана кн., стор. 71, рядок 10.

5. Приписка пояснюється тим, що ця пісня дуже поширена і мотив її всім відомий (Примітки 5, 6, 7 і 9 належать К. Костан).

6. Цей Хонагбей — дядько поета.

7. «Магазі» — невеличка хата у дворі, де влітку варять, обідають тощо.

8. Дане місце в пісні вказує на той момент, коли, за словами самого Л. Хонагбея, він її вперше проспівав як експромт. Див.: К. К о с т а н. Згадана кн., стор. 71.

9. В оригіналі «купе́л», власне «байстря», а також це слово вживається як пестлива назва.

26

1. Стаття Ф. Бахтинського «Асирійці (Айсори) у Києві. Нотатки етнографічні» («Східний світ», 1928, № 5, стор. 213—235) містить загальні відомості з історії цього народу, а також відомості про асурів у Києві, де на той час їх мешкало 200 родин — 800—900 осіб (стор. 216), про їхнє соціальне становище та побут. Особливо цікаві дані про літературу та народну творчість асурів, зокрема про їхнього видатного поета А. Фрейдуна. За джерела для статті правили власні етнографічні записи автора серед київських асурів, «Справи» Київського будинку народів Сходу та деяка друкована література, список якої наведено наприкінці статті. Подано переклади десятьох досить великих віршованих творів, почасти з іменами авторів, почасти з народної пісенної творчості.

2. А. Фрейдун, псевдонім Атурайа, — поет, публіцист, що десять років видавав у Тбілісі асурською мовою газету «Нашука» — «Дзвінок». Він народився в 1886 р. в селянській сім'ї біля Урмії, здобув медичну освіту в Чікаго. Спочатку був лікарем в Урмії, потім жив у Тбілісі, де й помер 1926 року.

3. Спочатку частина асурів (айсорів) жила в західному Ірані, частина — в горах турецького Іраку, тобто в осередку колишньої Ассірійської держави. Внаслідок подій першої світової війни, а надто зрадницької політики англійських колонізаторів, асури змушені були залишити свою батьківщину. Значна їхня кількість переїхала до СРСР, де оселилась по різних містах (Тбілісі, Київ, Москва, Ленінград).

4. Ці пісні записані від асурів у Києві.

5. Тосана — ім'я дівчини, що склала цю пісню. У пісні показано велике значення брата як захисника своєї сестри.

6. Вся пісня складена асурською мовою, а приспів по-курдському.

27

1. Перед перекладом у тому самому номері «Бюлетеня» на стор. 35 подано повний текст цього вірша турецькою мовою.

2. Мехмед Емін (1869—1944) — класик турецької літератури, автор збірника «Турецькі вірші», в якому змалював гірку долю турецького селянства. Його творчість відбивала ідеї народницького напряму — він писав порівняно простою мовою і користувався формою народного вірша «хедже».

29

1. Ахмед Хашім (1885—1933) — турецький поет, що виступив після молодотурецької революції 1908 р., учасник гуртка «Фе́джрі-ати́» («Зоря майбутнього»), естет і прихильник старої класичної літературної мови, але великий майстер форми (Див. А. Ковалівський. Ахмед Хашім, сучасний турецький лірик. Ж. «Червоний шлях», 1930, № 2, стор. 119—122. Вміщені там переклади, на жаль, були зроблені з німецької мови).

30

1. У книзі дається повний переклад славнозвісного роману з двома передмовами Якуба Кадрі. Вступ — «Якуб Кадрі та його роман «Нур Баба» — написаний перекладачем на підставі значної літератури так турецькою, як і європейськими мовами. Крім біографії Якуба Кадрі та характеристики його літературної творчості, вона дає також огляд історії суфійського Бекташівського ордену, відомості про полеміку Якуба Кадрі у справі літературної мови тощо. Додано також бібліографію й численні примітки до роману.

2. Якуб Кадрі (народ. 1889 р.) — видатний турецький письменник; виступив на літературному полі після молодотурецького перевороту, але найбільшої слави досяг під час кемалістської революції. В романі «Нур Баба», що належить до цього періоду, автор змальовує паразитарне й розпусне життя чернечого мусульманського ордену бекташівців. За молодих років Якуб Кадрі сам був містиком і членом цього ордену. Отже, він добре його знав. Роман викликав величезне обурення в реакційних колах, цькування автора за «антиморальність» тощо, внаслідок чого кемалістська влада навіть була змушена тимчасово заборонити роман. Однак пізніше він вийшов другим виданням і відіграв значну роль у лі-

квідації мусульманських чернецьких орденів у Туреччині. Після другого видання в 1923 р. роман мав величезний успіх і був екранізований, кінофільм мав назву «Таємниці Золотого Рога» (Золотий Ріг — затока у Стамбулі). Нур-Баба — ім'я головного героя роману, причому «нур» по-арабському значить «світло», а «баба» — турецьке слово, що означає «батько», тут вжите у релігійному значенні: «духовний батько», керівник одного з центрів суфійського ордену бекташів.

3. «Пояснення» — це передмова до першого видання роману, де Якуб Кадрі заперечує проти обвинувачень його в тому, ніби він розголосив таємниці ордену бекташів та ніби його твір «аморальний».

4. «Акшам» («Вечір») — велика і впливова турецька газета.

5. «Друге пояснення» — передмова Якуба Кадрі до другого видання свого роману в 1923 році.

6. Про Халіде́ Едіб дивись **31**, прим. 2. Якуб Кадрі написав разом з цією письменницею твір під назвою «Від Ізміра до Бурси».

7. Ахмед Хашім (1885—1933) — турецький поет. Див **29**, прим. 1.

8. Цебто Халіде Едіб. Її роман «Хандан» названий за ім'ям головної героїні.

9. Нігяр, або Нігяр-ханим — головна героїня роману «Нур Баба», одна з жертв керівника бекташівського осередку Нур Баби. Вона закохується в нього й цілком підпадає під його владу.

10. Тереза (1515—1582) — іспанська черниця, відома своїм аскетизмом і містичними творами.

11. Ілері значить вперед.

12. Ярин — завтра.

13. Таріка́т — арабський технічний термін суфізму, означає «шлях», тобто «шлях удосконалення», а також у розумінні орденської суфійської організації з певним статутом та системою духовних вправ.

14. Решадет — суфійський термін: «правдивий шлях до спасіння».

15. Мюршіт — духовний навчитель, керівник суфійської релігійної громади.

16. Нур Баба удав, ніби він тяжко захворів через кохання до Нігяр-ханим, і тим примусив її прийти до нього. Він говорить про те, що ревнує її до юнака Меджіда.

17. Дружина Нур Баби, яка перед тим була дружиною його попередника — керівника цього ж самого бекташівського осередку.

18. Перша коханка Нур Баби, тітка Нігяр-ханим.

19. Ніч, коли, на думку Нур Баби, Нігрян-ханим його зрадила.

20. Яврýм — ласкаве звертання: «моє пташенятко», «моя дитино».

31

1. Книга містить коротку передмову про Халіде Едіб та її роман. Переклад М. Балицького не має ніяких коментарів — тільки зрідка у примітках дано пояснення деяких незрозумілих турецьких слів. В якій мірі перекладач користувався турецьким оригіналом, сказати важко. Слово «чауш» пишеться скрізь «чавш», але це міг виправити й український літературний редактор, який вбачав у цьому слові дифтонг і передав його відповідно до тодішнього українського правопису (порівн. «Фавст» замість «Фауст»). Анкара та Ізмір скрізь написані «Ангора» та «Смірна». Але так ці назви писали в той час навіть у дописах з Туреччини автори, які цілком володіли турецькою мовою. Портрет Халіде Едіб і малюнки в тексті книги взято з книги: Е. Е. Л а н с е р е. Лето в Ангоре. Л., 1925.

2. Адива́р Халіде́ едіб, або Халіде ханим («едіб» значить літератор, з «ханим» — пані, мадам) — видатна турецька письменниця (нар. 1884). Після капітуляції Туреччини в 1918 р. вона стала активною учасницею визвольної боротьби. Султанський уряд заарештував її і присудив до смертної кари, але вона втекла до Анатолії, вступила до армії, працювала спочатку у відділі пропаганди, а потім пішла на фронт, спочатку простим солдатом, пізніше мала чин прапорщика (чаўш»). Її чоловік, Аднам-бей, був один час головою Великих національних зборів Туреччини.

3. Роман «Вогняна сорочка» відбиває боротьбу турецького народу, партизанів та регулярної армії проти наступу грецьких військ (які захопили Ізмір, а потім і значну частину Анатолії), а тим самим і проти англійських імперіалістів, що захопили Стамбул, Мармурове море й Протоки. Роман написаний у формі спогадів одного з його героїв — офіцера Пейямі, які він нібито написав перед смертю уже в 1923 р., лежачи в лазареті, де йому ампутували обидві ноги й готувались до складної операції на голові. Форма спогадів дає змогу письменниці надати стилю оповіді уривчастого динамічного характеру. До спогадів Пейямі долучаються листи головної героїні роману, медичної сестри Айше́, та оповідання про себе другого героя, полкового командира Іхсана. На початку роману події відбуваються у Стамбулі після капітуляції Болгарії 29 вересня 1918 р. та після капітуляції Османської імперії 30 жовтня 1918 р. й захоплення Стамбула англійцями та французами. Початок дії позначається тим, що після захоплення Ізміра греками 15 травня 1919 р. звідти приїздить до Стамбула згадана Айше. Основна частина дій роману відбувається в Анатолії під час наступу грецьких військ та контрнаступу турецьких військ на Ізмір.

4. Якуб Кадрі — відомий турецький письменник. Див. 29, прим. 2.

5. Квач — тут у значенні «пензель художника». Саз — східний музичний інструмент, подібний до мандоліни.

6. «Вогняна сорочка» — символ ентузіазму учасників національно-визвольної боротьби. Отже, в романі часто згадується, що та чи інша людина має «вогняну сорочку».

7. Сакарія — річка на захід від Анкари. Коло неї турецькі війська здобули першу рішучу перемогу над греками 23 серпня — 13 вересня 1921 р., після чого Мустафа Кемаль одержав від Великих національних зборів Туреччини титул газі.

8. Твір Якуба Кадрі під назвою «Вогняна сорочка» невідомий.

9. «Дівчина із Смірни» (тобто з Ізміра) — Айше, що втекла з цього міста після його захоплення греками, втративши там своїх близьких родичів. Вона палка патріотка, закликає всіх до боротьби з греками і в першу чергу до боротьби за звільнення Ізміра.

10. «Він» — англійський кореспондент, містер Кук.

11. Хамшід-бей, і далі — Джемал, Іхсан та Пейямі — турецькі офіцери й чиновники у Стамбулі.

12. Салімé-ханим — представниця компрадорської буржуазії, що впадала коло англійців.

13. Айше була поранена в Ізмірі й носила пов'язку на руці.

14. «Іттіхадисти» — член партії «Іттіхад ве тераккі» («Єдність та прогрес»), які стояли на чолі турецького уряду під час першої світової війни. Перед капітуляцією Туреччини вони змушені були передати владу партії «Іттілаф», причому головні іттіхадисти втекли з Туреччини за кордон.

15. «Аскери» — солдати, тут взагалі військові.

16. Ескі-Шегір—місто, залізничний вузол і центр вілаєту на захід від річки Сакарії. Це місто було зайняте греками 19 липня 1921 р., але після Сакарійського бою 23. VIII—13. IX 1921 р. та просування турецької армії на захід Ескі-Шегір лишався в тилу. Айше пише з польового лазарету цього міста, де вона була медичною сестрою.

17. «Чаўш» — зараз пишеться Çavuş, — сержант, унтер-офіцер.

18. «Підемо вперед,— увійдемо до Румелії». Румелія — європейська частина Туреччини на захід від Стамбула.

19. «За тебе, наш прапоре, ми вмремо, але не віддамо».

20. «За тебе, наш прапоре, ми сміючись, себе в жертву принесемо».

21. Кара-Даг — Чорна Гора. Місцевостей з такою назвою є чимало в Туреччині, але всі вони лежать осторонь від напряму Ескі-Шегіру — Ізмір, яким наступали турецькі війська. Отже, це або суто місцева назва, або авторка не має на увазі якогось певного гірського пасма. В бою, змальованому в цьому розділі, турецькі війська наступають по рівнині до гори Кара-Даг, яку обороняють греки.

22. Пейямі, який в романі розповідає про воєнні події в своїх посмертних записках, був хорунжим при полку, що ним командував його приятель Іхсан.

32

1. У «Східному світі» (1929, № 1—2, стор. 318—329) вміщено «Життєпис і характеристику творчості» Омера Сейфедділа з додатком портрета письменника та переклад трьох його оповідань: «Віра в милосердя», «Диво» і «Вода, яку п'є кожна людина (старовинна китайська легенда)». Турецький оригінал усіх трьох оповідань взятий із збірки «Таємний храм», Стамбул, 1926 р.

2. Омер Сейфеддін (1884—1920) — видатний турецький письменник-реаліст, відомий своїми короткими оповіданнями, в яких змальовує побут провінції та життя простих людей. Омер Сейфеддін був свідомим прихильником вживання в літературі суто народної мови й гостро полемізував у цьому питанні з Якубом Кадрі.

33

1. Зміст цього видання: «Передмова», що містить досить докладні відомості про життя автора, характеристику його вдачі, літературної творчості, зокрема його художньої мови. Література, використана при цьому і вказана в «Бібліографії», така: Ісмаїл Хабіб. Історія нової турецької літератури», Стамбул, 1925; Ісмаїл Хікмет. Історія турецької літератури, т. IV, Баку, 1926 та журнал «Хайат», Стамбул, 1927, № 15, стор. 9—12. Далі вміщено переклади таких оповідань Омера Сейфедділа: 1. «Таємний храм», 2. «Час спогадів», 3. «Кресало», 4. «Винахід», 5. «Вплив пояса», 6. «Замовлення від жабок», 7. «Верблюд», 8. «Милостиня», 9. «Диво», 10. «Вода, яку п'є кожна людина», 11. «Капітуляція». В кінці дано примітки. З оповідань 9-те та 10-те вже були надруковані у «Східному світі», а 7, 8, 11-е — в «Червоному шляху» (1930, № 2, стор. 27—39). Оскільки у згаданих журналах було надруковано три оповідання, що не ввійшли до цієї збірки, то всього є 14 оповідань в українському перекладі. З них 6 вийшли в 1957 р. і в російському перекладі в збірці: Омер Сейфеддин. Рассказы. Перевод с турецкого. М., 1957.

2. Аюл — «слухай-но»,— товариське звертання.

3. Натяк на манеру черкесів.

4. П'ятниця — мусульманський день відпочинку.

5. Відома родина у Стамбулі.

6. Рамазан — місяць мусульманського посту.

7. Карамусали — місто в південній Анатолії в теперішнім вілаєті Сейхан (головне місто — Адана).

8. Тезкере — посвідчення.

9. Військова офіцерська школа.

10. Йдеться про відновлення конституції 1876 р. під час молодотурецької революції 23 липня 1908 року.

11. Адиге — назва черкесів та черкеського краю на Кавказі.

12. Кастамуну, Кастамону — місто на півночі Туреччини. Вілает Кастамону межує з Чорним морем.

13. Хаджі — мусульманин, що побував на прощі у Мецці.

14. «Ясин» та «Фетха» (по-арабському «Йасін» та «Фа́тіха») — два розділи Корану. Фа́тіха—«Відкриваюча», є перша сура Корану, що вживається як молитва в усіх випадках, зокрема для читання над покійником, щоб відкрити йому браму раю. Йасін — 36-а сура — читається особливо над покійником.

15. Кожний правовірний мусульманин вважає за свій обов'язок зробити для «спасіння душі», залежно від його заможності, такі побожні діла: поїхати на прощу до Мекки, викопати криницю, зробити водограй або спорудити міст, а для найбагатших — збудувати тюрбе або мечеть.

16. Туркені в той час фарбували собі волосся червоною фарбою «хною» (хеною).

17. Дотеп тут такий: хоча, мовляв, усім відомо, що Ной був пророком, але жінка сперечалась навіть проти такої очевидної речі.

18. Мевлюд — день народження Мухаммеда, а також віршована історія про його народження, яку читають на це свято та в інших важливих випадках життя.

34

1. У книжці до перекладу додане «Попереднє слово» перекладача, що містить деякі загальні відомості з історії Туреччини XIX—XX віків, а також досить докладний огляд життя і творчості Рефіка Халіда.

2. Рефік Халід (народ. 1888 р.) — турецький письменник так званого «народницького» напрямку, автор багатьох творів, у тому числі збірки «Народні оповідання». Сюжети своїх творів Рефік Халід брав з життя народу, зокрема з провінціального життя Анатолії, де він довгий час жив. Мова його творів — стара літературна, але все ж наближається до народної. Змальовуючи злиденне життя народних мас, критикуючи сваволю й розбещеність турецької адміністрації, письменник викликав вороже ставлення до себе і султанського і молодотурецького уряду. Був він небажаний і кемалістам, внаслідок чого після перемоги кемалістського руху оселився поза межами Туреччини, у Бейруті. Повість «Ятик Еміне» належить до згаданої його збірки «Народні оповідання».

3. Правильна вимова, мабуть, «Акари́», нібито містечко в Анкарському вілаєті в середині Анатолії, на той час глибокій провінції.

4. Хіман — нібито узгір'я в центральній Анатолії.

5. Кач-гоч (Kaç-göç) — звичай мусульманських жінок затуляти обличчя від чужих чоловіків.

6. Свісь, або свість, інакше своячка.

7. Мюлязим — лейтенант, начальник району. В даному разі це був молодий жандармський офіцер, щойно призначений на цю посаду. Товариші прозивали його Дал-Сабри. Одержавши повідомлення з Анкари, центра вілаєту, про те, що до його району заслано жінку Ятик Еміне, він наказав покликати її до себе.

8. Чафраш — велике запинало, в яке турецькі жінки замотуються, коли виходять з дому.

9. Пече — серпанок, яким жінки прикривають обличчя.

10. 320 рік за «грецьким численням». Мається на увазі рахунок за сонячним календарем, а не за мусульманським місячним, за яким роки коротші й вік людини виходить більшим. Одначе рік «320» викликає сумнів.

11. Ятик Еміне — означає «слухняна Еміне». До того ж може значити й «Еміне, що всім віддається». Яник Еміне — «спалена», або «нещасна Еміне». Автор вкладає в цю гру іменем героїні певний зміст (Прим. перекладача, стор. 22). Саме ім'я «Еміне» означає «вірна, певна, правдива».

12. Чаўш — сержант, в даному разі поліцай. Див. **31**, прим. 17.

13. Співрозмовники мають на увазі грузина Сервера, служника в лікарні, який став коханцем Еміне і один час добре їй допомагав у житті.

14. Насправді Еміне не була повією і дуже бідувала, не маючи ніяких засобів для існування.

35

1. Амін Рейха́ні (1879—1940) — класик нової арабської, зокрема ліванської, літератури. Присвячена йому книжка А. Ковалівського містить вступну статтю «Амін Рейхані та його творчість», переклади двох його віршів у прозі — «Революція» та «Лікуй мене...», а також його «Автобіографічні спогади» (уривок з передмови до першого тома його твору «Арабські королі»), примітки і «Дещо з бібліографії». У вступній статті, між іншим, докладно аналізується твір «Революція».

2. Поезія ця вийшла друком у 1910 р. й написана, безперечно, під впливом революції 1905—1907 рр. у Росії, турецької революції 1908 р. та зв'язаного з нею революційного піднесення в Лівані. Цей і наступний твір А. Рейхані написані «вільним віршем», або, як називав його сам автор, «розсипаною прозою», на взірець Уолта Уітмена. А. Рейхані був майстром цієї форми.

3. Твір «Лікуй мене...», що є звертанням до поганського божества, «божества долини», був нечуваною річчю в арабській літературі, яка не знала античної, чи будь-якої іншої літературної поганської традиції. Він ви́кликав серед реакціонерів велике обурення, здивування й ніяковість навіть серед прихильників письменника.

4. «Богиня долини». Автор має на увазі долину аль-Фурейку, або аль-Фрекі в Ліванських горах, недалеко від Бейрута. У цій долині лежить рідне село А. Рейхані, яке має ту ж назву. Письменник не раз тікав до цих місць на лоно природи.

5. Арабське «шухрур» — кіс, косик — Turdus merula, L., інакше чорний дрізд.

36

1. Передмова М. Дьяконова (з рядом додатків від редактора) містить загальну характеристику перської літератури початку XX віку та діяльності М. Джемальзаде як письменника. Зокрема наведені принципові міркування М. Джемальзаде про реформу перської літератури, які висловлені в його великій передмові до збірника «Що було й чого не було». З шести оповідань цього збірника в українському перекладі дане п'ять: «Державний муж», «Прихильність тітки ведмедиці», «Вілян-ед-

доуле», «Який чавун, таке й вариво», «Мова перська, що мед». Оповідання про безнадійне кохання старого мулли Корбана Алі до молодої сусідської дочки нема. Упорядкували цю збірку О. Сафаров, що був викладачем перської мови в Харківському технікумі сходознавства, Б. Нікітін — аспірант Інституту сходознавства, іраніст (він був також перекладачем творів Лагуті та автором деяких статей з перської літератури), Н. Фурсенко і М. Дьяконов — ленінградські іраністи, що тоді працювали в Харкові в тому ж інституті. Обкладинка збірника виконана відомим художником Анатолієм Петрицьким.

2. Мохаммед Джемельзаде — перський історик, автор робіт про революційний рух Маздака, про історію російсько-перських відносин, довідника з економіки Ірану тощо, близький учасник прогресивного емігрантського журналу «Каве» (див. прим. 10), що видавався в Берліні на початку 20-х років. Його збірник «Що було й чого не було» вважають за початок нового реалістичного напряму в перській літературі. Збірник вийшов також у Берліні 1922 р. в серії видань згаданого журналу (К. Чайкин. Краткий очерк новейшей персидской литературы, М. 1928, стор. 75, 119—123, 144—145).

3. В цьому оповіданні автор в гостро сатиричній формі висміює політичне життя, зокрема діяльність буржуазного перського парламенту після поразки іранської революції, хабарництво, дешеву демагогію тощо. Оповідання переклали Б. Нікітін та Н. Фурсенко.

4. Кран — срібна монета, близько 30 копійок. Туман — десять кранів, близько 3 карбованців.

5. Мен — приблизно 3 кілограми, сир — 1/40 мена, цебто 75 грамів.

6. Меджліс — парламент.

7. Некір та Монкер — два янголи, що за мусульманським повір'ям, з'являються до померлого зараз же після його смерті й чинять суворий допит.

8. Чак — приладдя для обробки бавовни.

9. Імамзаде Давуд — власна назва, разом з тим ще назва улюбленого місця зібрань у Тегерані.

10. Каве — міфічний коваль, герой перського епосу. За легендою, він підняв народне повстання проти царя-дракона Заххака, який кривдив своїх підданих, і, скинувши його, посадив на престол мудрого й справедливого Ферідуна.

11. Міхраб — заглибина в задній стіні мечеті, яка вказує напрямок до Мекки, куди, молячись, обертаються обличчям.

12. Ростем — улюблений герой перського епосу.

13. «Франк» — в оригінал «ференгі», цебто європеєць.

14. Малювання портретів, отже, й фотографування, суперечить ортодоксальному ісламу. Правда, в Ірані малювання портретів, особливо мініатюр, все ж було досить поширене.

15. Улем — вчений богослов, духовна особа.

16. Хосров I Анушірван з династії Сасанідів, правив у 531—579 рр. н. е. За легендою, на майдані перед його палацом висів ланцюг, і кожний, хто шукав справедливості та правосуддя, міг у всякий час прийти і ланцюговим дзвоном викликати царя, щоб він розглянув справу.

17. Бест — місце, де може сховатись людина, яку переслідує влада й де її не можуть заарештувати. Такими бестами були мечеті, могили святих, а за нових часів — посольства та консульства європейських держав.

18. Модір — директор, завідувач, у даному разі керівник школи.

19. Деджель — ворог мусульманської віри, який ніби має з'явитися наприкінці світу. Навіть кожна волосинка на його тілі матиме власти-

вість надзвичайного красномовства й улещатиме мусульман, щоб вони зреклись ісламу.

20. Хаган-ос-селтене та Фегфур-ед-доуле — гумористично почесні титули високих державних достойників. В даному разі це пародійні титули: «хакан управління» та «порцелян держави». У Джемальзаде є між іншим, оповідання під сатиричним заголовком такого ж роду: «Вілян-ед-довле», тобто «Бур'ян держави».

21. Янгол Гавриїл, за мусульманськими віруваннями, — вісник усякого добра.

22. Ахунд — вчений богослов, наставник, законовчитель тощо.

23. Наїн — містечко в Ірані, на півдорозі між Кашаном та Єздом

37

У трьох випусках «Бюлетеня» ВУНАС—№ 1, стор. 15—17, № 2—3, стор. 41—42 й № 4—5, стор. 30 — подані оригінали перських віршів та поряд їхні українські переклади, позначені літерами Д. П. Л. або тільки Д. П. Ці переклади зроблені секретарем ВУНАС Павлою Михайлівною Дроздовою спільно з викладачем перської мови Харківських курсів східних мов А. Сафаровим. Оригінали взято з кн.: Всесоюзное общество культурной связи с заграницей. Персидские стихи. Пер. А. Н. Ганнибал. М., 6 марта 1926 г., стор. 12, 14, 16, 20, 22, 26, 28. У «Бюлетені» № 1 подана, між іншим, в українському перекладі й передмова А. Н. Ганнібала до його збірки. В ній сказано: «Поезія в Персії щільно поєднана з буденним життям народу, змішана з ним в одне. На кожний випадок життя перс має улюблену цитату, яка поетично змальовує, коментує цей випадок. Таким чином утворився відповідний цикл виплеканих перським народом цитат, вибраний ним самим зі скарбниці своєї поезії. Ці вірші в Персії відомі кожному: їх проказують із захопленням і діди і юнаки, незаможники й глитаї, вчені мудреці й погоничі верблюдів на шляхах серед пустель. Ніде, як у цих віршах, не виявляються остільки яскраво дійсно правдивий образ, прагнення, ідеали перського народу».

2. Аріф Абулькасім, або Ареф Абу-ль-Касім (1879—1926) — перський народний співець, музикант і поет. У 1906—1911 рр. брав участь у революційному русі. Його твори, гостро політичного спрямування, були в Ірані дуже популярні.

3. Чотирирядковий вірш, перейнятий цілком сучасним змістом, проте з натяком на класичну традицію кохання солов'я і троянди.

4. Двохрядкова сентенція.

38

1. Про перекладачів див. 37, прим. 1.

2. Мохаммед Шамседдін Гафіз — уславлений перський поет. Жив у Шіразі в XIV віці. Про нього див.: Акад. А. Кримський. Хафиз та його пісні (бл. 1300—1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі. К., 1924. У цій книзі А. Ю. Кримському також належать численні переклади з Гафіза.

3. Перський оригінал цього вірша, поданий у «Бюлетені» тут же поряд, має вісім рядків. Отже, два рядки перекладу відповідають одному рядкові оригіналу. Інший варіант цього вірша у перекладі А. Ю. Кримського є в його книгах «Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина третя (1917—1920)», К., 1922, стор. 183—184; «Хафиз та його пісні», К., 1924, стор. 51—52. Тут шість строф, причому лише перша й остання строфи відповідають тим же строфам перекладу П. Дроздової, а саме:

[1] Гей співаче! граєш ти чудово,
Ти співай пісень і знову й знову.
І вина давай на втіху серцю
Знову й знову, ще та й ще!

[6] Вітре-леготе! лети під двері
Тої хатки, де — кохана пері:
Шепочи їй казку про Хафиза
Знову й знову, ще та й ще!

У примітці А. Ю. Кримський пише: «Дуже можлива річ, що це не хафизова газель, а попросту народна пісня, вставлена («інтерпольована») в хафизів «Диван».

4. Тут ім'я перекладачки позначене тільки літерами Д.П. Перський текст цього вірша вміщений у «Бюлетені» двічі — поряд з перекладом та в «Бюлетені», № 2—3, стор. 41.

5. Джелаледдін Румі (1207—1273) — поет-містик, суфій, основоположник ордену Месневі. Жив у Конії, в Сельджуцькому султанаті. Звідси його прозва «Румі» — Візантієць, Малоазієць.

6. Баба Тагір, або Тагер, Уріан — перський поет-суфій.

7. Мається на увазі велетенський міфічний птах із стародавніх переказів — Сімург.

39

1. Першим найвидатнішим перекладачем віршів Омара Хейяма на українську мову був академік А. Ю. Кримський (1871—1942). Значна частина його перекладів увійшла до збірника «Пальмове гілля», ч. III, К., 1922, стор. 131—144. П. Лозіїв теж був іраністом і перекладав безпосередньо з оригіналів, але він не ставив собі художніх завдань, тому подаємо лише декілька кращих зразків. 1928 року у «Східному світі», № 2, стор, 238—255, він умістив докладну статтю «Омар Хейям — вільнодумець», з кількома своїми перекладами, переважно прозою. 1930 року в № 10—11 «Східного світу» на стор. 337—344 він подав невеличку вступну замітку про Омара Хейяма та переклади віршами 26 його робайятів.

2. Омар Хейям (1040—1123) — прославлений перський поет-філософ, а також астроном. «Робайят» — чотирирядкові вірші з римою ааба.

3. Чанг, або ченг — музичний інструмент, подібний до арфи.

4. Седжаде — молитовний килимок.

5. Мається на увазі чаша аскета-пустельника.

6. Тус — старовинне багате місто у східному Ірані. Його руїни знаходяться недалеко від Мешгеда.

7. Кей-Кавус — легендарний шаг Ірана, прославлений у Шаг-наме.

40

1. Перекладач — академік Олексій Петрович Баранников (1890—1952), радянський індолог, що працював у галузі нових індійських мов та літератур, літератур середньовічної Індії (переклад «Рамаяни» Тулсі Даса), а також вивчав мову і фольклор українських циган. Народився в Золотоноші Черкаської області. У 1914 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Згодом працював у Ленінграді, але ряд перекладів та наукових праць написав українською мовою. Див. його «Короткий нарис новоіндійських літератур», Х.— К., 1933; «Українські цигани», К., 1931 (чимало перекладів циганських народних

пісень); «Українські та південно-російські циганські діалекти», Л., 1933 та інші.

2. Прем Чанд — псевдонім; справжнє ім'я видатного індійського письменника — Дханпат Рай (1880—1936). Спочатку писав мовою урду, потім перейшов на гінді. У примітці до даного перекладу О. П. Баранников зауважував: «На європейських мовах перекладів творів Прем Чанда немає, і тому наш зразок буде першим на цілу Європу. Вже першим своїм твором «Сім лотосів» він здобув величезної слави. «Сім лотосів» — невеличкий збірничок, що складається з семи коротких оповідань. Індійська преса вихваляє ці оповідання за їхню реалістичність: Прем Чанд бере теми з самого осередку життя, зачіпає найпекучіші сучасні питання і дуже просто, але з глибоким знанням людської психології і життя малює його. Індійське суспільство він приваблює ще й своєю чудовою мовою: чистою, простою, яскравою, щиро народною, образовою. На жаль, характер гінді дуже різниться од характеру української мови, і тому передати цю рису творчості автора занадто трудно, а в багатьох випадках неможливо і зовсім. Проте загальний дух народної мови гінді українська мова, що теж ще не одмежилась од народної, передає точно».

3. Примітка О. П. Баранникова: «Оповідання, що його переклад тут подається, має назву «Савт», цебто друга жінка одного чоловіка, і присвячене жіночому питанню Індії. Становище жінки в Індії дуже тяжке: не минуло ще й ста років з того часу, як її палили разом з тілом мерця чоловіка. Англійці забороняли це, і тому для самих індусів удова — гірша за мертве тіло. Але й при живому чоловікові їй доводиться багато терпіти, бо коли вона не догодить чоловікові, він візьме ще одну жінку, або й дві жінки, і в неї буде «савт», тоді для неї пекло. Хоч освічені кола Індії називають своїх жінок «деві», цебто «богиня», але в мові, що своїм укладом щиро передає деякі риси суспільного життя, відбивається пригнічене становище жінки. Коли говорять про якого чоловіка з вищих каст, або хоч освіченого, то завжди вживають в гінді множину, коли ж говорять про жінку, хай вона буде й цариця, вживають тільки однину. Цю рису зберігаємо в перекладі». Російський переклад цього оповідання, зроблений М. Антоновим, див. у збірнику: Прем Чанд. Колодец Тхакура, М., 1955, стор. 143—154.

4. Пандит — індійський вчений з касти брагманів. (Ця примітка, а також примітки 5, 6, 16, 19, 22—24, 27, 29 належать О. П. Баранникову).

5. Джі — пан, шановний; вживають, коли говорять з повагою.

6. Найважливіший обов'язок індуса, особливо брагмана, — дбати про збереження й розширення роду, про те, щоб мати дітей, особливо сина.

7. Напоумляла — напучувала, наставляла на добру путь. У мові перекладу О. П. Баранникова відбивається своєрідний народний колорит.

8. Дружиною в українській мові називають обох членів подружжя. Тут — чоловік.

9. Дізнаватись чого..., тут у значенні перевіряти, випробувати.

10. Речі — тут «мова». (Див. Б. Грінченко. Словарь української мови. К., 1909, т. 2, стор. 534).

11. Обава — не в значенні «затримка», «повільність», а — «острах», «побоювання».

12. Масткослівна — масткослова, солодкомовна.

13. Рис — риж.

14. Ненатлість — ненажерливість як хворобливий стан.

15. Чечевиця — сочевиця.
16. Рамліла — релігійна містерія на честь бога-героя Рами.
17. Сполох — тут не переляк, а в значенні хвилювання.
18. Пайса — дрібна індійська монета.
19. Магарадж — великий пан, брагман.
20. Перебанчає — перебаранчає, заважає.
21. Сагіб — пан.
22. Сарі — жіноча одежа: довгий кусок матерії, в який закутуються жінки в Індії.
23. Джанмаштамі — свято на спогад про народження бога Кріш ни: в цей день піст.
24. Мітчаї — солодка їжа.
25. Хвалебник Крішни — прихильник секти крішнуїтів.
26. Ущипливе — тут у значенні «гостре на смак».
27. Індійські весільні звичаї.
28. Ганга (жін. рід) вважається в індуїстів за святу річку.
29. Місяць куар — кінець вересня й початок жовтня.
30. Амброзія — у грецькій міфології солодка їжа богів, що давала вічну молодість. Але вона не була рідка, як нектар, і це слово не зовсім пасує до дзюркотіння води.

41

1. У статті П. Г. Ріттера подаються два перші рядки в оригіналі вірша Р. Тагора «На березі край всесвітнього океану зійшлися діти» (Гітанджалі», Див.: Антологія, 42). Вони написані бенгальським письмом з українською транскрипцією, дається їхній дослівний український переклад. Далі в статті вміщені ноти Р. Тагора до його вірша «Ти мені знана, чужинко», сам цей вірш у латинській та українській транскрипціях, дослівний і літературний українські переклади. Останній і наводимо в цій книзі.
2. Рабіндранатх Такур або Тагор (1861—1941) — уславлений бенгальський поет, письменник і громадський діяч. Зібрання його творів вийшло в Радянському Союзі російською мовою у восьми томах: Рабиндранат Тагор. Сочинения, т. 1—8, Гослитиздат, М., 1955—1957.

42

1. В журналі «Східний світ», 1927 р., № 1, стор. 182—185, вміщено вісім віршів Р. Тагора у перекладі П. Г. Ріттера. З них сім з «Гітанджалі» і один з «Місячного серпа». Бенгальські оригінали взято з видання: Strangways. The Music of Hindustan. Oxford, 1914, стор. 94, 95, 96, 98 та з калькутського видання Gītandjalī, 1914 р. Ці вісім пісень дано у прозовому українському перекладі.
У тому ж журналі за 1928 р., № 3—4, стор. 264—267, П. Г. Ріттер дав переклади п'ятьох пісень (за тим же калькутським виданням, №№ 17, 18, 19, 21 й 63). Тут, зберігаючи близькість до оригіналу, він робить спробу віршованого перекладу.
2. Збірник «Гітанджалі» вийшов в оригіналі 1910 року. Після виходу в 1913 р. англійського перекладу автор одержав за нього Нобелівську премію, присуджену тоді індійському письменникові вперше.

43

1. Бенгальский текст надруковано вперше в індійському журналі «Sabuj patra», 1920 р., передруковано в статті: S. K. Chaterji. Bengali

Phonetics. «Bulletin of the School of Oriental Studies». London, 1921, Vol. 2, Part 1. Для перекладу П. Ріттер користувався останнім виданням.

2. Давні індійці вважали веселку за лук бога-громівника Індри. Веселка виходить з мурашника, в якому заховалась змія, але її можна бачити лише тоді, коли Індра натягає тятиву, йдучи на геройські вчинки. Порівн. елегію Калідаси «Мегха-дута», I, 15, в перекладі Павла Ріттера — «Хмара-вістун». Харків, 1928, (Примітки 2, 3, 4 належать П. Ріттеру).

3. Тамалове (tamâla) дерево (Xantochymus pictorius) має дуже темний стовбур і білі квіти.

4. Натяк на первісні елементи створення. Пор.: Ріг-Веда, X, 129, «Космогонія» (Див.: Антологія, 49, прим. 4).

44

1. Переклад П. Г. Ріттера з бенгальської мови, із збірника Р. Тагора «Pr̄acin Sakitya» (Калькутта, 1914, стор. 9—13), що вміщує нариси про пам'ятки старої індійської літератури — «Рамайану» Вальмікі, «Шякунталу», «Кумарасамбгаву» Калідаси тощо. Див. 45, прим. 1 й 2.

2. Shelly. The Time

Unfathomable Sea! Whose waves are years,
Ocean of Time, whose waters of deap woe
Are brackish with the salt of human tears!

Шеллі. Час.

Мо́рська безодне! Хвилі — це роки,
Час — океан води глибоких мук,
Що він солоний сіллю людських сліз.

[Прим. П. Ріттері].

45

1. Переклад з санскритської мови з багатьма докладними примітками П. Г. Ріттера. Книга, крім того, містить вступну статтю Ріттера: «Калідаса, його час і твори», а також переклад з бенгальської мови нарису Рабіндранатха Тагора про цю поему. До книги додані репродукції з малюнків відомого індійського художника Абаніндронатха Тагора й портрет Рабіндранатха Тагора.

2. Калідаса — прославлений індійський драматург і поет, що жив наприкінці четвертого й на початку п'ятого віку нашої ери. Далі наводяться уривки з його драми Шякунтала в перекладі Г. Хоткевича — Антологія, 46.

Зміст поеми «Хмара-вістун»: Мешканець чарівного, щасливого царства бога Кувера в Гімалаях, один з напівбогів — я́кша за якусь провину був засланий на рік на південь до центральної Індії. Побачивши хмару, яку літній мусон несе до Гімалаїв, я́кша доручає їй полетіти до коханої дружини й розповісти про його тугу за нею. Значну частину поеми складає опис льоту хмари над Індією і тих місцевостей, над якими вона лине.

3. Син Вітру (цебто Хануман), вістун від Рами з'явився до Сіти, коли вона була в полоні у Равани. Рама, його вірна дружина Сіта, злий демон Равана, який її захопив, та друг Рами Хануман — герої славнозвісної індійської поеми Рама́йана.

4. Вішну спочиває на лоні «всесвітньої змії» під час дощів, прокидається на початку осені, «любовного сезону», коли прохолодні осінні ночі найбільш сприяють коханню (прим. П. Ріттера).

5. «Геть з прокльоном!» — цебто закінчується час заслання я́кші і він повертається знову в Гімалаї до своєї дружини.

1. «Шякунтала»— найпрославленіша драма Калідаси. Сюжетна схема її така: Цар Духшянта, полюючи в лісі, заїздить до кіновії пустельника Канви, де зустрічається з його названою дочкою на ймення Шякунтала. Вони закохуються одне в одного і вступають у вільний шлюб. Цар обіцяє прийняти Шякунталу у своїй резиденції як царицю і дає їй на знак своєї вірності дорогоцінний перстень. Після від'їзду царя до кіновії приходить аскет і мудрець Дурвас. Оскільки думки Шякунтали зайняті царем Духшянтою, вона не виявляє мудрецеві належної пошани. Через це мудрець проклинає Шякунталу і говорить, що цар забуде її і згадає, лише побачивши перстень. Дійсно, коли Шякунтала прибуває до Духшянти, цар зрікається її. Персня ж вона не може йому показати, бо загубила його, переправляючись через річку Гангу. Зневажена Шякунтала зникає й ховається у своїх божественних родичів, де в неї народжується син. Тим часом цар одержує заповітний перстень від рибалки, який знайшов його в шлунку риби. Він одразу ж згадує Шякунталу, гірко сумує за нею, але ніяк не може її знайти. Нарешті, через довгий час він все-таки знаходить свою улюблену дружину і юнака-сина.

Переклад «Шякунтали», здійснений видатним письменником і композитором Гнатом Хоткевичем, відзначається високими художніми якостями. Г. Хоткевич не настільки знав санскрит, щоб перекладати тільки з оригіналу, але прекрасно розумів величезні мистецькі можливості цієї класичної мови Індії (див. його вступну статтю, стор. 27—28). Тому він користувався перекладами Ернста Майєра (на його думку, найкращого), Абеля Бергеня та підрядково-прозаїчним перекладом А. Путяти. Щодо перекладу К. Бальмонта, то Г. Хоткевич ставився до нього дуже негативно. Свій погляд на цей переклад він докладно обгрунтовує, посилаючись на конкретні приклади та на висловлювання С. Ольденбурга у передмові до його видання (Там же, стор. 28—30). Г. Хоткевич пильно вивчав також відповідну літературу про Калідасу, про Індію його часу, зокрема про староіндійську драму. Це знайшло свій відбиток у його вступній статті. Він написав також 23 інструментальні та 7 вокальних творів на сюжети «Шякунтали», використовуючи при цьому гами індійської музики.

2. Bigonia — повзуча рослина з жовто-червоними квітами (Примітки 2, 3, 6, 10, 13, 14, 15, 17 належать Г. Хоткевичу).

3. Mimosa çirisha — рослина з роду акаційових; має блідожовті запашні квіти.

4. Пріямвада — подруга Шякунтали.

5. Канва — пустельник, названий батько Шякунтали.

6. Кокіля — пташка з роду зозуль, оспівана індійськими поетами, як у нас соловейко. Співає справді мелодійно; окрім того, її вважають за вісника весни.

7. Сарнгарава — учень Канви.

8. Мати-пустельниця.

9. Сушака — ім'я першого наглядача.

10. Ремесла різників, рибалок та чинбарів в Індії вважалися за нижчі.

11. Джанука — ім'я другого наглядача.

12. Духшянта спускається з небесної височини, де він разом з богом Індрою розбив демонів. Його колісницею управляє візник Індри — Маталі.

13. Чатака (інакше чакліг) — рід зозулі видає жалібні крики. Індійці помітили, що вона любить літати у грозових хмарах і віщує дощ.

14. Гемакута — священна гора у північних Гімалаях.

15. Легендарні карлики, що стережуть багатства богів.

16. Далі виявляється, що у Каш'япи знайшла притулок Шякунтала. Там її, нарешті, і знаходить Духшянта.

17. Рогіні — четверта з 27 (чи 28) фаз Місяця та його найулюбленіша дружина. Тут ще натякається на те, що Духшянта теж з «Місячної династії».

18. Звичайне привітання цареві.

47

1. У «Східному світі» за 1928 р., № 2—3, стор. 259—263, подано вступну статтю П. Ріттера про Бхартрхарі, зокрема про видання й переклади його творів на різні мови, та 15 чотирирядкових віршів в українському перекладі.

2. Бхартрхарі (вірніше «Бгартргарі)—славетний індійський письменник, поет-філософ і вчений граматик, що жив у першій половині VII віку (помер начебто в 661 р.). Він сім разів вступав до буддійського монастиря й сім разів повертався до світу. Вірші Бхартрхарі відповідають різним періодам його життя й відбивають зміну настроїв цієї типової для Індії людини, що вагалась увесь час поміж еротикою і аскетизмом, цього «індійського Тангейзера», як прозвав його відомий санскритолог проф. Г. Ольденберг (П. Ріттер).

Переклади зроблені за санскритськими оригіналами, вміщеними у книзі Thumb. Handbuch des Sanscrit. II Teil. Heidelberg, 1905. Передруковані в цій книзі переклади — №№ 1, 2, 16, 17, 19, 22, 26.

3. Кама — індійський бог кохання (слово «кама» і значить любов, кохання).

4. Яма — індійський бог смерті, що засуджує мерців на кару, як античний Мінос. Завіса в індійському театрі висіла не перед, а за коном, замість декорації (П. Ріттер).

48

1. Мова палі була однією з розмовних мов стародавньої Індії. Нею написані твори ранніх проповідників буддизму. Твори ці писали на пальмових листах, які зв'язувались у жмутки, а жмутки складали в кошики. Таким чином утворився палійський Канон, а мова палі сама перетворилась у класичну літературну мову. Мова палі, як священна мова, і досі поширена серед південних буддистів Цейлону, Бірми, Муонгтаї («Таїланду») тощо. Старі назви «кошик» і «жмуток» для окремих частин та розділів Канону залишились і в друкованих виданнях. «Кошик» в мові палі — «пітака». Основний Канон ранніх буддистів складався з трьох таких кошиків і тому має назву «Тріпітака».

2. «Мага-ваґга» — «Великий розділ»; це перша частина першого «кошика» палійського Канону, що зветься «Віная пітака» — «Кошик дисципліни, доброї поведінки». У ньому розповідається, коли саме і з якого приводу Будда подав те чи інше повчання. Крім того, там містяться оповідання про вчинки Будди та про його життя, починаючи з його «самопізнання» й кінчаючи навернення до нього перших учнів.

«Вогневе казання» цікаве тим, що особливо яскраво показана в ньому негативна ідея первісного філософського буддизму, заперечується всяке буття та його прояви, в тому числі й розум. Метою аскета є цілковите самознищення будь-якої свідомості.

З другого боку, оце «палання» всього того, що сприймає людина своїми чуттями, має в собі щось гераклітівське й пов'язує це казання з наведеним далі діалогом царя Мілінди та Нагасени.

3. Урувела — відома з життєпису Будди чудова місцевість, парк поблизу річки Нераиджари, де Будда, за легендою, протягом кількох років віддавався суворому аскетизмові, поки не зневірився в ньому й не облишив його. Він і потім охоче перебував у цій місцевості.

4. Джатілі — аскети, що заплітали особливим способом волосся в розкудлані коси, учні й прибічники трьох учителів Кассапів (санскр — Кашьяпа), які додержували особливого культу вогню, бога Агні (П. Ріттер).

5. Мається на увазі загальнопоширений у стародавній Індії погляд, що померла людина потім знову народжується.

6. «Запитання (палійське — «панго», санскр.— «пашьна») Мілінди» — грецького царя Менандра, що царював в індо-бактрійській державі (басейн річки Індра, сучасний Гуджерат, частина басейну Ганги) приблизно 125—95 р. до н. е.

«Мілінда-панго» єдиний твір з палійської неканонічної буддійської літератури, що його визнають цейлонські буддисти. Складений спочатку санскритською мовою, а може й одним із пракритських діалектів, він зберігся лише в пізнішій палійській редакції. Основну частину його становлять I—III книги, а решта IV—VII складені пізніше, бо їх немає в китайському перекладі, зробленому в 317—420 роках н. е. (П. Ріттер).

7. Розмови Нагасени з Міліндою показують високий рівень розвитку філософської думки у стародавній Індії. Точка зору, яку розвиває Нагасена в даному діалозі, відповідає філософським поглядам Геракліта у стародавній Греції і лежить в основі діалектичного думання взагалі.

49

1. «Ріг-Веда» — найстаріша пам'ятка індійської літератури, складена усно, а пізніше записана особливою архаїчною санскритською мовою, що відбиває давній західноіндійський діалект (Див.' Антологія, 2, 3 4,). В даному випадку П. Ріттер дав переклад чотирьох гімнів — X, 127, 146, 186, 129. Передруковуються три останні.

2. У цьому гімні передаються різні невиразні звуки, які чує людина у великому лісі.

3. Віна — струнний музичний інструмент.

4. Цей гімн відбиває ідеї часів зародження індійської філософії. Див.: Beginn der Philosophie in Indien. Texte der indischen Philosophie. I. Von Walter Ruben. Akademie Verlag, Berlin, 1955, стор. 27—29. С. Радхакришнан. Индийская философия, т. I, М., 1956, стор. 81.

5. «Те» — санскритське Tat, філософський термін, що має означати абстрактну сутність Всесвіту.

50

1. Емі Сяо — літературний псевдонім відомого китайського письменника та публіциста Сяо Сань, який походить з Хунані й народився 1896 року. В 1920 р. він переїхав до Франції, де 1922 року вступив до Комуністичної партії, згодом учився в Москві в Комуністичному університеті трудящих Сходу. В 1925—1927 рр. брав участь у китайській революції. Потім, у 1928—1929 рр., жив у Москві, де редагував китайське видання журналу «Інтернаціональна література». З 1940 р. живе і працює в Китаї. Емі Сяо — автор збірника «Хунанська флейта», серії оповідань та біографій Мао Цзе-дуна і Чжу Де.

Ще в довоєнні роки Емі Сяо розпочав переклад творів Т. Шевченка на китайську мову. У 1939 р. він писав: «Я читаю великого Шевченка

з надзвичайним хвилюванням. Він так глибоко мене зворушує, що я довго сиджу в мовчанні... Те, що цей поет-революціонер дав світовій культурі, те, що він показав, як зразок і приклад,— не згладиться у віках». (Цитую за статтею В. К о с я н «Подарунок з Китаю», «Літературна газета», 1958, 27 червня). Його переклади з Т. Шевченка друкувались у Китаї в різних літературних збірниках. Два таких збірники, а також автограф однієї сторінки перекладу поеми «І мертвим, і живим, і ненародженим...» Емі Сяо надіслав у подарунок Київському державному музею Т. Г. Шевченка (Репродукцію див. у тій же статті).

Бібліографічний огляд творів Емі Сяо, що вийшли російською мовою, див.: Н. Т. Ф е д о р е н к о. Китайская литература, М., 1956, стор. 696—697 та 724—725. Найраніша дата його статей — 1930 р., віршів — 1932 р., оповідань — 1935 р. Десь у 1932 р. Емі Сяо відвідав Харків і виступив з доповіддю в Українському інституті сходознавства.

М. Сенгалевич була також перекладачкою збірки оповідань Емі Сяо на російську мову: С я о С а н ь. Китайские рассказы. Гослитиздат, М., 1940.

2. Сичуань — велика провінція в басейні верхньої течії річки Янцзи та її лівих приток. Тут ще в 1924—1927 рр. точилась революційна боротьба, але, оскільки в оповіданні йде мова про загін Червоної Армії, то слід ці події віднести до 1927—1935 років, коли в Сичуані утворився великий революційний район навколо міста Тунцзян. Цікавий самий факт перекладу цього твору «з рукопису», оскільки Емі Сяо в цей час жив у Москві й міг передати своє оповідання перекладачці безпосередньо, надрукувати ж революційний твір китайською мовою в той час було важко.

3. Лі Бо (701—761) — славнозвісний китайський поет. Родом з Сичуані, він мандрував по Китаю мало не весь свій вік. Його вірші часто близькі до народних пісень. Один з них зветься «Тяжкий Сичуанський шлях».

4. Лю — прізвище жінки. Ерсао — «друга тітка», звичайно назва заміжньої жінки (примітки 4, 8, 10 належать перекладачці).

5. Знання уривків з класичних китайських поетів та принагідне згадування їх у розмові дуже поширене в Китаї серед населення.

6. Лі — міра довжини, що має різне значення. Звичайно 576 *м*.

7. Тунаньбо — місто або село в Сичуані, яке важко визначити. Можливо, що мова йде про Наньбу на річці Цзялін на шляху від Ченду на Тунцзян, в напрямі до згаданого відлеглого району дій Червоної Армії (див. прим. 2).

8. Ертукруані — китайські піонери.

9. Тухао (кит. «місцевий тиран») — назва поміщиків, сільських багатіїв тощо. «Джентрі»—англійський термін, яким передавали китайське слово «шеньші» — поміщики, що займали посади чиновників, а тому мали велику владу на місцях.

10. Радянська пісня «Молодая гвардия» дуже поширена серед комсомольців та піонерів Китаю.

11. Тут ми пропускаємо вставний епізод, де змальовано загін білої армії. Серед його солдатів, незадоволених довгим походом, поганим поводженням командира — білого офіцера та під впливом пропаганди деяких їхніх товаришів, з'являється прихильність до Червоної Армії.

12. «Черепаха» в Китаї найгірша лайка.

51

1. Стаття Ф. Бахтинського «Пісні корейців», надрукована у «Східному світі», 1929 р., № 1—2, стор. 331—337, складається із вступної

замітки й перекладів семи корейських народних пісень з поясненнями до них. Записані вони були в Києві від корейців-емігрантів. Одна пісня, остання, начебто навіть складена в Києві. Інтерес цих пісень полягає в тому, що вони були записані тоді, коли Корея ще перебувала повністю під владою Японії і далека була від свого визволення, а в нас мало хто, навіть поміж спеціалістів, цікавився її поезією.

2. У статті Ф. Бахтинського ця пісня не має назви. Після 1919 р. в Кореї своїх корейських губернаторів уже не було.

3. Хан-Ян — стара назва Сеула.

4. Хан-ган — велика річка в центральній Кореї, на якій стоїть Сеул.

5. Пісня, безперечно, складена уже в еміграції.

6. Ця пісня нібито складена емігрантами в Києві.

52

1. Все оповідання займає в журналі стор. 91—106. Подаємо тут два уривки з нього. Перекладу передує замітка: «Наоші Токунага» (стор. 89 90), де подані короткі відомості про життя і творчість письменника. Її зміст не викликає сумніву, що мова йде саме про письменника, відомого під ім'ям Сунао Токунага. (Див.: А. Е. Глускина и В. В. Логунова. Очерки истории современной японской демократической литературы. М.— Л., 1955, стор. 138—146).

2. Сунао Токунага (нар. 1899 р.) — видатний японський письменник, комуніст, походив з сім'ї селянина-батрака. Працював робітником у друкарні, потім на державній цигарковій фабриці та на електростанції. Пізніше, в 1922 р., переїхав до Токіо і працював в одній з найбільших друкарень міста, що належала акційному товариству Кьодо. У своїх романах «Вулиця без сонця» та «Токіо — місто безробітних» він змалював величезний страйк 1926 р. в цій друкарні. В українському перекладі вийшли «Вулиця без сонця» (1932, Вид-во «Молодий більшовик») та «Тихі гори» (1954, Вид-во «Рад. письменник»). Перший був зроблений з німецького перекладу 1930 р. (російською мовою вийшов у 1938 р.), другий — з російського перекладу 1952 року.

3. Юнацькі асоціації японський уряд засновував по всіх селах та кварталах міст, і вони часто-густо відігравали реакційну роль. Це й мав на меті уряд (дана й усі наступні примітки належать перекладачам).

4. Гун — підрозділ кену.

5. Кен — префектура.

6. Паперова парасолька — дощова парасолька, зроблена з бамбуку та промасленого паперу.

7. Японські селяни мають звичай обмотувати голову хусткою (замість капелюха) так, що видно лише чоло й обличчя. «Гоо» — щока, «камурі» — накриття.

8. Гантен — верхній одяг робітників.

9. Єн — грошова одиниця. В той час дорівнювала половині долара.

10. Тавара — лантух з рижової соломи, що в ньому зберігається зібраний риж.

11. Перший син у селян, за звичаєм епохи феодалізму, переймає від батька професію і спадщину.

12. Гьоо — обсяг «тавари». Див. вище прим. 10.

13. Можірі — пальто з широкими рукавами до вбрання «кімоно».

14. Звичайно японці сидять, підгинаючи ноги, на підлозі на спеціальній маті, що зветься «татамі», й тому японський стіл низький. Так що два хлоп'ячі столики, поставлені один на один, будуть нижчі за звичайний стіл.

15. Шоо — вимірна одиниця для рідини та сипких тіл, дорівнює 2 літрам.

16. Табі — взуття з матерії.

17. Шоожі — вікно з паперу в дерев'яній оправі, папір вживається замість скла.

18. Комірка. В японському домі майже в кожній кімнаті є комірки, де переховують домашні речі.

19. Амадо — відсувна віконниця знадвору, що засувається на ніч або в негоду. «Ама» — дощ, «до» — двері.

53.

1. Олександр Фокович Кремена, син Ф. В. Кремени (Див.: Соч. Г. С. Сковороди. Х. 1894, стор. CXXVIII), нар. 1903, вм. 23. II 1943, географ і японіст, викладач географії у вузах Харкова. Вступна стаття цієї книги «Утворення та розвиток японської лірики феодальної доби» досить докладно характеризує розвиток різних форм класичного японського вірша. При цьому зразки даються японською мовою в латинській транскрипції та в перекладах, а саме: чотири п'ятирядкові вірші (стор. 8, 26, 31, 40), сім трьохрядкових (п'ять «хокку», стор. 38—39, і дві сполучені «ката-ута», стор. 29) та два чотирирядкові (стор. 43, 45). Крім питань ритміки, автор зупиняється також на алітераціях, грі слів, на ролі ієрогліфіки та інших штучних особливостях класичного японського вірша, характеризує старі середньовічні антології. Побіжно він торкається також методу своїх перекладів. Друга частина книжки містить переклади 26 віршів у формі танки з коментаріями та бібліографією. Майже всі переклади О. Кремени евритмічні, цебто кількість складів у кожному рядку відповідає японському оригіналові.

2. Пісня за формою — класична танка, але вона пристосована для роботи, причому перші три рядки вигукує заспівувач (в японській мові дослівно — «півень»), а закінчують пісню всі працюючі разом.

3. «Нова збірка старих пісень».

4. Ці два вірші були складені на одному з поетичних турнірів X віку. Другий вірш на турнірі був засуджений за те, що «квіти, які обсипаються, тут не до речі». В першому вірші слово «розтоплювати» в однаковій мірі стосується і льоду і співів, зв'язуючи тим самим увесь вірш. Перекладач намагався передати як синтаксичну, так і змістову взаємозалежність четвертого рядка з першою і другою частиною вірша (Прим. 4, 6, 11 належить О. Кремені).

5. Див. в іншому перекладі — **54**, прим. 5.

6. Вірш написаний одним з полководців феодального роду Тайра, коли йому довелось заночувати не в якійсь оселі, а під деревом. [Квіти вишні в Японії, між іншим, символізують лицарство — *А. К.*]

7. Славнозвісна середньовічна поетеса Оно-но Коматі.

8. «Ісе моногатарі» — відомий середньовічний роман, де розповідається про любовні пригоди героя-аристократа, з віршованими сентенціями у формі танка. В даному вірші — мотив ранкової розлуки коханців.

9. Ямато — поетична назва Японії.

10. Повне ім'я—Мотоорі Норінага (1730—1801). Це учений-філолог, політичний діяч і поет, відомий коментатор Кодзікі та борець за відродження релігії сінто.

11. Подвійність змісту виникає через те, що в цьому вірші вжиті омонімічні слова, які мають подвійне значення: рибалка — черниця; море — огида до світу; морська трава — побачення, око.

12. Ця форма коротких віршів у три рядки — 17 складів — була

найбільш поширена в колах японської буржуазії в XVII—XVIII віках Вона мала уславлених майстрів, наприклад, Басьо (1644—1694).

54

1. В цілому стаття з усіма додатками займає в журналі 192—204 стор. Крім самої статті та віршів, вона містить два народні оповідання: «Мацуямське свічадо» й «Жаба з Осака та жаба з Кьото» (див. Антологія, 55). Перекладач прекрасно знав японську мову, його переклади майже дослівні.

2. Ута — в первісному значенні «пісня», згодом «вірш». Досить добре дався до перекладу на японську мову в формі «ута» вірш «Садок вишневий коло хати» Т. Г. Шевченка, надрукований в одному японському журналі 1907 року (Примітки 2, 4, 8 належать Ф. Пущенкові).

3. Танка — теж «ута», але певної класичної форми, а саме: п'ятирядковий вірш, що має кількість складів 5, 7, 5, 7, 7.

4. «Се» — цебто «така думка».

5. Автор Ота Докан, XIII вік. Див. також у перекладі О. Кременя — 53, прим. 5.

6. Тут подано чотири форми написання японського вірша: 1) латинською транскрипцією, 2) ієрогліфікою, 3) складовим «боковим» письмом — «ката́кана» і 4) теж складовим курсивом-«хіра́гана».

7. Це основний, правильний переклад, що відповідає текстам у трьох формах фонетичного письма (№ 1, 3, 4).

8. Можливий переклад, якщо виходити тільки з ієрогліфічної транскрипції. В такому разі його тлумачення буде: «Усяке окреме життя є річ минуча, але ця минуча річ, як явище, не є минуча річ (оскільки це явище буде завжди повторюватись). Лише твоє життя є минуча річ (бо воно не повториться)».

55

1. Див. Антологія, 54, прим. 1.

2. Це оповідання належить до гатунку mukashi gatari — «давніх бувальщин», що дуже популярні в Японії (Примітки 2, 3, 4 Ф. Пущенка). Такого роду оповідання-бувальщина «Імення котові», перекладене Ф. Пущенком, поряд з японським оригіналом надруковане в «Бюлетені» ВУНАС, № 4—5 (1927), стор. 31—32. Осака — відоме портове місто, Кьото — колишня столиця Японії (в роках 787—1872).

3. «Агій, ади» — західноукраїнські діалектизми, що відповідають висловам: «диви, от тобі маєш». Перекладач свідомо їх вжив, щоб якнайближче передати оригінал, де ці вислови наведено в говірках Кьото та Осака.

4. Коли б жаба стала на задні лапки, то могла б бачити тільки те, що позад неї. Отже, жаба з Кьото, ставши ніби передом до Осаки, бачила таки Кьото, а друга жаба —то навпаки.

56

1. Перекладач — Владислав Євгенович Тичина, доцент історичного факультету ХДУ.

2. Ованнес Туманян (1869—1923) — славнозвісний вірменський поет, класик вірменської літератури.

3. Ованнес Ованнесян (1864—1929) — відомий поет, класик вірменської літератури. Див.: Антологія, 12, прим. 3.

4. Сільва Капутікян (нар. 1919) — вірменська радянська поетеса, лауреат Державної премії.

57

1. Коста Хетагуров, або Хетаггати — славнозвісний осетинський поет і письменник. Див.: Антологія, **21**, прим. 2.

2. Цей вірш К. Хетаггати міститься в його збірнику «Ірон фандир» — «Осетинська кобза». Укн. Коста Хетагуров. Осетинська ліра. Переклади за редакцією Павла Тичини (Держлітвидав, К., 1950) переклад цього вірша відсутній. Є досить відмінний російський переклад укн. Коста Хетагуров. Избранное. Перевод с осетинского, Гослитиздат, М., 1956, стор. 87.

58

1. Перекладач — Борис Васильович Вєтров, аспірант історичного факультету ХДУ. Всі примітки до перекладів **58** та **59** належать йому.

2. Оригінал надруковано в газеті «Женьміньжібао», 1958, 7 січня.

3. Ці вірші Мао Цзе-дун написав 11 травня 1957 р. Вони присвячені Лі Шу-ї, викладачці мови однієї з шкіл міста Чанша (провінція Хунань). «Лю» — прізвище Лю Чжі-сюня, який був коханим Лі Шу-ї. Лю Чжі-сюнь, давній друг Мао Цзе-дуна, в 1923 р. вступив до Комуністичної партії Китаю і був членом провінціального уряду, а також генеральним секретарем селянського союзу в Хунані. Він брав участь у Наньчанському повстанні 1 серпня 1927 р. і загинув 1933 р. в бою під Хунху (провінція Хубей). «Кохана Ян» — Ян Кай-хуей, подруга Лі Шу-ї. В 1930 р., після того як Червона Армія залишила Чанша, вона загинула від руки реакціонера Хе Цзяня.

4. Тут у тексті гра слів, що не піддається перекладу. Кожний з двох ієрогліфів слова «янлю», що означає «сережки лози», є разом з тим ім'ям: Ян — подруга Мао Цзе-дуна, Лю — коханий Лі Шу-ї.

5. У Ган — легендарний співець, що складав і виконував пісні про казкових героїв.

6. Брунатне вино або горілка — в даному разі символ вічного спокою і забуття.

7. Цан Е (в іншій транскрипції Чан Е) — персонаж китайської міфології. За легендою, Цан Е, дружина Хоу І, вкрала у свого чоловіка елексир безсмертя і втекла з ним на Місяць. Ставши безсмертною, вона не змогла повернутись на Землю й зараз самотня і тужить на Місяці. Отже, Цан Е в класичній поезії — символ самотності і безмірної туги.

8. Дослівно в тексті «повалені тигри». Тигр — у китайській поезії символ героя.

9. Ван Юй — сучасний китайський поет. Переклади обох його віршів здійснені за китайським оригіналом, вміщеним у ж. «Цзефанцзюнь веньї», 1957 р., № 10, стор. 49.

10. Паньчжіхуа — місцевість у Китаї на річці Цзіньша (одна з назв річки Янцзи в її верхній течії; означає «Золотий пісок»). Річка протікає на межі провінцій Сичунь та Юньнань в районі найбагатших родовищ корисних копалин. У горах Паньчжіхуа є залізо, золото та інші метали. Там провадиться будівництво великого сталеливарного комбінату.

59

1. Ден Ін-чао — видатна діячка так званого «Руху 4 травня 1919 р.», дружина Чжоу Ень-лая. У 1919—1920 рр. вона провадила ве-

лику організаційну роботу серед студентів і робітників Тяньцзіня, у 1924 р. вступила до КПК і протягом майже 40 років віддавала всі сили на організацію широкого демократичного руху жінок, яким керувала Компартія Китаю. Під час революції 1925—1927 р. вона працювала в жіночому відділі Гуанчжоуського (Кантонського) уряду, а потім на тій самій роботі в ЦК КПК та в народно-демократичних районах. Після проголошення Китайської Народної Республіки Ден Ін-чао була заступником голови Всекитайської федерації демократичних жінок. На VIII Всекитайському з'їзді КПК вона звітувала про розвиток демократичного руху жінок у Китаї. Переклад її спогадів зроблений за книгою: «У си'цзінянь веньцзі» (Збірник статей, присвячених руху 4 травня), Видавництво «Дунбей дасюе», 1950.

2. «Рух 4 травня» є важливим етапом у житті китайського народу, межею між новою і новітньою історією Китаю. Цей рух, за висловом Мао Цзе-дуна, «народився у відповідь на заклик світової революції, заклик російської революції, заклик Леніна» (Мао Цзэ-дун. Избранные произведения, т. 3, Изд-во иностр. лит., М., 1953, стор. 258). Після закінчення першої світової війни Китай, який брав участь у війні на боці Антанти, сподівався, що Версальська конференція 1919 р. внесе якісь зміни в його напівколоніальне становище, зокрема поверне йому Шаньдун, захоплений Японією. Одначе великі держави не тільки не ліквідували нерівноправні договори Китаю, але й визнали захоплення Шаньдуня Японією законним. Це стало приводом до початку революційного руху. 4 травня 1919 р. в Пекіні студенти вийшли на демонстрацію, до них приєдналися ширші кола прогресивної інтелігенції, дрібна буржуазія та пролетаріат. Хоч у той час китайський робітничий клас ще не мав своєї партії і не міг виступити як самостійна сила, все ж він незабаром опинився в авангарді революційного руху. Треба особливо підкреслити, що основою цього руху було прагнення порвати імперіалістичні й феодальні пута, які зв'язували країну. Саме ця обставина зумовлювала все інше, в тому числі й боротьбу за культурну революцію. Питання про характер «Руху 4 травня» до останніх часів мало надзвичайно актуальне значення, оскільки китайські ревізіоністи у своїх реакційних виступах перекручували зміст цього руху, проголошуючи «новий рух 4 травня» (Див.: Ші Лян. Проти правого блоку Чан Бо-цзюня — Ло Лун-цзі, газ. «Женьміньжібао», 1958, 26 січня). Потреба дати відсіч цим перекрученням, а також сорокарічний ювілей «Руху 4 травня» в 1959 році, зумовили пильніше вивчення китайськими істориками цього питання.

У радянській історичній літературі про «Рух 4 травня» є такі роботи: М. С. Капица. Из истории распространения идей марксизма-ленинизма в Китае (1917—1924 гг.), ж. «Советское востоковедение», 1956, № 2; Ю. М. Гарушянц. Идейная борьба среди китайской интеллигенции в конце 1918 — начале 1919 г., «Советское востоковедение», 1958, № 1, та ряд інших. Одначе наші історики користуються досить обмеженим матеріалом, що стосується головним чином подій у Пекіні. Те, що відбувалось по інших містах, освітлено слабше, хоч інколи мало не менше значення. Зокрема, це стосується і подій у Тяньцзіні.

3. Тяньцзінь — місто за 130 *км* від Пекіна. У той час, коли відбувалися описані тут події, це був найбільший порт Північного Китаю. Внутрішня й Зовнішня Монголія, Ганьсу, Шеньсі, Шаньсі, Чжілі, Шаньдун — усі ці провінції вивозили через Тяньцзінь основні продукти свого господарства: вовну, шкіряні товари, щетину, пшеницю тощо. Так, наприклад, у 1921—1922 роках через Тяньцзінь пройшло 27% загальнокитайського вивозу скотини, вовни, шкіри та ряду інших това-

рів. («China Year Book» за 1921—1922 рр., стор. 138—139). Тяньцзінь був великим вузівським центром Китаю. В ньому працювали два університети — Бейянський (державний, один з найстаріших у Китаї) та Нанькайський, приватний. (Див.: А. Г. Ромм. О высшей школе в Китае, ж. «Научный работник», 1928, № 1, стор. 76—84). Крім того, в Тяньцзіні був як на той час досить великий (400 студентів) медичний коледж морського міністерства, англо-китайський коледж та ціла низка інших учбових закладів («China Year Book» за ті ж роки, стор. 557).

Імперіалісти зробили Тяньцзінь своїм опорним пунктом у боротьбі за Північний Китай. На 1919 рік центральна та північно-західна частини міста становили собою англійську і французьку концесії. На цій території китайські громадяни і китайський уряд не мали жодних прав. Електростанція в Тяньцзіні була японська, трамвай — бельгійський, більшість газет і видавництв — проанглійські. У Тяньцзіні було зосереджено 70% усіх іноземних військ, що знаходились у Китаї (Згаданий щорічник, стор. 537). Через це піднесення антиімперіалістичного революційного руху в Тяньцзіні завдавало дошкульного удару іноземним загарбникам. Отже, і значення тяньцзінських подій у загальній картині руху 4 травня було досить велике.

4. Чжаоцзялоу — будинок у Пекіні, де жили китайські достойники, які підписали ряд нерівноправних договорів з Японією (див. прим. 5).

5. 18 січня 1915 р. японський уряд направив президентові Китаю Юань Ші-каю 21 вимогу. Ці вимоги мали на меті колоніальне поневолення країни. Японія вимагала від Китаю передачі її території півострова Шаньдуня, захопленого Німеччиною, виняткових прав для японських купців та промисловців у Китаї. Китай мав взяти на себе зобов'язання не віддавати й не здавати в оренду будь-якій іншій державі, крім Японії, затоки та острови китайського узбережжя. Японці вимагали, щоб китайський уряд запросив до Пекіна японських радників і т. ін. В разі прийняття цих вимог японці обіцяли Юаню підтримку в його намаганнях відновити монархію в Китаї. Побоюючись народного обурення, Юань Ші-кай зволікав з відповіддю, одначе 7 травня того ж року його представники Цао Жу-лінь, Лу Цзуй-юй та Чжан Цзун-сян в основному дали згоду підписати 21 вимогу, вчинивши акт нечуваної зради інтересів китайського народу (Хуа Ган. Історія руху 4-го травня. Видання Хуадун женьмінь чубаньше. Шанхай, 1954, стор. 39). З того часу в Китаї почали відзначати 7 травня як «день національної ганьби». Отже, зрозуміло, що при першій нагоді студенти стали мстити винуватцям ганебної капітуляції.

6. Одночасно з політичною демонстрацією та культурною революцією в усьому Китаї розгорнувся активний рух за бойкот японських товарів, грошей тощо. В Уху, Чанша, Гуанчжоу (Кантоні) та інших містах юрби народу громили склади й палили товари ненависних японських загарбників. В Сучжоу китайці перестали користуватися електрикою японської електростанції. В Чжецзяні населення не тільки знищило японські товари та крамниці, але й било найбільш ненависних купців і лихварів. Внаслідок цього всі японці були вигнані з тих місцевостей.

Бойкот підтримала національна китайська буржуазія, зацікавлена в ліквідації конкурентів. Так, головна організація промисловців Шанхаю зобов'язала своїх членів під загрозою виключення з гільдії та великого грошового штрафу взяти участь у бойкоті й не вступати ні в які комерційні стосунки з японцями. Тяньцзінь, один з центрів японської агресії в Китаї, став також ареною антияпонської боротьби. В січні

1920 р. група студентів викрила шахрайство японців у тяньцзіньській митниці. Японські купці, давши хабаря чиновникам цієї установи, незаконно провезли в тяньцзіньський порт велику партію товарів. Студентський патруль, оминаючи владу, реквізував ці товари і знищив їх. За що багатьох студентів було заарештовано й побито. Цей інцидент став відомий усій країні й викликав бурю протестів у багатьох містах Китаю (Ма Хуей-цін. Рух 4-го травня в Тяньцзіні, ж. «Цзіньдай шіцзиляо», 1958, № 2, стор. 87—88, 96—98). Бойкот завдав рішучого удару панування японців у Центральному та Південному Китаї, проте Північний Китай, особливо Маньчжурія (Дунбей) та Шаньдун, залишалися в руках японських імперіалістів.

7. Вангону — «безрідні раби». Так у старому Китаї називали поневолене населення завойованих країн.

8. Бейянці — політична група представників військової верхівки при Цінах та після революції 1911 року. Всередині цієї групи налічувалось три кліки. Кліка Юань Ші-кая захопила владу після революції 1911 року. Кліка Фин Го-чжана — віцепрезидента Китаю — була при владі в 1916—1917 рр. Вона дістала назву Чжілійської і фінансувалась англо-американськими імперіалістами. Третя кліка прояпонської орієнтації — Дуань Ці-жуя та членів клубу Аньфу (аньфуїсти) захопила владу в 1917 р. й формально керувала Китаєм аж до літа 1920 р. Фактично ж у цей останній період точилася запекла боротьба між аньфуїстами та чжілійцями. Останні порозумілися з диктатором Маньчжурії Чжан Цзо-ліном і влітку 1920 р. розгромили аньфуїстів. Але одразу ж після цього почалась війна між Чжан Цзо-ліном і чжілійцями.

9. У серпні 1919 р. японці проголосили остаточне приєднання Кореї до Японії, що було сприйнято в Китаї та інших азіатських країнах як зухвалий акт насильства.

10. Сіньхайська революція — буржуазна революція в Китаї, що почалась 10 жовтня 1911 р. Її назва походить від назви року 1911-го за старокитайською календарною системою. Згаданий рік був 48-им роком 32-го шестидесятирічного циклу, який почався 1864 р. Сіньхайська революція була верхівковою. Вона не знищила феодального землеволодіння та панування імперіалістів у Китаї.

11. Див. прим. 5.

12. Майдан Нанькай міститься в південно-західній частині Тяньцзіня, недалеко від приватного Нанькайського університету, який розташований у передмісті.

13. Зібрати докладні відомості про всіх керівників тяньцзіньських студентів не пощастило. Варто згадати про дальшу долю одного з них, видатного китайського революціонера Ма Цзюня. Він походив з повіту Ло провінції Хебей. Бувши в 1919 р. студентом Нанькайського університету в Тяньцзіні, він брав активну участь у боротьбі проти підписання Китаєм Версальского договору, а також у студентському русі всієї країни. Згодом Ма Цзюнь — один з ініціаторів і організаторів комуністичного та профспілкового руху в Північному Китаї. Особливо велику пропагандистську роботу вів він серед робітників Ханькоуської і Китайсько-Східної залізниць.

Пізніше Ма Цзюнь виступав проти троцькістського та правого опортуністичного (Чень Ду-сю) ухилів у КПК. Відзначився в боротьбі за ленінську національну політику КПК. За походженням він був мусульманин, з дунганів, цебто належав до одного з пригнічених народів старого Китаю. Як свідчить його біограф Чень Шао-юй, Ма Цзюнь говорив: «Зважаючи на те, що мусульмани протягом довгих років

були під гнітом китайських визискувачів та мілітаристів, що між китайцями та мусульманами точилися безперервні війни та сутички,— ваємне недовір'я і ворожнеча глибоко закорінилися у свідомості китайців та мусульман. З того часу як я стикаюся з китайським народом, я глибоко відчуваю й бачу, що між китайцями та мусульманами, незважаючи на різницю в вірі, не може бути такої ворожнечі, яку не можна було б ліквідувати... Коли я ще був учнем середньої школи, я завжди думав над цим питанням, але ніяк не міг знайти способу, як встановити дружні взаємовідносини між китайцями та мусульманами. Коли я вивчив досвід Жовтневої революції в Росії, зокрема досвід ленінської національної політики, я знайшов правильний шлях розв'язання національного питання, зрозумів, що майбутня доля мусульман та китайців вирішується тільки шляхом революції. Через це після руху 4-го травня я почав проповідувати соціалізм, створюючи юнацькі соціалістичні організації».

Після закінчення в 1927 р. партійної школи Ма Цзюнь направляється на відповідальну партійну роботу до Північного Китаю. Останні роки свого життя він був першим секретарем міського комітету КПК в Пекіні. Ворожі агенти вистежили Ма Цзюня, і він був заарештований, підданий у в'язниці жорстоким катуванням, але поводився мужньо. «Коли його, закутого в кайдани, вели на страту, — розповідає Чень Шао-юй, — він по дорозі закликав народ продовжувати справу революції до перемоги, і це викликало глибоку повагу до нього в тих, що його оточували» (Чень Шао-юй. Пам'яті дунганського борця Ма Цзюня. Ж. «Цзіньдай ші цзиляо», 1958, № 2, стор. 112—118).

14. Менькандун — звичайний у китайських домах отвір поряд з дверима.

15. Див. прим. 5.

60

1. Перекладач — Валентин Васильович Бадян, вихованець історичного факультету ХДУ. Усі дальші примітки до цих творів, крім 7-ої, належать йому.

2. Клара Акустіа — псевдонім сучасного індонезійського письменника, поета і громадського діяча А. С. Дхарта. У 1950 р. він очолив «Товариство народної культури», яке об'єднувало прогресивних діячів різних галузей мистецтва й літератури. Прихильник соціалістичного реалізму, він пов'язує свою творчість із сучасним життям, виступає за мир. Інші його вірші 1951—1957 рр.: «До Мао Цзе-дуна», «Тайфун (Іллі Еренбургу)», «Вогонь і троянда», «7 листопада (Радянським людям)», «Марш до соціалізму». Див. також: «Поэты Азии». Сборник, М., 1957, стор. 300—309.

3. Вірш «Привітання миру» (Salut perdamaian), написаний в 1950 р. Оригінал вміщено у збірнику: Klara Akustia. Rangsang detik. («Хвилюючі менти»). Kumpulan sadjak periode 1949—1957. Djakarta, 1957, стор. 17.

4. М. Р. Дайох (M. R. Dajoh) — сучасний прогресивний індонезійський письменник. Його твори в російському перекладі видані: Индонезийские сказки и легенды. Перевод с индонезийского Л. Колосса. Изд. иностр. лит., М., 1958. Три вірші у збірнику «Поэты Азии», М., 1957, стор. 321—327. Вірш «Здравствуй, глашатай мира!», присвячений М. С. Хрущову з приводу його перебування в Індонезії; опубліковано в газеті «Советская культура», 1960, 23 лютого.

5. Цей вірш (Njanjian patjul) взятий з книги Oplt Miroslav. Učebnice Indonestiny. Praha, 1955—1957, стор. 180 (друкувалась як додаток

до журналу «Nový Orient»). М. Оплт в свою чергу посилається на індонезійське видання віршів поета 1935 року.

6. «Ладанг» та «савах» — назви сухого, того, що не поливається, й поливаного поля рижу.

7. Слово «сніг» — saldju в індонезійській мові запозичене з арабської (ар. — салдж), [Порівняння в цьому вірші певно має літературне похождення. — *А. К.*].

8. Тут стоїть слово hamba — «я», яке вживається у звертанні «нижчого» до «вищого» із значенням «я нікчемний». Тепер слово виходить з ужитку.

9. Інтойо — сучасний індонезійський поет, що пише також під псевдонімом Рхамедін. Народився 1912 р. Твори його друкувались по часописах малайською, яванською та голландською мовами. Після конгресу індонезійської молоді в жовтні 1928 р., що проголосив «єдність нації, країни та мови», Інтойо приєднався до цього напрямку і згодом брав активну участь у прогресивному журналі «Пуджангга бару» («Новий письменник»), що виходив у 1933—1954 роках і відіграв значну роль у розвитку індонезійської (малайської) мови та в звільненні індонезійської поезії від застарілої тематики (переважно з придворного життя) і традиційних літературних форм. Портрет Інтойо див. у ж. «Современный Восток», 1958, № 11, стор. 2.

10. Вірш «Наше дерево» (Pohon kita) уперше надруковано в журналі «Пуджангга бару» в серпні 1941 р. Змальовуючи в перших його рядках бурю в природі, поет в її образі подає терор колонізаторів-голландців в його країні, а також зображує воєнні дії того часу, які незабаром, у 1942 р., захопили й Індонезію. Згадане тут дерево є варінгін (Ficus indica). В Індонезії його вважають священним символом національної свідомості, слави й могутності країни. Його малюнок є також у гербі Індонезії. Переклад вірша еквіритмічний.

11. У зміні сезонів — di pantja-roba. В Індонезії, як і в інших тропічних країнах, є лише дві пори року — дощова й суха. Період зміни сезонів відзначається сильними грозами з тропічними зливами та ураганами, які часто завдають великої шкоди.

12. «Індонесіа Райа» значить «Велика Індонезія». Цю ж назву має індонезійський національний гімн, проголошений на з'їзді індонезійської молоді в жовтні 1928 р. і включений до конституції 1945 року (автор тексту й музики Супратман).

13. «Пантуни» — коломийки, дрібушки, — невеликі вірші в чотири рядки з перехресною римою, здебільшого по чотири слова в кожному рядку. Інколи пантуни мають по шість або по вісім рядків, які римуються так: *аббабб* або *аббгаббг*. Головна думка в кожному пантуні висловлюється в останніх двох рядках, що часто перетворюються у приказку, приповідку, набувають метафоричного значення. Пантуни виникли спочатку на Суматрі й за короткий час стали популярними по всій Індонезії. Зміст у них різноманітний — вони бувають жартівливі й поважні, стосуються кохання або висловлюють народну мудрість. Часто пантуни побудовані на грі слів або на специфічних народних уявленнях та асоціаціях, що робить їх важкими для перекладу. Щодо пантунів старого типу див. статтю В. Островського і переклади А. Адаліс у кн. «Восточный альманах. Сборник. Вып. первый», М., 1957, стор. 233—236. Користуючись старою популярною формою, Інтойо пише «нові пантуни» з соціальним спрямованням.

14. Наведені тут пантуни Інтойо датовані 1952—1953 роками. Переклад зроблений з авторського індонезійського автографа.

15. Ці зразки старої малайської поезії наведено тут як паралель до пантунів. Вони взяті з антології стародавньої малайської поезії: S. Takdir Alisjahbana. Puisi lama. Djakarta, 1954, стор. 88, 89.

16. Гуріндами — двохрядкові сентенції, що здебільшого складались з одного речення. Другий рядок містить або якусь паралель до першого, або відповідь на нього.

61

1. Перекладач — Семен Ілліч Авербух, вихованець історичного факультету ХДУ. Всі примітки до перекладів **61** та **62** належать йому.

2. Філострат, — за даними різних авторів: Флавій, Вер, Афінський, Лемноський, Тірський [1], — один з членів сім'ї письменників Філостратів, що їхня індивідуальність та авторство не завжди чітко розрізняються в науці. Він народився близько 172 р. н. е., замолоду жив в Афінах, у зрілому віці — в Римі. Тут, за дорученням Юлії Домни, дружини імператора Септімія Севера, він написав книгу про життя та вчення неопіфагорейського філософа першого віку н. е. Аполлонія з Тіани [2]. Книга ця стала широко відомою. Її згадують або переказують багато пізньоантичних та візантійських авторів. У четвертому віці захисники поганства, наприклад, Гіерокл (проти якого писав Евсеній [3]) та Евнапій використовували книгу Філострата в полеміці з християнами [4]. У п'ятому віці про цю книгу з захопленням писав галльський єпіскоп Аполлінарій Сідоній [5].

Книга Філострата зберігалась у численних рукописних копіях та декілька разів перекладалась на латинську мову [6]. З появою друкарства її почали активно видавати [7], коментувати й перекладати на ту ж латинську та нові мови [8]. Нею користувались як джерелом для історії Риму [9], Індії [10] і взагалі як твором, що «містить відомості про далекі країни, стародавні звичаї, такі відмінні від інших, факти, що варті довіри» [11]. Але разом з цим в історії відомі періоди, коли християнське духівництво робило спроби цю книгу замовчати або знищити зовсім.

---

[1] Див. Joh. Alb. Fabricius, Bibliotheca graeca. Hamburg, 1711, liber IV. pars 2, стор. 44. G. Joh. Vossius. De historicis graecis. Leyde, 1624, L. II, стор. 234—235.

[2] Eusebii Pamphili. Animadversiones in ea quae Philostratus de Apollonio Tyanensi est commentatus ab institutam ab Hierocle illius cum Christo comparationem adornatae... У кн.: Philostratorum quae supersunt omnia. Rec. G. Olearius. Lipsiae, 1709.

[3] Там же.

[4] Для Евнапія Аполлоній не тільки філософ, але й посередник між богами та смертними. На його думку, життєпис Аполлонія слід було б назвати «Явлення бога людям»,—'Επιδημιαν' ες αυ θριοπονς Θεεν̃. Див. Eunapii Vitae sophistarum Ed. Joh. Fr. Boissonade, у виданні: Philostratorum et Callistrati opera rec. A. Westermann. Parisiis, Didot, 1878, стор. 454.

[5] Див. у виданні: C. Sollius Apollinaris Sidonius, Epistolae, rec. P. Mohr. Lipsiae, 1895. VIII, 3. *1, 6.*

[6] Наприклад, Аполлінарій Сідоній VIII, 3, *1* згадує переклади або перекази (schedium exscribo) Нікомаха Старшого і Тація Вікторіана.

[7] Часто разом з трактатом Евсевія проти Гіерокла, щоб, як хотів Альд Мануцій, перший видавець Філострата 1501—1502 рр., після отрути дати й протиотруту. Так робить Олеарій (згаданий твір) і навіть видавці англійської The Loeb Classical Library у XX ст.

[8] Венеціанське видання Альда Мануція 1501—1502 рр., кельнське — 1532 р., братиславське (Vratislaviae) — 1535 та ін. Латинський переклад А. Рінуччіні був виданий у Бонні й Венеції 1501 р., у Кельні 1532 р., у Парижі 1555 р. тощо. Перший італійський переклад був зроблений у 1549 р., французький — 1556 р. і т. інш.

[9] E. Wolff. Francis Bacon und seine Quellen, B., 1913, Bd. 2 стор. 179—184.

[10] L'Ezour-Vèdam ou ancien commentaires de Védam. Yverdon 1778, т. I, стор. 43—44, текст і прим. В.

[11] Чарлз Блаунт. Передмова. Vie d'Apollonius de Tyana par Philostrate, avec les commentaires donnés en anglois par Ch. Blount sur les deux premiers livres de cet ouvrage, le tout traduit en François. Amsterdam, 1779, т. I, стор. XIV.

Прикладом тут може бути доля її перекладу на англійську мову Чарлзом Блаунтом. Зроблений ним, як говорять, не з грецького оригіналу; а з латинської мови [1] переклад першої і другої книг твору Філострата вийшов у Лондоні в 1680 р. До нього були додані примітки [2], взяті переважно у славнозвісного деїста й великого ерудита Едуарда Герберта, барона Чербері (1518—1648).

Розпочинаючи це видання, Ч. Блаунт мав на увазі дати читачеві цікаві, на його думку, відомості, і, крім того, довести, що життєпис Аполлонія є звичайне оповідання про життя філософа, а не нового якогось месії, оповідання, яке допоможе викрити чудеса брехливих пророків і відтінити справжні чудеса Христа, подібно до того, як фальшивий діамант відтінює сяйво справжнього [3].

Незважаючи на таке попередження, поява книги «скандалізувала благородну публіку» [4] і не тільки тоді, але й значно пізніше розглядалась як «атака на християнство» [5]. У 1693 р. книга Блаунта була засуджена, проклята й заборонена [6]. Тільки в 1779 р. в Амстердамі вийшло згадане нове французьке видання, яке містило повний текст Філострата та коментарі Герберта-Блаунта до видання 1680 р. Це видання починається присвятою папі Клименту XIV, в якій указано, що й текст Філострата й коментарі потребують спростування «сильною і переможною рукою» [7]. У примітках критикується Ч. Блаунт як перекладач, як стиліст і вчений.

Подібними «спростуваннями» Філострата займались і пізніше. Не випадково Ф. Баур назвав свою книгу про нього «Аполлоній та Христос», а А. Ревіль свою статтю — «Поганський Христос III віку» [8]. Боротьба навколо цієї книги вщухла тільки у зв'язку з послабленням впливу церкви на науку.

У XVIII—XIX ст. Філостратом цікавились менше і лише зрідка, користувались його життєписом Аполлонія при вивченні історії раннього християнства та для його критики, при вивченні античної філософії, стародавніх релігій, наприклад, брахманізму [9], але ігнорували його як власне історичне джерело [10]. В самому ж Філостраті, за деякими винятками [11], вбачався біограф поганського «суперника Христа», автор філософського роману [12] й письменник, який «має на увазі не так біографію історичної особи, як ідеальне зображення чеснотної людини, улюбленої

---

[1] Див. згадане амстердамське видання 1779 р., т. I, стор. IV, а також видання Олеарія, стор. IX.

[2] «Учені й багатомовні», як каже про них французький перекладач в амстердамському виданні 1779 р., т. III, стор. 390.

[3] Там же, т. I, стор. XII—XIII. (Передмова Чарлза Блаунта).

[4] P. Bayle. Dictionnaire historique. Amsterdam, 1740, т. I, стор. 693.

[5] F. Ch. Baur. Apollonius und Christus, у кн. Drei Abhandiungen zur Geschichte der alten Philosophie. Leipzig, 1876, стор. 10.

[6] P. Payle. Згаданий твір, там же.

[7] Амстердамське видання, т. I, стор. 1

[8] A. Reville. Le Christ païen du trosième siècle. «Revue des deux mondes» P. — 1865, v. 59. Російський переклад: «Труды Киевской духовной академии», К., 1865, т. III з характерною приміткою видавців журналу на стор. 437 (прим. 1).

[9] Див.: F. Ch. Baur. Згаданий твір, стор. 201—202, 206 та наступні.

[10] З цього виходили автори більшості джерелознавчих та бібліографічних оглядів у працях по історії Риму, еллінізму та Індії.

[11] H. Ritter. Hist de la philosiphie, 1-ère partie, t. 4, P., 1836, стор. 402, прим. 2, Ж. Ревиль. Религия в Риме при Северах. М., 1898, стор. 251—252. Apollonius de Tyane par Philostrate, Trad. du grec par A. Chassang. P., 1862, стор. III, Передмова. A. v. Gutschmid. Kleine Schriften. Lpz. 1892, стор. 51 (Гутшмід використовує цей твір для вивчення деяких періодів історії Парфії).

[12] P. V. Bohlen. Das alte Indien. Königsberg, 1830, Th. I, стор. 118. Chr. Lassen. Ind. Alterthums... Lpz. — L. 1958. B. 3, стор. 354. Ж. Ревиль: Згаданий твір, стор. 229, 230, 235, 248, 249, 252. F. Ch. Baur. Згаданий твір, стор. 10 та примітка.

богами»[1]. Взагалі ж, незалежно від усіх точок зору, Філострата вважали ритором і «софістом», що дбає не про вірогідність подаваних фактів, а лише про передачу власних філософських ідей, цікавого сюжету і в кращому разі «кидає яскраве світло на звичаї, ідеї та віруванння своєї епохи»[2]. Не останню роль у формуванні негативного ставлення до Філострата відіграла оцінка Аполлонія як чарівника, містика й навіть попередника Сведенборга[3].

У новій літературі спостерігається приблизно та сама тенденція. Книгу розглядають як джерело по ідеології, роман, програмний документ неопіфагорської філософії[4]. Зрідка її все ж використовують як історичне джерело, наприклад, для вивчення староіндійського міста Таксіли[5], греко-бактрійських держав[6], Парфії[7], Індії[8], оскільки вірогідність Філострата часто потверджується тут археологічними розкопками та матеріалами писаних джерел.

Через те можна гадати, що в процесі дальшого вивчення книги Філострата та набуття нових, потрібних для контролю даних традиційний скепсис і недовіра будуть поволі подолані також і щодо інших частин твору цього автора, наприклад, тих, де він розповідає про похід Олександра Македонського до Індії та про різні виявлення громадського життя й державного устрою індійців. У поданих тут коментарях до перекладів уривків з твору Філострата зроблено спробу дати в скороченому і фрагментарному вигляді деякі наслідки виконаної автором систематичної роботи. При вивченні великої літератури питання, яка сягає багатьох віків, були використані цінні фонди відділу рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки ХДУ. Наскільки відомо, російського перекладу твору Філострата немає. Отже, автор, хоча і не філолог за фахом, все ж наважується дати свій переклад згаданих уривків ідучи за текстом К. Кайзера у Тейбнерівському виданні (Лейпціг, 1870, передрукованому в серії The Loeb Classical Library. London, — 1912), а також за виданням Philostrati et Callistrati opera. Recogn. A. Westermann. Parisiis. Firmin — Didot, 1878.

Нечисленні, уривчасті і, на перший погляд, мимохідь кинуті зауваження Філострата про індійський похід Олександра можна розглядати як факти, навмисне включені до книги з метою задовольнити підвищений інтерес до Олександра в римському суспільстві третього віку, особ-

---

[1] С. Ешевский. Очерки язычества и христианства. Соч., т. I, М., 1870, стор. 398 Див. також: W. G. Tennemann. Gesch. d. Philos. 1805, B: 5, стор. 198, 201. Ф. Гегель. Лекции по истории философии. М., 1933, кн. 1, стор. 178. E. de Pressence. Hist. de trois premiers siécles. de l'Egl. chrét. P. 1861, sèr. 2, t. 2, стор. 145, 148. Fr. Überweg. Grundr. der Gesch. d. Philosophie. B. 1871. Th. I, стор. 251. K. Müller. Kirchengesch. Freiburg, 1892. B. 1, стор. 97. S. Cheetham: A history of the Church. 1894, стор. 51. E. Zeller. Die Philosophie der Griechen. Lpz., 1869, стор. 133—134. A. v. Döring. Gesch. d. gr: Philosophie. Lpz., 1903, B. 2, стор. 509. A. Chassang. Histdu roman... dans l'antiquitè greque et latine. P., 1862, стор. 227.

[2] A. Reville. Le Christ païen. Згадане видання, стор. 621—622.

[3] A. Chassang. Згаданий переклад Філострата, стор. I, VII, XII, XIV. Ж. Ревиль. Згаданий твір, стор. 250.

[4] Див., наприклад, Е. М. Штаерман. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. М., 1957, стор. 20, 284, 293. Всемирная история т. II, М., 1956, стор. 745.

[5] J. Marshall. Taxila. An illustrated account of the archeological excavations carried out at Taxila under the orders of the Government of India between the years 1913 and 1934. Vol. I—III. Cambridge. 1951.

[6] W. Tarn. The Greeks in Bactria and India. Cambridge, 1951.

[7] N. Debeboise. A political history of Parthia. Chicago, 1938.

[8] Ch. P. Eells. Philostratus Flavius. Life and times of Apollonius of Tyana. Stanford University. California, 1923. J. Charpentier. The Indian travels of Apollonius of Tyana. Uppsala—Leipsic, 1934.

ливо з боку Северів, блиснути своєю вченістю в стилі риторів та софістів тієї епохи або підкреслити симпатії до індійців, які боролись проти македонців. Останнє мусило відповідати ідеям Аполлонія, як їх розумів Філострат, та й самого Філострата, який віддавав перевагу миру над війною [1].

Головне ж полягає в тому, що Філострат не просто говорить про події, які нам відомі також з творів учасників походу та його античних істориків, але *по-новому освітлює їх* і збагачує наші відомості такими деталями, які збільшують широчінь їхньої інтерпретації [2]. Отже, відповідні місця з його твору одночасно потрібні так для глибшого розуміння самого автора (а також його біографії), як і для вивчення історії індійського походу Олександра. Цікаво, що навіть розміром ці місця не поступаються перед оповіданням про похід Олександра в Індію, які залишили Плутарх та Юстін (епітоматор Помпея Трога),— автори, включені до числа повноцінних античних джерел цього походу.

3. Курцій Руф пише про кладовище біля Ніси [3]. Проте захоронення в землі не було ані брагманським, ані зороастрійським обрядом. Через це мешканці міста Ніса не могли бути індійцями або іранцями, що прийняли зороастризм. Сучасний афганський історик Мухаммед Алі називає їх та сусідні з ними племена безпосередніми предками афганців [4]. Однак складні етногенетичні процеси на цій території ще недостатньо вивчені. Це не дає змоги остаточно вирішити, до якої групи тодішнього населення Північно-Західної Індії належали нісейці та яке місце вони займали в процесі формування сучасних народів цього району.

4. Античні історики походу Олександра запевняють, що в місті Ніса ріс виноград. Хоча Йарл Чарпентьєр [5] заперечує, що стародавні індійці знали виноград, але така пам'ятка, як Артгашастра, дає підстави зробити протилежний висновок [6]. Таким чином, питання про виноград не дає змоги заперечувати або приймати належність нісейців до індійського етносу.

5. Мабуть, повз гору, бо навряд чи Філострат став би відкидати одностайне свідчення всіх античних істориків Олександра, що македонці зупинялись у Нісі.

6. Походження імені Діоніса коментатори грецьких міфів інколи пов'язують з назвою Нісейської долини, де, за переказом, Діоніс жив після свого другого народження. Можлива фонетична близькість місцевої назви поселення до звичайного для грецького вуха слова «ніса» [7] —

---

[1] Філострат. Життя Аполл., I, 38; II, 26, III, 20 та ін.

[2] В. Тарн вважає це за єдиний метод вивчення джерел по історії походів Олександра. Див.: W. Tarn. Alexander the Great, Cambridge, 1948, т. I, стор. VIII.

[3] Q. Curtii Rufi Historiarum Alexandri Magni Macedonis ... rec. Th. Vogel, Lipsiae, 1904. VIII, 10, 8.

[4] Мухаммед Али. Афганистан. М., 1957, стор. 72.

[5] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 25.

[6] Артгашастра називає «мед» з виноградного соку (Артхашастра или наука политики. Перевод з санскрита. Издание подготовил В. И. Кальянов. Изд-во АН СССР. М.—Л., 1959, відділ другий, розділ 15. Усі дальші посилання тут даватимуться за цим виданням), виноград як одну з повзучих рослин (Артх., II, 24), солодке вино, мадгу, з виноградного соку, причому один сорт вина, харахурака, як вважають, походить з місцевості, розташованої між Індом та Джеламом, цебто приблизно з того району, де знаходилась і Ніса (Артх., стор. 622, прим. 18—19). Поки питання про датування Артгашастри, зокрема зазначених місць, лишається остаточно не розв'язаним, ми не можемо протиставити погляду Чарпентьєра свідчення цього джерела про те, що стародавні індійці знали виноградарство. Відзначимо лише, що в Артгашастрі можна зустріти чимало місць, які не відповідають традиційним уявленням про Індію. Наприклад, в Артгашастрі дозволяється користуватися рибою як угноєнням, перелічуються правила продажу м'яса свійських тварин тощо.

[7] Під такою назвою було відомо декілька міст у Греції Малій Азії та Африці,

заростi плюща та винограду, а також окремі риси культу якого-небудь місцевого божества [1] могли нагадати супутникам Олександра про Діоніса, який начебто колись здійснив завойовницький похід до Індії, і міг стати за основу тієї традиції, яку критикує Філострат.

7. Недостатність відомостей про перебування македонців у Нісі не дає змоги вирішити, хто більше заслуговує на увагу — учасники походу, а за ними і традиційні античні історики, що лестили Олександрові, називаючи Діоніса його предком і попередником у справі завоювання Індії, чи Філострат, який, ідучи за іншими джерелами, твердить, що Олександр більше дбав про збереження боєздатності своєї армії, ніж про виявлення побожності до Діоніса. В усякому разі ми не маємо підстав відкидати свідчення Філострата, посилаючись на «авторитет» інших античних істориків. Гостро полемічний характер цього місця у Філострата впадає в око.

8. Даміс — супутник Аполлонія в його мандрівці до Індії. Філострат постійно посилається на його записки, які він за його твердженням використав.

9. Римська стадія — 185 *м*. Проте Філострат услід за своїм джерелом міг тут вказати стадії іншого розміру: перську — 230 *м*, аттичну — 177 *м* та ін.

10. Філострат тлумачить назву цієї фортеці, виходячи з грецької мови: «(місце) без птахів» (ἀ + ὄρνις) і пояснює, чому фортеця її дістала. Дане пояснення відсутнє у відомих нам античних авторів, а також не знаходять аналогій в індійській старовині [2]. Можливо, що перед нами інтерпретація місцевої легенди про перебування Олександра в Індії, яка виникла серед греків і грекізованого населення Бактрії та Північно-Західної Індії на базі незрозумілої для них санскритської (або староіранської) назви цього місця avarana — «притулок», «фортеця» [3], або повторення відомого в античній літературі опису скелі, озера, міжгір'я (в Італії, Індії, Греції), через які нібито не могли перелітати птахи [4].

11. Таксіла (санскритська назва — Такшашіла), як показують розкопки та свідчать індійські джерела, найбільше за розміром і значенням місто стародавньої Північно-Західної Індії. Коли його відвідав Аполлоній, тут була резиденція місцевого володаря, що залежав від парфянської держави. Ім'я цього володаря, або царя, за Філостратом, було Фраот [3]. Філострат докладно розповідає про нього та про його резиденцію.

12. З багатьох причин Олександру було корисно говорити про своє божественне походження, в яке він, можливо, сам щиро вірив. У Єгипті жерці визнали його за сина бога Амона. Плутарх, починаючи свій життепис Олександра, вказує на його божественних предків.

13. Аякс або Еант — очевидно, «Великий» або «Старший», — один з визначних грецьких героїв під Троєю. Він же головний персонаж однойменної драми Софокла. Його вважали за велетня. При імпера-

---

[1] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 41, 42. Цитовані в цьому місці автори та автор коментаріїв до L'Ezour-Védam. Yverdon, 1778 р., т. I, стор. 88, вважають, що це була одна з форм культу Шіви.

[2] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 43.

[3] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 42, прим. 2 і стор. 43; Н. Коренькова у примітках до свого перекладу Анабазіса Арріана. Ташкент, 1913; P. Chakravarti. The art of war in ancient India. Dacca, 1947, стор. 175.

[4] Верг., Енеїда, VI., 237, Лукіан. Вчитель красномовства. 7; Лукрецій, VI, 740; Страбон, V, 4, 5—6; Плінiй. Прир. історія, IV, 1, Павсанiй; IX; 30, 6 та ін.

[5] A. v. Gutschmid. (згаданий твір, стор. 58, 65) повністю погоджується в цьому з Філостратом.

торі Адріані був знайдений скелет величезних розмірів, який визнавали за рештки Аякса.

14. Й. Чарпеньер [1] не вірить у те, що цей слон належав Пору, а потім Олександру (бо індійські слони не живуть так довго), і взагалі має сумнів, що в Таксілі існував священний слон, оскільки в індійців не було звичаю присвячувати слонів Сонцю. Все ж він зазначає, що цей слон був присвячений Олександром, а не індійцями, і що в основі цього оповідання лежить якесь джерело, яке Філострат або Даміс погано зрозуміли. Для К. В. Тревер, навпаки, слова Філострата є доказом того, що «слон був священною твариною Таксіли» [2]. З цим погоджується і В. Тарн, який звертає увагу на те, що голови слонів, оздоблені бубонцями, зображені на місцевих монетах того часу [3]. Побічне підтвердження слів Філострата ми знаходимо у Плінія [4], а саме: одного з слонів Антіоха, оздобленого срібним нашийником, теж звали Аяксом.

14а. Бій відбувся в 326 р. до н. е., а Аполлоній відвідав Індію десь між 20 та 60 рр. н. е., отже приблизно через 350 рр.

15. Очевидно, той самий храм Сонця, про який іде мова в II, 20.

16. Новітні автори не мають сумніву в реальності цих картин, але розходяться щодо датування. К. В. Тревер [5] вважає їх за твори греко-бактрійського мистецтва періоду його розквіту й порівнює техніку цих картин з технікою «зображень на поверхні оздоблень, які прикрашали колись великий келих в Афінському музеї». Й. Чарпентьєр [6] не вважає за зовсім неможливе, що ці картини сучасні Пору, а Дж. Маршалл [7] відносить їх навіть до більш пізнього часу, ніж мандрівка Аполлонія. Крім зовнішніх ознак, які в даному разі беруться за основу датування, немалу роль тут повинна відігравати й характеристика змісту цих картин. Визнаючи вірогідність оповідання Філострата щодо форми цих картин, ми не маємо підстав не вважати за вірогідні його оповідання про їхній зміст.

17. Славнозвісні старогрецькі художники Зевксіс (близько 420—390 рр. до н. е.), що вперше застосував метод контрастування світла й тіні, Полігнот (470—440 рр.) — автор фресок в Афінському Акрополі та в Розмальованому Портику (Пойкіле) в Дельфах, Евфранор (IV в. до н. е), що працював при дворі македонських царів і зробив статуї Філіппа й Олександра.

18. Аполлоній та Філострат не співчували царям-завойовникам і, здається, вважали Олександра одним з таких царів. Через це їм була приємна сцена замирення Олександра й Пора, змальована на картині. Можливо також, що ця оцінка стосувалась політичної ідеї картини, яка підкреслювала васальну залежність індійського царя Пора і його нащадків від Олександра та його спадкоємців, ідеї, яку, мабуть, підтримували грекізовані володарі Північно-Західної Індії того часу.

19. Через Гідасп — сучасну річку Джелам у Пенджабі.

20. «Воєнних союзників»—τους ξυμμαχους. Філострат скрізь вживає староаттичну приставку ξυμ-. Ще французький перекладач амстердамського видання 1779 р. [8] відзначав аттицизм, поряд з ясністю і стислістю мови, як головну особливість стилю Філострата.

---

[1] J. Charpentier. Згадний твір, стор. 45.
[2] К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. Л., 1940, стор. 134.
[3] W. Tarn. The Greeks. ...Згадане видання, стор. 164.
[4] Пліній. Прир. історія, VIII, 5, 3—4.
[5] К. Тревер. Згаданий твір, стор. 41.
[6] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 49.
[7] J. Marshall. Згаданий твір, ч. I, стор. 287.
[8] Vie d'Apollonius de Tyana par Philostrate. Amsterdam, 1779, т. II, стор. VII.

21. Гіфазіс — сучасна річка Беас, одна з найбільш східних річок Пенджабу.

22. Вислів «всієї Індії», як бачимо, включав також і долину Ганга.

23. Дарій III Кодоман, останній цар стародавньої перської держави Ахеменідів, остаточно розгромлений Олександром при Гавгамелах, тікав і був забитий своїм сатрапом.

24. У другій половині VI та на початку V віку до н. е. Північно-Західна Індія складала, за Геродотом, 20-ту сатрапію держави Ахеменідів [1]. Пізніше перська влада тут послабшала, але вплив Персії зберігався, причому не тільки в культурній сфері, а й у політиці місцевих володарів. Пор, здається, враховував наслідки боротьби останнього Ахеменіда Дарія та Олександра. У зв'язку з цим репліка одного з прибічників Пора, що нагадував йому про долю Дарія, відповідь на це Пора та повідомлення про пам'ятник, поставлений на Гідаспі з зображенням Олександра, як переможця при Іссі [2], — усе це навряд чи є довільною вигадкою Філострата або його джерела.

25. Античні історики, а за ними й автори наукових, популярних та художніх творів показують Пора як благородного і мужнього воїна, а його опір Олександру як головну подію індійського походу. У Філострата Пор — тільки розсудливий, обачний політик, більш досвідчений, ніж сусідні з ним царі Північно-Західної Індії. Він так само, як і вони, намагався використати македонців у своїх інтересах, але так, щоб піднести себе в очах Олександра й тим здобути перевагу перед своїм супротивником — царем Таксіли, який самохіть і раніше, ніж Пор, підкорився Олександру. Аналіз суспільного устрою, політичних обставин, воєнних дій, в тому числі підготування й ходу битви при Гідаспі, а також дальших заходів Олександра начебто відповідають саме такому поясненню й дозволяють зробити той висновок [3], що не Пор, а вільні індійські племена (одно з них згадує й Філострат [4]) стали єдиною перешкодою на шляху македонців в Індії, а їхній героїчний опір — найбільш драматичною і захоплюючою сторінкою історії індійського походу Олександра. Через це освітлення даного питання у Філострата, як і його оцінку індивідуальних якостей Пора, слід вважати за більш відповідні істині, ніж у інших античних істориків.

25а. Те, що місцева традиція вважала Пора войовничим царем, видно з відповіді володаря Таксіли на запитання Аполлонія про Пора: «Пор остільки ж прагнув війни, остільки я — миру» [5]. Таким уявляли собі Пора й античні історики Олександра. Ніщо не заважає визнати Пора за войовничого царя, хороброго воїна та досвідченого полководця, але треба пам'ятати, що Пор був також тверезим політиком, який враховував співвідношення сил, обставини та особисту користь. Саме це, а не тільки бажання і вміння воювати, визначило його ставлення до Олександра та його плани, пов'язані з битвою на Гідаспі. Міркування Пора дуже цікаво зіставити з тими порадами, які дає, згідно з Артгашастрою, стародавня індійська наука про управління державою цареві більш слабому, ніж його супротивник. Такий цар повинен або добровільно підкоритись, або, якщо він хоче чинити опір, звернутись не до сили зброї, а до мистецтва інтриги. Як говориться в пораді (за російським перекладом В. І. Кальянова), «искусство дипломатии лучше. Царь, обладающий глазами знания (умом) и искушенный в науке

[1] Геродот, III, 94.

[2] Див. далі, прим. 30.

[3] Це основна теза підготовлюваної автором дисертації про боротьбу населення Північно-Західної Індії проти армії Олександра.

[4] Див. далі, прим. 26.

[5] Філострат. Життя Аполл., II, 26.

(политики), даже с малыми усилиями в состоянии использовать дипломатические средства и одержать верх над другими...» [1]. І далі з усіх попередніх міркувань дається такий висновок: «Таким образом, при использовании (трех) указанных возможностей: смелости, могущества и дипломатического искусства — преимущество получает тот, кто применяет их в порядке, обратном указанному» [2].

Таким же чином міг міркувати і Пор, хоч це, звичайно, лишилось незрозумілим і невідомим супутникам Олександра (та його традиційним історикам). Ми не знаємо, яким шляхом такого роду відомості дійшли до джерела Філострата, але збіжність з порадами Артгашастри певно не випадкова. Через це ми можемо прийняти їх як гіпотезу, що має в усякому разі не менш підстав, ніж такий же гіпотетичний переказ, залишений учасниками походу і традиційними античними історіками [3]. Повідомлення Філострата не втратить значення, якщо й виявиться, що це легенда грекоіндійського походження.

25б. Тут Ἔδος в значенні священної речі. Див. також Л. Шассанг, згад. переклад, стор. 76.

26. Оксідраки — плем'я Північно-Західної Індії, відоме також з інших джерел. Суспільні відносини цього племені, описані античними істориками Олександра, можуть бути ілюстрацією тієї хліборобської сільської громади стародавніх часів, яку характеризує К. Маркс [4].

Можна гадати, що оксідраки жили на території між річками Раві та Біасом. Вони вчинили стійкий опір македонцям, і не випадково про них та про їхніх сусідів і союзників маллів античні історики Олександра і взагалі античні автори говорять докладніше, ніж про будь-яке інше плем'я тогочасної Північно-Західної Індії.

27. Про це говорять і античні історики Олександра.

28. Тут ми маємо одну з суперечностей у Філострата: у III, 15 (див.: Антологія, 62) він пише про те, що вони не мали ніяких фортець.

29. Далі Філострат пояснює, що ці потоки, які падають на ворогів, є вихори, які нагадують вихори урагану або удари блискавки та грому. Погляд, ніби стародавні індійці були знайомі з якимись вибуховими речовинами і застосовували їх у військовій справі, має своїх прихильників [5] і супротивників [6]. Все ж не можна не надавати значення тим індійським джерелам, де згадуються різні суміші, до складу яких входять сірка і ртуть [7], «машини з багатьма пащами», «машини, що вбивають людей сотнями» і т. ін., а також грецьким джерелам, що містять аналогічні відомості. Ф. Енгельс у статті «Артилерія», посилаючись на них, зазначає, що «Индусы..., по-видимому, обладали какими-то военными огнестрельными припасами уже во времена Александра Великого» [8]. В усякому разі згадка про це у Філострата є ще одним доказом, що джерело його оповідання пов'язане з індійською літературною традицією, і що він сам був знайомий з індійським життям.

30. Ісс — місто в Сірії, де в 333 р. до н. е. Олександр завдав другої поразки персам.

31. Греко-бактрійські та греко-індійські царі для зміцнення прав своєї династії на владу мали звичай виводити своє походження від

---

[1] Артхашастра, IX, 1.

[2] Там же. Див. також Артх., X, 3; X, 6; XII, 1, тощо.

[3] Наприклад, Плутарх (Життя Олекс., 60) описує бій на Гіфазісі тільки на підставі листів Олександра, існування яких само по собі дуже гіпотетичне.

[4] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 1, т. 27, стор. 677 і наступні.

[5] Див. у P. Chakravarti. Згаданий твір, стор. 173.

[6] P. Chakravarti. Там же. Д ж. Неру. Открытие Индии. М., 1955, стор. 144.

[7] P. Ch. Ray. A history of chemistry. Calcutta, v. I, 1902, v. II, 1909.

[8] Ф. Энгельс. Избранные произведения. М., 1956, стор. 233.

Олександра, Геракла або Діоніса, ставили їм пам'ятники, вибивали їхні зображення або їхні атрибути на монетах і т. ін.[1] Не дивно, що Аполлоній зустрів тут так багато пам'ятників, які прославляли Олександра й підкреслювали васальну залежність від нього Пора. Картини, описані Філостратом, могли з'явитися в той же період і з тих же причин.

32. Гідраот — сучасний Раві.

33. Амон — головне божество стародавнього Єгипту. Його храм в оазисі Лівійської пустелі відвідав Олександр під час завоювання цієї країни, причому тамтешні жерці проголосили його сином цього бога. Греки ототожнювали Амона з Зевсом.

34. Олександр шанував Геракла і як свого попередника в завоюванні Індії і як одного із своїх предків.

35. Існувало декілька аспектів культу Афіни: Афіна-Партенос. (Діва), Афіна-Паллада, Афіна-Ніка, Афіна-Пронойа. Останнє означення — Афіна-Передбачливість, або Мудрість, — належало зокрема Афіні Дельфійській.

36. Кабіри — стародавні догрецькі божества, мабуть, східного походження. Їм поклонялися переважно на островах Лемносі, Імбросі та на Самофракії, де їх культ був пов'язаний з культом Деметри та з самофракійськими містеріями.

37. Неясно, що саме криється під назвою Індійське Сонце, — чи то грецька інтерпретація якого-небудь індійського культу, чи тут ми маємо простий додаток епітета «індійський» до грецького сонячного божества Геліоса.

38. Для деяких дослідників такий перелік імен тільки нісенітниця[2]. Але можливе й інше тлумачення. Цей перелік, мабуть, відбиває ідею Олександра про всесвітню імперію з певним ухилом до релігійного синкретизму, який у той час уже почав зароджуватись і пишно розквітнув пізніше, в епоху еллінізму. Отже, цей напис потребує пильного вивчення.

39. Олеарій[3] наводить повідомлення Георгія Цедренія, за яким цей напис має трохи іншу форму: «Я, великий Олександр, цар, дійшов до цього (місця)»[4].

40. Виходячи з даних про високий рівень розвитку металургії в стародавній Індії[5], існування такого пам'ятника цілком можливе[6]. Викликає сумнів його датування та приналежність, про які говорить Філострат. Так, коли прийняти, що його спорудили індійці, то це не відповідатиме мові і змістові напису. Але його не могли поставити учасники індійського походу, бо Олександр не переходив через Гіфазіс. Артюс Тома, видавець і коментатор французького перекладу Філострата, зробленого де Віженером та Ф. Морелем, зауважив, що Олександр не мав для себе ніякої користі (advantage») його ставити[7]. Та й Павса-

---

[1] К. В. Тревер. Згаданий твір, стор. 22—23, 120, 122—123, 132 та інші. W. Tarn. The Greeks.., згадане видання, стор. 131.

[2] Saint-Croix. Examen critique d'ancienne histoire d'Alexandre le Grand, P., 1804, стор. 399—400. Г. Дройзен. История эллинизма, т. I, М., 1891, стор. 307, прим. 1.

[3] Олеарій. Згадане видання, стор. 94, прим. 4.

[4] Ἐγω, Μέγας, Ἀλεξανδρος, βασιλεύς, ἔφθασα μέχρα τούτον.

[5] P. Ch. Ray. Згаданий твір; A. Bose. Social and rural economy of Northern India. Calcutta, 1942, т. 2, стор. 192.

[6] J. Charpentier (згаданий твір, стор. 58, прим. 3) навіть вважає, що коли це повідомлення Філострата вірне, пам'ятник мав би не менше значення, ніж славнозвісний обеліск біля Делі, що зберігся до цього часу.

[7] Philostrate. De la vie d'Apollonius Thyanéen en VIII livres. De la traduction de B. de Vigenère, Bourbonnois. Renevé et exactement corrigée sur l'original grec par Fed. Morel — et enrichie d'amples commentaires par Artus Thomas Sieur d'Embry, Parisien. Paris, 1611, стор. 506.

ній, кажучи, що ставити «трофеї» (цебто пам'ятники перемоги) не було македонським звичаєм, зазначає: «Цей переказ потверджується й діями Олександра, який не спорудив трофеїв на спогад про перемоги над Дарієм, ані над індійцями»[1]. Тим часом грецька мова і характер напису, по суті справи аналогічні у Філострата і Цедронія, а також мотивація спорудження такого пам'ятника якнайкраще вказують на можливість його греко-бактрійського походження.

62

1. Строкатою сумішшю фантазії і дійсності оповідання Філострата про Індію та індійців нагадують такі ж оповідання Діодора. Проте ставлення до тих і інших у науці діаметрально протилежне. «Історична бібліотека» Діодора є загальновизнаним джерелом з історії стародавньої Індії і в ньому, як правило, на перший план висувають елементи вірогідного, тим часом як «Життєпис Аполлонія», написаний Філостратом, здебільшого ігнорують і в ньому підкреслюють головним чином хиби, помилки та суперечності[2]. Зовсім не враховується при тому, що останні більш природні і навіть виправдані у ритора й софіста третього віку, який пише «роман» про мандрівку напівлегендарної особи в напівлегендарну Індію[3]. Правильніше було б у даному разі виходити з того, що відомості Філострата про індійців, особливо брагманів, багато в чому близькі до індійської літератури та фольклору, а також частково потверджуються археологічними розкопками. Отже, автори джерел Філострата були так чи інакше знайомі з індійською літературною та фольклорною традицією.

2. У стародавній Індії одним з найзначніших, найурочистіших обрядів, які міг інколи виконувати прославлений подвигами цар, що мав велику армію, був обряд жертвоприношення коня — ашвамедга, віджайямедга або раджасуя. У повідомленні Філострата деякі деталі нагадують саме цей обряд[4]. В жертву приносять *чорного коня*, обряд відбувається на березі «священного» Інду, виконує його цар, причому джерелу Філострата[5], як видно, відомо, що такий обряд не тотожний з жертвоприношенням Сонцю білого коня нісейської породи[6]. Останній, на думку Й. Чарпентьєра[7], був перським обрядом, який перейшов до Північно-Західної Індії перед початком нашої ери.

Можливо, що в глибоку давнину обряд ашвамедга поєднувався також з принесенням в жертву биків, причому їхнім м'ясом частували присутніх. Сумнівно, проте, щоб у першому — третьому віках, коли індуїзм зазнав важливих змін (зокрема під впливом буддизму та джайнізму) і з ряду причин відмовився від приношення в жертву тварин та вживання м'ясної їжі, індійський цар приніс у жертву биків. Викликає сумнів також і та регулярність, з якою, згідно з Філостратом, виконували цей важкий, дорогий і складний за своїм ритуалом обряд. До то-

---

[1] Павсаний. IX, 40, 4, 7—9.

[2] Наприклад, ще Євсевій (згаданий твір, § XIV) помітив, що Аполлоній, який, як запевняє Філострат, знав усі мови, все ж у своїх розмовах з індійцями користався перекладачем. Це й подібні місця були об'єктом нападок на Філострата з боку вчених і в XVIII—XIX ст. Але це однаково, як дорікати античним авторам, що вони не згадують перекладачів при розмовах Олександра з індійцями, бо ж певно, індійських мов він не знав.

[3] A. Chassang. Histoire du roman..., згадане видання, стор. 216—219. А. Шассан має рацію, говорячи, що описи чудес у Філострата не виходять за рамки тодішніх фантастичних біографій великих людей.

[4] Так думає J. Charpentier та автори, яких він цитує. Згаданий твір, стор. 47—48.

[5] Vita Apoll., I, 31.

[6] Олеарій (згадане видання 1709 р., стор. 39, прим. 2), посилаючись на античних авторів, вважає, що в тексті Філострата замість λευκός — «білий» повинно стояти ξανθός — «гнідий», бо така масть була характерна для коней нісейської породи.

[7] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 34—35.

го ж ашвамедга наказує приносити в жертву одного коня, а Філострат говорить про них у множині.

Отже, можливо, що Філострат або його джерело розповідають тут про яку-небудь місцеву й пізню форму ашвамедги (яка й раніше поділялась на декілька категорій), або що така жертва коня — не ашвамедга, а тільки набула деяких її рис. Можливо також, що в оповіданні Філострата діє не індійський цар, а парфянський сатрап або хтось інший. В такому разі були б зрозумілі і принесення в жертву биків, і приточення цього обряду до розливу річки або до днів сонцестояння [1], і всі ті риси, які не відповідають ашвамедзі як такій.

3. Опис такого обряду в Північно-Західній Індії першого—третього віку н. е. нам не пощастило знайти. Однак матеріали порівняльної етнографії дають підстави вважати, що він міг там існувати. Зокрема, значення келиха у стародавніх індійських ритуалах було дуже велике [2]. Повна чаша відіграє важливу роль у новорічних святкуваннях води в Індії та Бірмі. Артгашастра згадує зберігача царського келиха [3]. Старі коментатори порівнювали обряд, описаний у Філострата, з щорічними заручинами венеціанського дожа з морем [4].

4. Бібл — грецька назва фінікійського міста Гебал. Так називалися також місто у Нижньому Єгипті [5] та невеликий острів у гирлі Інду, про який згадує Філострат (III, 53). «Бібл» як матеріал — єгипетський папірус, а також кора папірусу, з якої виготовляли линви, вітрила, мати та папір (папірус). Оскільки Філострат пише про торговельні зв'язки цього району Індії з Єгиптом, треба гадати, що мова йде про готові вироби або про сировину, які привозили з Єгипту.

5. Біссус, або віссон — особливо тонкий вид дуже коштовної матерії. В Єгипті з неї робили одежу жерців і використовували під час бальзамування. У Римі з біссусу виготовляли одяг для знатних жінок. Невідомо, що саме розуміли античні автори під цим словом: можливо, це була бавовна або льон [6]. Пізніше під віссоном розуміли всякий цінний вид білої бавовни, шовку або льону.

6. Очевидно, бавовна [7]. Про такі бавовняні дерева пише й Артгашастра [8].

7. Це зауваження Філострат повторює і далі [9]. Воно підтверджується також іншими джерелами [10] та знахідками в Єгипті зразків тканин з перших віків н. е. індійського або іранського походження [11].

8. Ось це місце: «А розміром Таксіла така ж, як і Ніневія, відповідно обнесена мурами, подібними до мурів еллінських (міст)» [12].

---

[1] Олеарій. Згадане видання, стор. 70, прим. 3.

[2] Див. J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 48.

[3] Артх., I, 12.

[4] Примітки Ч. Блаунта-Герберта. Див. згадане амстердамське видання 1779 р., т. 3, стор. 207—208, прим. 6.

[5] Paulys. Real-Encyclopädie wer class. Alterthumswiss. Hrsg. von G. Wissowa. Bd. 3. Stutlgart, 1899, стор. 1100.

[6] Докладні відомості там же, стор. 1108—1114.

[7] Порівн.: Гер., III, 106; Страб., XV, 1, 21; Плін., Прир. іст. XII, 5—6; Арріан., Індіка, 16, 1.

[8] Артх., II, I, 23; XIV, I.

[9] Vita Apoll, III, 35.

[10] Плін. Прир. іст., VI, 26, 6; Страб., II, 3, 4, 5, 12; XVII, 1, 13. Арріан. Періпл.; 48, 49.

[11] L. W. Wilson. Ancient textiles from Egypt..., Ann Arbor, 1933, стор. 55, 65.

[12] Vita Apoll., II, 20. Даміс, супутник Аполлонія в його подорожах, називав себе мешканцем Ніневії (там же, I, 3. Філострат зве його ассірійцем, а його мову ассірійською. В цьому немає нічого дивного, бо й сучасні асури («айсори») звуть себе ассірійцями. Отже, порівняння Таксіли з Ніневією може стосуватись або руїн столиці Ассирії (так думає Г. Ф. Ільїн. Див. його «Древний индийский город Таксила», М., 1958, стор. 59, 95) або її минулої величі (в переказі цього місця у Фотія стоїть

9. Розкопки Таксіли, що стосуються першого сторіччя н. е., наочно показали правильність опису міста, даного у Філострата, і цей опис, з деякими застереженнями, приймається майже всіма сучасними дослідниками [1].

10. Використання варварських племен в ролі союзників для охорони державних кордонів з виплатою їм за це натуральної або грошової компенсації, за свідченням Артгашастри, було відоме стародавній Індії [2]. Але із збережених до наших днів свідчень античних істориків про цю країну даний факт, мабуть, є тільки у Філострата.

11. Індійські джерела по-різному визначають час «упанаяна» — присвячення хлопчиків трьох вищих варн в учні брагманів. Наприклад, Ашвалаянагріх'ясутра [3] дає такі цифри: 8 років для брагмана, 11 років для кшатрія, 12 років для вайшью, але попереджає, що ці терміни не будуть пропущені відповідно до 16, 22 та 24-річного віку [4]. Рахунок років ведеться при цьому або від народження або від зачаття. Таким чином указаний у Філострата час цілком укладається в межі, які дають індійські джерела [5].

11а. Ефеби в Афінах юнаки 18 років, коли їх приймали в число громадян.

12. Характерно, що для вивчення брагманської мудрості молодь виряджалася до Центральної Індії, бо в Північно-Західній Індії з поширенням буддизму такі навчання занепали.

13. Δημοσία κεῖται. Перекладачі по-різному передавали цей вислів: латинською мовою — tabulis quae publica prostant (Олеарій, 1709 р. та Вестерманн, 1878 р.), французькою мовою — actes publiques (Де Віженер у виданні 1611 р.) і régistres publics (у виданні 1779 р. та й А. Шассанга 1862 р.), англійською мовою — public archives (переклад Конібера 1912 р.) та public records (P. Ch. Eells., 1923 р.). Уникаючи модернізації, як у деяких із згаданих перекладачів, можна вважати, що це було сховище документів при царському дворі або при якомунебудь чиновнику вищого рангу. Підтвердженням того, що такі сховища дійсно могли існувати у стародавній Індії, є повідомлення Страбона [6] й особливо Артгашастри [7].

14. Це також знаходить свою відповідність в Артгашастрі, де мова йде про покарання тих, хто підробляє монети та документи [8], і про контроль над царськими чиновниками [9].

15. Мова йде про брагманів, яких збирався відвідати Аполлоній.

16. В оповіданнях Філострата про індійців і особливо брагманів довгий час [10] вбачали тільки «зразок легковірства, що його очевидність

τιμὶ Ντνον. За виданням Photii Myriobyblon sive Bibliotheca, ed. D. Hoeschelius et A. Schottus Antverpianus. Rothomagi, 1653, п. 241, стор. 999—1000). Можливо, що (як гадає J. Charpentier — згаданий твір, стор. 28) під Ніневією Даміс або Філострат розуміють якесь інше місто в Месопотамії.

[1] J. Marshall. A guide of Taxila, 1918, стор. 15; J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 48, 50, прим. 2; Г. Ф. Ильин. Згаданий твір, стор. 58.

[2] Артх. IX, 2; XII, 1—3 та ін.

[3] За виданням в «Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes» т. 3, № 1; т. 4, № 4, зошит 2, Leipzig, 1865.

[4] Згаданий твір, ч. 1, 19, 5—7.

[5] Див. також J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 55, прим: 1, Там же вказані погляди інших дослідників.

[6] Страб., XV, 1, 51.

[7] Наприклад: Артх., II, 7; «Надзиратель за (учетным ведомством) должен построить счетное помещение... с отдельными присутствиями и с местами для документов». Див. також Артх., II, 5, 7, 10, 25, 28, 34; 35; IV; 4.

[8] Артх.. II, 5, 7, 8, 9, 34.

[9] Там же, II 9.

[10] Здається ще за часів Фотія. Див. його Bibl., 44, Згадане видання, стор 30.

не потребує доказів», «омилення та нісенітниці», «казки, що нагадують казки 1001 ночі», «поетичну фантазію», «звичайні байки, подібні до оповідань про замок Аполідона та зачаровані острови», «перенесення на індійський грунт піфагорейських ритуалів» і саме цю частину життєпису Аполлонія порівнювали з подорожжю Гулівера в Лапуту та пригодами Робінзона Крузо тощо[1]. Навіть Й. Чарпентьєр, який визнає індійський характер описаних Філостратом обрядів та світогляду брагманів і відзначає в цих оповіданнях «слабий і викривлений відгук» відомостей про те, що якийсь чужоземний мандрівець відвідав буддійські монастирі Північно-Західної Індії, все ж кінець-кінцем називає оповідання Філострата «цілком фантастичними»[2]. А тим часом те, що нам відомо про брагманів, не суперечить словам Філострата про них, а висновки Й. Чарпентьєра суперечать фактам, які він тут же наводить. У світлі зібраних у наш час відомостей не менш очевидна і безпідставність перелічених вище характеристик.

17. Герод Афінський — відомий представник «другої софістики». Він народився десь на початку другого віку н. е. в Марафоні. Філострат докладно розповідає про нього у своїх «Життєписах софістів»[3]. Менон, або Мемнон згадується тут тільки як один з учнів Герода в Афінах[4].

18. Певне, тут іде мова про знаки каст на лобі в індійців, яких Філострат не відрізняє від родимок і тому не надає їм будь-якого символічного значення.

19. Вживання в Індії золотої котвиці як знака посла іншими джерелами не потверджується. Проте Й. Чарпентьєр[5] схиляється в даному разі до того, щоб довіряти повідомленню Філострата.

20. Згідно Філострату Аполлоній після Індії відвідав Єгипет та Нубію (Ефіопію). Опис цієї подорожі займає п'яту й шосту книги його твору.

21. Цебто спартанці, мешканці міста Турії, або Фурії (у Південній Італії), Тарента (там же) та острова Мелоса в Егейському морі (нині Міло).

22. Про такі самі, приблизно, убори на головах індійців пишуть Страбон[6] та Арріан[7]. Ці описи викликають уявлення про традиційні тюрбани, які й зараз є найважливішою частиною національного одягу індійців.

23. Ексоміс — верхній одяг, що нагадує кирею без рукавів[8] або рясу буддійських ченців, яка зберегла свій крій до наших часів[9]. Даміс або інше джерело Філострата дають йому звичну грецьку назву.

---

[1] М. Владиславлев. Логика. СПб., 1881, стор. 120; A. Chassang. Згаданий твір, стор. 221; Ж. Ревиль. Згаданий твір, стор. 229, прим. 2, стор. 248; E., de Pressence. Згаданий твір, стор. 151; Th. Hopfner Apollonius von Tyana und Philostratus. Sem. Kondivianum, IV, 1931, стор. 135 та ін.; E. Zeller. Згад. твір, стор. 138 (текст і прим. 10); P. Ch. Eells. Згадане видання, т. I, стор. 5.

[2] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 62—64.

[3] Philostrati Vitae sophistarum, II, I. Див. у згаданому виданні А. Вестерманна.

[4] У тому ж виданні, II, 1, 24.

[5] J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 61.

[6] Страб., XV, 1, 58.

[7] Арріан, Індіка, 16, 2.

[8] Арріан, там же. Тут даний одяг названий просто εἷμα.

[9] У цьому одязі одне плече й рука лишаються відкритими. У французькому перекладі Філострата 1611 р., стор. 564, коментатор зазначив, що мілетяни не могли наслідувати лаконців, своїх ворогів, і що згаданий одяг нагадує йому киреї друїдів та тоги римлян.

24. Гортагор — маловідомий в науці старогрецький мандрівник і вчений. Еліан називає його автором книги про Індію [1]. Крім Еліана, Гортагора згадують тільки Страбон [2] і Філострат.

25. Так античні автори звали Перську затоку, Червоне море та Аравійську затоку, цебто частину Індійського океану. Назву цю пов'язували або з ім'ям легендарного царя Ерітра, або з кольором води цього моря (ἐρυθρός — червоний, рудий, бурий).

26. Ведмідь (ἄρκτος) — сузір'я Великої Ведмедиці, інколи й Малої Ведмедиці, ближчої до північного бігуна.

27. В географії Філострата часто вбачають вияв його недбалості та недосвідченості [3]. Дещо в цьому (наприклад, маршрут Аполлонія в Месопотамії, твердження, що Гіфазіс впадає безпосередньо в море, що віддаль від Таксіли до місця бою на Гідаспі рівна двом дням подорожі, тощо) викликають до нього недовіру. Проте все інше не виходить за межі географічних уявлень античних письменників, у яких Філострат запозичив багато із своїх відомостей про Індію [4]. Через це можна погодитись з М. Карінським, який не відзначався особливими симпатіями до Філострата, але все ж визнав, що його географічні помилки «не такі значні, щоб їм можна було надавати в даному разі особливого значення» [5]. Ті відомості, які в даному місці наводить Філострат, не зовсім правдиві. Приполярні сузір'я все ж можна бачити на самому обрії навіть у більш південних районах. Але ці відомості тотожні з тими уявленнями, які виступають в інших античних авторів [6] і в усякому разі заслуговують на увагу хоча б через те, що вказують, з якою обережністю іноді підходить до своїх джерел Філострат, зіставляючи різні відомості. Це ще одна риса, що доповнює його характеристику як письменника-історика, а не тільки ритора й софіста у тому далеко не втішному для нього значенні цих слів, яке закріпилося за ним серед сучасників Філострата і знайшло широке відбиття в науці.

63

1. Дане оповідання вірменської хроніки у зіставленні з відповідним місцем у Київському літописі набуває особливого інтересу, зважаючи на те, що в 1962 р. має святкуватися 1100-а річниця першої в історії згадки про Київ.

Переклад та примітки до цього твору належать старшій лаборантці кабінету історії середніх віків історичного факультету ХДУ Гаяне Погосівні Пінгір'ян.

2. Поданий нижче уривок взято з хроніки, присвяченої історії області Тарон, яка лежала на півдні Вірменії навколо озера Ван. Хроніка носить імена двох авторів. Найдавніша її частина начебто написана єпископом Зенобом Глаком, що жив у четвертому віці й був сподвижником Григорія Просвітителя, який запроваджував християнство у Вірменії. Друга, написана пізніше частина позначена ім'ям історика восьмого віку Ованнеса Маміконяна. Проте критичне дослідження тексту

[1] XVI, 25; XVII, 6. За виданням: Aeliani De natura animalium. Cur. A. Grenovio. Londinium. 1744.

[2] Страбон. XVI, 3, 5. Бернгарді та Гейер читають у Страбона це ім'я як Πυθαγόρας. Див.: Reliqua Arriani et scriptorum de rebus Alexandri Magni. У книзі: Arriani Anabasis et Indica. Primum ed. C. Müller. Parisiis. Didot, 1877, стор. 69.

[3] A. Chassang. Передмова до перекладу Філостарата. Згадане видання, стор. 440—442. J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 48, 57, 64.

[4] P. v. Bollen. Згаданий твір, т. I, стор. 73; F. Ch. Baur. Згаданий твір, стор. 109; М. Н. Каринський. Аполлоний Тианский. ЖМНП, 1876, № 11, стор. 71 J. Charpentier. Згаданий твір, стор. 60.

[5] М. И. Каринский. Згаданий твір, стор. 70

[6] Аррian. Індіка, 25, 4—8; Пліній, Прир. іст., II, 75, 3, VI; 22; 6; 26; 3, Страб., II, 1, 19, 20.

показує, що вся хроніка написана в VII або на початку VIII віку невідомим автором, який приписав першу частину Зенобу Глаку, щоб надати їй більшої вірогідності й незаперечності як творові свідка і активного учасника тих подій четвертого віку, про які в ній оповідається (див.: М. Абегян. История древнеармянской литературы, т. I, Ереван, 1948, стор. 345—346). Існує також погляд, що автором обох частин хроніки був Ованнес Маміконян (див.; Аш. Абраамян в передмові до видання: Иоган Мамиконян. История Тарона. Ереван, 1941 (вірменською мовою), стор. VII. И. К. Кусикьян. Очерки исторического синтаксиса армянского литературного языка М., 1959, стор. 157). Переклад зроблений із старовірменського тексту у виданні: Иоган Мамиконян. История Тарона. С разработкой текста и предисловием канд. ист. наук Аш Абраамяна. Ереван, 1941, стор. 107—109.

3. При читанні даного уривка хроніки впадає в око, що вірменське оповідання про трьох братів Куара, Мегтеса й Хореана дуже подібне до літописного переказу про трьох братів, які заснували Київ. Якби, справа йшла тільки про загальний зміст, то цю подібність можна було б пояснити випадковим збігом або за допомогою теорії «мандрівних сюжетів». Однак у даному разі ми маємо також подібність імен принаймні двох братів, назв заснованих ними селищ та племені полян.

Те, що це вставка, потверджує й самий характер хроніки «Історія Тарона». У ній автор охоче використовує різного роду народні легенди та оповідання, довільно й інколи досить химерно вплітаючи їх у виклад історичних подій. Так, у цьому уривку місцеві божества, чи ідоли, що мають грецькі або напівгрецькі імена, виявляються, за досить поширеною в літературі середніх віків теорією евгемеризму, князями, що прибули з Індії і потім перетворились на місцевих богів. Отже, позичене якимсь чином з берегів Дніпра оповідання про трьох братів приточене до основної теми хроніки — боротьби з поганством у Вірменському царстві. Щоб наочніше показати це сполучення двох елементів у поданому тут перекладі, основна частина хроніки друкується корпусом, вставне оповідання — напівжирним шрифтом, а ті слова, якими автор припасовує один сюжет до другого, дані в розбивку.

Шляхи запозичення київського оповідання розглядають з двох головних точок зору: 1. Переказ про заснування Києва потрапив до Вірменії разом із слов'янськими дружинами, які в VII віці спільно з хазарами воювали у Закавказзі, або ж він взятий був десь у слов'янських поселеннях, які начебто за давніх часів існували на Північному Кавказі та в гирлі Кубані. (Див.: Повесть временных лет. Изд. Академии Наук СССР. М.—Л., ч. II, стор. 220. «Комментарии», складені Д. С. Лихачовим). На користь цієї думки свідчить те, що в «Історії Тарона» після нашого уривка йде докладне оповідання про боротьбу вірмен з якимись північними народами. І все-таки цей шлях запозичення дуже сумнівний, оскільки немає підстав вважати, що в VII—VIII ст. були які-небудь значні слов'янські поселення в Хазарії або на Північному Кавказі. 2. Друга версія належить Б. О. Рибакову, який вважає, що згаданий переказ потрапив до Вірменії через слов'янських полонених, які в 730-х роках в кількості 20 000 були поселені візантійською владою на кордонах Вірменії (Б. Рибаков. Русские летописцы X—XI вв. о начале русского государства. Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958, стор. 771—780. Його ж. Києву 1400 років. Газ. «Вечірній Київ», 1959, 30 червня). За цю теорію свідчить, по-перше, безсумнівність перебування слов'ян в VII—VIII віках у Малій Азії і навіть у Сирії, а по-друге, той цікавий факт, що слов'янські імена в даному переказі у вірменській передачі набули грецьких рис (див. далі примітку 10).

4. Тут продовжується оповідь про те, як Григорій Просвітник запроваджував християнство в області Тарон і зустрів там кам'яних ідолів.

5. З цих імен перше, безсумнівно, походить від грецької богині Деметри або від чоловічого, теж грецького, імені Деметріос. Друге ім'я, на думку відомого дослідника старовірменської літератури М. Абегяна, має в основі вірменське слово «гес» — «гісан» (коса), до якого додане грецьке закінчення, щоб надати йому форми власного імені (М. Абегян. Згаданий твір, стор. 348).

6. Тут автор, очевидно, має на увазі Вагаршака I, що правив у III віці н. е., а не Вагаршака II, що почав царювати у 394 р. в уже християнізованій Вірменії, після того як довгі роки жив як заложник при візантійському дворі.

7. Цебто, згідно з текстом, синам Деметра та Гісане. За літописом Кий, Щек та Хорів теж «княжили» у полян. Отже, можна вважати, що вставка київського переказу починається саме від цих слів.

8. Зв'язок цих і згаданих далі вірменських імен з відповідними слов'янськими вимагає спеціального вивчення. Перш за все слід на підставі рукописів критично відтворити по змозі найраніші форми цих імен в «Історії Тарона», бо переписувачі могли їх понівечити. Так, у старих польських літописців ім'я «Кий» писалося «Kig». Далі треба взяти до уваги, що вірменські передавачі спочатку сприймали слов'янські назви на слух, а слов'яни, мабуть, розмовляли з вірменами грецькою мовою або безпосередньо, або через перекладача. Потім уже автор хроніки записав цей переказ «з народних уст». Крім того, старі слов'янські імена сприймались іншими народами навіть у десятому віці ще в дуже архаїчній формі. Так, «Кыевъ» Костянтин Порфірогенет передає по-грецькому, як «Кіоава», а арабські автори того ж часу — здебільшого, як «Куйаба». Остання форма цілком закономірно відбиває в арабському письмі слов'янську вимову того часу (див.: В. М. Бейліс. Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби її тлумачення в історичній літературі. «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 85). Що ж до вірменських написань, то вони передають вимову старішу ще на 200—300 років.

9. «Палунів» — в оригіналі «палунеац», родовий відмінок множини від «палуні», цебто «палунин» — «полянин». Відомо, що у взаємно запозичених словах ненаголошеному слов'янському **о** відповідало в сусідніх народів **а**.

10. Закінчення на **с** в словах Куарс та Хореанс не властиві ні вірменській, ні слов'янській мовам. Отже, можна гадати, вони виникли тому, що оповідання передавалось грецькою мовою.

11. Каркейа — стара назва гори у Вірменії, яка зараз зветься Мшо Ц'ам (Коса Муша). Назва ця, очевидно, вставлена хроністом, щоб надати своєму оповіданню місцевого колориту.

12. Опис цієї місцевості і згадка про добре полювання в ній дуже наближаються до відповідного місця в Київському літописі.

13. Тут автор хроніки знову повертається до початку свого оповідання — до історії боротьби Григорія з поганством. При цьому імена двох індійських князів-братів уже перетворюються в назви ідолів. Мабуть, треба розуміти так, що три «княжі сини» поставили статуї на честь своїх батьків, яким потім «дурні нащадки» почали вклонятись як богам. Цілком в дусі евгемерівської теорії.

14. Переклад зроблений за текстами у виданнях: А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908,

стор. 539. Його ж. Повесть временных лет. Ч. I. Издание Археографической комиссии. Пгд., 1916, стор. 8—10, 364—365, та Повесть временных лет. Ч. I. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Издание Академии наук СССР. М.—Л., 1950, стор. 12—13. Текст набрано за А. А. Шахматовым, а саме: напівжирний шрифт — первісне оповідання «Стародавнього київського зведення» 1037—1039 рр.; світлий корпус — додатки так званого «Початкового літописного зведення» 1093—1095 рр.; петит світлий — наступні додатки «Повѣсти временныхъ лѣтъ» різних редакцій 1111 — 1118 рр.: курсив — ті місця раніших редакцій, які до згаданої «Повѣсти» не ввійшли.

15—18. Найдавніше основне оповідання, яке походить з усної київської традиції й відповідає переказу вірменської хроніки.

16. Транскрипція власних імен дається сучасним українським письмом відповідно до старої вимови. Отже, «Кий», «Киев» уже тоді мали першу голосну **и** (**ы**), а не **і**.

17. Боричів в'їзд, або «узвіз» («увозъ») ішов з Подолу на гору до цитаделі Києва.

18—19. Цей текст, доданий у «Початковому літописному зведенні» 1093—1095 рр., потім був пропущений у «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Тут ми маємо яскраву паралель з вірменською хронікою. Автор цієї літописної редакції намагався використати оповідання про заснування Києва для боротьби проти народної поганської релігії. При цьому слова, відзначені лапками, він узяв з літописної промови «філософа», який начебто приїздив до Києва, щоб умовити Володимира прийняти грецьку християнську віру. Полемічний тон боротьби проти поганства проходить через увесь початковий літопис, так само як у автора вірменської хроніки VIII в.

19—20. Це додаток до «Повѣсти временныхъ лѣтъ». Основна його частина містить ще одне київське оповідання — про подорож Кия до Царгорода та про його спробу осісти на березі Дунаю. Вірменської паралелі до цього переказу немає. Автор літопису згадує його для того, щоб спростувати твердження, ніби Кий був перевізником на Дніпрі. На думку Б. О. Рибакова (згадані статті), це твердження поширювали новгородці, щоб послабити історичну вагу Києва й тим піднести Новгород, який, мовляв, має давніші традиції і в якому вперше була створена справжня «законна» княжа влада. У Києві такий погляд могли підтримувати прихильники теорії походження київської княжої династії від варягів.

64

1. Про цю книгу див. у вступній статті, стор. 103, прим. 4.

2. Ахмед ібн-Фадлан був секретарем, а фактично керівником, посольства багдадського халіфа до царя волзьких булгар у 921—922 рр. Він докладно описав подорож цього посольства з Багдада через Іран до Бухари, потім до Хорезму, де мандрівники зимували, далі через степи сучасного Західного Казахстану до берегів Волги. У своїй «Книзі» Ібн-Фадлан дає докладні відомості про огузів (туркменів), башкирів, русів, булгар, про Булгарське царство, а також про Хазарію, в якій, правда, він сам не бував.

3. За Мешгедським рукописом, стор. 205б, рядки 1—11. Поза всяким сумнівом, тут дано опис північного сяйва. Легендарна форма цього оповідання — місцевого походження, в чому можна переконатись, порівнявши його з аналогічними оповіданнями з естонського та латиського епосу, наведеними паралельно. У перекладі квадратними дужками відзначені слова, відсутні в арабському тексті, але потрібні для кращого розуміння змісту.

4. Цебто в країні булгарського царя Алмуша, сина Шілкі, в якого перебувало арабське посольство.

5. Це було в ніч з 12 на 13 травня 922 року.

6. Царя булгар.

7. Джінни — духи мусульманських, а раніше староарабських вірувань. Їхня назва та уявлення про «вірних», тобто покірних Аллагові, та «невірних» джіннів внесена у місцеве оповідання або булгарським царем, який вважав себе за мусульманина, або самим Ібн-Фадланом.

8. Остання фраза взята перекладачем з перського переказу цього ж оповідання Ібн-Фадлана у Наджіба Гамадані.

9. Естонський текст: Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kalevipoeg. Eesti Riiklik Kirjatus. Tallinn, 1953, стор. 258—259. Крім поеми Ф. Крейцвальда, є й інші естонські народні оповідання, де північне сяйво уявляється, як люди, які линуть у повітрі (А. Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана, стор. 55—56).

10. Уку — естонське божество.

11. Латинский текст: A. Pumpurs. Lāčplēsis. Tautas eposs pēc tautas teikām sacerēts. Rīgā. 1947. стор. 17.

12. Паколс — латиське божество язицьких часів.

13. «Ніч велів» — осіннє свято, коли, за народними віруваннями, померлі відвідують своїх родичів. Його яскравий опис дано в «Лачплесісі». у Третьому сказанні.

14. Дочка Півночі, або Дівчина Півночі — латиський міфологічний образ.

65

1. Критичне видання оповідань арабського письменника X віку ал-Мас'уді про слов'ян та русів є невідкладною потребою. Користування старими перекладами А. Я. Гаркаві тощо не раз приводило до прикрих непорозумінь та помилок, які, на жаль, відбилися навіть у підручниках. Видання арабського тексту «Промивалень золота» (так званих «Золотих луків») Барб'є де Менара (Париж, 1861—1877 рр.), Булакське видання 1283 р. гіджри (1866—1867 н. е.) та новітнє єгипетське видання 1956 р. не можуть стати за основу наукового перекладу.

2. Ал-Мас'уді — великий енциклопедист, історик і мандрівник X віку. З численних його творів до нас дійшло лише два: «Промивальні золота й родовища дорогоцінного каміння» та скорочений компендіум того ж твору «Книга повідомлення й огляду». Відомості ал-Мас'уді про Кавказ, Східну й Західну Європу, зокрема про слов'ян та русів, досить значні і змістовні, хоча сам він був на півночі не далі південних берегів Каспійського моря та Закавказзя.

3. Цей розділ є одним з найважчих для тлумачення в усьому творі ал-Мас'уді. Своєю казковістю, фантастичністю він відрізняється від звичайного для цього автора критичного методу викладу. Ранні дослідники старослов'янських вірувань К. Ербен, В. Макушев, І. Срезнєвський, О. Фамінцин і навіть Л. Леже так чи інакше притягали ці повідомлення до своїх робіт. Інші — А. Гаркаві, Ф. Вестберг — вважали, що тут мова йде про якісь неслов'янські храми (буддійські, осетинські). Але більшість дослідників від П. І. Шафарика та І. Лелевеля і до наших днів, цілком ігнорують цей розділ твору ал-Мас'уді.

В основу даного критичного дослідження покладено текст рукопису ал-Мас'уді з Рукописного відділу Інституту сходознавства АН СРСР D 175, від стор. 287, рядка 21 до стор. 288, рядка 7. З ним критично порівняні рукописи того ж відділу: D 157, стор. 329—330; D 176, стор. 315; B 602, том I, арк. 361б та 362а; B 600—601, т. I, арк. 240 та друковані видання, які теж базуються на деяких рукописах: Булакське 1283 р. гід-

жри, т. I, стор. 290—291; Maçoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, v. IV, Paris, 1865, стор. 58—60; Єгипетське видання 1956 р., стор. 245—246.

Дослідження всього комплексу пов'язаних з цим питань привело до таких висновків. Оповідання про храми слов'ян, як і про ряд інших, що мають подібний характер,—храми китайців, сабіїв тощо,— ал-Мас'уді, мабуть, запозичив з «Книги тисяч» астронома IX в. Джа'фара ібн-Мухаммеда Абу-Ма'шара, що помер у 886 році. Описуючи храми різних народів та віків, Абу-Ма'шар надавав культу поганських богів астрологічного характеру. До цього прилучалась певна символіка дорогоцінного каміння, кольорів, живих істот тощо, пов'язана з тією ж астрологією. Також перебільшувались розміри й багатства цих храмів. Отже, якщо відкинути астрологічне забарвлення цього опису, перебільшення розмірів і коштовності речей, ми матимемо конкретне повідомлення про справжні слов'янські храми того часу. Є підстава гадати, що тут мова йде про храми західних слов'ян — або Радігощь (Ретра), або Велін, — а також про якісь храми на узгір'ях Карпат (порівн. т. зв. Збруцького ідола). Ал-Мас'уді, беручи свій матеріал у Абу-Ма'шара, не мав причин поставитись до нього критично, причому дав тут ці описи у скороченому вигляді, бо вся праця «Промивальні золота» була скороченням його значно більших попередніх робіт, які до нас не дійшли. Це скорочення відчутне в характері самого викладу, а також зазначене у кінцевому зауваженні (див. прим. 11 та 12). Не заперечуючи правдивості відомостей, ал-Мас'уді з свого боку дав раціоналістичне пояснення діяльності слов'янського мудреця з точки зору теорії «жрецького обману», яку він детальніше викладає в інших місцях своєї праці, зокрема говорячи про харранських сабіїв.

4. «Філософом» у староарабській літературі, між іншим, називали географа Птолемея (можливо, плутаючи його з Птолемеєм Періпатетиком). Але тут, мабуть, маються на увазі ал-Кінді, спочатку ворог, а потім друг Абу-Ма'шара, та його учень Ахмед ібн-ат-Тайіб ас-Сарахсі, якого також називали філософом.

5. На підставі одного повідовлення у Закарії ал-Казвіні, позиченого у раніших авторів, можна вважати, що тут ідеться про Карпатські гори.

6. Цебто з тими слов'янами, які провадять гадання у цьому храмі.

7. Здається, «Чорна гора» — тут власне ім'я.

8. Тобто ці води мають цілющі якості.

9. Сатурн тут згаданий з астрологічних причин, бо тодішні астрологи вважали, що північні краї знаходяться під владою саме цієї планети.

10. Негри потрапили в оточення Сатурна через свій чорний колір. Усе це оточення пов'язане з астрологічними уявленнями. Проте легенди того часу розповідали про величезного розміру комашню, яка ніби жила саме в північних країнах або на далекому заході.

11. У «Промивальнях золота» цього оповідання немає.

12. Ці книги, на жаль, до нас не дійшли. В першу чергу це величезний багатотомний твір ал-Мас'уді «Повідомлення часу» та трохи менша «Середня книга». А втім про різноманітність слов'янських племен та ворожнечу поміж ними ал-Мас'уді згадує і в «Промивальнях золота», розповідаючи про слов'ян, що жили в Хазарії.

66

1. Усталити первісний текст опису подорожі арабського мандрівника XVII віку Павла Халебського, або Алеппського, є невідкладна потре-

ба для істориків ряду країн, через які він проїздив, в тому числі й України. Для цього в Радянському Союзі є два основних джерела: рукопис «Подорожі» 1700 року (Інститут сходознавства АН СРСР, № В 1230) [1] та три пізніші копії з нього, які зараз самостійного значення не мають; рукопис XVIII віку у скороченій редакції, що зберігається в Академії наук УРСР [2]. Крім того, у відділі рукописів Інституту сходознавства АН СРСР є фотокопія дуже важливого рукопису 1765 року Британського музею в Лондоні, що містить ширший опис подорожі. Одначе для відновлення тексту твору Павла Халебського чи не найбільше значення має найдавніший рукопис XVII віку, що належав колись Шеферу й зараз зберігається у Паризькій національній бібліотеці. Є підстави вважати, що основна частина цього рукопису — автограф самого автора.

Перший переклад цього твору був зроблений англійською мовою Бельфуром на підставі Лондонського рукопису. Він вийшов друком у 1829—1836 роках і був дуже незадовільний. У 1896—1900 роках був виданий російський переклад, що й зараз зберігає певне наукове значення, сірійця Г. А. Муркоса. В Архіві АН УРСР зберігається переклад Т. Г. Кезми, зроблений на підставі київського рукопису [3]. Грунтовний переклад на французьку мову частини «Подорожі» Павла Халебського належить румунському вченому Б. Раду. Автор його спирався на паризький рукопис і порівняв його з лондонським та ленінградським 1700 р.[4]. Але частин, що стосуються України, в перекладі немає. До того ж переклад та наукове коментування цих частин потребують спеціального дослідження як у галузі географії, побуту України XVII в. тощо, так і в узгляденні тодішньої мови українського населення, яку мандрівники чули навколо себе і яка відбилась у транскрипціях імен, назв місцевостей, в суспільній термінології і т. ін.

2. Павло Халебський, по-арабському Булос ал-Халебі, народився біля 1627—1628 року в Сірії, в місті Халеб. У європейських мовах це місто зветься Алеппо, тому — Павло Алеппський. У 1652—1659 та 1664 (?) — 1669 роках він зробив дві подорожі на північ до Москви й, повертаючись у 1669 році, помер у Грузії. Він написав арабською мовою докладний опис своєї першої подорожі, який потім виправляв та доповнював під час другої.

3. Мандрівники вперше проїхали через Україну 10. VI—20. VIII 1654 р. маршрутом від Рашкова на Дністрі через Умань до Богуслава на Росі, де бачились з Богданом Хмельницьким, далі через Трипілля, Васильків до Києва та через Прилуки до Путивля, де проходив кордон з Московською державою. Шлях зворотного проїзду (16. VI—18. VIII 1656 р.) ішов від Путивля через Прилуки й Київ, далі Лівобережжям на

---

[1] И. Ю. Крачковский. Арабские рукописи из собрания Григория IV, патриарха антиохийского (краткая опись). «Известия Кавказского историко-археологического института». т. II (1917—1925), стор. 17, № 33.

[2] А. Крымский. Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности антиохийского патриарха Макария XVII в. и описателя его путешествия на Русь. Извлечения из докладов в Восточной комиссии Московского археолог. об-ва 1902—1912. Тр. по востоковедению, издав. Лазаревским институтом восточных языков», XXXVIII, М., 1913, стор. 6—7. Його ж. Патриарх антиохийский Макарий XVII века и старейший список его путешествия на Русь. М., 1913. Оттиск из IV тома «Древностей восточных».

[3] Акад. И. Ю. Крачковский. Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России XVII в. Избр. соч., т. I, М.—Л., 1955, стор. 269. Його ж. Арабская географическая литература. Избр. соч., т. IV, 1957, стор. 700.

[4] Voyage du patriarche Macaire d'Antiochie. Texte arabe et traduction française par Basile Radu. Patrologia Orientalis. XXII, 1. Paris, 1930 Його ж. Voyage du patriarche Macaire. Étude préliminaire. Paris, 1927.

Переяслав та Золотоношу, потім Правобережжям на Черкаси, Чигирин, де подорожні знову зустрілися з Богданом Хмельницьким. Потім вони поїхали на Умань та Рашків, де й переправились через Дністер до Молдавії.

4. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким відбулась 21 червня 1654 р. в Богуславі.

5. Павло Халебський скрізь зве гетьмана тільки цим скороченим ім'ям, але відповідно до арабської вимови ставить на початку додаткове «І» — «Іхміль». Мабуть, так його звали у повсякденній розмовній мові, а «Хмельницький» вживалось переважно в офіційних випадках.

6. Поза Богуславом.

7. Мова йде про поразку, завдану в бою при Фінті 1653 р. валаським господарем Матвієм Басарабом (1632—1654) козацькому українському війську, яке Богдан Хмельницький послав на допомогу своєму союзникові молдавському господареві Василю Лупу (1633 — 1653).

8. Господар Молдавії (в 1653—1658 рр.) Георгі Стефан, який скинув Василя Лупу.

9. Син Богдана Тимофій Хмельницький був одружений з дочкою Василя Лупу. Він загинув при облозі фортеці Сучави військами Георгі Стефана.

10. Цебто з міста Халеб, або Алеппо, в Сирії.

11. Як бачимо, Богдан Хмельницький був одним з перших у Європі, хто вживав каву. У самій Туреччині султан Мурад IV (1623—1640) з політичних причин заборонив вживати каву під загрозою смертної кари. У Франції вона вперше з'явилася десь біля 1647 р., але остаточно у вжиток ввійшла під впливом турецького посла при дворі Людовіка XIV. з 1669 року. Широкий ужиток кави аристократією Західної Європи почався з 1683 р. після поразки турків під Віднем, коли в таборі турецької армії були захоплені великі запаси кавових зерен.

12. Касія — рід тропічних та субтропічних рослин. Тут — плоди південно-азіатської рослини Cassia fistula, які вживались як ласощі.

13. Василь Македонянин — візантійський імператор (867—876), основоположник Македонської династії.

14. В оригіналі «у франкських країнах».

15. Мабуть, якась форма чарок, якими черпали горілку з миски.

16. У Путивлі в той час була прикордонна варта на шляху до Москви.

17. Цей уривок привернув до себе увагу В. І. Леніна. На засіданні Державної думи 20 травня (за старим стилем) 1913 р. депутат-більшовик Г. І. Петровський, виступаючи з промовою в національному питанні, вказував на надзвичайно низький рівень народної освіти в той час на Україні. При цьому для контрасту він посилався на те, що, мовляв, у середині XVII віку, як казав Павло Алеппський, «почти все домашние, и не только мужской персонал, но и жены и дочери, умеют читать»[1]. Відомо, що проспект цієї промови був написаний В. І. Леніним, причому вона була зачитана з думської трибуни майже без змін[2]. В. І. Ленін сам про це дбав. Так, 1 травня (за старим стилем) 1913 р. Н. К. Крупська писала за його дорученням з Кракова до Петербурга, що «треба докласти всіх зусиль, щоб промова була прочитана вся з огляду на її надзвичайну важливість»[3]. З свого боку В. І. Ленін посилався на цю думську промову у статті «Кадети про українське питання»[4].

[1] В. И. Ленин. Соч., изд. 3-е, т. XVI, стор. 687 (у четвертому виданні російською та українською мовами цього виступу Г. І. Петровського немає).

[2] Там же, стор. 744, прим. 181.

[3] В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 512, прим. 76.

[4] Там же, стор. 229.

18. Прикордонне місто Рашків на Дністрі.

19 Не розбираючись у складних класових відносинах тодішньої України, Павло Халебський словом «козаки» визначав увесь український народ, що повстав за своє визволення. Він пише: «земля козаків», «країна козаків», «держава козаків», «митрополит козаків», «художники козаків». Цей термін у нього тотожний з назвою «руси», відомою йому з арабської географічної літератури середніх віків. Так, він пише про те, що 40 років перед тим на місто Сіноп напали і здобули його «руси» і що його мешканці бояться нового нападу.

ЗМІСТ

Стор.

До ласкавого читальника 5
Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках 9

АНТОЛОГІЯ

ПЕРЕКЛАДИ ДОЖОВТНЕВОЇ ДОБИ

1. Егише. История Вардана и войны армян, сочиненная по просьбе Давида Мамикони 127
2. Прославлення бога-громівника Індри (з Ріг-Веди) 131
3. Прославлення Вогню (з Ріг-Веди) 133
4. Мова прославляє саму себе (з Ріг-Веди) 134
5. Дандин. Похождения десяти юношей 135

ПЕРЕКЛАДИ ЧАСІВ ВІД ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

З літератур народів Радянського Союзу — таджицької, вірменської, азербайджанської, грузинської, осетинської, адигейської, меотійсько-грецької, асурської 149
6. Садреддін Айні. Одіна 149
7. Садреддін Айні. Дохунда 158
8. Абулькасім Лагуті. Кремль. Багач щодня... Моє серце . . 168
9. Абулькасім Лагуті. Дочці Ірану. Виконана обіцянка. Три краплі. Тарасу Шевченку відповідь на «Заповіт» 171
10. Ваграм Алазан. Народження 175
11. Єгіше Чаренц. Ленін 177
12. Єгіше Чаренц. Літо 178
Акоп Акопян. Завод 178
Ованнес Ованнесян. Зерно. На Алагяз горі 179
13. Олександр Ширванзаде. Артист 180
14. Абдулгасан А. Відлюдник 182
15. Симон Чіковані. Здвиг ріки 187
16. Ніколоз Бараташвілі. Мерані. Я з села в село... . . . 188
17. Шота Руставелі. Левень у барсовій шкурі 190
18. М. Джавахішвілі. Ламбало й Хаша 192
М. Джавахішвілі. Хбача запізнився 199
19. М. Джавахішвілі. Хізані Джако 204
20. Нарти (осетинський народний епос) 215
21. Коста Хетаггати (Хетагуров). На турів 223
Цуцук Кусчітаг. На крилах думок 225
22. З адигейських пісень: Уривок з пісні. Пісня про Шеретлуко Кизбіча. 227
23. З адигейських пісень (інше видання): Уривок з пісні. Пісня про Шеретлуко Кизбіча. Пісня про Бзіюкську січу. Пісня про нарта Айдеміркана. Ельбрус. Пастух Алхаз 228
24. З літератури меотійських греків 234
Пісня про Кафу 234
Леонтій Хонагбей. Грецька п'єса 235
Леонтій Хонагбей. Елегія 236
Георгій Костоправ. В дорогу 237

25. З літератури меотійських греків (інше видання).
Леонтій Хонагбей. На чужину. Перше кохання у Хонагбея в магазі 238
26. З літератури асурів:
А. Фрейдун Атурайа. До вигнанців. Наша історія 240
З народних асурських пісень: Сяють, як зорі, очі твої... Тосана. Про побратима 241
З літератур іноземних східних народів — турецької, арабської, перської, індійських, китайської, корейської, японської 244
27. Мехмед Емін. Дівчина з сірниками 245
28. Мехмед Емін. Залізо. Із циклу «Анатолія» 247
29. Ахмед Хашім. Знов зима 247
30. Якуб Кадрі. Нур Баба 248
31. Халіде Едіб. Вогняна сорочка 252
32. Омер Сейфеддін. Віра у милосердя 258
33. Омер Сейфеддін. Вплив пояса 261
Омер Сейфеддін. Милостиня 263
34. Рефік Халід. Ятик Еміне 266
35. Амін Рейхані. Революція. Лікуй мене 269
36. Мохаммед Джемальзаде. Державний муж 271
37. З перських віршованих сентенцій 281
38. Гафіз. Газель 282
Джелаледдін Румі. Я художник смілий 282
Баба Тагір Уріан. Один розлуки, а цей побачень хоче. Я — та огненна птиця 283
39. Омар Хейям. Робайяти 284
40. Прем Чанд. Савт 286
41. Рабіндранатх Тагор. Ти мені знана, чужинко 293
42. Рабіндранатх Тагор. Із збірника «Гітанджалі» 294
43. Рабіндранатх Тагор. Поемка прозою 296
44. Рабіндранатх Тагор. Нарис про елегію Калідаси «Хмара-вістун» 298
45. Калідаса. Хмара-вістун 299
46. Калідаса. Шакунтала 302
47. Бхартрхарі. Нещасне кохання. Жінка — джерело радощів і страждань. Нікчемність життя. Марність світу. Благородність, своя користь, злоба. Міць науки. Захід життя 311
48. З літератури на мові палі:
Вогневе казання 312
Запитання Мілінди 313
49. З гімнів Ріг-Веди: До лісової феї. До вітру. Космогонія . . . 315
50. Емі Сяо. На Сичуанському шляху 317
51. Корейські пісні: Пісня часів до японського панування. Шумлять і грають:... Пісня військова. Там, на далекому сході 324
52. С. Токунага. Голод за багатого врожаю 327
53. З японської лірики феодальної доби: Пісня землекопів. Вірші, присвячені природі. Рефлексії. Танка, що має подвійний зміст. Зразки хокку. . . 331
54. З японської лірики феодальної доби (інше видання) 334
55. Жаба з Осака й жаба з Кьото (японське народне оповідання) . . 336

ПЕРЕКЛАДИ ЧАСІВ ВІД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

56. Ованнес Туманян. Плугатар 339
Ованнес Ованнесян. Весна хвилиною майне 340
Сільва Капутікян. Вдалині від Вірменії 340
57. Коста Хетаггати (Хетагуров). Туга закоханого . . . 341
58. З сучасної китайської поезії:
Мао Цзэ-дун. Тэляньхуа (Поэтическое сновидение) . . . 342
Ван Юй. Песни Паньчжихуа: Какая земля — такие люди. . . 342
Ван Юй. Паньган (Сталь Паньчжихуа) 343
59. Ден Ин-чао. Воспоминания о событиях в Тяньцзине после 4-го мая 1919 г. 343
60. З індонезійської поезії:
Клара Акустина. Приветствие миру 348
М. Р. Дайох. Мотыжная песня 348
Интойо. Наше дерево. Новые пантуны 349
Зі старої малайської поезії. Гуриндамы 350

Стр.

61. Флавій Філострат. Повідомлення про похід Олександра Македонського в Індію 351
62. Флавій Філострат. Повідомлення про Індію 356
63. Історія області Тарон. Вірменський переказ про заснування Києва . 360
64. Книга Ахмеда ибн-Фадлана. Наблюдение северного сияния . . . 362
65. Абу-л-Хасан'Алі ал-Мас'уді. Повідомлення про будинки, вшановувані у слов'ян 364
66. Павло Халебський. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким 365
Про рівень освіти на Україні в XVII ст. 367
ПРИМІТКИ 369

Редактор *Г. М. Сивокінь*
Оформлення художника *С. Я. Гонтаря*
Техн. редактор *А. С. Трохименко*
Коректори *Г. О. Павлова, О. Т. Поступай.*

Передано до набору 17/IX 1960 р. Підписано до друку 30/XII—61 р. БЦ 05004. Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг: 11 папер. арк., 22 друк. фіз арк., 35,2 обліково-вид. арк., 30,14 ум. друк. арк. Тираж 3 000. Зам. 1833. Ціна 2 крб. 1 коп.

Друкарня Видавництва Харківського державного університету
Харків, Університетська вул., 16.

Ціна 2 крб. 01 коп.

Антологія літератур Сходу